

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 1 (41), 2024

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Vüqar Mansurov
DİN-in Polis Akademiyası
rəisinin birinci müavini,
polis polkovniki

Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fəzil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinin müavini. Baş Təşkilat - İnspeksiya İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasımov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yegana Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:
Fəxr Vəliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnalı elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir.

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 20,5
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

KRİMİNALİSTİKA

Canpolad Daanov. Talama cinayətlərinin araşdırılmasında bəzi innovativ texnologiyaların və metodların tətbiqinin kriminalistik aspektləri	5
Allahverdi Mahmudov. Cinayət mühakimə icraatı zamanı sübutetmədə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrindən istifadə edilməsinin kriminalistik aspektləri	13
Ələkbər Allahverdiyev. Cinayətlərin araşdırılması prosesində kriminalistik fərziyyələrin qurulmasının bəzi xüsusiyyətləri	20
Rasim İsaqov. Cinayətlərin açılmasında və araşdırılmasında rəqəmsal kriminalistikanın tətbiqi və onun inkişaf perspektivləri	26
Fəxrəddin Cəfərov. Axtarış və götürmə istintaq hərəkətlərinin bəzi hüquqi problemləri	32
İsmayıl Əmirli. İslam hüququnda hadisə yerinə baxışın təkamülü	39

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Rəşid Yusifov. Odlu və ya soyuq silah, həmçinin silah qismində əşyadan istifadə etməklə törədilən quldurluq və qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin tövsiyə və cəza təyini zamanı yaranan problemlər	45
Leyla Həşimova. Təcvüz cinayəti və mədəni irsin qorunması	51
Ayişə Əliyeva. Azərbaycan Respublikasında əqli mülkiyyət hüququnun cinayət hüquqi müdafiəsinin əsasları	58
Zaur Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Qanununda rüsvətxorluq cinayəti	66
Hafiz Musayev. Regionda cinayətkarlığın qarşısının alınması və təhlükəsizliyin təmin olunmasında hərbi texnoloji əməkdaşlığın rolu	73
Elnur Nəcəfov. Məhkumlar və başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq mümkündürmü?	80
İmamverdi Rəhimov. Neqativ davranışa malik zərərçəkmişin şəxsiyyəti barədə	87
Fuad Nəzərov. Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması	93

İNSAN HÜQUQLARI

Səadət Novruzova. Ətraf mühitlə bağlı işlərdə insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqelərinə dair	100
Rəhimova Mələkxanım. Afrikada layiqli həyatı təşviq edən qurum və proqramların hüquqi əsası	108

MÜLKİ HÜQUQ

Vəfa İsmaylova. Kredit müqaviləsinin anlayışı, hüquqi xüsusiyyətləri və elementləri	115
Səkinə Mehdiyeva. Ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsasları	120

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Elnur Hübətov. Sosial medianın idarə olunmasının hüquqi aspektləri	128
---	-----

CİNAYƏT PROSESİ

Xəlid Qasımov. Əzəl ekspertiza fəaliyyəti insan hüquq və azadlıqlarının müasir təminatçısı kimi	137
Fərid Xəlilzadə. Azərbaycan Respublikasında cinayət işlərində sübutetmə zamanı məntiqi nəticələr və qanunvericilik aktlarının əlaqələndirilməsi problemləri	144
Mətanət Əsgərova. Vahid məhkəmə təcrübəsi ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir	151

ƏMƏK HÜQUQU

Azər Rəhimov. Əmək mübahisələrinə baxılmada vasitələrin tətbiq perspektivləri	159
--	-----

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Səhil Hüseynov. Yerli özünüidarə ideologiyasının realizə edilməsinin ilkin şərtlərinin konstitusion-hüquqi fərqəndirilməsi problemləri	167
Sümbül Turabova. Normativ xarakterli aktlar və qeyri-normativ hüquqi aktlar	172
Babək Nəsirov. Hüquq yaradıcılığı prosesində və hüquq tətbiqetmədə hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsinin rolu	179
Nailə Qəhrəmanova. Yerli özünüidarə sistemində hüquqi çərçivə və muxtariyyət	184
Sona Qələndərli. Yaşıl enerji layihələri sərmayələrin cəlb edilməsində yeni istiqamətlər	193

GƏNC TƏDQIQATÇI

Ziya Qasımlı. Qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin cinayət hüquqi xarakteristikası, nəticələri və müasir dövrdə mövcud tendensiyalar	202
Musa Məhərrəmov. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallardan cinayət prosesində sübut kimi istifadə edilməsi zamanı yaranan problemlər	210
Ələkbər Əsgərov. İbtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, hədələmə və ya zor tətbiq etmə cinayətlərinin tərkibinin obyektiv və subyektiv əlamətləri	215
Xəyalə Kələsova. İqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizənin müasir vəziyyəti və kibercinayətkarlığa qarşı mübarizənin hüquqi təminatı mexanizmi	227
Nəzrin Xəlilova. 8 rəqəminin türk mifoloji təsəvvüründə semantikasi	235

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 1 (41), 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника
Академии Полиции МВД,
полковник полиции

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
Заместитель министра Внутренних Дел
Азербайджанской Республики, начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаenkova Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавалов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Альш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь:
Фахри Валиев
доктор философии по праву

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10т-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республи-
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 20,5
Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bak"

КРИМИНАЛИСТИКА

Джанполад Даанов. Криминалистические аспекты применения некоторых инновационных технологий и методов при расследовании преступлений связанных с хищением.....	5
Аллахверди Махмудов. Криминалистические аспекты использования результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании в ходе уголовного судопроизводства.....	13
Алекпер Аллахвердиев. Некоторые особенности построения криминалистических гипотез в процессе расследования преступлений	20
Расим Исагов. Применение цифровой криминалистики при развитии и расследований преступлений и перспективы его развития	26
Фахраддин Джафаров. Некоторые уголовно-процессуальные и правовые проблемы проведения обыска и выемки следственных действий	32
Исмаил Амирли. Эволюция расследований преступных сцен в исламском праве	39

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Рашид Юсифов. Проблемы, возникающие при определении и назначении наказания за преступления грабежа и убийства, совершенные с применением огнестрельного или холодного оружия, а также с использованием предмета в качестве оружия	45
Лейла Гашимова. Преступление агрессии и защита культурного наследия	51
Айша Алиева. Основы уголовной защиты прав интеллектуальной собственности в Азербайджанской Республике	58
Заур Аллахвердизаде. Преступление взяточничества в уголовном законе Азербайджанской Республики	66
Хафиз Мусав. Роль военно-технического сотрудничества в обеспечении региональной безопасности	73
Эльнур Наджафов. Можно ли предотвратить совершение заключенными и другими лицами нового преступления?	80
Имамверди Рахимов. О личности жертвы с негативным поведением	87
Фуад Назаров. В уголовном законодательстве зарубежных стран нарушение правил охраны труда ..	93

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Саадат Новрузова. О правовой позиции европейского суда по правам человека по экологическим делам.....	100
Мелекханым Рахимова. Правовая база для институтов и программ, продвигающих достойную жизнь в Африке	108

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Вафа Исмаилова. Понятие, правовая характеристика и элементы кредитного договора.....	115
Сакина Мехтиева. Правовые основы межгосударственного усыновления.....	120

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Эльнур Гумбатов. Правовые аспекты управления социальными сетями	128
---	-----

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Халид Гасымов. Частная экспертная деятельность как современный гарант прав и свобод человека. 137	
Фарид Халилзаде. Проблемы соотношения логических умозаключений и законодательных актов в процессе доказывания по уголовным делам в азербайджанской республике	144
Матанат АСКАРОВА. Единая судебная практика повышает эффективность правосудия	151

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Азер Рагимов. Перспективы Применения Медиации При Рассмотрении Трудовых Споров	159
--	-----

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Сахил Гусейнов. Проблемы конституционно-правового разграничения предпосылок реализации идеологии местного самоуправления	167
Сунбул Турабова. Акты нормативного характера и ненормативные правовые акты	172
Бабек Насиров. Роль правовой культуры и правового мышления в процессе правотворчества и правоприменения	179
Наиля Кахраманова. Правовая база и автономия в системе местного самоуправления.....	184
Сона Галандарли. Проекты зеленой энергетики – новые направления привлечения средств	193

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

Зия Касимли. Уголовная характеристика незаконной предпринимательской деятельности, последствия и современные тенденции.....	202
Муса Магеррамов. Проблемы, возникающие при использовании материалов, полученных в результате оперативно-розыскной деятельности в качестве доказательств в уголовном процессе ..	210
Алекпер Аскеров. Объективные и субъективные признаки состава преступлений, заключающихся в убийстве, угрозе или принуждении лица, осуществлявшего предварительное следстви ..	215
Хаяла Калашова. Современное состояние борьбы с экономической преступностью и правовой механизм борьбы с киберпреступностью	227
Назрин Халилова. Семантика числа 8 в турецком мифологическом воображении.....	235

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 1 (41), 2024

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov

Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs first deputy chief,
police colonel

Masuma Malikova

The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlae
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary:
Faxri Valiyev

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 20,0
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

CRIMINALISTICS

Djanpolad Daanov. Forensic aspects of the use of some innovative technologies and methods in the investigation of crimes related to theft.....	5
Allahverdi Mahmudov. Criminalistic aspects of using the results of operational-search activities in proving during criminal proceedings.....	13
Alakbar Allahverdiyev. Some features of constructing forensic hypotheses in the process of crime investigation.....	20
Rasim Isagov. Application of digital forensics in the development and investigation of crimes and prospects for its development.....	26
Fakhraddin Jafarov. Some criminal-procedural and legal problems of search and seizure investigative actions.....	32
İsmayil Amirli. "Evolution of crime scene investigations in islamic law.....	39

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Rashid Yusifov. Problems that arise in the definition and sentencing of the crimes of robbery and murder committed with a firearm or cold weapon, as well as using an object as a weapon.....	45
Leyla Hashimova. The crime of aggression and the protection of cultural heritage.....	51
Ayisha Aliyeva. Basics of criminal law defense of intellectual property rights in the Republic of Azerbaijan.....	58
Zaur Allahverdizadeh. The crime of bribery in the criminal law of the Republic of Azerbaijan.....	66
Hafiz Musayev. The role of the military technical cooperation to secure regional safety.....	73
Elnur Najafov. Is it possible to prevent the commission of a new crime by prisoners and others?.....	80
Imamverdi Rahmov. About the identity of the victim with negative behavior.....	87
Fuad Nazarov. In the criminal legislation of foreign countries violation of labor protection rules.....	93

HUMAN RIGHTS

Saadat Novruzova. On the legal position of the european court of human rights in environmental cases.....	100
Malakkhanim Rahimova. Legal framework for institutions and programs promoting a decent life in Africa.....	108

CIVIL RIGHTS

Vafa İsmailova. Concept, legal characteristics and elements loan agreement.....	115
Sakina Mehdiyeva. Legal basis of interstate adoption.....	120

PRIVATE LAW

Elnur Humbatov. Legal aspects of social media governance.....	128
--	-----

CRIMINAL PROCESS

Khalid Gasimov. Private expert activity as a modern guarantor of human rights.....	137
Farid Khalilzadeh. Problems of correlation of logical conclusions and legislative acts in the process of proof in criminal cases in the Republic of Azerbaijan.....	144
Matanat Asgarova. Uniform court practice helps to improve the efficiency of judicial trial.....	151

LABOR LAW

Azer Ragimov. Perspectives of application of instruments in administration of labor disputes.....	159
--	-----

CONSTITUTIONAL LAW

Sahil Huseynov. Problems of constitutional legal differentiation of the preconditions for the realization of the ideology of local self-government.....	167
Sunbul Turabova. Acts of normative character and non-normative legal acts.....	172
Babek Nasirov. The role of legal culture and legal thinking in the process of law creation and law enforcement.....	179
Naïla Kahramanova. Legal framework and autonomy in the local self-government system.....	184
Sona Galandarli. Green energy projects are new directions in attracting funds.....	193

YOUNG RESEARCHER

Ziya Qasimli. Criminal characteristics of illegal business activity, consequences and.....	202
Musa Maharramov. Problems arising when using materials obtained as a result operational-search activity as evidence in criminal processes алекпер аскеров.....	210
Alekper Askerov. Objective and subjective signs of the composition of the crimes of assassination, threat or coercion of the person who carried out the preliminary investigation.....	215
Khayala Kalashova. The current state of the fight against economic crime and the legal enforcement mechanism of the fight against cybercrime.....	227
Nazrin Khalilova. The semantic of the number 8 in the Turkish mythological imagination.....	235

UOT 343.98.067

DOI: <https://doi.org/10.62130/MBDD6316>**Canpolad DAANOV**

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin

Polis Akademiyasının rəisi,

polis general-mayoru

0000-0002-1159-1171

TALAMA CİNAYƏTLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINDA BƏZİ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN VƏ METODLARIN TƏTBİQİNİN KRİMİNALİSTİK ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Müasir dövrdə innovativ kriminalistik texnologiyalarının inkişaf prosesi ilə bağlı müvafiq texniki vasitələrin və metodların seçilməsi, onların kriminalistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, eyni zamanda cinayətlərin açılması və araşdırılmasında tətbiqi zərurəti aktualıq təşkil edir. Məqalədə cinayətlərin açılması, araşdırılması və qarşısının alınması üçün kriminalistik əhəmiyyətə malik məlumatların əldə edilməsi məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların inkişafına uyğun yeni üsul və metodların işlənilib hazırlanması və onlardan istifadə imkanları göstərilmişdir. Digər növ cinayətlərdə olduğu kimi, vətəndaşların şəxsi əmlakının talaması ilə bağlı hüquqazidd əməllərin aşkar olunmasında və araşdırılmasında pilotsuz uçuş aparatlarından, 3D modelləşdirmədən, biometriklərdən, avtomatlaşdırılmış barmaq izi sistemlərindən və s., eləcə də qeyri-ənənəvi metodlardan istifadə imkanları şərh edilmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsal kriminalistika, innovativ metod, süni intellekt, rəqəmsal texnologiya, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi, odorologiya, qeyri-ənənəvi metodlar, kriminalistik genoskopiya.

Giriş

Dünyada rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı cinayətlərin araşdırılma mərhələsinin dəyişməsinə səbəb olmuş və bu istiqamətdə mövcud innovativ üsul, vasitə və metodlar isə tədricən ayrı-ayrı dövlətlərin müxtəlif hüquq sahələrində təsbit olunmağa başlamışdır. Bir hüquq sahəsi kimi kriminalistika elminin dinamik inkişafı təbiət və texniki elmlər, eləcə də informasiya texnologiyaları sahəsində əldə olunan yeni nailiyyətlərlə sıx bağlıdır. Elm və texnikanın inkişafı cinayət izlərinin aşkar edilməsinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, onlar əsasında daha vacib kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatların əldə olunmasına xidmət edən innovativ texnologiyaların və metodların təşəkkül tapması-

na imkan yaratdı [1, s.170]. Digər tərəfdən isə kriminalistika elminin cinayətkarlıqla mübarizənin ön sıralarında durmaqla, əsas vəzifələrindən biri cinayətin aşkar edilməsi, açılması, araşdırılması və təqsirli şəxsin ifşa edilməsi məqsədilə texniki-taktiki üsul, vasitə və metodların tətbiqi istiqamətində tövsiyələr hazırlamaqdır. Müasir dövrdə cinayətlərin araşdırılmasında kriminalistika sahəsində innovativ texnologiyalardan istifadə edilməsi onlara yaranan tələbatdan irəli gəlir. M.V.Jijina haqlı olaraq müasir kriminalistik innovasiyanın inkişafının bir neçə əsas istiqamətini qeyd edir. Birincisi, prinsiplial olaraq yeni materialların istifadəsi yeni texnologiyaların inkişafı və tətbiqi ilə bağlıdır. İkinci istiqamət müxtəlif istintaq hərəkətlərin keçirilməsində innovativ texno-

logiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Üçüncüsü isə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının fəal şəkildə istifadə edilməsindən ibarətdir [2, s.19].

Bir qrup müəlliflər isə kriminalistik innovasiyanı məntiqi prizmadan sistemləşdirərək kriminalistik texnika, kriminalistik taktika və kriminalistik metodika sahəsində olan innovasiyalara ayırırlar [3, s.50].

Innovativ proseslərin həyata keçirilməsi üçün vacib şərtlərdən biri də bu sahədə kifayət qədər ixtisaslı mütəxəssislərin, həm də hüquqşünas kadrların olmasıdır. Bununla bağlı A.V.Qusyev haqlı olaraq qeyd edir ki, araşdırmanın ilkin mərhələsinə cəlb olunan inspektor - kriminalistlər cinayətin açılması, araşdırılması və qarşısının alınmasının keyfiyyətini təmin etmək məqsədilə mütləq şəkildə kriminalistik innovativ yanaşmalar barədə təsəvvürə malik olmalıdırlar [4, s.5]. Qeyd etmək lazımdır ki, kriminalistikada innovativ texnologiyaların və metodların tətbiqi məsələləri bir neçə aspekti əhatə edir:

- müstəntiqin idrak fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün innovasiya texnologiyalarından istifadə, cinayətlərin araşdırılmasının səmərəli təşkili və digər xidmət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətin optimallaşdırılması;

- bütövlükdə ibtidai istintaq prosesinin və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin alqoritmləşdirilməsinə kömək edən informasiya - kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin təmin edilməsi;

- innovativ metodlarla işləməyi bacaran müstəntiqlərin, mütəxəssislərin (ekspertlərin) hazırlanması, onların ixtisaslarının artırılması, təcrübə mübadiləsi sahəsində didaktik vəzifələrin həlli.

Cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsi göstərir ki, digər növ cinayətlərdə olduğu kimi, talama cinayətlərinin araşdırılmasının təkmilləşdirilməsi və bu istiqamətdə yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi zamanın tələbindən irəli gəlir. Talama cinayətlərinin araşdırılması zamanı tətbiq olunan innovativ metodları iki qrupa ayırmaq olar:

- birincisi, elm və texnologiyanın inkişafından irəli gələn və artıq uğurla tətbiq olunan innovativ metodlar;

- ikincisi isə yeni irəli sürülən, lakin tətbiqində elmi əsasları ilə bağlı problemlər olan innovativ

metodlar.

İlkin olaraq, birinci qrupa nəzər yetirək. Bu qrup innovativ metodlar daha çox talama cinayətlərinin araşdırılması zamanı istintaq hərəkətləri prosesində geniş tətbiq olunur. Talama cinayətləri üzrə daha çox keçirilən təxirəsalınmaz istintaq hərəkəti hadisə yerinə baxışdır. Hadisə yerinə baxışın vaxtında, hərtərəfli həyata keçirilməsi istintaqın uğurla başa çatmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu növ cinayətlər üzrə hadisə yerinə baxışın aparılması taktikasına çoxlu sayda elmi əsərlər həsr olunmuş, onlar əsasında ən səmərəli üsul, vasitə və metodlara dair praktiki tövsiyələr hazırlanmışdır. Hadisə yerinə baxışın keyfiyyətli aparılması elmi-texniki vasitələrdən istifadə etmədən səmərəli həyata keçirilə bilməz. Digər tərəfdən elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı izlər əsasında daha geniş və dəqiq kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatların əldə edilməsi məqsədilə hadisə yerində obyektlərin aşkar edilməsi, qeyd olunması və götürülməsi üçün yeni texniki vasitələrin və tədqiqat metodlarının işlənilməsi hazırlanmasını zəruri etmişdir.

Hadisə yerinə baxış xarakterindən asılı olaraq bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Talama cinayətləri üzrə hadisə yerinə baxış nisbətən böyük ərazini əhatə etdikdə, onun əhəmiyyət kəsb edən ayrı-ayrı hallarını və ümumilikdə, baxışın gedişatını tam, hərtərəfli qeyd etmək və işin xeyli asanlaşdırılması məqsədilə müasir foto və videokameralarla təchiz olunmuş pilotsuz uçuş aparatı olan dronlardan istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar. Hərbcilərin uzun illərdir istifadə etdiyi ***pilotsuz uçuş aparatları və ya dronlar*** hüquq-mühafizə orqanlarında daha çox istifadə olunur. Artıq Avropa dövlətlərində dəlilləri toplamaq üçün onlardan istifadə edilir. Dronlardan istifadə etməklə böyük ərazilərdə qaçıb gizlənən cinayətkarların izinə asanlıqla düşmək olar.

Müxtəlif növ cinayətlərin, o cümlədən talama cinayətləri də daxil olmaqla kriminalistlər dronlardan, SD kartlardan və mobil telefonlardan məlumatların toplanması və təhlili üçün metod və modellər hazırlayırlar. Bundan əlavə, yüksək keyfiyyətli video və fotoçəkilişlərin aparılması qabiliyyəti, həmçinin onları avtomatik olaraq ötürmək bacarığı hadisə yerinə baxış zamanı zəruri

ruri məsləhətləşmələr üçün uzaqdan mütəxəssisləri cəlb etməyə imkan verir.

Pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi bir çox üstünlüklərə malikdir: etibarlılıq və dizayn rahatlığı; kompaktlıq və manevr etmə imkanları; müxtəlif yüksəkliklərdən çəkiliş imkanları; yüksək tezliyə və kontrastlığa malik foto və videoçəkilişlərin aparılma qabiliyyəti [5, s.137]. Talama və digər cinayətlərin araşdırılması prosesində pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi ilə bağlı olan problem müasir kriminalistik ədəbiyyatda kifayət qədər metodik təminatın olmaması ilə izah olunur. Qeyd olunan səbəbdən bu sahədə zəruri metodik tövsiyələrin, göstərişin və ya təlimatın hazırlanmasına artıq zərurət yaranmışdır.

Talama cinayətləri üzrə hadisə yerinə baxış zamanı **3D lazer skan** sistemlərinin istifadəsi də perspektivlidir. Bu sistemlər vasitəsilə hadisə yerində üçölçülü model şəklində aparılan foto və video çəkilişlər zamanı əldə edilən məlumatlar həmin hadisəni müşayiət edən şahid ifadələri ilə müqayisədə dəqiqliyi və etibarlılığı ilə seçilir. Dəyişikliklərə məruz qala bilən hadisə yerinin sonradan yenidən qurulması, həmçinin mövcud fəvqəladə halların qeydə alınması üçün belə sistemlərdən istifadə etmək xüsusilə effektivdir. 3D modelləşdirmənin köməyi ilə uydurulmuş oğurluq cinayətinin əlamətlərinin, izlərin əmələgəlmə mexanizminin müəyyən edilməsi və onların ilkin tədqiqi məqsədlə hadisə yerinin ümumi səhnəsinin yenidən bərpa edilməsi mümkün olur. Eyni zamanda bu sistem məlumatları rəqəmsal şəkildə saxlamaqla müstəntiqə törədilmiş talama cinayəti ilə bağlı ən xırda detalların təhlilinə və əldə olunan sübutların qiymətləndirilməsi üçün virtual cinayət hadisəsini təkrar-təkrar müşayiət etməyə əlverişli zəmin yaradır.

Beləliklə, 3D modelləşdirmə köməyi ilə hadisə yerinin vəziyyətini bərpa və təqlid etməklə cinayətin uydurulmasını göstərə bilən neqativ halları müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bu səpkili proqram təminatının imkanlarından düzgün istifadə isə hadisə yerinə baxış prosesini həm virtual, həm də real həyatda əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıracaqdır. Bundan əlavə, neqativ halların təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında irəli yürüdülmüş fərziyyələr isə cinayətin hərtərəfli və obyektiv

araşdırılmasının təmin edilməsinə imkan yaradır.

Qeyd edilənlərdən başqa, oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq və digər talama cinayətləri üzrə hadisə yerində aşkar edilmiş ayaq izlərinin götürülməsi müxtəlif kütlələrdən istifadə etmədən işləmə mexanizmi skan etməyə əsaslanan vasitələr tətbiq etməklə həyata keçirilir. Hadisə yerində qalan insan ayaq izlərinin asanlıqla qeyd edilib götürülməsində 3D modelləşdirmə kimi innovativ texnologiyalardan istifadə effektivliyi ilə səciyyələnilir. 3D modelləşdirmə və 3D çap texnologiyaları vasitəsilə izlərin daha tez və dəqiq götürülməsinə nail olmaq olur. Bu məqsədlə İsrail Milli Polisinin ekspert bölmələri artıq bir neçə ildir ki, İsveçrə istehsalı olan Rent a FARO Focus S 150 3D skaner modellərindən istifadə edirlər [6, s.110]. Digər tərəfdən isə bu texnologiyalar hadisə yerində inspektor-kriminalistlərin işini asanlaşdırır, həmçinin ayaqqabı izlərinin kompüter proqramı əsasında eyniləşdirilməsinə imkan verir.

Hazırda dünyanın bütün sivil dövlətləri informasiya texnologiyalarının və süni intellektin inkişafına, onun nailiyyətlərindən ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunmasına böyük diqqət yetirir. Eyni zamanda dünya dövlətlərinin hüquq-mühafizə orqanları rəqəmsal məlumatların ən səmərəli və sürətli emalı üçün *süni intellekt-dən* getdikcə daha çox istifadə edirlər [7].

Cinayət işinin araşdırılması prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi üzrə müstəntiqin fəaliyyəti çətin, həm də çoxşaxəlidir və bu zaman kriminalistik vasitə, üsul və metodlardan geniş istifadə olunur. D.V.Baxtyevin qeyd etdiyi kimi, "Kriminalistika həmişə cinayətlərin müəyyən edilməsində və açılmasında faydalı olan potensial texnologiyalara yüksək həssaslıqla yanaşmışdır. Ona görə süni intellektdən istifadə məsələsi də onun üçün maraqlıdır" [8, s.43]. Bununla belə, fikrimizcə, süni intellekt hər ikisini - texniki komponenti, eləcə də insan şüurunu təqlid etməyə imkan verən idrak fəaliyyətini özündə ehtiva edən texnologiyanın yeni səviyyəsini təmsil edir. Bu sistem insan zəkasına aid, məsələn, düşünmə, öyrənmə və problemlərin həlli kimi kompüter funksiyalarının inkişaf istiqamətini özündə ehtiva edir. Başqa sözlə desək, süni intellekt insanlara

xas olan qüsurlar olmadan, onun zehni fəaliyyət imkanlarının kompüter və informasiya texnologiyaları müstəvisinə köçürülməsidir.

Süni intellektə əsaslanan sistemlərin inkişafı və sonradan müstəntiqlərin, təhqiqatçıların, əməliyyatçıların peşəkar fəaliyyətində istifadəsi ilə bağlı bəzi çətinliklərə baxmayaraq, onlar müqayisədə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sistemlərin köməyi ilə cinayət-prosessual fəaliyyətin optimallaşdırılması, araşdırma subyektlərinin iş yükünün azaldılması, istintaq səhvlərinin minimuma endirilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi vəzifələr ardıcıl şəkildə həll olunur. Cinayətin araşdırılması zamanı istintaq hərəkətlərinin keçirilməsində taktiki üsul və kombinasiyaların qurulmasında, həmçinin müxtəlif növ cinayətlər üzrə xüsusi metodikaların yaradılmasında süni intellektdən istifadə oluna bilər [9, s.325].

Fikrimizcə, süni intellekt sisteminin cinayət-prosessual təminatı aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlayan elementlərlə təmsil olunmalıdır: cinayətlərin açılması və araşdırılması subyektlərinin bu istiqamətdə peşə hazırlığı; onun cinayət-prosessual təminatı; onun elmi-tədqiqat təminatı; onun informasiya və texniki təminatı. Cinayət prosesi və kriminalistikanın gələcək uğurlu inkişaf perspektivini təmin edən amillərdən biri də məhz süni intellekt sistemləri ilə bağlı olacaqdır. Ona görə də cinayətin araşdırılmasında böyük həcmdə məlumatların emalı və təhlili zamanı güclü vasitələrdən biri də süni intellektidir. O, cinayət sxemlərini və qanunauyğunluqlarını effektiv müəyyən etməyə və qarşısını almağa, araşdırma müddətini azaltmağa və nəticələrin dəqiqliyini artırmağa imkan verir. Bununla belə, bu sahədə süni intellekt tətbiq edilərkən məxfilik və etik məsələlər nəzərə alınmalıdır [10, s.568].

Cinayətin qarşısının alınmasında süni intellektin tətbiqi problemini həll etmək üçün 2021-ci ilin martında Yaponiyanın "Fujitsu" kompaniyası tərəfindən "Actlyzer" adlı davranış analizi texnologiyası hazırlanmış və BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədliyyəsi üzrə Konqresinə (Kioto Konqresi) təqdim edilmişdir.

Bu texnologiya cinayətin qarşısının alınması və videomüşahidə, oğurluq zamanı müxtəlif qıfıl,

kilidlərin açılması və sındırılması hallarının, bank sistemində dələduzluq, oğurluq və digər cinayət əməlləri ilə bağlı digər hərəkətlərin müəyyən edilməsi üçün faydalı tədqiqatların aparılması qabiliyyətinə malikdir.

Talama cinayətləri ilə bağlı çox hallarda hadisə yerində aşkar edilmiş insan bədəninin müxtəlif ifrazatları və hissələri (qalıqları) əsasında DNT tədqiqatının keçirilməsinə zərurət yaranır. **Dezoksiribonuklein turşusu (DNT)** analizinin keçirilməsi ilə əldə edilən genetik məlumatın digər biometrik məlumatlardan üstünlüyü onun insana məxsus hər bir bioloji mənşəli materialdan istifadə etməklə əldə edilməsi, bədən qalıqları və canlı şəxsdən bioloji mənşəli materialın sadə və əlavə vəsait tələb olunmadan götürülməsi, tədqiqatının aparılması üçün tələb olunan bioloji mənşəli materialın uzun müddətdə analizə yararlı qalması və daşdığı informasiyanın itməməsi təşkil edir. Oğurluq cinayətlərində hadisə yerində stəkan üzərində qalmış dodaq izi, siqaret kötüyü üzərində qalmış ağızın selikli qişasının qalıqları və digər ifrazatlar belə, DNT nümunəsi kimi şəxsin eyniləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Müasir dövrdə genomikanın kompüterlə birlikdə istifadəsi təcrübəsi getdikcə daha çox yayılıb ki, bu da şəxsin fotorobotunu bir DNT nümunəsi əsasında hazırlanmasına imkan verir. Lakin hadisə yerinə baxış və digər istintaq hərəkətlərinin keçirilməsində bioloji izlərin əldə olunması müəyyən qədər çətinlik yaradır və vaxt keçdikcə onların zahiri görünüşü dəyişir, bəzi hallarda onların tərkibinin dəyişməsinə, həmçinin çürüməsinə səbəb olur. Ona görə də bu növ izlərin götürülməsində ixtisaslı mütəxəssislərin iştirakı və müvafiq texniki vasitələrdən istifadə zəruri şərtlərdən hesab olunur.

XX əsrin ortalarından sonlarına qədər avtomatlaşdırılmış barmaq izi identifikasiyası sistemlərinin inkişafı identifikasiya prosesini sürətləndirdi. Bu sistem çərçivəsində skaner vasitəsilə şəxslərin qısa zaman ərzində "canlı" daktiloskopiya həyata keçirilir və məlumatlar dərhal ADİS-ə ötürülür. Müasir rəqəmsal texnologiyaları hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətlərində istifadəsi üçün yüksək keyfiyyətli barmaq izi məlumatlarına malik ADİS "Papillon" kimi böyük massivlər formalaşdırmağa imkan verdi [11, s.325].

ADİS barmaq izi qeydiyyatının kompüter məlumat bazasından ibarət biometrik həllidir və məlum və ya naməlum şəxsin əl-barmaq izlərini müəyyən etmək üçün onları axtarmağa və müqayisə etməyə qadirdir. Müasir ADİS-lər qısa zaman kəsiyində milyarddan çox barmaq izini axtara bilir. Mövcud alqoritmlər demək olar ki, 100 faiz dəqiqdir.

Azərbaycan Respublikasında da daktiloskopik məlumatların sistemləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması sahəsində bir çox tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu cür tədbirlərin hüquqi əsasını “Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı haqqında” 29 iyun 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu Qanunun tətbiqi ilə bağlı olan digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir.

Qanuna müvafiq olaraq məcburi və ya könüllü dövlət daktiloskopik qeydiyyatı aparılır və bunun da əsasında müvafiq qeydiyyat kartotekası və daktiloskopik məlumat bankı yaradılır [12].

Daktiloskopik qeydiyyat kartotekası dövlət daktiloskopik qeydiyyatından keçirilmiş şəxslərə dair məlumatların qeydiyyat kartlarına əsasən, daktiloskopik məlumat bankı isə dövlət daktiloskopik qeydiyyatından keçirilmiş şəxslərə və ya naməlum meyitə dair tərtib olunmuş daktiloskopik xəritələrin elektron formatda məcmusundan formalaşdırılır.

Əvvəllər daktiloskopik qeydiyyat kartotekasının formalaşdırılması üçün daktiloskopik xəritələrin bir nüsxəsi DİN-nin informasiya mərkəzinə göndərilir və barmaqların papilyar naxışlarının daktilodüsturları çıxarılaraq daktiloxəritəyə yazılırdı. Buna uyğun olaraq daktiloxəritələr sistemləşdirilirdi. Lakin kompüter texnologiyalarının inkişafı və onların hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsinə uğurlu tətbiqi nəticəsində hal-hazırda əməliyyat-sorğu uçotlarının aktuallığı, cinayətlərin açılması, istintaqı və qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyəti nəzərə alınaraq AR DİN-in müvafiq idarələrində onların avtomatlaşdırılması sahəsində mühüm tədbirlər görülmüş və ən müasir üsullardan, elmi-texniki vasitələrdən və kompüter-proqram təminatından istifadə olunaraq bu sahədə qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının tələbinə uyğun av-

tomatlaşdırılmış qeydiyyat sistemləri (ADİS – Avtomatlaşdırılmış Daktiloskopik İdentifikasiya Sistemi) – məlumat bankları yaradılmışdır.

Hadisə yerində çox zaman cinayətkarın barmaq izinin qalması hallarının müşahidə olunduğunu nəzərə alaraq, oğurluq və digər talama cinayətlərinin araşdırılmasında ADİS-in rolunu əvəzsiz hesab etmək olar.

Talama cinayətlərinin istintaqı zamanı istifadə olunan ən son texnoloji irəliləyişlərdən biri üzünə proqramdır. Artıq bir çox dünya dövlətlərinin hüquq-mühafizə orqanları sifətin avtomatik tanınmasına imkan verən proqram sistemlərindən istifadə edir, onları videomüşahidə sistemləri və artıq verilənlər bazasında mövcud olan məlumatlar ilə müqayisə edir. Eyni zamanda sifətin biometrik parametrlərinə əsaslanan indeks texnologiyalarından istifadə etməklə yüksək tanınma dəqiqliyinə nail olunur. Polisin də bu sistemdən istifadə etmək imkanı var, çox vaxt cinayətlərin müəyyən edilməsində, qarşısının alınmasında və araşdırılmasında, axtarışda olan şəxslərin yerinin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır [13, s.927]. Bu texnologiya gözün tor qişası və barmaq izi skanları kimi digər texnologiyalardan daha rahat olan sürətli və səmərəli yoxlama sistemi olaraq çıxış edir. Artıq insanın üzünün 2D təsvirlərini 3D modellərə çevirən proqramlar mövcuddur və bu çevrilmənin sürəti saniyələrdə baş verir. Eyni zamanda bir insanın eynək taxması və ya üzün plastik əməliyyat nəticəsində dəyişikliyə məruz qalması heç də fərq etmir və bu tanınma alqoritminə mane olmur. Kifayət qədər güclü bir kompüterdə bir fotosəkil milyonlarla üzə uyğunlaşdırıla bilər.

Odoroloji metodlar da tərəfimizdən innovativ metodlara daxil edilmişdir. Odorologiya latınca “odor” – iy (iyi hiss edirəm) və yunanca “logos” – təlim, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, iylər haqqında təlim, elm mənasını verir. İy izlərinin götürülməsi və tədqiqi vasitələrindən asılı olaraq kriminalistik odorologiyanın 2 növü fərqləndirilir:

- kinoloji odorologiya. Kinoloji odorologiyada iybilmə analizatoru qismində xidməti-axtarış itlərinin iybilmə üzvü çıxış edir.

- instrumental (olfaktor) odorologiya. Olfaktor odorologiyada isə iybilmə analizatoru qismində

xüsusi elmi-texniki vasitə və metodlardan istifadə edilir.

Innovativlik baxımdan, bizi maraqlandıran olfaktor odorologiyasıdır. Oğurluq və digər talama cinayətlərinin istintaqı zamanı hadisə yerində cinayətkara məxsus hər hansı bir əşyanın qalması belə, onun iy izinin müəyyənləşdirilməsi ilə eyniləşdirməyə imkan verir. Müasir dövrdə istintaq təcrübəsində məhkəmə-odoroloji ekspertizasını təyin etməklə iy daşıyan obyekt (paltar, silah və digər əşyalar) üzərində olan iyin yoxlanılan şəxsə məxsus olmasını, obyekt üzərindəki iy izlərinin qadına və ya kişiye məxsusluğunu, onların konkret şəxsin ayaq, əl izləri ilə qoyulmasını, siqaret kötlüklərinin üzərində olan iy izlərinin şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tərəfindən qoyulmasını və s. bu kimi eyniləşdirmə və diaqnostik xarakterli sualların cavablandırılmasını mümkün edir. Oğurluğun yaşayış sahəsinə, habelə binaya, anbara və ya digər saxlanma yerlərinə daxil olmaqla törədilməsi zamanı cinayəti törədən şəxsin maneələri dəf edərək və göstərilən obyektlərdə yerləşən əmlakı ələ keçirərkən, hadisə yerində saxlanmış ona məxsus iyi bu sahədə mövcud innovativ metodlarla tədqiq etmək mümkündür.

Kriminalistika da ciddi maraq doğuran sahələrdən biri də cinayətlərin araşdırılmasında **kvant kompüterlərinin** tətbiqi məsələsidir. Kvant kompüterini hesablayıcı qurğu olub, verilənləri ötürmək və emal etmək üçün kvant mexanikasıdan istifadə edir [14, s.755].

Kvant kompüterləri klassik kompüterlərdən fərqli olaraq, daxil olan məlumatları qısa zaman kəsiyində təhlil etməyə, həmçinin bir nüvədə qurulan sübutları paralel şəkildə hesablamağa imkan verir. Kvant kompüterlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kvant alqoritmlərinin istifadə imkanındır ki, bunlar klassik kompüterlərdə istifadə olunan alqoritmlərdən fərqli olurlar [15, s.35]. Bu, çox böyük həcmdə olan məlumatların daha sürətli və hərtərəfli analitik təhlil edərək, cinayətlərin araşdırılması üçün yeni potensial imkanlar yaradır. Talama cinayətlərinin araşdırılmasında kvant kompüterlərinin tətbiqi sübutların toplanması üçün yeni imkanlar yaradır. Belə ki:

- kvant kompüterləri oğurluq, soyğunçuluq və quldurluq və digər talama cinayətlərinin araşdırıl-

masında məlumatların hərtərəfli, sürətli və effektiv şəkildə təhlilinin aparılmasına imkan verərək, daha çevik tədbirlərin görülməsinə münbit şərait yarada bilər. Cinayətkarlar üçün əhəmiyyət kəsb edən və onlar tərəfindən şifrələmə sistemləri ilə qorunan məlumatların daha sürətli şəkildə qırılmasına imkan verə bilər;

- kvant kompüterləri oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq və digər talama cinayətlərini törədən mütəşəkkil dəstənin üzvləri arasında mövcud cinayətkar əlaqələri daha tez təhlil etmə imkanına malikdir. Bu isə cinayətkarların hərəkətlərini izləmək və potensial qurbanların qorunması üçün vaxtında zəruri tədbirlərin görülməsinə imkan yaradacaqdır;

- kvant kompüterləri digər cinayətlərdə olduğu kimi, talama cinayətlərini törədən şəxsləri qısa vaxt ərzində onların biometrik məlumatları əsasında eyniləşdirmə imkanına malikdir.

Gələcəkdə cinayətin araşdırılmasında kvant kompüterlərinin tətbiqi məsələlərinin uğurla tətbiqi bir tərəfdən zəruri kompüter texniki vasitələrin, proqramların əldə olunmasını, digər tərəfdən bu istiqamətdə əməkdaşların ixtisasının artırılmasını, həmçinin yeni kadrların hazırlanmasını tələb edir.

Innovativ metodların ikinci qrup təsnifatına diqqət yetirsək, bu metodların tətbiqi sahəsində həm elmi cəhətdən əsaslandırma problemi yaşanır, həm də hüquqi tənzimləmədə boşluqlarla müşayiət olunur. Bu qrup metodlar qeyri-ənənəvi və ya parakriminalistika adı altında birləşdirilmişdir. **Qeyri-ənənəvi metodlar** dedikdə, istintaq (məhkəmə) təcrübəsində yeni tətbiq olunan, bu istiqamətdə elmi tədqiqatlar aparılan və müəyyən müsbət nəticələr əldə edilməsinə baxmayaraq, onların səmərəliliyinə, məqsədyönlülüyünə, etibarlılığına şübhə ilə yanaşılan, lakin gələcəkdə özünü təsdiq edə biləcək metodlar başa düşülür. Bir sıra qeyri-ənənəvi metodlar müxtəlif elm sahələrində (psixologiya, tibb, biologiya, fizika və s.) geniş tətbiq edilən və özünü kifayət qədər doğruldan metodlardır ki, onlardan hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətində də istifadə edilməsinin mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. Belə qeyri-ənənəvi metodlara bioritmologiya, musiqi və qoxu fonunun tətbiqi ilə dindirmə və s. aid edilir [16, s.47]. Bundan əlavə, cinayətlərin açılması və araş-

dırılmasında əhəmiyyət kəsb edən kriminalistik dermatografika, kriminalistik bioskopiya, kriminalistik genoskopiya, kriminalistik kadavralojiya, kriminalistik portret (psixoloji portret) kimi yeni metod və təlim sahələrinin tətbiqi ilə bağlı elmi müzakirələr hələ də davam etməkdədir.

Beləliklə, cinayətkarlığın daha mürəkkəb məzmun alması cinayət törədən şəxslər tərəfindən yeni üsul və vasitələrdən istifadə edilməsi halları bilavasitə onların aşkar edilməsi, açılması və araşdırılması fəaliyyətinin təkmilləşdirməsi üçün daha səmərəli yolların axtarılmasını zəruri edir.

Elmin və texnikanın dinamik inkişafı cinayətlərin də yeni metodlarla törədilməsinə şərait yaradır ki, bu da istintaq metodlarının inkişaf etdiril-

məsini tələb edir. Formalaşan innovativ texnologiyalar və metodlar cinayətlərin istintaqının optimallaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Lakin hər innovativ metodun tətbiqi heç də uğurlu nəticə verə bilməz. Fikrimizcə, bunun üçün həmin metodun validasiya şərtlərinə (təhlükəsizlik, qanunauyğunluq, elmi əsaslılıq, səmərəlilik və s.) cavab verməsinə zəruri diqqət yetirilməlidir. Əminliklə demək olar ki, innovativ texnologiyaların və metodların tətbiqi kriminalistik fəaliyyəti həyata keçirən qurumların məhkəmə ekspertizası, istintaq və əməliyyat-axtarış orqanlarının məqsədyönlü, səmərəli, hərtərəfli və obyektiv fəaliyyətini təmin etməyə əlverişli şərait yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Моисеева Т.Ф. Инновационные технологии осмотра места происшествия. Вестник экономической безопасности № 3. -М., -2021. -356 с.
2. Жижина М. В. Инновационное развитие криминалистики на современном этапе. Вестник криминалистики № 1. -2012. -165с.
3. Смушкин А. Б., Савельева М. В., Потапова Н. Л. Перспективные направления разработки и реализации криминалистических инноваций. Электронные приложение к « Российскому юридическому журналу», № 3. -Екатеринбург, 2021. -84 с.
4. Гусев А. В. Концепция формирования специального криминалистического познания и механизма в уголовном судопроизводстве вне судебно-экспертной деятельности: автореф. дис. д-ра юрид. наук. - Краснодар, -2015. -46 с.
5. Справцева Е. В. Применение квадрокоптеров в ГИБДД // Технические науки – от теории к практике / Сб. ст. по материалам LXVIII междунар. науч.-практ. конф. № 3 (63). -Новосибирск: Изд. АНС «СибАК», -2017. 160 с.
6. Перцев Р.В. Исследование современных технико-криминалистических методов обнаружения, фиксации, изъятия следов обуви и дальнейшего их учёта для раскрытия преступлений. Теория та практика судовой экспертиза и криминалистики: зб. наук. Пр. редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепитько та ин. Харьков: Право, Вип.21, -2020. -119 с.
7. Tymoshenko Y.P., Kozachenko O.I., Kyslenko D.P., Horodetska M.S., Chubata M.V., Barhan S.S. Latest technologies in criminal investigation. <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1941/25805>.
8. Бахтеев Д.В. Искусственный интеллект в криминалистике: состояние и перспективы использования / Д.В. // Российское право: образование, практика, на № 2 (104), -2018. -215с.
9. Макаров В.А. Вопросы внедрения искусственного интеллекта в разделы криминалистики / Текст: непосредственный // Молодой ученый № 49. -Казан, -2023. -683 с.
10. Искандерова Ш.Д. Влияние искусственного интеллекта на современный мир // Science and Education, №4. -2023, -750 с.
11. Сафанов А.А. Современная автоматизированная дактилоскопическая идентификационная система органов внутренних дел Российской Федерации. Вестник экономической безопасности № 3. -М., -2021. -356 с.
12. “Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı haqqında” 29 iyun 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
13. Пшиченко Д.В. Использование искусственного интеллекта в противодействии преступности.

Международный научный журнал «Вестник науки» № 6 (63), -2023. -1372 с.

14. Колесников П.О., Голубничий А.А. К вопросу о квантовых компьютерах их развитии и современном состоянии. Научно-образовательный журнал для студентов и преподавателей «StudNet» №1, -2022. -762 с.

15. Козихин И.А. Улучшение решения задачи коммивояжера с помощью квантовых вычислений: анализ и результаты. Ученые записки УлГУ. Сер. Математика и информационные технологии № 1, -2023. -184 с.

16. İ.S.Abbasova, G.A.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalistikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. -Bakı: Təknur, -2016. -208 s.

Джанполад ДААНОВ
Начальник Академии полиции МВД,
генерал-майор полиции

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И МЕТОДОВ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ СВЯЗАННЫХ С ХИЩЕНИЕМ

РЕЗЮМЕ

В настоящее время актуальным является выбор соответствующих технических средств и методов, связанных с процессом разработки инновационных криминалистических технологий, изучение их криминалистических особенностей, а также необходимость применения их для раскрытия и расследования преступлений. В статье показано развитие новых способов и методов в соответствии с развитием цифровых технологий и возможности их использования в целях получения информации, имеющей криминологическое значение для раскрытия, расследования и предотвращения преступлений. Как и в других видах преступлений, возможности использования дронов, 3D-моделирования, биодетекторов, автоматизированных дактилоскопических систем и т.п., а также нетрадиционных методов при выявлении и расследовании противоправных действий, связанных с хищением частной собственности граждан.

Ключевые слова: цифровая криминалистика, инновационный метод, искусственный интеллект, цифровая технология, автоматизированная информационная система, одорология, нетрадиционные методы, криминалистическая геноскопия.

Djanpolad DAANOV
Head of the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs, police major general

FORENSIC ASPECTS OF THE USE OF SOME INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND METHODS IN THE INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO THEFT

SUMMARY

Currently, the selection of appropriate technical means and methods related to the process of developing innovative forensic technologies, the study of their forensic features, as well as the need to use them to solve and investigate crimes is relevant. The article shows the development of new methods and methods in accordance with the development of digital technologies and the possibility of their use in order to obtain information of criminological significance for the detection, investigation and prevention of crimes. As in other types of crimes, the possibility of using drones, 3D modeling, biodetectors, automated fingerprint systems, etc., as well as unconventional methods in identifying and investigating illegal actions related to the theft of private property of citizens.

Keywords: digital forensics, innovative method, artificial intelligence, digital technologies, automated information system, odorology, unconventional methods, forensic genoscopy.

UOT 343.985

DOI: <https://doi.org/10.62130/NGLK3864>**Allahverdi MAHMUDOV***Azərbaycan Respublikası DİN-in**Polis Akademiyasının**“Kriminalistika” kafedrasının dosenti*

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATI ZAMANI SÜBUTETMƏDƏ ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ NƏTİCƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN KRİMİNALİSTİK ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə cinayət prosesində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrindən cinayət işlərində sübut kimi istifadə məsələləri müzakirə olunur. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin resurslarından istifadənin əhəmiyyəti və zəruriliyi barədə alimlərin fikirləri təhlil olunur. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin epistemoloji mahiyyətinə görə cinayət-prosessual bilik mövqeyindən əldə edilməsinin yolları araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən nəticələr cinayət işinin nəzəriyyəçiləri və praktikantları üçün maraqlı ola bilər. Cinayət prosesində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin sübut kimi istifadəsinin kriminalistika aspektləri.

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, sübutetmə, vətəndaşların sorğusu, sübutatın toplanması, müstəntiq, təhqiqatçı, cinayət-prosessual qanunvericiliyi

Giriş

Azərbaycan Respublikasının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyinə, habelə cinayət-prosessual qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların sübut kimi qəbul edilməsinin mühüm şərtləri – onların Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun olaraq təqdim edilməsi və yoxlanılmasıdır.

Etiraf etməliyik ki, cinayət prosesual qanunvericilikdə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların təqdim edilmə qaydaları barədə heç bir göstəriş yoxdur. Hüquq ədəbiyyatında isə bu məsələ ilə bağlı son dərəcə maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Məsələn, T.İ.Əliyeva göstərir ki, «əməliyyat-axtarış nəticələri cinayət prosesinə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın təşəbbüsü ilə, yaxud icraatında olan cinayət işi və ya digər materialla əlaqədar təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə-

nin tələbi ilə təqdim edilməlidir» [1, s.457].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin cinayət işləri üzrə sübutetmə prosesində istifadə imkanı ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında vahid bir fikir yoxdur [2, s.9]. Belə ki, bəzi müəlliflər sübutların əməliyyat-axtarış fəaliyyəti çərçivəsində formalaşması imkanını qəbul edirlər [3, s.164].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin cinayət işləri üzrə sübutetmədə istifadə problemlərinin düzgün həlli üçün sübutlar nəzəriyyəsinin fundamental müddəalarını- xüsusən cinayət prosesində müxtəlif növ sübutların əldə edilməsinin və onlardan istifadənin eyni olmayan hüquqi rejimini nəzərə almaq lazımdır [4, s.68].

Uzun müddət hüquq ədəbiyyatında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən faktiki halların sübut kimi qəbul edilməsinin mümkünlüyü və onun əsas şərtləri barədə diskussiyalar aparılır. Bəzi müəlliflər belə imkanı inkar edir [5, s.34] və göstərir ki, əməliyyat-axtarış tədbirlə-

rinin həyata keçirilməsi ilə əldə olunan "hallar" cinayət işində öz əksini tapmır və sübutetmə əhəmiyyətinə malik olmur, digərləri isə (məsələn, Fatkulın F.N., Kornoyeva L.M., Şeyfer S.A. və başqaları) məsələyə məzmun və formanın vəhdəti anlayışından yanaşırlar. Bu vəziyyətdə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə əldə edilmiş faktiki hallar - məzmun, onların müəyyən edilməsinin və cinayət prosesinə daxil edilməsinin prosessual qaydası isə - forma kimi müəyyən edilir.

Məsələ ilə bağlı L.M.Kornoyeva bildirir ki, əməliyyat mənbəyindən alınmış məlumatlar prosessual yolla - dindirmələr, baxış, axtarış və s. hərəkətlərlə təsdiq olunduqda, yəni qanunla müəyyən edilmiş mənbədən alındıqda sübut kimi qəbul edilir [6, 35]. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin sübut kimi istifadə olunması üçün iki şərt tələb olunur: əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi qaydalarına və əldə olunan nəticələrin təqdim olunması prosesinə düzgün riayət olunması [7, s.408]. Burada məzmun müəyyən forma alır, yəni əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə əldə edilən faktiki hallar prosessual qaydada rəsmiləşdirilir. Nəticə etibarlı ilə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əldə edilən materiallar prosessual cəhətdən rəsmiləşdirilmədən sübut kimi qəbul edilə bilməz. Bu da cinayət işləri üzrə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrini cinayət prosessual prosedurlardan asılı edir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar prosessual qaydada rəsmiləşdirilmədikdə, onların əsasında məcburetə tədbirlərinin tətbiq edilməsinə yol vermək olmaz. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri cinayət prosessual qanunun tələblərinə uyğun olaraq təqdim edilmədikdə və yoxlanılmadıqda onlar hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Prosessual qaydalara uyğun rəsmiləşdirilməmiş əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri əsasında qəbul edilmiş hər hansı qərar şəxsin qanunla qorunan maraqları məhdudlaşdırma bilər [8,s.73]. Cinayət prosesi üçün əməliyyat-axtarış məlumatlarının əhəmiyyəti əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır ki, bu da onların idrak qabiliyyətini artırır [9, s.89].

Obyektiv səbəblərə görə sübutetmə predmetini formalaşdıran hallarla və fakültativ faktlarla bağlı

olan əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrindən cinayət prosesində istifadənin mümkünlüyündən danışmaq olar. Onlar cinayət işi və ümumilikdə iş üzrə sübut edilməli ayrı-ayrı hallar üzrə sübutetmə prosesində məntiqi nəticələr çıxarılması üçün, məsələn, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxsin təqsiri, cinayət nəticəsində yetirilən zərərin xarakteri və ölçüsü haqqında nəticələr üçün əsas ola bilməz. Lakin onlardan sübutların optimal toplanılması və yoxlanılması üçün istifadə etmək məqsədə müvafiqdir. Onlar cinayət prosesində sübutların formalaşması üçün əsas kimi də xidmət edə bilər [10, s.68-69].

Artıq qeyd edildiyi kimi, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar özü-özlüyündə sübut hesab edilmir. Sübut statusu alması üçün onlar cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş sübutların toplanılma, yoxlanılma və qiymətləndirilməsini tənzimləyən normalara uyğun olaraq cinayət prosesinə daxil edilməlidir.

"Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun və Cinayət-Prosessual Məcəllənin bu məsələ ilə bağlı müddələrinin təhlili, həmçinin toplanılmış təcrübənin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, əməliyyat yolu ilə əldə edilmiş məlumatlar aşağıdakı dəlillərin formalaşması üçün əsas ola bilər: şahid ifadələri (nadir hallarda- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin ifadələri); maddi sübutlar və digər sənədlər [11, s.56].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin cinayət prosesinə daxil edilməsinin üsullarından istifadə praktikada çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır və müvafiq tövsiyələr tələb edən ayrı-ayrı əməliyyat-axtarış tədbirləri əsasında daha konkret və əyani surətdə nəzərdən keçirilə bilər. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində verilmiş əməliyyat-axtarış tədbirlərinin siyahısının, habelə onların keçirilməsi zamanı əldə edilmiş məlumatların sübutetmədə istifadə praktikasının bu nöqtəyi nəzərdən təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

Vətəndaşların sorğusu, müqayisəli tədqiq üçün nümunələrin toplanılması, sənədlərin tədqiqi, şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi kimi əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri, əgər onlar müstəntiqə və ya məhkəməyə təqdim edilirsə, yalnız istiqna-

mətvərici əhəmiyyət daşıya və yalnız istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin hazırlığı və keçirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Onlar prosessual sübutların formalaşması üçün əsas ola bilməz.

Soraqlaşma - müəssisə, təşkilat, dövlət orqanları (xüsusilə, hüquq mühafizə orqanlarının müxtəlif uçot və informasiya sistemlərindən) və ya yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə vətəndaşlardan iş üçün zəruri olan məlumatların alınmasıdır. Bu tədbir vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlar, əgər onlar iş üçün əhəmiyyət kəsb edirsə (məsələn, şübhəli şəxsin mühakiməsi, ondan götürülmüş silahın mənşəyi haqqında məlumatlar və s.) maneəsiz işə əlavə edilə bilər.

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cu maddəsində göstərilmiş digər əməliyyat-axtarış tədbirlərinə gəlincə isə, ilk növbədə, bir tərəfdən, təcrübədə daha geniş yayılmış, digər tərəfdən, nəticələri cinayət prosesinə daxil edildiyi zaman çətinliklər yaradan tədbirləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Hər iki meyarı nəzərə alaraq onlara aşağıdakıları aid etmək olar: nəzarət qaydasında mal alınması, nəzarətli göndəriş, telefon danışıqlarına qulaq asma, əməliyyat eksperimenti.

Cinayət-prosessual sübutetmədə qeyri-aşkar üsullarla həyata keçirilmiş əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə edilmiş materiallardan istifadə edilməsi, xüsusən onların rəsmiləşdirilməsi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bəzi mütəxəssislər cinayət prosessual sübutetmədə belə materiallardan istifadəni qeyri-mümkün sayır və onları heç bir halda sübutların toplanılmasının yeganə qanuni üsulu kimi qəbul etmirlər. Məsələn, E.A.Doya göstərir ki, cinayət prosesində sübutların toplanılmasının yeganə üsulu istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin icrasıdır [12, s.35].

Təcrübədə göstərilən məsələnin həlli sahəsində bir sıra maraqlı yanaşmalar mövcuddur. Müstəntiqlər istintaq hərəkətlərinə hazırlıq və onların icra olunmasında qeyri-aşkar üsullarla əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallardan geniş istifadə etməyə çalışır, həmçinin belə materialları Prosessual Qanuna uyğun olaraq rəsmiləşdirildikdən sonra sübutetmədə də onlara müraciət etməyə cəhd edirlər.

İlk baxışdan belə üsullar hüquqi və mənəvi

nöqteyi-nəzərdən şübhə doğurur. Ona görə ki, qeyri-aşkar üsullarla əldə edilmiş predmet və ya sənədin hansı səviyyədə sübut əhəmiyyəti kəsb etməsindən asılı olmayaraq, əldə olunma üsulu və mənbəyinin aydın olmaması onların sübut kimi mümkünlüyü istisna edir. Bu da məhkəmə icraatında belə sübutların saxtalaşdırılması haqda şübhələnməyə əsas verə bilər.

Göstərilənlər CPM-in 125.1-ci maddəsinin tələbləri ilə üst-üstə düşür. Həmin maddəyə əsasən “məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların həqiqiliyinə, yaranma mənbəyinə və əldə edilməsi hallarına şübhələr olmadıqda onlar sübut kimi qəbul edilə bilər”. Əks təqdirdə məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların sübut kimi mümkünlüyündən danışmaq olmaz.

Halbuki “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən “əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş məlumatları, onların mənbəyini və əldə edilməsi üsullarını yamadan, konkret cinayət işi üzrə təhqiqatı və ya istintaqı aparan şəxsə və yaxud məhkəməyə vermək” əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Adı çəkilən Qanunun digər maddələrində də, o cümlədən 6-cı maddənin 8,9-cu bəndlərində, 7-ci maddənin 2,5-ci bəndlərində, 14-cü maddənin 9-cu bəndində və s. əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin istinad etdiyi mənbələr, bu fəaliyyəti həyata keçirən orqanlara kömək göstərən şəxslər, habelə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin üsulları barədə məxfi məlumatların açıqlanmaması nəzərdə tutulmuşdur.

Qanun əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq etmiş və edən şəxslər barədə məlumatların yalnız həmin şəxslərin yazılı razılığı ilə və ya Qanunla birbaşa nəzərdə tutulmuş hallarda aşkarlanması imkanını istisna etmir (“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 14-cü maddəsinin 10-cu bəndi), lakin göstərilən şərtlər olmadıqda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq etmiş şəxslər barədə məlumatların açıqlanması qadağandır.

B.T.Bezlepkin belə bir fikirlə çıxış etmişdir ki, müəyyən hallarda qeyri-aşkar əməliyyat-axtarış üsulu ilə əldə edilmiş və əldə edilmə mənbəyi konspirasiya baxımından göstərilməyən və ya

göstərilməsi mümkün olmayan materiallar sübut qismində qəbul edilə bilər. Müəllifin qənaətinə görə, bu yalnız mühüm şərtlə, daha dəqiq desək həmin materialın mənbəyinin və əldə edilmə üsulunun sübut etmə üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyi halda mümkündür [13, s.100].

Bu mülahizə həm hüquqi, həm də mənəvi cəhətdən xüsusi aktuallığa malikdir. Belə ki, S.A.Zaysev, L.M.Zeynalova, N.A.Qromov və digər mütəxəssislər “məhkəmənin bütün hallardan xəbərdar olması” fikrini optimal hesab etmirlər. Onların qənaətinə görə məhkəmədə bütün halların aydınlaşdırılması mümkün deyil, məhkəmə yalnız iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan halları bilməlidir. Bu halların həcmi isə sübut etmə predmetinin hədləri ilə ciddi şəkildə şərtlənmişdir.

Yuxarıda göstərilən müəlliflər öz araşdırmalarında qeyri-aşkar üsullarla həyata keçirilən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş məlumatların mənbəyinin, müəyyən hallarda bu məlumatların mötəbərliyi baxımından tamamilə əhəmiyyətsiz olması fikrini qəbul edirlər. Öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bildirlər ki, “müəyyən təsvirlərin, hərəkət və bu hərəkətin iştirakçılarının əks olunduğu fotosəkil bəzi hallarda onun kim tərəfindən nə zaman çəkilməsindən asılı olmayaraq özü-özlüyündə dəyərlidir. Belə ki, müstəntiqə və ya prokurora iş üzrə təqdim edilmiş, cinayət hadisəsinə aidiyyəti olan faktın əks olunduğu fotosəkil, özü-özlüyündə maddi sübutun bütün əhəmiyyətinə malik olur. Bu zaman fotosəkilin kim tərəfindən, hansı üsulla və hansı şəraitdə çəkilməsi vacib deyil, texniki vasitələrin köməyi ilə əldə edilmiş təsvirlərin özü sübut əhəmiyyəti kəsb edir” [14, s.86-87].

E.A.Dolya bu fikirlərlə razılaşıb və göstərir ki, yuxarıda qeyd edilən hallar istisna olmaqla “bütün digər hallarda cinayət prosessual sübut etmənin subyektinə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin hansı texniki vasitələrin köməyi ilə, nə zaman, hansı qaydada və şəraitdə əldə edildiyi məlum olmalıdır” [15, s.42].

Bizim fikrimizcə, B.T.Bezlepkin mülahizələri ilə müəyyən mənada razılaşımaq olar, lakin hesab edirik ki, istənilən əşyanın maddi sübut kimi qəbul edilməsi üçün CPM-in 128-ci maddəsinə mü-

vafiq olaraq cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı zəruridir, yəni hər bir halda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə əldə olunan materiallar əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində prosessual rəsmiləşdirməyə məruz qalmalıdır. Bu zaman cinayət prosesini həyata keçirən orqan Qanunun tələbinə görə bütün hallarda həmin əşyanın və ya predmetin xüsusiyyətlərini və əlamətlərini, mənsəyini, aşkar edildiyi yeri, vaxtı və s. halları nəzərə almalıdır.

L.D.Kokarev və N.P.Kuznesov düzgün olaraq göstərilər ki, qeyri-prosessual yolla əldə edilmiş faktiki hallar özü-özlüyündə sübut kimi qəbul edilə bilməz, lakin onlar müstəntiq və ya məhkəmə tərəfindən qanuni yollarla (təqdim edilmə, tələb edilmə, istintaq hərəkətlərinin icrası) əldə edildiyi hallarda belə keyfiyyətə malik ola bilərlər [16, 164].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-aşkar əməliyyat-axtarış tədbirləri aparıldığı zaman istifadə edilmiş üsullar, metodlar, vasitələr haqda məlumatlar, mütəşəkkil cinayətkar qruplara daxil edilmiş şəxslər, əməliyyat-axtarış orqanları ilə əməkdaşlıq edən şəxslər, habelə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılmasının təşkili və taktikası haqda məlumatlar gizli saxlanılmalı və cinayət mühakimə icraatı hədlərində aşkar istifadə üçün verilməməlidir.

Lakin bir çox hallarda əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparıldığı zaman istifadə edilmiş vasitələrin texniki xarakteristikası haqda məlumatların cinayət prosesini həyata keçirən orqana verilməsi vacibdir. Qeyd etməliyik ki, müəyyən şəraitdə göstərilən məlumatlar olmadan keçinmək qeyri-mümkündür. Məsələn, cinayət işi üzrə baxış zamanı digər xarakteristikalı texniki vasitələrin tətbiqi müvafiq daşıyıcılarda əks olunan faktların və halların təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər. Bu da nəticədə cinayət işi üçün onların əhəmiyyətinin müəyyən edilməsində çətinlik yarada bilər.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın rəhbəri əməliyyat-axtarış materiallarını təhqiqatçıya, müstəntiqə, prokurora və ya məhkəməyə təqdim edilməsi haqda qərar qəbul edərkən əməliyyat qeydiyyat işi materiallarını müfəssəl təhlil etməlidir.

E.S.Dubonosovun fikrinə əsasən, materialların diqqətli təhlil edilməsi ilə əməliyyat-axtarış nəticələrinin mötəbər və cinayət mühakimə icraatı üsulları ilə cinayətin tez və tam açılmasını təmin etmək üçün kifayət etməsini, habelə bu materiallardan cinayət prosesində aşkar istifadə edilməsinin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə zərər yetirməyəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək olar [17,130].

Hazırda qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların cinayət prosesində istifadə edilməsini çətinləşdirən bir sıra problemlər də mövcuddur. Bunlardan ən mühüm hesab etdiyimiz, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilmiş cinayət prosesinin subyektlərinə təqdim edilmə prosedurlarının qanunla açıqlanmamasıdır.

Hüquq ədəbiyyatında bu prosedurlar haqqında bəzi mülahizələr öz əksini tapmışdır. Məsələn, V.T.Bezlepkin göstərir ki, Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən əldə edilmiş materialların təqdim edilməsi hüquqi təbiətinə görə fərqli xarakterə malikdir. Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin realizə formalarından biri bu fəaliyyətlə əldə edilmiş materialların icraatında cinayət işi olan təhqiqatçıya, müstəntiq və ya məhkəməyə təqdim edilməsidir. Belə təqdim etmə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın rəhbəri tərəfindən qəbul edilmiş qərar əsasında icra edilir. Lakin, bu qərar əməliyyat-axtarış materiallarının sübutlar sistemə daxil edilməsi ilə bağlı məsələni həll etmir. Ümumiyyətlə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların bu fəaliyyəti tənzim edən Qanuna uyğun olaraq təqdim edilməsi hələ özü-özlüyündə həmin materialların sübut kimi qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Əməliyyat-axtarış materiallarının sübut kimi qəbul edilməsi haqda məsələ bilavasitə müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən həll edilir. Göstərilən orqanlar əməliyyat-axtarış materiallarının cinayət işinə aidiyyətinin olmaması və ya sübutların mümkünlüyü tələblərinə cavab verməməsini müəyyən etdikdə, onların işə əlavə edilməsinə etiraz edilməsi (rədd edilməsi) haqda qərar çıxara bilərlər [18, s.99].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən materialların təqdim edildikdən sonra yoxlanılma mexanizmi və onun müddəti də qanunvericiliklə birbaşa tənzim edilmir. Əməliyyat-axtarış materialları cinayət prosesini həyata keçirən subyektlər tərəfindən yoxlanıldığı zaman onların sübut kimi qəbul edilməsi mümkün olmadıqda, bununla bağlı təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin konkret olaraq hansı tədbirləri həyata keçirəcəyi və ya bu tədbirlərin prosesual mexanizminə qanunda yer verilməmişdir.

Fikrimizcə, əməliyyat-axtarış materiallarından cinayət prosesində istifadə edilməsi mümkün olmadığı hallarda, belə qənaətə gəlmiş cinayət prosesini həyata keçirən orqan həmin materialları geri qaytarmalıdır. Bu zaman cinayət prosesini həyata keçirən orqan öz hərəkətini yazılı şəkildə əsaslandırma və əməliyyat-axtarış materiallarında olan fakt və halların əlavə olaraq əldə edilməsi və s. haqda əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlara tapşırıqlar verməlidir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin sübut etmədə istifadəsi cinayətin faktiki hallarının və onu törədən şəxslərin düzgün və adekvat müəyyən edilməsinə əsaslı şəkildə kömək edə və bunun hesabına ən təhlükəli cinayətlərlə və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin güclənməsinə zəmin yarada bilər. Lakin buna nail olmaq üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri peşəkarcasına, işi bilməklə və ən başlıcası isə Qanunun tələblərinə ciddi şəkildə əməl etməklə təqdim edilməli və onlardan istifadə olunmalıdır.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrindən cinayət işləri üzrə sübut etmədə istifadə olunması cinayətkarlığa qarşı mübarizə, insanların hüquq və qanuni mənafeyinin, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının cinayətkar qəsdlərdən müdafiəsi sahəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, bu fəaliyyətin gözlənilməz mənfi nəticələrə səbəb olma riskini də nəzərə almamaq olmaz. Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti öz xarakterinə və xüsusiyyətlərinə görə (bir sıra əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması, barələrində bu tədbirlərin aparıldığı şəxslərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması, cinayət prosesual sahədə mövcud olan bir sıra təminatların olmaması və s.) insan

hüquq və azadlıqlarının pozulması və məhdudlaşdırılması kimi hallara gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən, əməliyyat-axtarış tədbirlərindən istifadə böyük ehtiyac tələb etməklə yanaşı, qanunla ciddi tənzimlənməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası: Ümumi hissə. I cild / С.Н. Mövsümovun redaktəsi ilə/ Ваки, Digesta, 2003.
2. Кипнис Н.М. Допостимость доказательства в уголовном судопроизводстве. М., 1995, 216 с.
3. Кокорев Л. Д., Кузнецов Н. П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. Воронеж. 1995, 268 с.
4. Доля Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. М., 1996, 111с.
5. Хлынцев М.Н. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений. Саратов, 1982, 159 с.
6. Карнеева, Л. М. Доказательства в советском уголовном процессе: Учеб. пособие / Л. М. Карнеева. М-во внутр. дел СССР, Высш. следств. шк. - Волгоград: ВСШ, 1988, 65 с.
7. Баймурзин А. С. Результаты оперативно-розыскной деятельности как доказательства по уголовному делу // Вопросы российской юстиции. 2020. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-operativno-rozysknoy-deyatelnosti-kak-dokazatelstva-po-ugolovnomu-delu> (дата обращения: 28.02.2024).
8. Зайцева С.А., Зейналова Л.М., Громов Н.А., Гущин А.Н. Царева Н.П. Оперативно-розыскная деятельность: совершенствование форм вхождения ее результатов в уголовный процесс. М. 2004, 104 с.
9. Елизарова А.Д. Проблемы использования результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании по уголовным делам. Общество, право, государственность: ретроспектива и перспектива. 2020. №2 (2). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-ispolzovaniya-rezultatov-operativno-rozysknoy-deyatelnosti-v-dokazyvanii-po-ugolovnym-delam-2> (дата обращения: 29.02.2024).
10. Доля Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. М., 1996, 111с.
11. Корневский Ю.А., Токарева М.Е. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании по уголовным делам. М., 2000, 148 с. 56.
12. Доля Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности // Российская юстиция. 1995. № 5, 111 с.
13. Безлепкин Б.Т. Проблемы уголовно-процессуального доказывания // Сов. государство и право. 1991. №8, 115 с.
14. Зайцева С.А., Зейналова Л.М., Громов Н.А., Гущин А.Н. Царева Н.П. Оперативно-розыскная деятельность: совершенствование форм вхождения ее результатов в уголовный процесс. Москва, 2004, 104 с.
15. Доля Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности // Российская юстиция. 1995. № 5, 111 с.
16. Кокарев Л.Д., Кузнецов Н.П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. Воронеж, 1995, 268 с.
17. Дубонос Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности. М.2004, 281 с.
18. Безлепкин Б.Т. Проблемы уголовно-процессуального доказывания // Сов. государство и право. 1991. №8, 115 с.

Аллахверди МАХМУДОВ
доцент кафедры «Криминалистики»
Академии полиции МВД
Азербайджанской Республики

**КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДОКАЗЫВАНИИ
В ХОДЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования в уголовном судопроизводстве результатов оперативно-розыскной деятельности в качестве доказательств по уголовным делам. Анализируются мнения ученых о значении и необходимости использования в доказывании ресурсов оперативно-розыскной деятельности. Исследуются способы получения результатов оперативно-розыскной деятельности с позиции уголовно-процессуального познания по их гносеологической сущности. Выводы, полученные в результате исследования, могут представлять интерес для теоретиков и практиков уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, доказывание, опрос граждан, сбор доказательств, следователь, дознаватель, уголовно-процессуальное законодательство

Allahverdi MAHMUDOV
an associate professor of the
"Department of Criminalistics" of the
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan

**CRIMINALISTIC ASPECTS OF USING THE RESULTS OF OPERATIONAL-SEARCH
ACTIVITIES IN PROVING DURING CRIMINAL PROCEEDINGS**

SUMMARY

The article discusses the issues of using the results of operational investigative activities in criminal proceedings as evidence in criminal cases. The opinions of scientists on the importance and necessity of using the resources of operational investigative activities in proving are analyzed. The methods of obtaining the results of operational investigative activities from the standpoint of criminal procedural knowledge of their epistemological essence are investigated. The conclusions obtained as a result of the study may be of interest to theorists and practitioners of criminal justice.

Keywords: operational investigative activities, evidence, questioning of citizens, collection of evidence, investigator, inquirer, criminal procedure legislation

UOT 343.985

DOI: <https://doi.org/10.62130/RNRG3462>**Ələkbər ALLAHVERDİYEV**Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının “Kriminalistika” kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovniki

CİNAYƏTLƏRİN ARAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ KRİMİNALİSTİK FƏRZİYYƏLƏRİN QURULMASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Elmi məqalədə kriminalistik fərziyyələrin mahiyyəti, fərziyyələrin qurulması üçün tələblər, tədqiqat mərhələlərində fərziyyələr irəli sürərkən məlumat mənbələri, o cümlədən məntiqi metodlar əsasında fərziyyələrin qurulması və sınaqdan keçirilməsi prosesi araşdırılır. Elmi məqalədə ibtidai istintaqın müəyyən mərhələlərində istintaqın təşkili və planlaşdırılmasında müstəntiqin fəaliyyətinə də diqqət yetirilir. Elmi məqalənin hüquqi məzmununda müəyyən nəticələr çıxarılır, tədqiqatın mövzusu ilə bağlı nəticələr ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: ibtidai araşdırmanın təşkili, istintaq hərəkəti, fərziyyələr, planlaşdırma

Giriş

Cinayətlərin açılması, istintinqı və qarşısının alınmasında istintaq orqanlarının fəaliyyəti keçmişdə baş vermiş hadisələrə, faktlara və hallara yönəlmiş olur. Belə ki, müstəntiq həmin hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmur. Ona görə də cinayət təqibi üzrə ibtidai araşdırmanı aparan müstəntiqin fəaliyyəti bilavasitə özünün müşahidə etmədiyi halların tədqiqinə yönəlir. Bu faktların müəyyən edilməsi cinayətin maddi izləri və cinayət hadisəsi ilə əlaqədar olan halları müşahidə etmiş şəxslərin məlumatları vasitəsilə mümkündür. Baş vermiş cinayət hadisəsini birbaşa müşahidə etmək mümkün olmadığı üçün onun tam və hərtərəfli araşdırılması, cinayətkarın ifşa olunub cəzalandırılması çoxşaxəli mürəkkəb bir proses olub, artıq «keçmiş» çevrilmiş hadisələrin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Əgər müstəntiq baş vermiş cinayət hadisəsini birbaşa müşahidə etmişdirsə, o, bu zaman şahid qismində çıxış etmişdir. Beləliklə, cinayətin istintaqını həyata keçirən şəxs yalnız cinayət hadisəsinin ətraf maddi aləmdə və hadisənin şahidi olmuş insanların şüurunda qoyduğu müxtəlif ideal izlərlə «ünsiyyətdə» ol-

maq imkanına malik olur. Cinayət hadisəsinin istintaqı dərkətmə fəaliyyətinin bir növü olub, mürəkkəb dialektik prosesdir. Hər bir dərkətmə fəaliyyətində olduğu kimi, istintaq fəaliyyəti yalnız faktların konstataşiyasından ibarət deyil, həmçinin obyektiv həqiqətin aşkar edilməsindən və nəticədə ədalətli yanaşmanı təmin etməkdən ibarətdir.

Cinayət hadisələrinin ibtidai araşdırılması prosesi ilkin və sonrakı mərhələlərə bölünür. İbtidai araşdırma prosesinin bu iki mərhələni əhatə etməsi həmin mərhələlərdə araşdırmanı aparan şəxslərin həll etdiyi məsələlərin fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Bir çox kriminalist-alimlər ayrı-ayrı cinayətlərin ibtidai araşdırılmasının taktiki və prosesual nöqteyi-nəzərdən iki mərhələdə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirlər.

İlkin mərhələdə baş vermiş hadisənin halları ilə tanışlıq həyata keçirilir, cinayət işinin başlanmasına əsas verən məlumatlar araşdırılır, ibtidai araşdırma prosesində sübut edilməli halların dairəsi müəyyən edilir. Cinayətin izlərinin və maddi sübutların toplanılması və qeyd edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülür, cinayət törətmiş şəxsin mü-

əyyən edilməsi «isti izlərlər» yaxalanması üzrə iş aparılır.

Araşdırmanın ilkin mərhələsində hadisə barədə müstəntiqin ümumi fərziyyələri qeyri-dəqiq ola bilər. Belə fərziyyələr əsasən sübutların axtarışı və öyrənilməsi üçün istiqamətləndirici vasitə kimi çıxış edir. Məhz buna görə araşdırmanın ilkin mərhələsi axtarış mərhələsi kimi xarakterizə edilir.

Bütün faktlar şübhəli (təqsirləndirilən) şəxsin izahatlarını nəzərə almaqla hərtərəfli tədqiq olunduqdan sonra, hadisə barədə əsaslandırılmış qərar çıxarılır, cinayət-prosessual qanunvericiliyinin tələbləri ilə əhatə olunan hədudlarda bütün element və əlaqələr barədə tam və dəqiq təsvür formalaşır.

Cinayətkar əməli təşkil edən faktların öyrənilməsində qeyd olunan ardıcılıq qanunauyğunluğun, idrakı fəaliyyətin inkişafında ümumi tendensiyanın təzahürünü özündə əhatə edir. Bu da araşdırma prosesinin ən azı iki mərhələyə bölünməsi zərurətini yaradır: ilkin mərhələ – cinayətin açılmasından şübhəli şəxsin müəyyən edilməsinə və ona qarşı ittihamın irəli sürülməsinə qədər və sonrakı mərhələ – təqsirləndirilən şəxsə qarşı ittihamın irəli sürülməsindən araşdırmanın bitməsinə qədər.

Araşdırmanın ilkin mərhələsində müstəntiq aşağıdakı məsələlərin həlli üçün zəruri olan faktiki məlumatları toplayır və qiymətləndirir:

- a) fərziyyələrin qurulması və araşdırma planının tərtib edilməsi;
- b) şübhəli şəxsin müəyyən edilməsi, saxlanması və dindirilməsi;
- c) ittihamın irəli sürülməsi.

Bu mərhələyə ilkin istintaq hərəkətləri və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin (zərurət olduqda) birgə tətbiqi daxildir.

Araşdırmanın sonrakı mərhələsinin əsas vəzifələri: sübutların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi (təqsirləndirilən şəxsin ifadəsini nəzərə almaqla), iş üzrə qərarın qəbulu üçün lazım olan digər yeni məlumatların toplanılmasıdır.

Cinayət işinin mürəkkəbliyindən asılı olaraq araşdırmanın bu iki əsas mərhələsi arasında nisbət fərqi müxtəlif ola bilər. Bir halda şübhəli şəxsin axtarışı və fərziyyələrin yoxlanılması araşdır-

manın əsas hissəsi, digər halda isə daha mürəkkəb və ağır olan ifadələrin yoxlanılması və sübutların müzakirəsi kimi ola bilər.

Araşdırmanın göstərilən mərhələlərə bölünməsi yalnız prosessual qanunvericiliyə deyil, həm də bu prosesin idrakı mahiyyətinə uyğundur. Birinci mərhələdə informasiyanın axtarışı, fərziyyələrin qurulması üçün onun təhlili həyata keçirilir, fərziyyələrin yoxlanılması üsulları müəyyən edilir, ikinci mərhələdə hər bir fərziyyə tədqiq edilir, sübutlar yoxlanılır, hadisənin faktiki hallarına, onun mahiyyətinə tam bələdliyi ifadə edən nəticə çıxarılır.

İlkin mərhələdə müstəntiq ondan asılı olan bütün tədbirləri görməlidir ki, informasiya mənbələrini aşkar edib onların qorunmasını təmin etsin ki, sonra da bunları sübut qismində istifadə etmək mümkün olsun. Bu zaman çeviklik göstərmək, kriminalistik texnikanın imkanlarından, əməliyyat-axtarış tədbirlərindən, ictimaiyyətin köməyindən maksimum faydalanmaq lazımdır. Bu mərhələdə müstəntiqin ləngiməsi və səriştəsiz hərəkətləri sübutedici informasiyanın itirilməsinə və araşdırmanın uzadılmasına gətirib çıxarır.

Hüquq ədəbiyyatında kriminalist - alimlər haqlı olaraq bu sahədə mübahisəli məsələlərin daha çox olduğuna diqqəti çəkirlər. Planlaşdırma da mübahisə doğuran məsələlərdən “fərziyyə” və “planlaşdırma” anlayışlarına diqqət yetirək.

İstintaq fərziyyəsi planlaşdırmanın elementinə aid deyil, fərziyyələrin qurulması məntiqi-idrakı fəaliyyət olub, araşdırmanın məzmununu müəyyən etmək üçün aparılır. Ayrı-ayrı halların mümkün olan izahını vermək üçün irəli sürülür.

Kriminalistik fərziyyələr- cinayət hadisəsinin mahiyyəti, təqsirləndirilən şəxsin törədilmiş cinayət əməlinə təqsiri və motivləri, onun məsuliyyətinin səviyyəsinə və xarakterinə təsir göstərən amillər, vurulmuş zərərin xarakteri və miqdarı, həmçinin cinayətin törədilməsinə şərait yaradan səbəblər haqqında faktlara əsaslanaraq irəli sürülən və məntiqi qaydalar üzrə yoxlanılması zəruri olan ehtimaldır.

Kriminalistik fərziyyələrin qurulması ilə bağlı olan subyektləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bu istiqamətdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, istintaq fərziyyələri subyektinə görə

aşağıdakı quruplara: istintaq, ekspert, məhkəmə və əməliyyat axtarış fərziyyələrinə bölünür. Subyektlərinə və onların fəaliyyət xarakterlərinə görə fərqlənən bu fərziyyələr ümumi məqsəd və onların təbiəti birləşdirir. Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məntiqi baxımdan «istintaq fərziyyələri» anlayışı işlədilməsi düzgün deyildir. Ona görə ki, subyektlərin hər birinin fəaliyyətləri istintaqla əhatə olunmur. Lakin onların hamısını bir məqsəd sübutların aşkar olunması, toplanması, tədqiq olunması birləşdirir. Elə ona görə də kriminalistik fərziyyələr məfhumu kimi işlədilməsi daha düzgün olardı.

Fərziyyələrin qurulması elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmaqla yanaşı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Kriminalistik fərziyyələr ziddiyyətli olmamalıdır;
2. Fərziyyələrin real yoxlanılmaq imkanı olmalıdır;
3. Nəzəri və təcrübi cəhətdən dolğun və əsaslandırılmış olmalıdır;
4. Fərziyyələrin qurulması istintaqın mövcud mərhələsində məlum olan faktların obyektiv tələbatından irəli gəlməlidir;
5. Fərziyyələr konkret hadisə, fakt və hallarla əlaqədar qurulduğundan konkret olmalıdır.

İstintaq zamanı faktların elə zahirən qarşılıqlı əlaqəsi müşahidə olunur ki, o, hansısa fərziyyənin həqiqətə daha çox uyğun olduğunu təsdiq edərək, digərlərini kölgədə qoyur. Müstəntiqin bu zaman yalnız inandırıcı görünən fərziyyələrlə məşğul olması, onun faktların əsirinə çevrilməsinə son anda yanlış nəticələrə gətirib çıxmasına səbəb ola bilər. Ona görə də bütün fərziyyələr paralel yoxlanılmalıdır.

Kriminalistik fərziyyələrin qurulması şərti olaraq iki mərhələdən ibarətdir:

1. Ayrı-ayrı faktların və onların arasındakı əlaqələrin analizindən;
2. Həmin faktların sintezindən, yəni fərziyyələrin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Kriminalistik fərziyyələrin qurulması prosesində törədilmiş cinayət əməlinin xarakteri təqsisli şəxsləri müəyyən etmək üçün mövcud ilkin faktiki materialın analitik təhlili zəruridir. Bu zaman təhlilin məqsədi bütün faktlardan cinayət

əməli ilə birbaşa yaxud dolay, gizli və açıq formada əlaqədə olanları müəyyən etməkdən ibarət olur.

Kriminalistik fərziyyələrin qurulmasında analogiya metodundan hadisələrin ayrı-ayrı əlamətlərinə görə müqayisəsindən də istifadə olunur. Bu zaman oxşar cinayət hadisələri üzrə istintaq təcrübəsindən əldə etdiyi ümumiləşdirmələr böyük rol oynayır. Məsələn, istintaq təcrübəsindən məlumdur ki, maddi-məsul şəxslər oğurluq səhnəsi qurmaqla mənimsəmə faktını gizlətməyə çalışırlar.

Bu zaman hadisə yerindəki əşya və predmetlər, sənədlər qarışıq vəziyyətə gətirilir. İstintaq zamanı bu cür hallarla qarşılaşanda oxşar cinayət hadisəsinin törədildiyi barədə fərziyyə irəli sürülür. Hər bir cinayət hadisəsi ümumi əlamətlərlə yanaşı, yalnız özünəməxsus təkrar olunmaz halların məcmusundan ibarət olur. Analiz və sintez bu kimi fərdiliyi aşkar etməyə imkan verir. Bəzən faktların arasındakı münasibətlərdə mövcud olan fərdilik həmin faktların qeyri-adi xarakteri ilə bağlı olur. Belə faktların və əlaqələrin aşkar edilməsi cinayətin ayrı-ayrı halları və subyektin barədə əsaslandırılmış fərziyyələrin qurulmasına imkan verir. Bunu aşağıdakı misalla göstərmək olar:

Hadisə yerinə baxış zamanı iz yolunun əmələgəlməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri (sağ ayağın pəncə bucağının sol ayağının pəncə bucağından böyük olması) aşkar edilməklə müəyyən edilmişdir ki, cinayət törətmiş şəxs axsayır, şahidlərin verdiyi ifadələrdən məlum olmuşdur ki, zərər çəkmiş şəxsi axsaq bir kişinin əhatəsində müşahidə etmişlər. Göstərilən fərdi xüsusiyyətlər cinayətkarın tapılmasına kömək etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fərdi əlamətlər cinayətkarın hərəkətlərindəki xüsusiyyətlər, davranışı, ona mənsub olan predmetlərdə əksini tapa bilər. Fərdilik çox zaman hadisələrin, predmetlərin zahirində yox, işin müxtəlif halları arasındakı əlaqənin xüsusi xarakterində özünü göstərir.

Kriminalistik fərziyyələrin nəticələrinin faktlarla tutuşdurulması aşağıdakı şərtlərə əməl etməyi tələb edir:

1. Mövcud şəraitdə sübutları toplamaq üçün bütün mümkün mənbələrdən və vasitələrdən istifadə edilməlidir;

2. Nəticəni təsdiq edən fakt etibarlı şəkildə müəyyən olunduqda, sübutların toplanmasını dayandırılmalıdır;

3. Əgər əldə olunmuş nəticələr faktların bir qrupu ilə uyğunlaşıb, digəri ilə ziddiyyət təşkil edirsə, onda sübutların toplanılma dairəsi ziddiyyət həll edilənə və yaxud izah olunana qədər genişləndirilməlidir;

4. Nəticələrdən yalnız biri toplanmış faktlara tam təsdiq olunmalıdır.

Müstəntiq istintaqını apardığı cinayət işinə dair faktları, onları təsdiq edən digər faktların köməyi ilə müəyyən etməli olur. Müstəntiqin fəaliyyəti indiki faktlar əsasında keçmişdə mövcud olmuş faktları müəyyən etməkdən və onları araşdırmaqdan ibarətdir. Müstəntiq cinayət işi üzrə faktiki halları düzgün müəyyən etmək üçün həmin faktların mövcudluğunun mümkün olan bütün konkret variantlarını aydınlaşdırmalı və yoxlanmalıdır.

Cinayət işi üzrə müstəntiq fərziyyələrin qurulmasında müxtəlif məlumat mənbələri ilə qarşılaşır.

1. Prosesual üsulla əldə edilmiş faktiki məlumatlar (sübutlar);

2. Əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə edilən məlumatlar;

3. Təsadüfi mənbələrdən alınan məlumatlar.

Qeyd edildiyi kimi istintaq fərziyyələrinin əsası həm prosesual, həm də qeyri - prosesual yollarla əldə edilə bilər. Fərziyyələrin qurulması prosesində nəzəri və təcrübə baxımdan göstərilən tələblərə diqqət yetirilməlidir.

Ümumi tələblər:

- fərziyyələr və onların vasitəsilə müəyyən ediləcək faktlar arasında ziddiyyət olmamalıdır;

- fərziyyələrdə elə hallar irəli sürülməlidir ki, onları canlı müşahidənin və ya müəyyən hərəkətlərin nəticələri ilə yoxlamaq mümkün olsun;

- fərziyyələr təkcə onların vasitəsilə müəyyən ediləcək hallara deyil, habelə həmin hallarla əlaqədar digər hallara da uyğun gəlməlidir;

Xüsusi tələblər:

- istintaq fərziyyələri aid olduqları hər hansı bir elmin ümumi müddəaları və qanunlarına uyğun gəlməli, onlarla ziddiyyət təşkil etməməlidir;

- fərziyyələr arasında məntiqi ziddiyyət ol-

mamalıdır;

- cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı hallarına dair irəli sürülən fərziyyələr bütünlüklə həmin hadisəyə aid olan fərziyyəyə uyğun gəlməlidir;

- fərziyyələri elə qurmaq lazımdır ki, onların istintaq hərəkətləri vasitəsilə yoxlanılması mümkün olsun;

- fərziyyələr yalnız faktiki məlumatlara əsaslanmalıdır;

- fərziyyələr əsaslı, dəqiq, aydın, həqiqətə uyğun olmalıdır;

- fərziyyələrdən biri digərindən üstün tutulmamalıdır;

- fərziyyələr bir-bir yox, imkan dairəsində paralel yoxlanılmalıdır.

Fərziyyələrin qurulmasında elmi və əməli idrak prosesinin digər sahələrində qurulan hipotezlərdə olduğu kimi təfəkkürün məntiqi üsulları tətbiq olunur. Bu kimi məntiqi üsullardan analiz, sintez, induksiya, deduksiya, analogiyayı qeyd etmək lazımdır.

Fərziyyələr irəli sürülərkən hadisə haqqında toplanmış məlumatlar məntiqi şəkildə analiz olunur. Fərziyyələr yoxlanıldıqda isə nəticələr təhlil olunur.

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, istintaq zamanı bir fərziyyə təsdiq olunub digərləri rədd edilərsə, onda həmin təsdiq olunmuş fərziyyənin obyektiv həqiqət olması üçün yoxlama aparmaq lazımdır. Təqsirləndirilən şəxs və ya onun müdafiəçisi araşdırmanın nəticələri ilə tanış olduqdan sonra vəsatət qaldırırsa, onda müstəntiq zəruri istintaq hərəkətlərini planlaşdırır. Belə vəsatətlər bəzi hallarda mütləq yerinə yetirilməli hərəkətləri də nəzərdə tuta bilər, məsələn, ayrı-ayrı prosesual şəxslərin dindirilməsini və s. Müstəntiqin cinayət işlərinin planlaşdırılması ilə bağlı fəaliyyəti analogi xüsusiyyətlərə malikdir (prokuror və ya hakim cinayət işini əlavə araşdırma üçün qaytardığı halda və yaxud ayrı-ayrı tapşırıqlar icra olunarkən planlaşdırmanın oxşar formalarından istifadə etmiş oluruq). Planlaşdırmanın əsaslı məlumat və fərziyyələrdən ibarət olan fəaliyyət modeli yalnız ümumi qaydalarla ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin məqsəd və icrasını müəyyən edir.

İbtidai araşdırma təcrübəsi göstərir ki, planlaşdırılmış istintaq hərəkətlərinin icrası nəticəsində

müstəntiq güman etdiyindən fərqli faktları aşkar edə bilər. Əgər yeni faktların qiymətləndirilməsi istintaqın istiqamətinin dəyişdirilməsini tələb edərsə, onda ibtidai araşdırma planına düzəliş və əlavələr etmək lazımdır.

İlkin mərhələdə təxirəsalınmaz (hərəkətləri) tədbirləri icra edən müstəntiqin fəaliyyəti məqsədəuyğun və düşünülmüş olmalıdır. Həmin mərhələdə müstəntiqin şəxsi keyfiyyətləri, əsas məqamları tez və aydın qavramaq bacarığı, operativlik və təcrübəsi mühüm rol oynayır.

Törədilmiş cinayətlərin “isti izlərlə” təqibində ibtidai araşdırmanın planlaşdırılması bütün işlər üzrə mütləq deyil, onun özünəməxsus əlamətləri qeyd olunduğu kimi şərtləndirilir.

- cinayətin törədilməsi və aşkar edilməsi arasındakı müddətin maksimum dərəcədə müəyyən edilməsi;

- şübhəli şəxslərin şəxsiyyətinin və cinayətin törədilməsi şəraitinin müəyyən edilməsi;

- ərazi üzrə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə bütün orqanların, qüvvə və texniki vasitələrin istifadə edilməsində mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin olması;

- ibtidai araşdırmanın planlaşdırılması və istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin taktikası;

Cinayətlərin “isti izlərlə” təqibinin planlaşdırılması məzmun etibarını ilə aşağıdakı prinsiplərə əsasən aparılır:

- müxtəlif yerlərdə aparılan hərəkətlərin eyni vaxtda icrası;

- bir neçə məsələnin eyni vaxtda həlli;

- istintaq, əməliyyat-axtarış və s. tədbirlər zamanı fasiləsiz informasiya mübadiləsi;

- istintaq şəraitinə əsasən həll edilən məsələlərin təxirəsalınmazlığı;

- mövcud istintaq şəraitinə əsasən fərziyyələrin eyni vaxtda paralel yoxlanılması. “İsti izlərlə” araşdırma zamanı icra olunan istintaq və digər hərəkətlər ibtidai araşdırmanın tipik planları əsasında həyata keçirilə bilər.

Ona görə də ibtidai araşdırmanın əsas mərhələsində planlaşdırma ilkin mərhələdə toplanmış sübutlar hesabına geniş informasiya əsasında tərtib olunur. Qeyd edilən mərhələdə planlaşdırmanın məzmunu prosessual hərəkətlərin – bilavasitə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin aparılması

ilə şərtləndirilir.

Törədilmiş cinayət əməlinin tövsif edilməsindən asılı olaraq planlaşdırma həyata keçirilir. Planlaşdırma toplanmış sübutların və operativ informasiyanın yoxlanılmasını da təmin edir. Əldə olunmuş həmin məlumatlar istintaqı aparılan cinayətin tərkib elementləri, sübut etmə predmeti və istintaqın vəzifələri ilə müqayisə olunur.

Cinayət işlərinin planlaşdırılmasını bir mərhələ ilə məhdudlaşdırmaq olmaz (əldə olunmuş məlumatların qiymətləndirilməsi - planlaşdırma - əməliyyat tədbirləri və istintaq hərəkətlərinin aparılması – nəticələrin qiymətləndirilməsi). Ona görə də zərurət yarandıqda həmin proses davam etdirilməlidir ki, sübut etməyə əsaslanan yoxlanılmalı fərziyyələrdən biri tam şəkildə təsdiq edilsin.

İbtidai araşdırmanın yekun mərhələsində müstəntiqin təşkilati tədbirlərindən biri də toplanmış sübutların daxili inam hissi ilə qiymətləndirilməsidir.

Ümumilikdə araşdırma prosesində yeni sübutların müəyyən olunmasını tələb edən münafiqəli istintaq şəraitləri yarandıqda yekun mərhələdə planlaşdırma həyata keçirilir.

Araşdırmanın planlaşdırılmasını tək cə fərziyyələrin yoxlanılmasına aid etmək olmaz. Planlaşdırmanın mahiyyəti müstəntiqin bütün fəaliyyətini əhatə edir. Fərziyyənin məzmunu və məqsədi obyektiv həqiqəti müəyyən etmək üçün hadisənin modelinin insan şüurunda qurulmasından ibarətdir. Planlaşdırmanın məzmunu və məqsədi isə araşdırmanın ilkin və yekun məqsədinə nail olmaq üçün müstəntiqin gələcək fəaliyyətinin insan şüurunda modelinin yaradılmasıdır.

Cinayət işi üzrə bütün ehtimallar fərziyyələrin çoxluğu prinsipi üzrə irəli sürülməli və yoxlanılmalıdır. Fərziyyələrin yoxlanılması prinsiplərindən biri odur ki, öz təsdiqini tapan fərziyyələr digərlərini inkar etməlidir.

Bir qayda olaraq istintaq fərziyyələri növbə ilə deyil, paralel şəkildə yoxlanılmalıdır. Məhz belə olduqda, ortaya çıxan hər-hansı bir yeni məlumatın ayrı-ayrı fərziyyələrlə qarşılıqlı əlaqəsi düzgün qiymətləndirilə bilər. Əksinə müstəntiq ayrıca bir fərziyyənin üzərində yoxlama apardıqda başqa fərziyyələr nəzərdən qaçırıla bilər

Bəzən belə fikir də irəli sürülür ki, fərziyyələrin paralel yoxlanılması müstəntiq üçün təcrübi cəhətdən çətindir və buna görə də o, fərziyyələri növbə ilə ayrılıqda yoxlamalıdır. Lakin fərziyyələrin paralel yoxlanılması müstəntiqin istintaq müddətinə riayət etməsini təmin edir. Digər tərəfdən fərziyyələrin qarşılıqlı əlaqəsini yalnız paralel yoxlama ilə müəyyən etmək olar.

Beləliklə, paralel yoxlama heç də fərziyyələrin yoxlanılmasının yeganə üsulu deyildir. Bir sıra hallarda fərziyyənin ayrılıqda yoxlanılması da sə-

mərəli nəticə verə bilər. Məsələn: təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin aparılması ilə bağlı irəli sürülən fərziyyənin əvvəlcədən yoxlanılması daha əlverişlidir. Çünki kriminalistik fərziyyənin yoxlanılmasının gecikdirilməsi aparılan istintaq hərəkətləri (axtarış, götürmə, hadisə yerinə baxış və s.) zamanı müsbət nəticənin əldə edilməməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də kriminalistik fərziyyələr cinayətlərin araşdırılması prosesində sübut əhəmiyyəti kəsb edən qanunauyğun nəticəyə gəlmək üçün kifayətedici əsasdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət- Prosesual Məcəlləsi. Bakı, 2000
2. K.Q. Sarıcalınskaya və İ.S. Abbasovanın redaktəsi ilə «Kriminalistika» dərslik, 2-ci nəşri. Bakı 2021, s.76-79
3. C. A. Daanov və b. «Kriminalistik taktika» dərs vəsaiti. Bakı, 2022, s.50-65
4. A.Mahmudov. «Kriminalistika», Sxemlər albomu, şərhlər və terminlər, Bakı, 2013. s. 117
5. A.Mahmudov və b. «Kriminalistika», dərs vəsaiti. Bakı, 2007. s. 245
6. A.Mahmudov, Ə.Allahverdiyev. «Hadisə yerinə baxış», dərs vəsaiti. Bakı, 2009. s. 27
7. K.Q.Sarıcalınskaya və b. «Kriminalistika» ali məktəblər üçün dərslik, Bakı 1999, s.69-71
8. Дубровицкая Л.П., Лузгин И.М. Планирование расследования. М., 1972, с. 3
9. Жогина Н.В. (под редакцией). Руководство для следователей. М., 1971, с. 87
10. Кулагин Н.И. Планирование расследования сложных многоэпизодных дел. М., 1979, с. 19-94
11. Лузгин И.М. Следственные версии и планирование расследования. – В кн: «Криминалистика». М., 1968, с. 314
12. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Организация планирования. М., 1970, с. 105

Алекпер АЛЛАХВЕРДИЕВ

Старший преподаватель кафедры «Криминалистики»
Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики,
полковник полиции

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ГИПОТЕЗ В ПРОЦЕССЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

В научной статье рассмотрена природа криминалистических гипотез, требования к построению гипотез, источники информации при выдвижении гипотез на этапах исследования, а также процесс построения и проверки гипотез на основе методов логики.

Также в научной статье уделено внимание деятельности следователя по организации и планированию расследования на отдельных стадиях предварительного следствия.

В правовом содержании научной статьи сделаны определенные выводы, а также подведены итоги, связанные с предметом исследования.

Ключевые слова: организация предварительного расследования, следственное действие, версии, планирование

Alakbar ALLAHVERDIYEV

Senior Lecturer of the Department of "Criminalistics"
of the Academy of Police of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan,
colonel of the police

SOME FEATURES OF CONSTRUCTING FORENSIC HYPOTHESES IN THE PROCESS OF CRIME INVESTIGATION

SUMMARY

The scientific article examines the nature of forensic hypotheses, requirements for constructing hypotheses, sources of information when putting forward hypotheses at the stages of research, as well as the process of constructing and testing hypotheses based on logical methods.

The scientific article also pays attention to the activities of the investigator in organizing and planning the investigation at certain stages of the preliminary investigation.

In the legal content of the scientific article, certain conclusions are drawn, and the results related to the subject of the study are summed up.

Key words: organization of the investigation, investigative action, speculation, planning

UOT 343.985

DOI: <https://doi.org/10.62130/XKQD8715>**Rasim İSAQOV**Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının “Kriminalistika”
kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı.

CİNAYƏTLƏRİN AÇILMASINDA VƏ ARAŞDIRILMASINDA RƏQƏMSAL KRİMİNALİSTİKANIN TƏTBİQİ VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə rəqəmsal kriminalistikanın inkişafının mahiyyətini və perspektivlərini açır. Rəqəmsal kriminalistikanın məzmununa, cinayətlərin rəqəmsal izlərinin və müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrinin toplanmasına, rəqəmsal ekspertizaların təyin edilməsinə, o cümlədən kompüterlər, mobil cihazlar və elektron media olan dəlillərin yoxlanılması və götürülməsi üçün müstəntiqlərin iştirakı ilə istintaq hərəkətlərinin aparılması taktikasına xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: rəqəmsal kriminalistika, internet kriminalistika, informasiya sistemləri, rəqəmsal məhkəmə ekspertizası

Giriş

Rəqəmsal kriminalistika onun rəqəmsal mənbələrdən əldə edilmiş rəqəmsal dəlillərin qorunması, toplanması, təsdiqlənməsi, yeniləşdirilməsi, təhlili, sistemləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və təqdimatı ilə əlaqəli elmi cəhətdən əldə edilmiş və sübut edilmiş metodların cinayət kimi tanınan və ya yenidən qurulması üçün istifadə edilməsi planlaşdırılan əməliyyatların qarşısını ala biləcək hərəkətlər sistemidir.

Rəqəmsal kriminalistika müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinin dərk edilməsinə əsaslanan və cinayət xarakterli qanunauyğunluqları müəyyən etmək üçün istifadə olunan yeni biliklərdir. Rəqəmsal kriminalistika yaxşı qurulmamış və artıq sinonimləri olan yeni bir termdir (elektron kriminalistika, kompüter kriminalistikası, internet kriminalistika və s.).

Rəqəmsal kriminalistikanın rəqəmsal məhkə-

mə araşdırması üçün qaydaları, tədqiqat prosesi, media, kod, və şəbəkə təhlili kimi analiz növləri mövcuddur. Rəqəmsal kriminalistikanın əsas məzmunu milli təhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi, korporativ cəsusluq, ağ yaxalı cinayətkarlar, uşaq pornoqrafiyası, ənənəvi cinayət, insidentlərə reaksiya, insanların gizli izlənməsi, məxfiliyin pozulması kimi halların araşdırılması təşkil edir.

Müasir cinayətlər de-fakto iki dünyada törədilir ki, bunlardan biri maddi obyektlərin tanış dünyası, digəri isə virtualdır. Biz müxtəlif yollarla bu virtual dünyaya qərq oluruq. Məsələn, dolayı yolla - videomüşahidə sistemlərinin obyektivlərinə girməklə, mobil şəbəkələrin baza stansiyaları tərəfindən qeydiyyatla alınmış mobil telefonları köçürməklə, mağazalarda bonus xal toplama kartlarından istifadə etməklə və ya avtomobildə GSM modulu və marşrut izləmə funksiyası olan siqnalizasiya sistemi quraşdırmaqla. Daha az olmayan

hallarda biz bu dünyanın obyektləri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqədə oluruq, çünki biz internetdən məlumat mənbəyi (şəbəkə mediası), müxtəlif proqram təminatından sosial əlaqələr vasitəsi (sosial şəbəkələr “Facebook”, “Instagram”, “V Kontakte” və s.), ünsiyyət vasitəsi (“WhatsApp”, “Telegram” messengerləri və s.), peşəkar problemlərin həlli üçün alət (informasiyanın bulud saxlanması dəstəkləyən ofis proqramları və s.) kimi istifadə edirik.

Cib telefonlarından tutmuş smart televizorlara qədər insanın istifadə etdiyi müasir cihazların böyük əksəriyyəti öz elektron daşıyıcılarında və informasiyanın xarici yaddaşında insan istifadəsinin izlərini də saxlayır. Təbii ki, bu gün rəqəmsal izlərdən cinayətlərin açılması və araşdırılması, işdə həqiqətin üzə çıxarılması maraqları nəminə istifadə etmək lazımdır. Lakin belə bir istək, bu imkanın mümkünüyü və konkret həyata keçirilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətlərin araşdırılmasının fərqli təcrübəsinin müxtəlif komponentləridir.

Hələ 20 il əvvəl cinayətlərin hazırlanmasında və törədilməsində yüksək texnologiyalar sahəsində kompüterləşdirilmiş cihazlardan və rəqəmsal informasiyadan istifadə edilən hər hansı cinayət gizli elan edilirdi.

Bu kimi cinayətin tez bir zamanda araşdırılmasını, onun sifətlərini müəyyən etmək və günaqlarının etibarlı sübutunu gözləmək üçün obyektiv olaraq mümkün deyildi. Bu bəyanatda rəqəmsal izlərin aşkar edilməsi, fiksasiyası və öyrənilməsi üçün məhkəmə-tibbi vasitələrin olmaması, bu cür hərəkətlərin həyata keçirilməsi üsullarının olmaması, rəqəmsal sübutların təhlükəsizliyini və aktuallığını təmin etmək üçün zəmanətlər, xüsusi biliklərin tətbiqi sisteminin olmaması nəzərə alındı. Hüquq-mühafizə orqanının strukturunun səviyyəsi (onlarda ixtisaslaşmış bölmələrin və təlim keçmiş mütəxəssislərin olması). Amma daha önəmlisi, istintaqda əsas əlaqənin - təlimi prosesual sübutda istifadə etməyə imkan verən müstəntiqin cinayətin hazırlanması və törədilməsinə dair rəqəmsal formada müxtəlif məlumatları alması idi.

Bu gün rəqəmsal izlərin göründüyü cinayətlərin təhqiqatı ənənəvi cinayətlərdən daha çətin de-

yil və çox vaxt daha asandır, çünki mütəxəssislər müxtəlif informasiya sistemlərində, müxtəlif informasiya daşıyıcılarında izlərin əmələ gəlməsi mexanizmini bilir, əməliyyat sistemlərində fayllarla işləyərəkən rəqəmsal izləri axtarmaq, fiksə etmək, şərh etmək üçün lazım olan xüsusi avadanlıq və proqram təminatı mövcuddur. Mütəxəssislər hazırlanır və məhkəmə ekspertizası texnologiyasının yeni nəslini düzgün tətbiq etməyi bacarırlar.

İnformasiya sistemlərinin, onların komponentlərinin normal fəaliyyətinə mane olmağa yönəlmiş cinayət fəaliyyəti və ya onlardan başqa cinayətlərin törədilməsi aləti kimi istifadə edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət; cinayətlərin hazırlanması, törədilməsi, gizlədilməsi ilə bağlı elektron daşıyıcılarda, informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrində, virtual məkanda məlumatların yaradılması, dəyişdirilməsi, ötürülməsi, silinməsi; hüquqi əhəmiyyətini təmin etmək üçün texniki prosedurların həyata keçirilməsi ilə rəqəmsal məlumatların toplanması; ayrı-ayrı informasiya obyektlərində, habelə elektron informasiya daşıyıcısının informasiya mühitində saxlanılan rəqəmsal informasiyanın tədqiqi; əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi, onların subyektin hərəkətləri ilə əlaqələndirilməsi və cinayət əməlinin kvalifikasiyası üçün istifadə edilməsi; rəqəmsal sübutların onların alınmasının prosesual formasına uyğun olaraq mövcud sübutlar sisteminə inteqrasiyası.

Eyni zamanda bu ənənəvi məhkəmə-ekspertizası elminin yanaşmalarının müasir informasiya cəmiyyətinin inkişafı reallıqlarına elə ciddi və perspektivli uyğunlaşdırılmasıdır ki, hüquq-mühafizə təcrübəsi mümkün qədər tez bu informasiyanın elmi formalaşdırılması yolundan keçməyi istiqamətləndirir və cinayətlərin istintaqında onun müddəalarının kütləvi şəkildə praktiki həyata keçirilməsini tələb edir

Rəqəmsal məhkəmə ekspertizası bilik sistemi kimi formalaşma mərhələsindədir, onun yuxarıda sadalanan komponentləri uğurla, lakin ayrı-ayrılıqda inkişaf edir. Eyni zamanda rəqəmsal kriminalistikanın komponentlərinin əldə edilmiş inkişaf səviyyəsi əvvəllər haqlı olaraq gizli hesab edilən xüsusilə mürəkkəb cinayətlərin açılmasını və istintaqını artıq təmin etməyə imkan verir. Baş

vermiş cinayət hadisəsinin detallarına diqqət yetirək:

Rusiya Federasiyası İstintaq Komitəsinin müstəntiqi tərəfindən gənc qızın itkin düşməsi faktı ilə bağlı başlanmış cinayət işinin istintaqı zamanı onun ögey atası ifadə verib ki, evdən çıxmazdan əvvəl ona mobil telefonuna SMS göndərib. O, onun ünvanına bütün lazımi izahatlarla elektron məktub göndərildiyini bildirdi. Məktubun mətnindən belə nəticə çıxır ki, qızın itməsi cinayət deyil və onun qayıtmasını bir neçə ay gözləmək lazım gəlib.

Eyni zamanda, ögey ata versiyasının cinayəti gizlətmək məqsədi daşdığını və mövcud rəqəmsal məlumatların (SMS mesajı, e-poçt) məcmusunun onun yaratdığı rəqəmsal alibi olduğunu düşünməyə əsaslar var idi. Bu fərziyyə müstəntiqin SMS mesajlarının göndərilməsi və qəbulu zamanı ögey ata və qızın mobil telefonlarına hansı baza stansiyalarının xidmət göstərdiyini yoxlamasının nəticələrinə əsaslanıb. Həmin anda hər iki telefona eyni baza stansiyası xidmət göstərirdi ki, bu da şəhərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq çox güman ki, aşağıdakıları ifadə edirdi: ögey ata ev kompyuterindən istifadə edərək qızının hesabından onun elektron poçtuna məktub göndərə bilərdi. poçt qutusuna, sonra isə öz mobil telefonundan istifadə edərək onu telefonunuza SMS mesajı göndərin.

Müstəntiq sübutların saxtalaşdırılması versiyasının yoxlanılmasında kömək üçün İstintaq Komitəsinin Kriminalistika Baş İdarəsinin ekspertlərinə müraciət edib.

Mütəxəssislər elektron yaddaş daşıyıcısı - qızın istifadə etdiyi ev kompyuteri ilə bağlı araşdırma aparıb və onun şəbəkə fəaliyyətinin profilini (şəbəkə resurslarının məzmununa baxmaq, mesajlara baxmaq, musiqi dinləmək prioritetləri və adi ardıcılığı) müəyyən ediblər. Uzun müddət və evdə qalmağın son günündə internetdə qeyri-adi iş əlamətləri yox idi. Eyni zamanda yoxa çıxmazdan əvvəlki gecə işləyən kompyuter e-poçtu yükləmək tapşırığını yerinə yetirirdi və başa çatdıqdan sonra bu tapşırığı heç kim bağlamadı, bütün işləyən proqramların pəncərələri sonrakı 10 saata yaxın aktiv qaldı, lakin istifadə edilməmişdir, bu müddətdən sonra kompüter güclə söndürülərək

söndürüldü, halbuki kompüterini belə qeyri-adi söndürmə üsulu əvvəllər heç vaxt istifadə edilməmişdi.

Ögey ata, buna görə də rəqəmsal sübutların saxtalaşdırılması versiyası əsas oldu və əlavə araşdırma tələb etdi. Bu cür tədqiqatlar təsdiqlənmiş e-poçtun hazırlanması və göndərilməsi şərtlərini müəyyən etmək üçün aparılmışdır.

Araşdırmaların nəticələri həyəcan verici idi. Birincisi, e-poçt kompüterin qeyri-adi 10 saatlıq fasilədən dərhal əvvəl (bütün gecə və səhərə qədər) bir anda göndərildi. Əslində bu, kompüterdə edilən son hərəkət idi.

İkincisi, e-poçt müəyyən bir mətn icraçısı üçün xarakterik ola biləcək xüsusi xüsusiyyətlərə (sözlər arasında boşluqların sayının artması, səhvlər) malikdir. E-poçta normal baxarkən, izləyici mətnin vizual görüntüsünü zorla yaxşılaşdırdıqda, bəzi xüsusiyyətlər görünürdü və mütəxəssis tərəfindən yalnız məktuba baxmaq üçün xüsusi rejimdə aşkar edilmişdir.

İcraçını müəyyən etmək üçün qızın və onun ögey atasının poçt qutularından e-poçt yazışmalarının ələ keçirilməsi, ardınca məktublarda mətnlərinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi qərara alınıb.

Qızın və onun ögey atasının yazdığı məktublarda öyrənilməsinin nəticəsi müstəntiqin versiyasını təsdiqlədi: ögey ata tərəfindən müxtəlif vaxtlarda göndərilən bütün məktublarda yoxlanılan məktubun xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşən icra xüsusiyyətləri var idi. Qızın uzun müddət tədqiq edilən hərflərinin heç birində belə xüsusiyyətlər yox idi. Həmin andan başlayaraq müstəntiq bütün söylərini qızın qətlində ögey atanın iştirakı ilə bağlı yeganə istintaq variantı üzərində cəmləyib.

Cinayət hadisəsinin dəqiq vaxtını (proqramların istifadəsinin əsassız dayandırılması anı) və kompüterin məcburi söndürülməsinə qədər keçən vaxtı bilməklə yanaşı, ərazidə yol hərəkəti vəziyyətinin təhlili şübhəli şəxsin yaşayış yerinin müəyyən edilməsi, şübhəlinin şəxsi avtomobili ilə gəlib meyiti gizlədərək evə dönmə bildiyi ərazini müəyyən etməyə imkan verdi. Sonradan məhz bu axtarış bölgəsində qızın cəsədinin dəfn edildiyi aşkarlanıb.

Rəqəmsal məhkəmə ekspertizası arsenalına daxil olan üsul və vasitələr istintaq prosesində

tətbiq olunur. Tədqiqatçıların iştirakı ilə kompüterlərin, mobil cihazların, elektron daşıyıcıların yoxlanılması və götürülməsi ilə bağlı istintaq hərəkətləri həyata keçirilir. Cinayətin “isti izlər”lə açılmasında istifadə oluna bilən elektron daşıyıcılarında yönləndirici və sübutedicilərin məlumatların operativ şəkildə aşkar edilməsi məqsədi ilə götürülmüş avadanlığa dərhal baxış keçirilməsi və kompüter-texniki, informasiya-analitik, videotexniki ekspertizanın aparılması təşkil edilir. , cinayətlə əlaqəli rəqəmsal məlumatın ən hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir.

Bir çox Texniki profilli Universitetlərdə rəqəmsal informasiyanın sübut edilməsində istifadənin xüsusiyyətlərinə dair müstəntiqlərin təlimi, o cümlədən rəqəmsal informasiya tədqiqatları sahəsində ixtisaslaşan mütəxəssislərin məqsədyön-

lü hazırlanması həyata keçirilir. Bütün bunlar rəqəmsal kriminalistikanın nailiyyətlərindən istintaq orqanı tərəfindən cinayətlərin araşdırılmasında bundan sonra da səmərəli istifadə olunacağına zəmanətdir.

Bir çox hüquq mühafizə orqanlarının hazırkı və gələcək fəaliyyətində istintaqın aparılması üçün lazımı təlim, avadanlıq və kadr çatışmazlığı aradan qaldırılmalı, Rəqəmsal-kriminalistikanın köməyindən istifadə edərək onlayn fəaliyyət göstərən cinayətkarları tapmaq, və mühakimə etmək imkanlarına mane olan texniki çətinliklər, həmçinin kibercinayətkarlığı araşdırmaq üçün qanunlardan və hüquqi vasitələrdən irəli gələn məsələlərin texnoloji, struktur dəyişikliklər fonunda inkişaf etməsi həlli vacib olan əsas problemlər sırasındadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası CPM. Bakı, 2000.
2. Azərbaycan Respublikası CM. Bakı, 2000.
3. «Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti» haqqında Azərbaycan Respublikasının 18 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.
4. Saricalinskaya K.Q. «Kriminalistika» Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 1999.
5. Saricalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. «Məhkəmə ekspertizası». Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
6. Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. «Kriminalistika» sxemlər albomu. Bakı, 2003.
7. Müəllif kollektivi. Məhkəmə ekspertizası sxemlər albomu. Bakı, 2007.
8. Abbasova F.M. «Yeni prosessual qanunvericilik və məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti». Bakı, 2000.
9. Cavadov F.M., Əfəndiyev E.M., «Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı». Bakı, 1998
10. Cavadov F.M., Ataşova R.H. «Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının yaranması və inkişafı». Bakı, 1997.
11. «İstintaq taktikası». K.Q. Saricalinskayanın redaktəsi ilə Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 1991.
12. Цифровая криминалистика. Дмитрий Валерьевич Бахтеев, Виталий Борисович Вехов, Галина Сергеевна Русман, Евгений Владимирович Никитин, Евгений Владимирович Смахтин, Елена Анатольевна Буглаева, Елена Викторовна Христинина, Сергей Александрович Ковалев, Сергей Васильевич Зуев. ЮРАЙТ 2021
13. <https://www.cybersecurityjobs.com/forensic-expert-jobs/>
14. <https://www.gmercyu.edu/academics/learn/computer-forensics>

Расим ИСАГОВ«Криминология» Академии полиции МВД.
старший преподаватель кафедры**ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ ПРИ РАЗВИТИИ
И РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье раскрывается сущность развития и перспективы цифровой криминалистики. Особое внимание уделено содержанию цифровой криминалистики, сборке цифровых следов преступлений и образцов для сравнительного исследования, назначения цифровой экспертизы, а также тактики проведения следственных действия с участием следователей по осмотру и изъятию компьютеров, мобильных устройств и электронных носителей.

Ключевые слова: цифровая криминалистика, интернет-криминалистика, информационные системы, цифровая экспертиза

Rasim ISAGOV"Criminology" of the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs
head teacher of the department**APPLICATION OF DIGITAL FORENSICS IN THE DEVELOPMENT AND
INVESTIGATION OF CRIMES AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT****SUMMARY**

This article reveals the dryness of development and the prospects of digital forensics. Particular attention is paid to the content of digital forensics, a collection of traces of digital offenses and models for comparative research, the purpose of digital expertise, as well as tactics of conducting follow-up activities and follow-up actions.

Keywords: digital forensics, internet forensics, information systems, digital forensics expertise

UOT 343.985

DOI: <https://doi.org/10.62130/VGLL6661>**Fəxrəddin CƏFƏROV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının “Kriminalistika”
kafedrasının müəllimi, polis leytenantı
e-mail: fxdncfrv@gmail.com

AXTARIŞ VƏ GÖTÜRMƏ İSTINTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİN BƏZİ HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

“Axtarış və götürmə” istintaq hərəkəti cinayətlərin araşdırılması və açılması istiqamətində mühüm məsələlərdən biri olan sübut probleminin həlli yolu kimi çıxış edir. Bir çox hallarda məhz bu istintaq hərəkəti vasitəsilə sübutlar aşkar edilir və götürülür. Məhz buna görə də qeyd olunan istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı yaranacaq hüquqi və praktiki problemlər cinayət təqibinin yanlış aparılmasına və iş üzrə sübutların itirilməsinə səbəb ola bilər. Bunun üçün bu istintaq hərəkətinin aparılması ilə bağlı mövcud normativ qanunvericiliyə əməl edilməli və müasir dövrdə həmin normaların təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılmalıdır.

Açar sözlər: cinayət təqibi, istintaq hərəkəti, axtarış, götürmə, yaşayış yeri

Giriş

XXI əsrdə hər bir sahədə olan inkişaf tempi yüksək səviyyədə olduğu kimi, cinayətkar fəaliyyətin də qarşısının alınması sahəsi özlüyündə müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik bazasının yaradılmasına əlverişli şərait yaranmışdır. Cəmiyyətin inkişafı prosesi davam etdikcə cinayətkar hərəkətlərin araşdırılması prosesinə də yenilikçi fikirlərlə yanaşmaq və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yönündə addımlar atmaq labüddür.

Cinayətlərin araşdırılması və açılması zamanı istintaq hərəkətlərindən istifadə böyük rola malikdir. İstintaq hərəkətlərinin keçirilməsi cinayət təqibini tezləşdirir və cinayətlərin vaxtında açılmasını təmin edir. Bu istintaq hərəkətlərindən biri də “Axtarış və götürmə” istintaq hərəkətidir. Ayrı-ayrılıqda hər bir istintaq hərəkətinin ayrıca prosesual və taktiki aspektləri olduğu kimi bu, “Axtarış və götürmə” istintaq hərəkətində də eynilə nəzərə çarpır. Ədəbiyyatda kriminalistik taktika anlayışı müxtəlif yanaşmalarda mövcud-

dur. Belə ki, A. N. Vasiliev hesab edirdi ki, taktika “nisbətən minimal vaxt və səy sərf etməklə optimal təsir üçün nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmaq üçün təhqiqatda fəaliyyət metodudur”. V. E. Konovalova, A.P. Syrov və bir sıra digər müəlliflər istintaq hərəkətlərinin aparılması üçün texnikalar toplusu olaraq, onlar kriminalistik taktikanı təsəvvür edirlər. [5]

Kriminalistik ədəbiyyatda axtarışa verilən anlayışlar içərisində Z.Q.Samoşinin verdiyi tərif, fikrimizcə, daha dolğundur. Axtarış dedikdə cinayətin alət və vasitələrinin, cinayətin törədilməsi nəticəsində ələ keçirilmiş predmetlərin və qiymətli əşyaların, habelə cinayət işi üzrə həqiqətin üzə çıxarılması üçün əhəmiyyəti olan başqa predmetlərin, sənədlərin, eləcə də, axtarılan şəxslərin və meyitlərin müəyyən binada, açıq sahədə məcburi qaydada axtarılması başa düşülür. [8, s.640]

Bundan savayı ədəbiyyatda isə axtarışa başqa cür anlayış verilmişdir: Axtarış dedikdə, cinayət işi üçün əhəmiyyət kəsb edən predmetlərin, sə-

nədlərin, eləcə də, axtarılan şəxslərin və meyitlərin yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrində, ərazilərdə məcburi qaydada axtarılması başa düşülür [6., s.212].

S. M. Mitriçevin fikrincə, «istintaq (kriminalistik) taktikası cinayətin tezliklə və tam açılması üçün istintaqın aparılmasının məqsədyönlü və plana uyğun istiqamətdə aparılmasının, istintaq hərəkətlərinin qanuni və daha səmərəli həyata keçirilməsinin üsul və metodlarından ibarətdir». göstərilən anlayışa bəzi kriminalist alimlər müxtəlif iradlar tuturlar. Belə ki, istintaq taktikasının həyata keçirilməsində psixologiya və məntiq elmlərinin təsirli olduğu bir çox alimlər tərəfindən qəbul olunur. Lakin göstərilən anlayışda bu nöqsanlara yer almamışdır. İstənilən müstəntiq, prokuror və təhqiqatçı tərəfindən araşdırılan hər hansı bir cinayət işinin açılması üzrə məntiqi əsasları olmalıdır. Bu tərifdə həmçinin məntiq və psixologiya ilə yanaşı cinayət prosesual qanunvericiliyinin də nəzərə alınmadığı əsas gətirilir. Lakin fikrimcə bu doğru irad deyil, ona görə ki «istintaq hərəkətlərinin qanuni yolla həyata keçirilməsi» anlayışı məhz Cinayət Prosesual Məcəlləsinin tətbiqi çərçivəsində aparılmasını özündə ehtiva edir. «Cinayət təqibi zamanı tətbiq olunan istintaq hərəkətlərin icrası və ya aparılması zaman cinayət prosesual qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmaqla yanaşı psixologiya və məntiq elminin də qanunauyğunluqlarından istifadə etmək labüddür» anlayışından yanaşdıqda həqiqətən də bu anlayışda bəzi çatışmazlıqlar mövcuddur [10].

Kriminalistik taktikanın kriminalistika elminin xüsusi sahələrindən biri olması haqqında fikir ilk dəfə alman alimi A. Veynqart tərəfindən XX əsrin əvvəllərində «Cinayət taktikası» kitabında işlədilmişdir. Kriminalistik taktika-cinayətkar fəaliyyətin və onun araşdırılması ilə məşğul olan kriminalistik fəaliyyətin taktiki aspektlərindən bəhs edir. Kriminalistik taktika-kriminalistikanın bir bölməsi olub, kriminalistik fəaliyyətin taktiki yanaşma tələb edən bütün növlərinə aid olan ümumən nəzəri müddəalar və təcrübi tövsiyələri əks etdirir. Kriminalistik taktika - cinayətlərin açılması, istintaqı və qarşısının alınması üçün səmərəli üsullar sistemi olmaqla bərabər, o həm də

təcrübi üsul və metodlar işlənib hazırlanması üçün nəzəri əsaslar yaradan elmi müddəalar sistemidir [7].

Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində "Axtarış və götürmə" istintaq hərəkətinə, eyni zamanda, "Şəxsi axtarış və götürmə" istintaq hərəkətlərinə uyğun olaraq, məhkəmə axtarışı və profilaktik axtarış ifadələri işlədilir. Belə ki, hüquqşünas Əhməd Arslan öz məqaləsində belə qeyd etmişdir: "İDK-nin türkcə lüğətinə görə, axtarış "birini və ya nəyisə tapmağa çalışmaq" deməkdir. Axtarış məqsədinə görə "məhkəmə axtarışı" və "profilaktik axtarış" olaraq ikiye bölünür. Məhkəmə-tibbi axtarış; Cinayəti törətməkdə və ya cinayətdə iştirak etməkdə və ya təşviq etməkdə əsas şübhə altında olan şəxsi, gizlədən şəxsi, şübhəli, təqsirləndirilən və ya məhkumu tutmaq, cinayətin izlərini, əlamətlərini və ya sübutları əldə etmək üçün şəxsin şəxsi məlumatlarının məxfiliyi və ailə həyatı məhdudlaşdırılır və onun evi, iş yeri, əşyaları axtarışa məruz qalır. 5271 nömrəli Cinayət Prosesual Məcəlləsinə və digər qanunlara uyğun olaraq onun şəxsiyyəti, şəxsi sənədləri, əşyaları və digər qanunlara uyğun olaraq aparılan araşdırma prosesidir" [9].

Axtarış və götürmə istintaq hərəkəti sübutların əldə edilməsinin ən yaxşı vasitələrindən biri hesab olunur. Belə ki, istintaq hərəkətinin vəzifələri bilavasitə cinayətin kriminalistik xarakteristikasının elementlərinin müəyyən olunmasına xidmət edir. Məhz axtarış və götürmə istintaq hərəkətlərinin nəticəsində əldə olunmuş sübutlara əsasən cinayətin edilmə vaxtı, üsulu, şəraiti, iştirakçıların sayı və cinayətkarın şəxsiyyəti barədə müəyyən fərziyələrin irəli sürülməsi mümkün olur.

Tərədilmiş cinayətin xarakterindən, ağırlıq dərəcəsiindən, onun tərədilməsi üsullarından və növündən asılı olaraq axtarış və götürmə zamanı müstəntiqin qarşısında müxtəlif xarakterli məsələlərin həlli vəzifəsi durur. Lakin bütün hallarda axtarış və götürmə zamanı aydınlaşdırılması lazım olan məsələlərin dairəsini tam və dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadığından müstəntiq hər bir cinayət işi üzrə sübut etmə predmetinə aid olan zəruri halların aydınlaşdırılmasına çalışmalıdır. Buraya axtarılan şəxslər, əşya və predmetlə

rin harada və hansı vəziyyətdə olması, onların ola biləcəyi şübhə edilən yerlər, həmin əşya, predmet və şəxslərin axtarışının sübut etmə prosesində əhəmiyyəti və eyni zamanda iş üzrə digər məsələlərin həllində axtarışın rolunu aid etmək olar.

Kriminalistik ədəbiyyatda axtarışa verilən anlayışlar içərisində Z.Q.Samoşinin verdiyi tərif, fikrimizcə, daha dolğundur. Axtarış dedikdə, cinayət alət və vasitələrinin, cinayətin törədilməsi nəticəsində ələ keçirilmiş predmetlərin və qiymətli əşyaların, habelə cinayət işi üzrə həqiqətin aşkara çıxarılması üçün əhəmiyyəti olan başqa predmetlərin, sənədlərin, eləcə də axtarılan şəxslərin və meyitlərin müəyyən binada, açıq sahədə məcburi qaydada axtarılması başa düşülür. Tərifdən göründüyü kimi, axtarış vətəndaşların şəxsi mənafeələrinə müdaxilə edilməklə əlaqədar olub, məcburiyyət xarakteri daşıyır. Bu da müəyyən mənada vətəndaşların konstitusion hüquqlarının pozulmasına səbəb olur. Halbuki AR Konstitusiyasında şəxsi toxunulmazlıq hüququ (32-ci maddə) və mənzil toxunulmazlığı hüququ (33-cü maddə) öz əksini tapmışdır. Məhz buna görə də axtarış məhkəmənin qərarı əsasında aparılır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsində şəxslərin şəxsi toxunulmazlığı hüququ öz əksini tapmışdır. Maddənin məzmununda qeyd edilir: “Hər bir kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirlərini saxlamaq hüququ vardır. Qanunda nəzərdə tutulan hallardan başqa, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, yayılmasına və istifadəsinə yol verilmir. Qanunda müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç bir kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. Göstərilən hüquqlar qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətlərin qarşısını almaq və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti aşkara çıxarmaq məqsədilə məhdudlaşdırıla bilər. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Fərdi məlumatların dai-

rəsi, habelə onların emalı, toplanması, istifadəsi və ötürülməsi mühafizəsi şərtləri qanunla müəyyən edilir” [1].

Mənzil toxunulmazlığı hüququ ilə bağlı ən mühüm müddəə olaraq AR Konstitusiyasının 33-cü maddəsini qeyd edə bilərik. Adı çəkilən maddənin müddəalarına görə “Hər bir kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır. Qanunda müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmənin qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsinin ziddinə heç bir kəs mənzilə daxil ola bilməz” [1].

Bundan əlavə CPM-in 15 və 17-ci maddələrində də “Şəxsi toxunulmazlıq və Mənzil toxunulmazlığı hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı müddəalar əksini tapmışdır. CPM-in 15.1-ci maddəsinə əsasən “Məhkəmənin qərarı olmadan və ya tutulma, yaxud həbsə alma hallarından başqa hər hansı şəxsin axtarışı və şəxsi müayinəsi, onun toxunulmazlığı hüququnu pozan digər prosessual hərəkətlər bu şəxsin və ya onun qanuni nümayəndəsinin iradəsi əleyhinə aparıla bilməz.” Eyni zamanda adı çəkilən Məcəllənin 17-ci maddəsinə görə “bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, heç kəs yaşayış yerində yaşayanların iradəsi ziddinə yaşayış yerinə daxil ola bilməz. Və CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada yaşayış yerinə, xidməti və ya istehsalat binalarına baxış, orada axtarış və mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdıran digər istintaq və prosessual hərəkətlər, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı əsasında məcburi həyata keçirilir” [2].

Mənzil toxunulmazlığı hüququna, həmçinin biz Mənzil Məcəlləsini misal göstərə bilərik. Belə ki, bu Məcəllənin 5-ci maddəsində bu hüquqa dair müddəalar əks olunmuşdur: “Hər bir kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsinin ziddinə heç bir kəs mənzilə daxil ola bilməz. Mənzilə orada yaşayanların razılığı olmadan daxil olmağa qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təbii fəlakət, qəza vəziyyəti, kütləvi iğtişas zamanı və ya fəvqəladə xarakterli digər şəraitdə yalnız vətəndaşların həyatı və (və ya) onların şəxsi təhlükəsizliyi, onların əmlakı-

nın xilas edilməsi və ya ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, habelə cinayətin törədilməsində şübhəli bilinən şəxslərin saxlanması, törədilməsində şübhə olmayan cinayət faktlarının qarşısının alınması və ya törədilmiş cinayətin, yaxud baş vermiş bədbəxt hadisənin şəraitinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə yol verilir. Bu Məcəllədə və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş əsaslar və qayda istisna olmaqla, heç kəs yaşayış sahəsindən çıxarıla bilməz və ya heç kimin yaşadığı sahədən istifadə hüququ, o cümlədən kommunal xidmətlərdən istifadə etmək hüququ məhdudlaşdırıla bilməz [3].

Eyni zamanda göstərilən müddələrin əsası kimi biz “Polis haqqında” Qanunun 24-cü maddəsinin II hissəsində öz əksini tamışdır. Bundan əlavə göstərilən maddədə sadalanan hallardan başqa “cinayət törətmiş şəxsin bilavasitə “isti izlərlə” təqib edilməsi” halında da həmçinin məhkəmə qərarı olmadan vətəndaşların mənzil toxunulmazlığı hüququnun pozulmasının mümkünlüyünü özündə əks etdirir. [4]

CPM-in və “Polis haqqında” Qanunun müddəələrindən görüldüyü kimi sadalanan hallarda məhkəmə qərarı olmadan axtarışın aparılması məqsədilə şəxslərin şəxsi və mənzil toxunulmazlığı hüquqları pozula bilər.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 31-ci fəslində məhz “Axtarış və götürmə” istintaq hərəkətlərinin prosessual aspektlərindən bəhs edir. Bundan əlavə adı çəkilən fəslin 246-cü maddəsində isə “Şəxsi axtarış və götürmə” istintaq hərəkətinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 242-ci maddəsinin müddələrinə əsasən “Axtarış və (ya) götürmə”nin aparılması qaydaları qeyd olunmuşdur:

- Əldə edilmiş (mövcud) sübutlar və ya ƏAF-nin materialları hər hansı bir yaşayış, istehsalat və ya xidməti binada, digər yerdə, yaxud hər hansı şəxsə cinayət işi üzrə sübut əhəmiyyətinə malik ola bilməsi ehtimal olunan sənədlərin və ya əşyaların olmasını güman etməyə kifayət qədər əsas verdikdə, müstəntiq axtarışı apara bilər.

- Axtarış, həmçinin axtarışda olan şəxslərin, habelə heyvanların, insan meyitlərinin və ya

heyvan cəsədlərinin aşkar edilməsi məqsədlə aparıla bilər.

- Toplanmış sübutlarla və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin materialları ilə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşyaların və sənədlərin kimdə və harada olması müəyyən edildikdə müstəntiq həmin əşya və sənədləri götürə bilər [2].

Qeyd olunanlara əlavə olaraq biz CPM-in 245-ci maddəsinə göstərə bilərik. Belə ki, 245.1-ci maddənin məzmununda “Müstəntiqin axtarış və ya götürmə haqqında Qərara əsasən yaşayış binasına, yaxud digər binaya daxil olmaq hüququ”na malik olması qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda 246.1-ci maddəsində isə “Müstəntiqin iş üzrə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək, barəsində istintaq hərəkəti aparılan şəxsin paltarında, əşyalarında və ya bədəninə ola bilən əşya və sənədləri, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı əsasında götürməsi hüququ” qeyd olunmuşdur. Göstərilən müddəanın məzmunundan biz üzərində “Şəxsi axtarış və götürmə” keçirilən şəxsin şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulmasına gətirib çıxardığını görürük. Lakin bütün bunlara nəzərən CPM-də nəzərdə tutulan “Şəxsi axtarış və götürmə istintaq hərəkəti”nin keçirilməsi göstərilən qaydada keçirildikdə üzərində “Şəxsi axtarış və götürmə” keçirilən şəxsin hüquqlarını pozmuş hesab olunmur [2].

Məhkəmə axtarış aparılması barədə qərarı müstəntiqin təqdim etdiyi əsaslandırılmış vəsatəti və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun təqdimatı olduğu təqdirdə çıxara bilər (AR CPM-in 243.1-ci maddəsi). Təxirəsalınmaz hallarda müstəntiqin AR CPM-in 243.3.1 - 243.3.4-cü maddələrində nəzərdə tutulan hallar olduğu təqdirdə məhkəmənin qərarı olmadan da axtarış aparmaq hüququ vardır. Lakin o, aparılmış istintaq hərəkəti barədə 24 saat müddətində məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual nəzarəti həyata keçirən prokurora məlumat verməli, 48 saat müddətində aparılmış istintaq hərəkətinə aid olan materialları məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual nəzarəti həyata keçirən prokurora təqdim etməlidir. [8, s.640]

AR CPM-in 243-cü maddəsinə əsasən təxirə salına bilməyən hallarda müstəntiq axtarış və ya götürməni məhkəmənin qərarı olmadan yalnız aşağıdakıları güman etməyə əsas verən dəqiq məlumat olduqda apara bilər:

- şəxsiyyət əleyhinə və ya dövlətin hakimiyyəti əleyhinə cinayətlərin törədilməsinə və ya həmin cinayətlərin törədilməsinə hazırlığın aparılmasına əsas verən əşya və ya sənədlərin yaşayış yerində gizlədilməsinə;

- şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayəti hazırlayan, törədən, törətmiş, azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerlərindən, yaxud mühafizə altından qaçmış şəxsin yaşayış yerində gizləndiyini;

- yaşayış yerində insan meyitinin (meyit hissələrinin) olmasını;

- yaşayış yerində insan həyat və ya səhhəti üçün real təhlükə olduğu təqdirdə.

Yuxarıda göstərilən müddəalara nəzər yetirsək biz məhkəmə qərarı olmadan axtarış və götürmə istintaq hərəkətinin keçirilməsinin yalnız yaşayış yerində axtarış və götürmənin obyektleri olduğu ilə bağlı əsaslı şübhə mövcud olduğu təqdirdə aparılmasının mümkünlüyünü görə bilərik. Bununla bağlı biz həmçinin yaşayış yerinin anlayışını da dəqiqləşdirməliyik.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 7.0.34-cü maddəsində və "Polis haqqında" Qanunun 1-ci maddəsində yaşayış yerinə aşağıdakı kimi anlayış verilmişdir: " yaşayış yeri - bir və (ya) bir neçə şəxsin yaşaması məqsədilə müvəqqəti, yaxud daimi istifadə edilən yer, o cümlədən, mənzil, ev, bağ evi, sanatoriyada, mehmanxanada, pansionatda, istirahət evində, yataqxanada, kempinqdə, onlara bilavasitə bitişik aynabəndlər, turist bazasında otaq, terraslar, eyvanlar, qalereyalar, ümumi istifadə üçün yerlər (onların əmlak, saxlamaq istirahət, yaxud insanların digər tələbatlarını təmin etmək üçün istifadə olunan digər tərkib hissələri), çoxmənzilli evdən başqa tikililərin çardağı və zirzəmisini, habelə dəniz gəmisinin kayutası və ya uzaq səfərdə olan qatarın kupesidir (bunlardan əlavə bu Məcəllənin məqsədləri üçün yaşayış yeri anlayışı fiziki şəxsin xidməti kabinetini, ona məxsus çəpərli torpaq sahəsini, avtomobili, çay və dəniz gəmisini əhatə

edir" [2]; [4].

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Azər İsmayılov öz məqaləsində yaşayış yerində axtarış istintaq hərəkətinin keçirilməsi məsələsi ilə bağlı bir sıra fikirləri aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "Hesab edirik ki, təxirə salına bilməyən halların dairəsi genişlənməlidir, çünki mövcud halların "darlığı" bir çox törədilmiş cinayətlərin tez bir zamanda açılmasına mənfi təsir göstərir. Məsələn, gecə saatlarında əməliyyat-istintaq qrupu tərəfindən qanunsuz şəkildə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını satan şəxs və ya şəxslər saxlanılırlar. Məlumdur ki, bu tip cinayətləri törədən şəxslər çox ehtiyatlı davranırlar. Adətən alqı-satqını həyata keçirən şəxslər kənardan, qrupun digər üzvləri tərəfindən vizual nəzarətə götürülmürlər. Alqı-satqı zamanı şəxslər saxlanılan kimi vizual müşahidəni aparanlar bütün qrup üzvlərini əməliyyatın uğursuzluğu haqda dərhal məlumatlandırır və qrup üzvləri əvvəlcədən razılaşdırılmış şərti "B" planına keçirlər. Bu səbəbdən də belə cinayətlərin araşdırılmasında vaxt itkisinə yol vermək olmaz. Dərhal təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin keçirilməsinə baxılmalıdır" [11].

Azərbaycan Respublikası CPM-in müddəalarına əsasən məhkəmə qərarı olmadan axtarış istintaq hərəkətinin aparılması yalnız yuxarıda sadalanan hallarda və bu halların yalnız dar çərçivədə, yəni yaşayış yerində baş verməsi hallarında mümkünlüyü göstərilmişdir. Lakin bir çox hallarda cinayət törədən şəxslər öz hüquqazidd hərəkətlərini birmənalı olaraq yaşayış yerindən kənardan törədirlər və həmçinin cinayətin izlərini daşıyan predmetlərin gizlədilməsi və cinayətkar şəxslərin gizlənməsi hallarında isə yaşayış yerlərindən kənar yerlər seçilir. Bu cür hallarda isə axtarış istintaq hərəkətinin keçirilməsi qanunun tələblərinə əsasən məhkəmə qərarı tələb etdiyi halda istintaq hərəkətlərinin keçirilməsinin müddəti uzanır. Bu müddət ərzində axtarış istintaq hərəkətinin keçirilməməsi bir çox hallarda cinayətin izlərinin, cinayət törətmiş şəxslərin və iş üçün əhəmiyyət daşıyan digər sübut və halların itməsinə və ya onların əldə olunmasının çətinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu hal isə öz növbəsində cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin

və prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd edilən problemlərin həll olunmaması Azərbaycan Respublikası CPM-in 8.0.3-cü maddəsinə əsasən cinayət mühakimə icraatının (cinayət təqibinin) əsas vəzifələrindən biri kimi göstərilən “Cinayətləri tezliklə açmaq, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq” vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə müəyyən problemlər yaradır və qanunun tələblərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Axtarış istintaq hərəkətinin vaxtında həyata keçirilməməsi cinayətlərin tezliklə açılmasının, cinayət təqibi ilə əlaqədar bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmasının qarşısını alır. Eyni zamanda CPM-in 8.0.4-cü maddəsinə əsasən cinayət mühakimə icraatının digər bir vəzifəsi olan “cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək” vəzifəsinin həyata keçirilməsində də axtarış istintaq hərəkətinin gecikməsi zamanı müəyyən problemlər yaranır. Belə ki, bu zaman cinayət törətmiş şəxsin axtarışının gecikməsi şəxsin qaçmasına və cinayət təqibindən yayınmasına gətirib çıxara bilər. Bununla bağlı müvafiq istintaq hərəkətinin təxirəsalınmadan keçirilməsinin labüdlüyü dənilməzdir [2].

CPM-in 246.2-ci maddəsində məhkəmə qərarı olmadan “Şəxsi axtarış və götürmə” keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, maddənin məzmununda məhkəmə qərarı olmadan “Şəxsi axtarış və götürmə” istintaq hərəkətinin keçirilməsi halları aşağıdakı kimi göstərilir:

-şübhə edilən şəxs tutulduqda, polis və (ya) digər hüquq-mühafizə orqanına (HMO-na) gətirildikdə;

- təqsirləndirilən şəxsin barəsində həbsə alma(həbs) qətimkan tədbiri tətbiq edildikdə;

- axtarış və ya götürmənin həyata keçirildiyi binada olan şəxsin (şəxslərin) cinayət təqibi üzrə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşya və

sənədləri gizlətməsini güman eləməyə kifayət qədər əsaslar olduqda.

Məqalənin mövzusu olan “Axtarış və götürmə” istintaq hərəkəti yuxarıda qeyd edildiyi kimi şübhəli şəxsin tutulması zamanı tətbiq olunur. Bununla bağlı tutulmanın prosessual anlayışını qeyd etmək zəruridir. CPM-in 7.0.39-cu maddəsində tutulmaya belə anlayış verilmişdir: “tutulma - CPM-də nəzərdə tutulan hallarda və qaydada şəxsin azadlığının qısa müddətə məhdudlaşdırılması ilə onun müvəqqəti saxlanılma yerində saxlanması deməkdir”. Həmçinin CPM-in XVI fəslində də tutulmaya həsr olunmuşdur [2].

Təbiidir ki, CPM-in 246-cı maddəsində göstərilən müddəalara görə şübhəli şəxs tutulduqda və polis və ya digər hüquq-mühafizə orqanına gətirildikdə üzərində şəxsi axtarış aparılmasının məqsədi şəxsin üzərində olması ehtimal edilən cinayət araşdırılması ilə bağlı sübut qismində istifadə oluna biləcək obyektlərin aşkar olunmasıdır. Lakin biz “Şəxsi axtarış və götürmə” istintaq hərəkətinin yalnız müstəntiq və ya təhqiqatçı tərəfindən keçirildiyini nəzərə alsaq, şübhəli şəxsin polis və ya digər hüquq mühafizə orqanına gətirilməsi müddətində cinayət təqibi ilə bağlı bizə lazım olan obyektlərin şübhəli şəxs tərəfindən məhv olunması, gizlədilməsi və digər şəkildə istintaqdan yayınması halları baş verməsi təhlükəsi mövcuddur. Bununla bağlı təcrübə fəaliyyətdə bir çox problemlərin yaranması da heç də təsadüfi deyildir. Qanunun müddəalarına “Şəxsi axtarış və götürmə” istintaq hərəkətinin subyekt dairəsinin genişləndirilərək bu problemin həll olunmasını təklif edirik. Belə ki, genişləndirilməsi nəzərdə tutulan subyektlərin dairəsini şübhəli şəxslərin tutulmasını həyata keçirən hüquq mühafizə orqanı əməkdaşları istiqamətində nəzərdən keçirilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi <http://www.e-qanun.az/framework/46950>
3. Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi <https://e-qanun.az/framework/46955>
4. Azərbaycan Respublikasının “Polis haqqında” Qanun <https://e-qanun.az/framework/2937>
5. “Kriminalistika” R.S.Belkin.2001. <https://be5.biz/pravo/k023/26.html>

6. “Kriminalistik taktika” dərs vəsaiti. C.Daanov, A.Mahmudov, H.Eyvazov, S.Ağayev, Ə.Allahverdiyev, R.İsaqov, B.Əliyev, S.Qasimov. Bakı, 2022, 423 səh.
7. “Kriminalistika” mühazirələr toplusu. Polis Akademiyası. 2006. A.Mahmudov, N.Hüseynov, Ş.Abdurrahmanov, Ə.Allahverdiyev. https://www.pa.edu.az/library/5/36/592_muhazireler_toplusu2006.pdf
8. Kriminalistika: Dərslik / K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə.- Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri.-Bakı:-Hüquq Yayın Evi,-2021.- 996 s.
9. Arama Kararı makale. Güncel Yaklaşım, Hızlı Aksiyon, Etkin Çözüm. <https://www.arslanavukatlik-burosu.com/arama-karari>
- 10.“Axtarış və götürmə istintaq hərəkətlərinin cinayət prosesində yeri və rolu”- “İnsan Hüquqları XXI əsr- Azərbaycan Fondu” məqalə. <https://azhumanrights.az/axtaris-v-goturmc9999-istintaq-h-c9999-c9999k-c9999tl-c9999rinin-cinay-c9999t-prosesind-c9999-yeri-v-c9999-rolu/>
- 11.“Axtarış istintaq hərəkətinin keçirilməsində yaranan bəzi problemlər”- Azər İsmayılov məqalə. Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti Akademiyasının Elmi Jurnalı, Bakı 2023.

Фахрaddin ДЖАФАРОВ

Министерства внутренних дел Азербайджанской Республики
«Криминология» Академии полиции
преподаватель кафедры

«НЕКОТОРЫЕ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОВЕДЕНИЯ ОБЫСКА И ВЫЕМКИ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ»

РЕЗЮМЕ

Следственное действие «Обыск и выемка» выступает способом решения проблемы доказательств, которая является одним из важных вопросов направления расследования и раскрытия преступлений. Во многих случаях именно посредством таких следственных действий обнаруживаются и изымаются доказательства. Именно поэтому юридические и практические проблемы, которые возникнут при проведении указанного следственного действия, могут привести к неправильному привлечению к ответственности и утрате доказательств по делу. Для этого необходимо соблюдать действующее нормативное законодательство относительно производства данного следственного действия и предпринять определенные шаги по совершенствованию этих норм в современную эпоху.

Ключевые слова: уголовное преследование, следственное действие, розыскное, поглощения, место жительства

Fakhraddin JAFAROV

of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan
"Criminology" of the Police Academy
teacher of the department

"SOME CRIMINAL-PROCEDURAL AND LEGAL PROBLEMS OF SEARCH AND SEIZURE INVESTIGATIVE ACTIONS"

SUMMARY

"Search and Seizure" investigative action acts as a way to solve the problem of evidence, which is one of the important issues in the direction of investigating and solving crimes. In many cases, it is through this investigative action that evidence is discovered and seized. That is why the legal and practical problems that will occur in conducting the mentioned investigative action may lead to wrong prosecution and loss of evidence in the case. For this, the existing normative legislation regarding the conduct of this investigative action should be followed and certain steps should be taken to improve these norms in the modern era.

Keywords: criminal prosecution, investigative action, search, takeover, place of residence

UOT 343.985

DOI: <https://doi.org/10.62130/TAYN2331>**İsmayil AMİRLİ**

*The lecturer of the Criminalistics department
at the Police Academy within the Ministry of Internal Affairs,
police captain
e-mail: emirliismayil@gmail.com*

EVOLUTION OF CRIME SCENE INVESTIGATIONS IN ISLAMIC LAW

SUMMARY

The exploration of crime scene investigations in Islamic jurisprudence has revealed a rich history that resonates with modern practices. From the early Islamic era to contemporary times, the significance of thorough investigations, evidence preservation, and specialized knowledge has been evident. The reliance on specialized teams and expert opinions has been a hallmark of Islamic legal proceedings, emphasizing the importance of relying on scientific advancements and skilled professionals for a comprehensive understanding of legal disputes. Moreover, the integration of legal regulations into crime scene investigations, focusing on both technical methodologies and human rights considerations, underscores the need for a balanced approach that safeguards public security while upholding individual rights and privacy. The inclusion of female experts within investigation teams and the implementation of gender-specific protocols for preserving the sanctity of the deceased reflect the ongoing evolution of investigative practices in accordance with Islamic principles and contemporary legal frameworks

Keywords: *evolution, crime scene investigation, islamic law, criminalistics*

Introduction

In modern Arabic, while the terms 'masrahu'l-carîma' and 'masrahu'l-hadis' are preferred for the crime scene, 'makanu'l-hadis' and 'makanu'l-carîma' are also used. Especially in countries like America and England, terms like 'the crime scene' or 'the scene of crime' have become widespread.[7, s.24]

The 'crime scene' is defined in various ways, such as the place where the crime is committed, a dynamic area where the manner of committing the crime, the relationship between the victim and suspects, and where the perpetrator, victim, and witnesses are present simultaneously. It is described as the starting point of the criminal intent's manifestation in behavior, continuing with the direction of the perpetrator's escape, where the manner of committing the crime and the relationship between the victim and suspect can be

determined, and material evidence can be identified. In short, we can define the crime scene as 'the place where the crime is committed and evidence is found.' We believe that limiting the crime scene only to a location is not accurate. Particularly in internet crimes, it's not always possible to associate the crime scene with a physical place. Therefore, we considered the location where the evidence is found as an essential element of the crime scene.

"Crime scene investigation" is generally described as the process of investigating any traces, signs, or evidence that can serve as evidence at the scene of an incident using scientific and technical methods, including the determination, documentation, collection, preservation, and submission of findings to relevant authorities. Additionally, it has been described as:

Crime scene investigation is the forensic exa-

mination and evidence collection process carried out by authorized units using various scientific, technical methods, and procedures to clearly define the relationship between the perpetrator, crime scene, and victim in a lawful manner.[11, s.24]

Crime scene investigation is a discipline applying scientific principles to forensic incidents, assisting in elucidating crimes.

One of the terms associated with the crime scene is 'discovery.' There has been a debate about whether discovery constitutes crime scene investigation. Most argue that discovery involves a re-examination of the crime scene by the court panel during the prosecution phase.

Considered as a subfield of criminalistics, the primary purpose of crime scene investigation is to collect evidence related to the incident, determining where, how, when, by whom, and against whom the crime was committed. Additionally, it includes efforts to establish whether the incident was a crime or an accident, the realization of the elements of the crime, the proof of guilt or innocence, documentation, and recording, as well as activities aimed at determining the relationship between the perpetrator and the victim.

The crime scene may not be confined to a single location. Depending on the type of crime, its nature, and the number of offenders, the crime scene can vary. In fact, with the complexity of the incident, the number of crime scenes may increase. An incident can start in one place and conclude in another. Technological advancements have also influenced the perception of the crime scene. Debates surrounding the identification of the crime scene in internet crimes are a result of this perception. In some cases, the location where the evidence is obtained may not be the actual crime scene. For instance, a victim might be killed in one place and buried in another. Taking all these possibilities into account, some researchers categorize the crime scene into primary and secondary categories. The place where the crime is committed is referred to as the primary crime scene, while the location where the suspect was present before or after the commission of the crime is defined as the secondary crime scene. The crime scene can be a very small or a very

large area and can be open or enclosed spaces.

Assignment of the Crime Scene Investigation Team and Transfer to the Scene of Incident:

In some cases, a judge can conduct all stages of an investigation themselves. However, it's not possible for judiciary members to be experts in every matter they encounter during proceedings. Therefore, when a matter exceeds a judge's knowledge and requires expertise, they are obligated to seek assistance from an expert witness. The crime scene investigation team is responsible for systematically investigating, identifying, documenting, scientifically collecting, and examining material evidence that could be present at the scene of an incident. Their goal is to find evidence that will determine the relationship between the crime scene, the perpetrator, the victim, and the time of the incident. Ensuring mastery of the stages related to the crime and securing the crime scene, apprehending the perpetrator, aiding the injured, interviewing witnesses, preserving and protecting evidence from deterioration require the immediate intervention of the team at the crime scene. In today's context, crime scene investigation teams consist of individuals specialized in different fields. These experts mostly comprise police or gendarmerie specialized teams. The team, comprised of various roles such as photographers, sketch artists, evidence searchers, and collectors, operates with a division of labor among them. Throughout their work, they utilize various tools such as dictaphones, cameras, and sketches.

Different types of crimes like theft, murder, arson, explosions, and terrorist incidents may require distinct evaluations. Just as it's observed in modern law, the necessity for judges in Islamic law to seek support from experts has been debated. Often, it's considered discretionary for judges, but at times, it's deemed obligatory.[7]

In Islamic law, examples related to the appointment of crime scene investigation teams and their intervention at the scene can be listed as follows: When a few individuals from the Uraynah tribe arrived in Medina to embrace Islam and fell ill due to the climate, Prophet Muhammad sug-

gested that they could recover if they benefitted from the Zakat animals grazing outside the city. After following the Prophet's advice and recovering, the Uraynah individuals later encountered and murdered the shepherd of those Zakat animals while leaving the city. Informed about the situation, Prophet Muhammad assigned a team of twenty individuals, along with the qadi, to identify the culprits. In this incident, the qadi and those assigned to examine the crime scene and intervene can be regarded as expert individuals.[3]

Similarly, during the time of Prophet Muhammad and the four caliphs, both methods were employed in Islamic procedural law. Some examples of crime scene investigations during that period include:

a) In cases of theft where the prescribed punishment (hudud) can be imposed, one condition is that the stolen property reaches a certain value (nisab). If the judge knows the material value of the stolen property, they can decide whether to impose the hudud punishment. However, it's not feasible for a judge to know the value of every item stolen and determine whether it reaches the nisab. In such instances, seeking assistance from an expert witness is necessary. For instance, during the era of Caliph Uthman, after determining with the help of an expert whether a stolen food item reached the nisab, the hudud punishment was implemented. This example highlights the significance of relying on the knowledge of expert teams in executing punishments.

b) Both Caliph Umar and Caliph Uthman personally resolved land disputes between Beni Mahzun and Ebu Sufyan, and between Ali and Talha ibn Abdullah, respectively, by physically inspecting the disputed areas. This demonstrates their reliance on on-site investigations in resolving disputes.[8, s.45-46]

Ensuring the Security of the Crime Scene:

Negligence in maintaining the security of a crime scene can adversely affect the course of an investigation. In addition to weather conditions, errors by the victim, suspect, press members, curious crowds, and personnel from the crime scene investigation team can lead to the distortion or loss of evidence at the crime scene. Besides hu-

man factors, the two most critical elements affecting the reliability of evidence in crime scene investigations are the environment and time. Both environmental factors and time can cause alterations to the original state of evidence or even its complete disappearance. This change can occur in biological evidence as well as some physical evidence. For example, bloodstains at the crime scene, whether in an enclosed or open area, dry over time and change color. Similarly, due to environmental effects, a bullet or an empty cartridge may lose its evidentiary value. Touching an object at the crime scene may damage fingerprints, and walking on a soft surface can disturb footprints.

The precautions taken to ensure the security of a crime scene may vary based on the nature of the crime and the characteristics of the scene itself. Measures taken in enclosed crime scenes differ from those in open or wet areas. In open areas, more stringent precautions might be necessary to prevent climate and environmental conditions from disturbing evidence compared to enclosed areas. Crime scene security is ensured by specialized experts utilizing technical equipment and devices. Presently, crime scenes are protected by tape barriers, barricades, or security forces, depending on the type of crime. This prevents unauthorized individuals from entering the scene. Subsequently, the original state of the crime scene is documented through photography, videos, and cameras. This process is crucial both for analyzing the crime scene and recalling the incident.

Modern practices have standardized the means of securing a crime scene. Wearing attire like smocks, gloves, and shoe covers is among these principles to safeguard both the investigator and the evidence at the crime scene. Otherwise, unintentionally, an investigator might cause damage to some evidence. For example, special protective footwear should be worn to avoid disturbing the suspect's shoe prints or mingling other shoe prints at the crime scene, and furniture at the scene should not be used.

Another crucial aspect that crime scene investigation teams should pay attention to is taking health and safety precautions. Especially in terrorist incidents, fires, or radioactive gas leaks, such

measures should not be overlooked. Ensuring the safety of life and property for the accused, victim, and other individuals is also part of crime scene security.[4, s.98]

Collection and Analysis of Evidence at the Crime Scene:

Evidence collected at crime scenes is presently categorized into two groups: technical and biological evidence. Biological evidence comprises fingerprints, blood, semen, hair, saliva, skin particles, nails, while technical evidence includes items such as clothing, footwear and tire impressions, bullets, glove marks, camera footage, and audio recordings. In the past, crime scene investigations were arbitrary, but today, they are systematized by regulations, adhering to principles such as refraining from touching or moving any item at the crime scene until it is recorded in its original state and preserving the scene without alteration until documentation is complete. While the principles for evidence collection remain consistent, the techniques for gathering evidence at the crime scene vary based on the type of incident and the nature of the evidence. Employing the same method for collecting evidence in every case may sometimes be inadequate or problematic.[3, s.167]

One of the critical tasks of crime scene experts is to analyze the evidence obtained, enabling a comprehensive crime scene analysis. Indeed, there are numerous applications related to the collection and analysis of evidence at the crime scene from the time of Prophet Muhammad, his companions, the successors, and legal scholars up to the present day, emphasizing the importance of this process.

In modern legal systems, the earliest examples of crime scene investigation can be traced back to Islamic criminal law in the concept of "kasame." The decision on whether to resort to "kasame" and the determination of compensation, whether to be paid by the state or the relatives, were based on the conclusions drawn from the investigation conducted at the crime scene.[5, s.23]

In this regard, jurists of the time endeavored to determine whether a deceased person found at the crime scene had fallen victim to murder or died from natural causes, depending on the available means of that era. For instance, efforts were

made to ascertain the cause of death based on the exit points of blood from the body. Among Hanafi jurists, blood exiting from the mouth, nose, anus, or genitals was construed as a natural death, while its exit from the eyes or ears was deemed indicative of murder. This interpretation stemmed from the understanding that blood could naturally exit from places like the mouth, nose, anus, or genitals due to reasons such as vomiting or nosebleeds, occurring without external intervention. However, some jurists argued that not every instance of a bloody death, particularly in cases of suicide, should be automatically considered murder. Consequently, they contended that determining the cause of death solely based on blood exiting from the mouth, nose, or anus might not be conclusive, as individuals could be killed by means such as strangulation or a direct blow to the heart, causing death without blood exiting from these bodily areas.

Preservation of Evidence:

One of the consensus points among today's legal experts in crime scene investigations is the necessity to legally preserve data believed to belong to the victim or the suspect. This is because evidence collected from the crime scene, if not preserved, may not be admissible as proof in court, even if it is informative. Evidence collected at the crime scene must be preserved using different methods based on their physical, chemical, and biological characteristics. Hence, legal regulations have been developed to establish different protection methods according to the contents of the evidence. In this regard, in our country, the 'Directive No. 722 dated 05.12.2009 of the Ministry of Interior on the collection, investigation, and presentation of important evidence for crime investigations' has been approved by the Minister of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan.[1]

This directive sets forth principles that crime scene investigation teams must adhere to when collecting, packaging, and transporting evidence. It is also considered within the scope of evidence preservation in crime scene investigations that samples taken from suspects, defendants, or other individuals should not be mixed. The fact that during the time of Hz. Ali, the statements of wit-

nesses were recorded by a scribe demonstrates the documentation and preservation of actions during investigations even in that period.

Although not termed as such, examples of crime scene investigation in today's sense can be found both in the Qur'an and in the Sunnah. In Islamic criminal law, crime scene investigation has constituted one of the most crucial steps in legal investigations, encompassing aspects such as the permission of the authorized authority, the establishment of investigation teams, evidence analysis, and preservation, from the era of the Companions of the Prophet to the present day. In Islamic jurisprudence regarding evidence, the limited reliance on the personal knowledge of judges necessitated the use of specialized knowledge and skills of crime scene investigation teams. Advances in science and medicine further accentuated the significance of these teams. While adjudication in Islamic law was primarily carried out by judges, similar to contemporary times, experts known as "ahlu'l-elm" and "ahlu'l-hibra" were consulted due to their specialized knowledge and skills for resolving legal disputes and providing necessary assessments and evaluations in court. These individuals constituted the earliest examples of crime scene investigation teams. In the systematic structure of Islamic evidential law, the evidence collected at the crime scene relies on secondary indications. It would be unfair to deem the evaluations of jurists on these indications as unjust, as there was insufficient evidence supporting the notion that the indications, often considered as circumstantial evidence, were weaker than eyewitness testimony or confessions. However, in today's context, evidence obtained from crime scenes, due to its reliability and reproducibility, has sometimes surpassed the traditional means of proof under certain conditions. Present-day crime

scene investigations are conducted under various legal regulations. Regulations encompassing the collection, preservation, transportation, and analysis of evidence have been formulated to delineate the working procedures of crime scene investigations comprehensively. Some regulations are based on technical methods while others are related to human rights. These principles, particularly those concerning technical aspects, can be applied similarly in Islamic law, as adherence to them is necessary for ensuring the security of investigations. However, especially in the realm of human rights, the structure of Islamic law necessitates additional regulations to be implemented. For instance: Crime scene investigations should be conducted within the framework of principles that safeguard the sanctity of life, property, and honor, which are the main objectives of Islamic law. Privacy, confidentiality of private life, and avoiding intrusion must be maintained. All efforts must be made while preserving the balance between public security and human rights.[9, s.24]

The crime scene investigation team should comprise experts who are conscious of their duties, possess a sense of justice, and display ethical conduct. It is imperative to include female members in the team. Otherwise, the credibility of the investigation might be questioned. Except in necessary situations, the rules that regulate interactions between men and women in normal life should also be observed during the investigation process. In this context, just as in the case of a living woman, access to the body of a deceased woman at the crime scene by a strange man should be prohibited. Respect for bodily privacy should be upheld, and whenever possible, procedures involving evidence collection like autopsies, body examinations, or sample collections should be performed by female experts.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən dəlillərin qablaşdırılması, tədqiqata təqdim olunması və təhvil verilməsi barədə Qaydaların təsdiq edilməsinə dair" DİN-in 05.12.2009-cu il tarixli 722 nömrəli Əmri
2. M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi», Bakı, 2000.
3. Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-First Century" by Rudolph Peters and Peri Bearman 27 march 2006 published.
4. "The General Principles of Criminal Evidence in Islamic Jurisprudence From Islamic Criminal Justice

System, P 109-123, 1982, M Cherif Bassiouni, ed. - See NCJ-87479.

5. "Introduction to Islamic Law" by Jonathan A.C. Brown 27 October 1983 published.

6. Özkan, Gültekin, "Olay Yeri İncelemesinde Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", TAAD,

7. Alauddin Selmânî, Devru's-şurtati'l-ilmiiyye fi isbati'l-cerime, Câmîatü Muhammed Haydar, Biskra, 2014.

8. İslam hukuku. Hayrettin Karaman. İstanbul, 2000.

9. Türk-hukuk tarihi. 4-cü nəşr. Akif Aydın. İstanbul, 2001.

10. Ahmed b. Dahilullah er-Raddâdi, Muâyenetü mesrahi'l-cerîme, Merkezü'l-Arabi li'd-dirasati'l-emiyye ve't-tedrib, Riyad, Beru, Mesrahu'l-cerîme, ; Yusuf, "Mehumu masrahi'l-hâdis".

11. Oğuz Polat, Kriminoloji ve Kriminalistik Üzerine Notlar, Seçkin Yayınları, Ankara, 2015.

İsmayıl ƏMİRLİ

Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının
"Kriminalistika" kafedrasının müəllimi

İSLAM HÜQUQUNDA HADİSƏ YERİNƏ BAXIŞIN TƏKAMÜLÜ

XÜLASƏ

İslam hüququnun tətbiqinin əsas qaydaları ixtisaslaşmış ekspert və mütəxəssislərin rəylərinə söykənmək, hüquqi mübahisələri tam obyektiv həll etmək üçün müasir elmin nailiyyətlərdən və ixtisaslı ekspertlərin biliklərindən istifadə etməkdir. Bundan əlavə, cinayətlərin istintaqı zamanı hüquqi bazaların inteqrasiyası və qarşılıqlı əlaqəsi, həm müasir texniki metodologiyalara, həm də insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələlərinə diqqət yetirməklə, fərdin hüquqlarına və şəxsi həyatın toxunulmazlığına hörmətlə yanaşılmaqla ictimai təhlükəsizliyi təmin edən balanslaşdırılmış yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır. Hadisə yerinə baxış keçirən əməliyyat-istintaq qruplarına mütləq qadın ekspertlərin daxil edilməsi və mərhumun şəxsi toxunulmazlığının qorunub saxlanması üçün cinslə bağlı xüsusi protokolların həyata keçirilməsi İslam prinsiplərinə və müasir qanunvericilik bazalarına uyğun olaraq istintaq təcrübəsində əks olunması tövsiyə olunur.

Açar sözlər: hadisə yerinə baxış, islam hüququ, kriminalistika, təkamül

Исмаил АМИРЛИ

Преподаватель кафедры криминалистики
Академии полиции МВД.

ЭВОЛЮЦИЯ РАССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСТУПНЫХ СЦЕН В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ

РЕЗЮМЕ

Исследование расследований преступных сцен в исламской юриспруденции показало богатую историю, созвучную с современными практиками. От раннего исламского периода до современных времен проявляется значимость тщательных расследований, сохранения доказательств и специализированных знаний. Надежда на специализированные команды и экспертные мнения стала основополагающей чертой исламских юридических процедур, подчеркивая важность использования научных достижений и квалифицированных специалистов для полного понимания юридических споров. Более того, интеграция правовых норм в расследования преступных сцен, фокусирующаяся как на технических методологиях, так и на учете прав человека, подчеркивает необходимость сбалансированного подхода, который обеспечивает общественную безопасность, соблюдая при этом индивидуальные права и конфиденциальность. Включение женских экспертов в команды расследования и реализация гендерно-специфических протоколов для сохранения неприкосновенности умерших отражают непрерывное развитие практики расследований в соответствии с исламскими принципами и современными юридическими рамками.

Ключевые слова: эволюция, расследование места преступления, исламское право, криминалистика

UOT: 343.3/7

DOI: <https://doi.org/10.62130/JNZG3711>**Rəşid YUSİFOV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı
email: rashidyusifov98@gmail.com

ODLU VƏ YA SOYUQ SİLAH, HƏMÇİNİN SİLAH QİSMİNDƏ ƏŞYADAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TÖRƏDİLƏN QULDURLUQ VƏ QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏ CİNAYƏTLƏRİN TÖVSİFİ VƏ CƏZA TƏYİNİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏR

XÜLASƏ

Odlu silahdan, soyuq silahdan və ya silah qismində istifadə edilən əşyalardan istifadə etməklə quldurluq və ya qətl törədən cinayətkarlara məhkəmələr tərəfindən ittiham irəli sürülərkən və hökm oxunarkən problemlər yaranır, çünki bu cinayətlərə dair hüquqi normalar bu əməlləri əhatə etmir. Hüquq normaları soyuq silaha sahib olmaq və gəzdirmək üçün məsuliyyət müəyyən edir, lakin ondan istifadə aktını əhatə etmir. Ona görə də hesab edirəm ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin bu cinayətlərlə bağlı maddələri təkmilləşdirilməli, soyuq silahdan və ya silah qismində istifadə edilən əşyadan istifadə etmə hərəkətlərini əhatə etməli, quldurluq və qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin tövsif edilməsi zamanı yaranan fəsadları aradan qaldırmalıdır.

Açar sözlər: Silah, soyuq silah, silah qismində istifadə edilən əşya, quldurluq, qəsdən adam öldürmə, cəzani ağırlaşdırıcı hallar

Giriş

Zorakılıq həyatın ayrılmaz hissəsidir. Lakin insan davranışının daha aqressiv forması kimi kriminoloji tədqiqatların əsas obyektlərindən biridir. Çünki zorakılıq insan davranışının daha aqressiv forması olub insanların həyatı və sağlamlığı kimi yüksək bəşəri dəyərlərin mühafizəsi ilə bağlı ictimai münasibətlərə qəsd edir [3].

Zorakılıq bir təzahür kimi son illər daha aktiv öyrənilməyə başlanmışdır. Bu səbəbdən zorakılığın anlayışı kriminoloqlar tərəfdən müxtəlif formada qəbul edilir. Onların bəziləri zorakılığın insanın həyatı və sağlamlığına qəsd etdiyini əsas göstərərək, yalnız şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin zorakı cinayətlərə aid olmasını qeyd edirlər. Digər qrupa aid olan kriminoloqlar sübut et-

məyə çalışırlar ki, zorakılıq sosial təzahür kimi tədqiq edildiyi üçün zorakılıqla müşayiət olunan bütün cinayətlər zorakı cinayətlərə aid edilməlidir [3].

Zorakı cinayətkarlığı digər cinayətlərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun dinamikasında ardıcılığın olmaması ilə bağlıdır. Müəyyən dövr ərzində zorakı cinayətlər arta, sonra isə azala bilər. Bu qeyri-müəyyənlik zorakı cinayətlərin tez-tez keyfiyyət dəyişmələrinə səbəb olur. Həyəcan doğuran hallardan biri də zorakılıqla bağlı cinayətlərin peşəkar cinayətkarlar tərəfindən törədilməsidir [3].

Qeyd edilən səbəblərdən irəli gələrək insanın həyat və sağlamlığını birbaşa təhlükə altına alan zorakı cinayətlərin səbəb və şəraitinin, inkişaf tendensiyalarının, cinayət əməlləri zorakılıqla

müşayiət olunan şəxslərin şəxsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və bu növ cinayətlərə qarşı dövlətin mübarizə strategiyasının işlənilib hazırlanması zəruridir [3].

İnsan həyatı və sağlamlığı ən yüksək bəşəri dəyərlərdən hesab olunur. Hər bir sivil dövlətdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da bu dəyərlər qorunur və dövlət tərəfindən qorunmasına hüquqi zəmanətlər verilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci (“yaşamaq hüququ”), 28-ci (“azadlıq hüququ”) və 31-ci (“təhlükəsiz yaşamaq hüququ”) maddələri insanın həyatı və təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olan ictimai münasibətlərin aliliyini və toxunulmazlığını təsbit edir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır [1, maddə 27;28;31].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 14.1-ci maddəsinə əsasən, Bu Məcəllə ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır [2, maddə 14]. Həmin Məcəllənin 3-cü maddəsinə əsasən “Yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır” [2, maddə 3]. Cinayət tərkibi ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən, qanunda göstərilən obyektiv və subyektiv əlamətlərin cəmidir [4, s.114]. Cinayətin obyektiv cəhəti müəyyən zamanda və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən, mövcud ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli qəsdin zahiri cəhətidir. [4, s.151] Cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinə ictimai-təhlükəli əməli, onun nəticəsini, ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, habelə zamanı, məkanı və cinayətin edilmə üsulunu, cinayətin törədildiyi şəraiti xarakterizə edən əlamətlər daxil olunur [4, s.155]. Cinayət hüquq norması cinayət qanununda təsbit olunan ümumməcburi davranış qaydasıdır [4, s.46].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinə əsasən, Cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab

edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində bu Məcəllə ilə müəyyən edilən məhrumiyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir [2, maddə 41].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsinə əsasən, cəzani ağırlaşdırıcı hallar aşağıdakılardır:

61.1.1. cinayətlərin təkrar törədilməsi, cinayətlərin residivi;

61.1.2. cinayətin ağır nəticələrə səbəb olması;

61.1.3. cinayətin qabaqcadan əlbir olmuş bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilməsi;

61.1.4. cinayətin törədilməsində xüsusilə fəal iştirak etmə;

61.1.5. psixi pozuntulardan əziyyət çəkən və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxslərin, habelə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxslərin cinayət törətməyə cəlb olunması;

61.1.6. cinayətin milli, irqi və ya dini düşmənçilik, dini fanatizm, digər şəxslərin qanuni hərəkətlərinə görə qisas almaq zəminində, tamah məqsədi ilə və ya sair alçaq niyyətlərlə, habelə başqa cinayəti ört-basdır etmək və ya onun törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə törədilməsi;

61.1.7. cinayətin təqsirkar üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın, habelə azyaşlı, qoca və ya köməksiz vəziyyətdə olan və ya təqsirkardan asılı vəziyyətdə olan şəxsə qarşı törədilməsi;

61.1.8. cinayətin öz qulluq və ya ictimai borcunu yerinə yetirən şəxsə və ya onun yaxın qohumlarına qarşı törədilməsi;

61.1.9. cinayətin zərərçəkmiş şəxsə qarşı xüsusi amansızlıqla, o cümlədən əzab və ya işgəncə verməklə törədilməsi;

61.1.10. cinayətin odlu silahdan, partlayıcı vasitələrdən və ya digər ümumi təhlükəli üsullardan və texniki vasitələrdən istifadə etməklə törədilməsi;

61.1.11. cinayətin fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət, təbii və ya digər ictimai fəlakət şəraitində, habelə kütləvi iğtişaşlar zamanı törədilməsi;

61.1.12. cinayətin hakimiyyət nümayəndəsi-

nin xüsusi geyimlərindən və ya sənədlərindən istifadə etməklə törədilməsi;

61.1.13. cinayətin qulluq mövqeyinə və ya müqaviləyə əsasən təqsirkara göstərilən etimaddan istifadə etməklə törədilməsi [2, maddə 61].

Bu məqalədə Cinayət Məcəlləsinin 61.1.10-cu maddəsində cinayətin soyuq silahdan və silah qismində əşyalardan istifadə etməklə törədilməsi halının qeyd edilməməsi nəticəsində ağırlaşdırıcı hallardan kənar qalması problemi araşdırılır. Əvvəlcə “silah”, “soyuq silah” və “silah qismində istifadə edilən əşyalar” anlayışlarını təhlil edək.

“Xidməti və mülki silah haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanununa əsasən:

Silah – canlı qüvvənin və digər obyektlərin, o cümlədən texnikanın və tikililərin məhv edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, yaxud işarə verməsi üçün nəzərdə tutulmuş, lakin canlı qüvvənin və digər obyektlərin məhv edilməsi üçün istifadə oluna bilən qurğu və vasitədir.

Odlu silah – barıtın və ya digər alışan maddələrin yanmasından yaranan enerji hesabına mərmisi istiqamətlənmiş hərəkət edərək müəyyən məsafədən hədəfi mexaniki zədələmək və ya sıradan çıxarmaq təyinatına malik olan silahdır.

Soyuq silah – konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan, xüsusi olaraq insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə zərərvermə obyektini ilə bilavasitə təmas zamanı xəsarət yetirmək təyinatına malik olan silahdır [5, maddə 1].

Silah qismində istifadə edilən əşyaların anlayışına isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun B.Yusifovanın şikayəti üzrə 17 fevral 2006-cı il tarixli Qərarında aydınlıq gətirilmişdir. Həmin Qərara əsasən silah qismində istifadə edilən əşyalar konstruksiya cəhətdən digər məqsədlər üçün, o cümlədən istehsalat təsərrüfat-məişət məqsədilə və yaxud da ümumiyyətlə hər hansı müəyyən məqsədlərə yönəlməyən, istehsal və emal olunmayan, yəni təbiətdə mövcud olan əşyalardır. Bu əşyalar silah deyil, bununla belə hər hansı məhvetmə xüsusiyyətinə, yəni soyuq və ya başqa silah növünə xas olan bəzi xüsusiyyətlərə malikdir və onların siyahısı hədsizdir. Silah qismində istifadə edilən

əşyanın məhvetmə xüsusiyyətinə malik olması, onu bu xüsusiyyətə malik olmayan digər əşyalardan fərqləndirən əsas və mütləq şərtidir [6].

Fikrimcə, silah qismində istifadə edilən əşyalar silah qədər təhlükəli olmasa da, əməlin törədilmə üsulu cinayət törədən şəxsiyyətini və törədilmiş cinayəti belə əşyalardan istifadə etmədən cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətindən və törədilmiş cinayətdən daha ictimai təhlükəli edir.

Hal-hazırda mövcud məhkəmə təcrübəsinin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, cinayətin soyuq silahdan və ya silah qismində istifadə edilən əşyalardan istifadə edilərək törədilməsi zamanı Cinayət Məcəlləsinin 61.1.10-cu maddəsi cəzanı ağırlaşdırıcı hal kimi tətbiq edilə bilməz. Lakin şəxsin ictimai təhlükəliyi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, soyuq silahdan və ya silah qismində istifadə edilən əşyalardan istifadə etməklə cinayət törədilməsi zamanı şəxsin cinayəti törətməsi bunlar olmadan törədilməsi halına nisbətən xeyli asanlaşır. Bundan əlavə cinayətin törədilməsi müddəti də xeyli qısaldır. Məsələn, “A” ərinə boşanmaq istəyir və ondan ayrılır, başqa evə gedir. Əri onun getdiyi evin yaxınlığından keçərkən onu görür və onu öldürmək üçün hücum edir. İndi özünüz müqayisə edin. Əgər “A”-nın əri soyuq silah və ya silah qismində istifadə edilən əşyadan istifadə etsə, onda “A”-ya bir və bir neçə zərbə vurmağı onu öldürmək üçün kifayətdir, əgər sözügedən əşyalardan istifadə etmədən ona hücum etsə, “A”-nın sağ qalma ehtimalı xeyli artır, “A”-nı öldürə bilməsi üçün isə daha uzun müddət tələb olunur. Əgər bu predmetlər cinayətin törədilməsini bu qədər asanlaşdırırsa, onda fikrimcə, cəzanı ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərə alınması məqsədəmüvafiqdir.

Bunlardan əlavə, bu məqalədə araşdırmaq istədiyim digər məsələ cinayətin odlu və ya soyuq silahdan istifadə edərək törədilməsi hallarında əməlin düzgün təsvif olunması ilə bağlıdır. Belə ki, odlu və ya soyuq silahdan istifadə etməklə cinayətlərin törədilməsi hallarında cinayəti törətmiş şəxs Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb olunmaqdan əlavə Cinayət Məcəlləsinin 228-ci maddəsinin müvafiq bəndi ilə məsuliyyətə cəlb olunur. Lakin burada nəzərə alınmalıdır ki, Cinayət Məcəlləsinin 228-ci maddəsi odlu və ya soyuq silahın tətbiqi hallarını əhatə etmir. Yəni silah tətbiq etmiş şəxsin əməli təsvif edilərkən və ona cəza təyin edilər

kən silahı qanunsuz olaraq əldə etmə və gəzdirmə hallarından əlavə cinayətin törədilməsi zamanı onun tətbiq edilməsi halı da nəzərə alınmalıdır. Fikrimi bir neçə misalla əsaslandırdım:

➤ “A” atasını öldürmüş “B”-ni cəzaçəkmə müəssisəsindən azad olunduqdan sonra qisas məqsədilə öldürməyi qərara alır və bu məqsədlə qanunsuz olaraq yivli odlu silah əldə edir. “B” cəzaçəkmə müəssisəsindən azad olunduqdan sonra onunla görüşür və onu odlu silahdan atəş açaraq qətlə yetirir. Bu halda “A”-nın əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci (qəsdən adam öldürmə) və 228.1-ci (qanunsuz olaraq odlu silah əldə etmə, saxlama və gəzdirmə) maddələri ilə tövsif olunmaqdan əlavə, ona cəza təyin edilərkən Cinayət Məcəlləsinin 61.1.10-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş ağırlaşdırıcı hal (cinayətin odlu silahdan istifadə edilməklə törədilməsi) nəzərə alınmalıdır.

➤ “A” qanunsuz olaraq əldə etdiyi yivli odlu silahı üzərində gəzdirir və “B”-yə yaxınlaşaraq silahı ona tuşlayır, üzərindəki 600 manat pulu alır və hadisə yerindən uzaqlaşır. Bu halda onun əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında Cinayət Məcəlləsinin 181.2.5-ci (silah tətbiq etməklə törədilən quldurluq) və 228.1-ci (qanunsuz olaraq odlu silah əldə etmə, saxlama və gəzdirmə) maddələri ilə tövsif olunmalıdır. Cəza təyini zamanı Cinayət Məcəlləsinin 61.1.10-cu maddəsi (cinayətin odlu silahdan istifadə edilməklə törədilməsi) ağırlaşdırıcı hal qismində nəzərə alın bilməz, çünki bu hal 181.2.5-ci maddənin dispozisiyası ilə əhatə olunub.

➤ “A” qanunsuz olaraq soyuq silah hesab edilən ov bıçağı əldə edir və ədavəti olduğu şəxsi həmin bıçaqla qisas niyyəti ilə qətlə yetirir. Bu halda onun əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci maddəsi (qəsdən adam öldürmə) və 228.4-cü (qanunsuz olaraq soyuq silahı əldə etmə və gəzdirmə) maddələri ilə tövsif olunur. Göstərilən halda soyuq silahın cinayəti törədənin işini asanlaşdırmasına və 228.4-cü maddənin soyuq silahı tətbiq etmə hallarını əhatə etməməsinə baxmayaraq, cinayətin soyuq silahdan və silah qismində istifadə edilən əşyalardan istifadə etməklə törədilməsinə

görə cəzanı ağırlaşdırın hal nəzərdə tutulmadığından bu hal tövsifdən və cəza təyinindən kənardadır.

Bu məqalədə qeyd etmək istədiyim digər məsələ tamah məqsədilə qəsdən adam öldürmə hallarında istintaq təcrübəsində əməlin 120.2.5-ci (tamah məqsədilə qəsdən adam öldürmə) maddəsindən əlavə 120.2.11-ci (quldurluqla əlaqədar qəsdən adam öldürmə) və 181.3.3-cü (quldurluq, zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulmaqla törədildikdə) maddələri ilə tövsif olunması halıdır. Məsələn:

“A” qanunsuz olaraq soyuq silah hesab edilən ov bıçağı əldə edir və tanışının üzərində olan 700 manat pulu və qiyməti 1000 manat olan telefonu ələ keçirmək üçün onu həmin bıçaqla qətlə yetirir. Bu halda şəxsin əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında Cinayət Məcəlləsinin 120.2.5-ci (tamah məqsədilə qəsdən adam öldürmə), 120.2.11-ci (quldurluqla əlaqədar qəsdən adam öldürmə), 181.2.5-ci (silah tətbiq etməklə törədilən quldurluq), 181.3.3-cü (quldurluq, zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulmaqla törədildikdə) və 228.4-cü (qanunsuz olaraq soyuq silahı əldə etmə və gəzdirmə) maddələri ilə tövsif olunur. Gördüyünüz kimi, belə halda bir neçə tövsif problemi ortaya çıxır: a) əməlin tamah məqsədilə qəsdən adam öldürmə və ya quldurluqla əlaqədar qəsdən adam öldürmə kimi tövsif olunmalı olması qanunla tam dəqiq aydınlaşdırılmayıb; b) zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulmaqla törədilən quldurluğa görə məsuliyyət nəzərdə tutan 181.3.3-cü maddəyə istinad etməyin məcburi olub-olmaması aydınlaşdırılmayıb. Fikrimcə, bu halların qanunverici tərəfindən aydınlaşdırılması məqsədemüvafiqdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, **təklif edirəm:**

➤ Cinayət Məcəlləsinin 228.4-cü maddəsinin yalnız soyuq silahın tətbiqi hallarını əhatə etməməsi nəzərə alınaraq Məcəllənin cəzanı ağırlaşdırın halları nəzərdə tutan 61-ci maddəsinə cinayətin soyuq silah və ya silah qismində istifadə edilən əşyalardan istifadə etməklə törədilməsi halları əlavə edilsin;

➤ Cinayət Məcəlləsinin 228.1-ci maddəsinin odlu silahın tətbiqi hallarını əhatə etməməsini nəzərə alaraq, odlu silahın tətbiqi ilə müşayiət olu-

nan cinayət əməllərinin tövsifi zamanı maddənin dispozişiyasında odlu silahın tətbiqi halları nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, Cinayət Məcəlləsinin cinayətin odlu silahdan istifadə etməklə törədilməsinə görə cəzanı ağırlaşdıran halı nəzərdə tutan 61.1.10-cu maddəsinə istinad edilsin;

İstintaq təcrübəsində yaranmış ziddiyyətləri nəzərə alaraq tamah məqsədilə qəsdən adam öl-

dürmə hallarında əməlin tövsifi zamanı Cinayət Məcəlləsinin 120.2.5-ci maddəsindən (tamah məqsədilə qəsdən adam öldürmə) əlavə 120.2.11-ci (quldurluqla əlaqədar qəsdən adam öldürmə) və 181.3.3-cü maddəsinə (quldurluq, zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurmaqla törədildikdə) maddələrinə də istinad edilib-edilməməli olması məsələsi aydınlaşdırılsın.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46944>
3. V.Mansurov, R.Yusifov, E.Nəcəfov. Kriminologiya. “Zorakı cinayətkarlığın kriminoloji xüsusiyyətləri və onun profilaktikası” Mühazirə.
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2018
5. “Xidməti və mülki silah haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/4601>
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun B.Yusifovanın şikayəti üzrə 17 fevral 2006-cı il tarixli Qərarı

Рашид ЮСИФОВ

Полицейская Академия МВД
Азербайджанской Республики
Преподаватель кафедры
«Уголовное право»

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ И НАЗНАЧЕНИИ НАКАЗАНИЯ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ГРАБЕЖА И УБИЙСТВА, СОВЕРШЕННЫЕ С ПРИМЕНЕНИЕМ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ИЛИ ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ, А ТАКЖЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРЕДМЕТА В КАЧЕСТВЕ ОРУЖИЯ

РЕЗЮМЕ

Подводя итог, хотелось бы отметить, что проблемы возникают при привлечении судами к ответственности и наказании преступников, совершивших грабеж или убийство с применением огнестрельного, холодного оружия или предмета в качестве оружия, поскольку правовые нормы об этих преступлениях не распространяются на данные действия. Правовые нормы определяют наказание за владение и ношение холодного оружия, но не распространяются на сам факт его применения. Также существуют сложности с определением убийств, совершенных с корыстными намерениями. Именно поэтому я считаю, что статьи Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики об этих преступлениях должны быть усовершенствованы и охватывать действия по применению холодного оружия или предмета в качестве оружия, а также устранить сложности, возникающие при определении преступлений убийства с умыслом. жадности.

Ключевые слова: Оружие, холодное оружие, предмет используемый в качестве оружия, разбой, убийство, отягчающие обстоятельства

Rashid YUSIFOV

Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan
Teacher of the "Criminal Law" department

**PROBLEMS THAT ARISE IN THE DEFINITION AND SENTENCING OF THE
CRIMES OF ROBBERY AND MURDER COMMITTED WITH A FIREARM
OR COLD WEAPON, AS WELL AS USING AN OBJECT AS A WEAPON**

SUMMARY

Summarizing, I would like to point out that problems appear when courts charge and sentence criminals who commit robbery or murder using a firearm, cold weapon or an object as a weapon because the legal norms about these crimes don't cover these actions. The legal norms define a punishment for owning and carrying a cold weapon, but they don't cover the act of using it. Also there are complications about defining murders that are committed with the intention of greed. That is why I think the articles of the Criminal Code of Azerbaijan Republic about these crimes should be improved and cover the actions of using a cold weapon or an object as a weapon and remove the complications that appear while defining the crimes of murder with the intention of greed.

Key words: Weapon, cold weapon, the use of an item as a weapon, robbery, murder, aggravating circumstances

UOT 341.4

DOI: <https://doi.org/10.62130/XOHW5990>**Leyla HƏŞİMOVA**

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
“İnsan hüquqları və informasiya
hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: hashimova_leyla@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-6968-6325

TƏCAVÜZ CİNAYƏTİ VƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI

XÜLASƏ

Məqalədə təcavüz cinayəti və mədəni irsin qorunması problemi hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və mühüm beynəlxalq sənədlərlə geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, beynəlxalq cinayətlərin bir növü olan təcavüz cinayəti həm də mədəni irsin məhv edilməsinə qarşı yönəlir. Məqalədə belə bir fikir əsaslandırılır ki, təcavüz cinayəti və mədəni irsin mühafizəsi insan hüquqları ilə sıx bağlıdır ki, bu da bütövlükdə mədəni hüquqların təmin edilməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Ona görə də mədəni irsin mühafizəsi problemləri insan hüquqları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməlidir. Sonda, təcavüz cinayəti və mədəni irsin və insan hüquqlarının qorunması probleminə dair bir sıra nəzəri və praktiki təkliflər irəli sürülür. Belə ki, qeyd edilir ki, dövlətlərin təcavüz cinayəti ilə əlaqədar məsuliyyətinin artırılması məqsədilə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin icra mexanizmləri dəqiq formalaşdırılmalı və müvafiq məsuliyyət tədbirləri gücləndirilməlidir.

Açar sözlər: təcavüz cinayəti, beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, mədəni irs, mədəni hüquqlar, insan hüquqları, silahlı münaqişə, mədəni soyqırımı.

Giriş

1.1. Tədqiqatın aktuallığı, əsas istiqamətləri və elmi yeniliyi.

Mədəni irsin mühafizəsi silahlı münaqişələr dövründə daha da aktuallığı ilə müəyyən edilir. Silahlı münaqişələr həm də beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə müşayiət edilirsə, onda mühüm obyektlərdən biri də mədəni irsə qarşı yönəlmiş olur.

Silahlı münaqişələr tarixinin təhlili və hazırda da mövcud silahlı münaqişələrdə ağır beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi beynəlxalq cəmiyyəti ən çox narahat edən problemlərdən hesab edilir. Bunu nəzərə alaraq qeyd edilən istiqamətdə beynəlxalq məsuliyyət məsələlərinin müəyyən edilməsi kifayət qədər aktualdır. Bundan başqa, bu sahədə kifayət qədər beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsinə baxmayaraq, müəyyən sferada xeyli boş-

luqların olması da qeyd edilməlidir. Bu istiqamətlərdən biri də mədəni irsə qarşı yönələn hüquqa zidd hərəkətlərdir. Hazırda müəyyən hüquqazidd hərəkətlərin müharibə cinayətləri adı altında birləşdirilməsinə baxmayaraq, həmin hərəkətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, “mədəni soyqırım” anlayışının aktuallaşdırılması, müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin genişləndirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla əlaqələndirilməlidir ki, burada təcavüz cinayəti ilə mədəni irsə qarşı yönələn hüquqazidd hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqələri təhlil edilmiş, problemə ümumi müharibə cinayətləri kontekstində baxılmaqla yanaşı, təcavüz cinayəti ilə əlaqədar ortaya çıxan digər aktual problemlər müzakirə edilmiş, mədəni irsin mühafizəsi ilə əlaqədar dövlətlər tərəfindən görülməli olan aktual məsələlər əsaslandırıl-

mışdır. Burada digər əsas məsələ təcavüz anlayışına daha geniş yanaşılması zərurətinin əsaslandırılmasıdır ki, bu zaman da insan hüquqları amili, o cümlədən mədəni irsə qarşı yönələn hərəkətlər xüsusi yer tutur.

1.2. Tədqiqatın əsas məzmunu.

Beynəlxalq cinayətlərin birbaşa olaraq bəşəriyyətin ümumi maraqlarına qarşı yönəlməsi kimi xüsusiyyəti çox təhlükəli olması ilə onu beynəlxalq hüquqazidd əməllər kimi xarakterizə etməklə bərabər, beynəlxalq hüququn əsas və ümumtəntənmiş prinsip və normalarına, eyni zamanda, mühüm insan hüquq və azadlıqlarına qəsd edir. Bunu nəzərə alaraq təcavüz, soyqırımı, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər üzrə bir sıra əhəmiyyətli beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya (1948), Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyaları (1949) və ona əlavə protokollar (1977), “Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə qarşı müddətin tətbiq edilə bilməməsi haqqında” Konvensiya (1968), “Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu” (1998) və s. “Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsi”ndə (2001) birbaşa qeyd edilir ki, dövlətin hər bir beynəlxalq hüquqa zidd əməli həmin dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə gətirib çıxarır (maddə 1) [8].

Belə beynəlxalq cinayətlərdən biri də təcavüz cinayətidir. Təcavüz cinayətinin beynəlxalq cinayət kimi müəyyən edilməsinin beynəlxalq normativ-hüquqi əsası məhz BMT Nizamnaməsi və beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəntənmiş prinsipləridir. Təcavüzlə əlaqədar BMT Nizamnaməsində əks olunan norma birbaşa beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi qəbul edilməsə də və eyni zamanda onun məzmunu tam şəkildə müəyyən edilməsə də ancaq BMT-nin əsas müddəası və fəaliyyət norması olaraq qalır.

Beynəlxalq hüququn normativ hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində və müvafiq beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəntənmiş prinsipləri mühüm yer tutur ki, burada da güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi xüsusi

qeyd edilməlidir. Bu prinsip, o cümlədən beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin əks olduğu 10 prinsip *BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 2625 nömrəli Bəyannamədə* müəyyən edilmişdir. Bəyannamənin 3-cü maddəsində birbaşa olaraq qeyd edilmişdir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir prinsip başqa prinsiplər kontekstində nəzərdən keçirilməlidir [6].

Bütövlükdə isə digər beynəlxalq hüququn prinsipləri kimi güc tətbiq etməmək prinsipi də beynəlxalq hüququn normativ əsasını təşkil edir, beynəlxalq hüquq qaydasının və beynəlxalq qanunçuluğun əsasında dayanır. Beləliklə, dövlətlər arasında mübahisələrin həll edilməsi və digər beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə müvafiq beynəlxalq normaların qəbul edilməsində güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipinin əsas müddələrinin rolu böyükdür. Əslində təcavüz cinayətinə qarşı mübarizənin əsasında dayanan güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi beynəlxalq hüququn daha mühüm və ya başqa sözlə desək, mərkəzi prinsipi hesab edilə bilər. Bu prinsiplə əlaqədar hər hansı normaların pozulması beynəlxalq hüququn digər prinsiplərinin də pozulmasına gətirib çıxaracaqdır. Belə ki, bu zaman ərazi bütövlüyü, sərhədlərin pozulmazlığı, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, dövlətlərin suveren bərabərliyi və s. kimi beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri birbaşa təhlükə altında olur.

Əlbəttə, burada mühüm əsas kimi 1945-ci il tarixli BMT Nizamnaməsinin çıxış etməsi birmənalıdır. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində deyilir ki, “bütün üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər” [5]. Bununla əlaqədar qeyd edilməlidir ki, 1919-cu il tarixli

Millətlər Cəmiyyətinin Əsasnaməsində müəyyən müddəalar olsa da və sonradan BMT Nizamnaməsində bu məsələlər konkret olaraq əks olunsa da, təcavüzlə əlaqədar məsələlərin bir maddədə əks olunmasını beynəlxalq cəmiyyət haqlı olaraq yetərli hesab etməmişdir. Bunu nəzərə alaraq bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir ki, bunlara da daxil edilə bilər: Müharibədən milli siyasət aləti kimi istifadə edilməsindən imtina edilməsi haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Təcavüzün tərifi müəyyən edilməsi haqqında BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli Qətnamə, “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” 1987-ci il tarixli BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamə. Hazırda 2001-ci il tarixli “Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti” adlı Maddələr Layihəsinin qəbul edilməsi üzərində beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən ciddi beynəlxalq-hüquqi fəaliyyətin davam etdirilməsi ilə bu sahədə əsaslı boşluqların aradan qaldırılması istiqamətində də mühüm işlər aparılır.

Qeyd edilən beynəlxalq sənədlər üçün əhəmiyyətli məqamlar ondan ibarətdir ki, sülhə təhlükənin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, təcavüz aktları və sülhün digər pozuntularının ləğv edilməsi üçün BMT Nizamnaməsinə uyğun səmərəli, dinamik və çevik tədbirlərin, xüsusilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, dəstəklənməsi və bərpası sahəsində tədbirlərin görülməsi zəruridir ki, bu da bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan hərəkətlərin edilməsində müşayiət olunur. BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi ilə təcavüz faktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətinə aid olmaqla bərabər, 1974-cü il qətnaməsində təcavüz hesab edilən hərəkətlər dairəsi də müəyyən edilmişdir.

Həmin hərəkətlər özünün əhatəliliyi ilə xarakterizə edilir ki, bu da 1974-cü il tarixli Qətnamənin 3-cü bəndində ətraflı təsbit edilmişdir: bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə daxil olması (soxulması) və ya hücumu; hücumun nəticəsi olan qısamüddətli istənilən hərbi işğal; silahlı qüvvələrin hücumu ilə müşayiət

olunmasa da, bir dövlətin istənilən silahının başqa dövlətin ərazisinə qarşı tətbiqi; bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması; bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin silahlı qüvvələrinə hücumu; bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində onun razılığı əsasında yerləşən silahlı qüvvələrindən bu razılışmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılışmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi; digər dövlətin ona həvalə olunan ərazisinin təcavüz aktlarının törədilməsi üçün istifadə olunmasına icazə verən dövlət fəaliyyəti; silahlı dəstələrin, qrupların, eləcə də daimi qüvvələrin və ya muzzdlu əsgərlərin digər dövlətin ərazisinə silahlı güc tətbiq etmək məqsədilə göndərilməsi [15].

Bununla əlaqədar müddəalar 1987-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” Bəyannamədə də qeyd edilmişdir. Bəyannamə bütün istiqamətlərdə güc tətbiqindən imtinanın vacibliyini müəyyən edərək bu sferada səmərəliliyin artırılmasının vacibliyini qeyd etmişdir.

Ermənistanın otuz ildən çox davam edən beynəlxalq cinayətləri, təcavüz də daxil olmaqla Azərbaycan Respublikası ərazilərinin iyirmi faizindən çoxunun işğalı ilə nəticələnmiş idi. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, bu işə bir tərəfdən beynəlxalq hüququn jus cogens normalarının – əsas prinsiplərinin birbaşa və qərəzli şəkildə pozulmasını, digər tərəfdən beynəlxalq cinayətlərin, o cümlədən təcavüz cinayətinin törədilməsi ilə beynəlxalq məsuliyyətin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir [10, s. 43]. Bütövlükdə, 1974-cü il tarixli “Təcavüzün müəyyən edilməsi haqqında” Qətnaməyə əsasən, təcavüz dedikdə, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücdən istifadə edilməsi başa düşülür [15].

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 100-cü maddəsi - Təcavüzkar müharibəni

planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma, 101-ci maddə isə - Təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar adı altında Xüsusi hissədə 16-cı fəsildə nəzərdə tutulmuşdur [4]. Bu maddələrin ətraflı təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikası hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutuna qoşulmasa da, təcavüzlə əlaqədar mühüm beynəlxalq hüquqi əsasları daxili qanunvericiliyə transformasiya edə bilmişdir [12, s. 220-221; s. 17, s. 545-546]. Burada ilkin əsas başqa beynəlxalq sənədlərdə əks olunduğu kimi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda [7] da müəyyən edildiyi kimi, BMT Nizamnaməsinin müvafiq müddəaları çıxış edir. İmplementasiyanın hüquqi əsası kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10, 12, 148, 151-ci maddələrində müəyyən edilən mühüm və əhəmiyyətli müddəalar əsasdır [3].

Bundan başqa, ədəbiyyatlarda düzünə və yanakı təcavüz fərqləndirilsə də, bunların hər ikisi də bu sahədə müvafiq hərəkətlərlə müşayiət olunur [11, s. 7-8]. Belə ki, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma statutunda, konkret olaraq 8 *bis* maddəsi ilə “təcavüz cinayəti” özündə effektiv olaraq dövlətin siyasi və ya hərbi fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirmək və ya bu fəaliyyəti yönəltmək statusuna malik olan şəxs tərəfindən öz xarakteri, ağırlığı və miqyasına görə BMT Nizamnaməsinin açıq-aşkar pozuntusunu ifadə edən təcavüz aktının planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması, həyata keçirilməsi kimi hərəkətləri birləşdirir [10, s. 45-46]. Bununla əlaqədar müddəalar 1996-cı il tarixli “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi” layihəsində də müəyyən edilmişdir.

İndi isə bu istiqamətlərdən bir neçəsini müzakirə edək. İlk növbədə, təcavüz cinayətinin ictimai-təhlükəliliyi bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisini zəbt etməsi və təcavüzkar əməllərini davam etdirməsində, eləcə də dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasına dair beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını təhlükə altına alması ilə xarakterizə edilir. Qeyd edilənlər isə bilavasitə mədəni irsə qarşı da yönəlir. Burada obyekt kimi xalqlar və dövlətlər arasında sülh, dinc yanaşı yaşama, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı, güc tətbiq etmək və ya güclə hədələmənin

yolverilməzliyinə dair normalar, həmçinin mədəni irsin qorunması üzrə normalar da daxil edilir. Mədəni irs bütövlükdə özündə daşınar və daşınmaz irsi əks etdirdiyindən burada əsas təhlükə də bilavasitə onlara qarşı da yönəlir [16, s. 21-23].

Təcavüz cinayətinin obyektiv cəhəti təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və aparılması kimi hərəkətlərin törədilməsində ifadə edilir. Burada da iki element: cinayətin törədilməsi üçün niyyət (*mens rea*) və cinayətin faktiki tərkib elementlərini yaradan fəaliyyət və ya davranış (*actus reus*) vacib şərtidir. Məlumdur ki, mədəni irsin də məhv edilməsi bilavasitə bu istiqamətdən biri kimi təhlil edilməlidir.

Əgər dövlətin ərazisi təhlükə altında olursa, onda birbaşa mədəni irs də bu istiqamətdə əsas təhlükə obyektlərindəndir. Mədəni irsin məhv edilməsi bilavasitə təcavüz hərəkətləri ilə daha da təhlükə altına düşür. Nəzərə alsaq ki, *dövlət ərazisinin BMT Nizamnaməsinin müddəalarını pozmaqla güc tətbiq etmə nəticəsində hərbi işğal obyektinə ola bilməməsi, dövlət ərazisinin güc tətbiq etmək və ya güc tətbiq etməklə hədələmək nəticəsində digər dövlətin qazanc obyektinə olmaması, təcavüz nəticəsində ərazinin ələ keçirilməsi və ya xüsusi üstünlüyün əldə olunmasının qanuni hesab edilməməsi, güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiq etmək hədəsi nəticəsində ələ keçirilmiş heç bir ərazinin qanuni ərazi kimi tanınmaması xüsusi qeyd edilməlidir. Bununla bağlı kifayət qədər beynəlxalq məhkəmə qərarları da mövcuddur* [19, s. 140]. *1970-ci il Bəyannaməsində təsbit olunmuş təcavüzkar müharibənin sülh əleyhinə cinayət sayılmaqla, beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan məsuliyyət yaratması, o cümlədən 1974-cü il Qətnaməsi ilə təcavüzkar müharibənin beynəlxalq sülh əleyhinə cinayət olması, onun beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olması kimi xüsusiyyətləri bilavasitə problemin təhlili, o cümlədən mədəni irslə əlaqədar olduqca əhəmiyyətlidir.*

Qeyd edilənlər uzun müddət ərzində Ermənistanın Azərbaycan Respublikası ərazilərini işğal etməsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə təhlükədə olan mədəni irs obyektlərinə qarşı hüquqa zidd hərəkətlərlə edilmişdir [1, s. 54]; [2, s. 56-58]; [13, s. 121-124]. Belə ki, bu hərəkətlərə mədəni irs obyektlərinin tamamilə dağıdılması, mədəni irs ob-

yektlərinin özgəninkiləşdirilməsi (burada konkret hal olaraq ermənihiləşdirmə və bəzi hallarda isə farslaşdırmaya cəhdədən gedir), mədəni irs obyektlərinin qanunsuz olaraq xaricə daşınması və onların çox yuxarı qiymətlərlə satılması və ya ermənilərin özlərinin mədəni irs nümunələri kimi nümayiş etdirilməsi, qanunsuz olaraq arxeoloji qazıntıların aparılması, mədəni irsə qarşı törədilən bu hüquqa zidd hərəkətlərdə beynəlxalq müqavilələrin müvafiq normalarının tam şəkildə ciddi pozulması xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Göstərilənlər isə müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və onlara 1977-ci il əlavə protokollarında əks olunan müddəalarla [14] da sıx əlaqəyə malikdir.

1.3. Tədqiqat üzrə əldə edilən nəticələr.

Beləliklə, tədqiqatla əlaqədar aşağıdakı mühüm nəticələrə gəlmək olar:

- Beynəlxalq hüququn “*ius cogens*” normalarının, o cümlədən beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsipləri kimi güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipinin, dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin, sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinin, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinin, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipinin, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipinin qeyd-şərtsiz pozulması o deməkdir ki, burada birmənalı olaraq mədəni irsə qarşı yönələn hərəkətlər də mövcuddur. Bu zaman beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn prinsiplərinin mühüm xüsusiyyətləri əsas amil kimi çıxış edir [18, s. 63-64].

- Beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinin müddələrinin pozulması bilavasitə mədəni irsə qarşı da yönəlir. Yəni mədəni irs bilavasitə mədəni insan hüquq və azadlıqları ilə birbaşa əlaqədardır. Bu hüquq ədəbiyyatında da birmənalı olaraq qeyd edilir [9, s. 122-124]. Bundan başqa göstərilir ki, mədəni irsə qarşı yönəlmələr insan hüquqlarının əsas pozuntusu kimi müəyyən edilməlidir [20, s. 54].

- Müharibə cinayətlərinin bir növü olan mədə-

ni irsin məhv edilməsi təcavüz cinayətində daha asan şəkildə həyata keçirilir. Belə ki, ərazinin işğalı həmin yerlərdə mövcud mədəni irsin tamamilə düşmən əlinə keçməsi ilə nəticələnir və bu da beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması ilə mədəni irsə qarşı istənilən hüquqazidd hərəkətlərin edilməsi ilə müşayiət edilə bilər. Bunu nəzərə alaraq hüquq ədəbiyyatında aparılan təhlillərlə bu sahədə qeyd edilən əməllər haqlı olaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid kimi müəyyən edilir [19, s. 138-140].

- Mədəni irsə qarşı yönələn cinayətlər digər cinayətlərlə də üst-üstə düşə bilər. Burada beynəlxalq hüquqda müəyyən edilən urbisid cinayəti (müharibələrdə şəhər mühitinin canlılığının, əhəlisinin davamlılığının və şəhərsalma sahəsinin məhv edilməsi) və “mədəni soyqırımı” (bu ifadə 1948-ci il tarixli “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyada əks olunmasa da, beynəlxalq məhkəmə praktikasında formalaşmışdır) xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bütövlükdə, silahlı münaqişələr zamanı mülkiyyətin məhv edilməsi və ya qarət olunması ilə əlaqədar kifayət qədər beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi də vardır. Məsələn, Nürnberq Beynəlxalq Tribunalının “Kraux” işi üzrə qərarı, Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kameronun 2004-cü il tarixli “Kordıç və Çerkes” işi üzrə qərarı və s.

- Təcavüzlə əlaqədar mədəni irsə qarşı yönələn hüquqa zidd hərəkətlərə və mədəni soyqırımı qarşı mübarizənin və müvafiq məsuliyyətin artıq beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi bu cinayətlərlə mübarizədə daha səmərəli nəticələr verə bilər.

- Bu sahədə beynəlxalq məsuliyyətin artırılması məqsədilə “Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti” adlı Maddələr Layihəsinin tezliklə qəbul edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilməlidir. Burada dövlətlərin məsuliyyəti ilə əlaqədar mühüm müddələrin əks olunması ilə bərabər, bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərin icra edilmə mexanizmləri də dəqiq müəyyən edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev Ə.V. Törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə Ermənistanın siyasi və hərbi rəhbərliyinin mühakiməsini zəruri edən amillər. Azərbaycanın Ermənistan və Qarabağda məhv edilmiş maddi mədəniyyət abidələri: kitabxanalar, muzeylər, təhsil ocaqları nümunəsində // Vebinar Respublika elmi-konfransının materialları, 25 dekabr 2020-ci il. Bakı, 2021, s. 53-55.
2. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat. Bakı, BDU, 2021, 326 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://e-qanun.az/framework/897> - 22.01.2024.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46947> - 11.01.2024.
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi - <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> - 10.01.2024.
6. *BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında* Bəyannamə - <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1970/en/19494> - 10.01.2024
7. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu - <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> 10.01.2024
8. Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsi - http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf – 16.01.2024.
9. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, Nurlar, 2019, 352 s.
10. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, Nurlar, 2018, 176 s.
11. Məcidov S.T. Beynəlxalq münasibətlər sistemində təcavüz faktoru. Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2018, 28 s.
12. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012, 312 s.
13. Məmmədov R.F., Əfəndiyeva H.E. Azərbaycan Respublikasının tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq-hüquqi qorunması. Bakı, Səda, 2015, 328 s.
14. Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və ona əlavə 1977-ci il əlavə protokolları - <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>
15. Təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi haqqında BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli Qətnamə - <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/GAres3314.html> - 10.01.2024
16. Süleymanlı S.A. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2018, 296 s.
17. Eyyubova M.Y. Implementation of the Statute of the International Criminal Court into the National Legislation of the Republic of Azerbaijan // *Dubay: Scholars International Journal of Law, Crime and Justice (SIJLCJ)*, 2022, № 6, p. 537–547.
18. Защита прав человека во время вооруженных конфликтов и в постконфликтных ситуациях: международно-правовой аспект. Отв. ред. У.Маммадов, Т.Гусейнов. Институт Права и прав человека. Баку, Elm və Təhsil, 2023, 1104 с.
19. Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Баку: Баку Университети, 2012, 228 с.
20. Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, 208 с.

Лейла ГАШИМОВА

Преподаватель кафедры ЮНЕСКО
Права человека и информационное право»
Юридического факультета
Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по праву
e-mail: hashimova_leyla@hotmail.com)

ПРЕСТУПЛЕНИЕ АГРЕССИИ И ЗАЩИТА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье проблема преступления агрессии и защиты культурного наследия широко анализируется в юридической литературе с учетом разнообразия мнений и важных международных документов. Отмечается, что преступление агрессии, являющееся разновидностью международного преступления, также направлено против уничтожения культурного наследия. В статье утверждается, что преступление агрессии и защита культурного наследия тесно связаны с правами человека, которые должны быть связаны с обеспечением культурных прав в целом. Поэтому проблемы охраны культурного наследия следует анализировать в тесном взаимодействии с правами человека. В заключение выдвигается ряд теоретических и практических предложений по проблеме преступления агрессии и защиты культурного наследия и прав человека. Так, отмечается, что в целях повышения ответственности государств в связи с преступлением агрессии необходимо четко сформировать механизмы реализации принятых международных документов и усилить соответствующие меры ответственности.

Ключевые слова: преступление агрессии, международные преступления, основные принципы международного права, культурное наследие, культурные права, права человека, вооруженный конфликт, культурный геноцид.

Leyla HASHIMOVA

Lecturer of the UNESCO Chair of
Human Rights and Information
Law, Faculty of Law,
Baku State University, PhD in Law
e-mail: hashimova_leyla@hotmail.com)

THE CRIME OF AGGRESSION AND THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

SUMMARY

In the article, the problem of the crime of aggression and the protection of cultural heritage is extensively analyzed in legal literature with the diversity of opinions and important international documents. It is noted that the crime of aggression, which is a type of international crime, is also directed against the destruction of cultural heritage. The article argues that the crime of aggression and the protection of cultural heritage are closely related to human rights, which should be linked to the provision of cultural rights as a whole. Therefore, the problems of cultural heritage protection should be analyzed in close interaction with human rights. In the end, a number of theoretical and practical proposals are put forward on the problem of the crime of aggression and the protection of cultural heritage and human rights. Thus, it is noted that in order to increase the responsibility of the states in connection with the crime of aggression, the implementation mechanisms of the adopted international documents should be precisely formed and the relevant responsibility measures should be strengthened.

Keywords: crime of aggression, international crimes, basic principles of international law, cultural heritage, cultural rights, human rights, armed conflict, cultural genocide

UOT 343.4(094)

DOI: <https://doi.org/10.62130/XMDU9765>**Ayişə ƏLİYEVƏ**

Azərbaycan Respublikası DİN-in

Polis Akademiyasının

II kurs magistrı, polis leytenantı

e-mail: ayisha.aliyeva19@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN CİNAYƏT HÜQUQI MÜDAFİƏSİNİN ƏSASLARI

XÜLASƏ

Məqalə əqli mülkiyyət hüququnun əsaslarını, əqli mülkiyyət hüquqları əleyhinə cinayətlərin anlayışını konstitusion və cinayət hüquqi aspektdən tədqiq edir. Araşdırma zamanı əqli mülkiyyətin nəzəriyyədəki təsnifatına uyğun olaraq cinayət qanunvericiliyində təsbit olunmuş cinayət tərkibləri, habelə əqli mülkiyyət hüquqları sahiblərinin maraqlarının qorunması ilə bağlı yaranan münasibətlər nəzəri olaraq şərh edilmişdir. Həmçinin mövzuda müstəqillik dövründən əvvəl qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində əqli mülkiyyət hüquqlarının təsbitinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müasir qanunvericilik aktlarında həmin hüquqların müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlı normalarla qarşılıqlı təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, konstitusiya hüququ, cinayət hüququ, əqli mülkiyyət hüquqları, intellektual məhsul, müəlliflik hüquqları, əmtəə nişanı, əqli fəaliyyət

Giriş

Əqli mülkiyyətin bir anlayış kimi formalaşması, inkişafı ilə bağlı hüquqi aspektlərdə problemlər həmişə aktual olmuşdur. Belə ki, əqli mülkiyyət insan cəmiyyətinin mühüm dəyərlərini özündə ehtiva edən bir institutdur. İnsanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında əqli mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin, əqli fəaliyyətin nəticələrinin iqtisadiyyatda tətbiq olunmasının mühüm faydalar verdiyi müşahidə olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən, əqli mülkiyyət hüququ dövlətlər tərəfindən konstitusiya quruluşunun əsaslarından birini təşkil edən əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından biri kimi konstitusion səviyyəyə qaldırılmışdır.

Bəşəriyyətin inkişafının bütün mərhələlərində olduğu kimi əqli mülkiyyət müasir dövrümüzdə subyektiv xarakter daşıyır. Fərdin intellektual fəaliyyətindən doğan əqli mülkiyyət müəyyən as-

pektlərdə cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına nüfuz edir. İntellektual fəaliyyət nəticəsində tarixin hər hansı mərhələsində yaranmış predmetlər, əşyalar məhz öz yaradıcılarına məxsus olub, əqli əməyin nəticəsi kimi yaradıcı şəxslərin mülkiyyəti sayılırdısa, müasir dövrdə bu predmetlərdən hamı istifadə edə bilir və həmin əşya və predmetlər cəmiyyət üzvləri üçün faydalı, o cümlədən adi bir əşyaya çevrilmişdir.

Hüquqi termin kimi “əqli mülkiyyət” anlayışı ilk dəfə Fransa hüququnda istifadə edilmişdir [14, s. 8]. İnqilabdan sonrakı dövrdə Fransa qanunvericiliyində təbii hüquqlara üstünlük verilir. Fransa qanunvericiliyi müəlliflik və patent hüququnun subyektinə ondan ayrılmaz, əsərin və ixtiranın yaradıcısına təbiətdən verilmiş, habelə dövlətin də həmin hüquqları tanıyıb təsdiq etməsindən asılı olmayan normaları özündə ehtiva etmişdir [15, s. 12].

Belə ki, təbii hüquq nəzəriyyəsində həmin kateqoriya hüquqlar dövlət tənzimləməsindən asılı olmayaraq məhz insan zəkəsindən və onun təbiətindən doğan ideal hüquqlara aiddir. Biz bu yanaşma ilə razıyıq. İnsan hüquqlarının nəsillər üzrə bölgüsünə nəzər saldıqda görürük ki, mahiyyətə universal və insandan ayrılmaz olan hüquqlar I nəsil hüquqların tərkib hissəsi olan təbii hüquqlarda təzahür edir. Çünki təbii hüquqlar insan davranışına və ya hər hansı inanclara bağlı olmadan mövcuddur. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqlarının olması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz təsbitini tapmışdır (maddə 24.II) [1]. Konstitusiyamızda əks olunan insan hüquq və azadlıqların ardıcılığına nəzər saldıqda, insanın birinci nəsil hüquqları sırasına aid edilən yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququndan sonra əqli mülkiyyət hüququnun olduğunu görürük. Məhz buna görə, əqli mülkiyyət hüququna subyektin təbii-mənəvi tələbatından doğan və intellektual əməyi nəticəsində formalaşan mücərrəd və ya maddiləşmiş obyekt üzərindəki müstəsna səlahiyyətlərinin ifadəsi anlayışını verə bilərik. Başqa cür desək, əqli mülkiyyət hüququ təbiət tərəfindən yaradıcı fərdə bəxş edilən, onun intellektual əməyinin nəticələrinə müstəsna və ayrılmaz hüququdur.

XIX əsrdə öndə gedən Avropa dövlətlərinin qanunlarında əqli mülkiyyət hüquqlarına (yəni, müəlliflik və patent hüququna) müasir mülkiyyət hüququ kimi yanaşılması geniş yayılmışdı [15, s. 13]. Hətta əqli mülkiyyət hüququnu mülki hüququn tərkib elementi kimi əks etdirən fikirlər hüquq ədəbiyyatların əksini tapmışdır. Lakin biz yanaşma ilə razılaşmırıq. Biz “əqli mülkiyyət”i hərfi mənada təhlil edərək bu anlayışın məzmununa daha yaxşı aydınlıq gətirə bilərik. Belə ki, əqli mülkiyyət “əql” (ağıl) və “mülkiyyət” sözlərinin məzmunu etibarilə vəhdətindən yaranmışdır. Ərəb mənşəli söz olan ağıl (əql) insanın ətraf aləmə münasibətini tənzimləmə qabiliyyəti olub, gerçəkliyin şüurda inikasının ali formasıdır. Bu sözün mənasına ən sadə şəkildə insanda düşünmə və dərk etmə qabiliyyəti, zəka, şüur, idrak kimi yanaşa bilərik. Əqli mülkiyyət termininin tərkib elementi olan “əqli” sözü ağıla əsaslanan, ağıla

mənsub, ağılla görülən, ağılla olan mənasında işlədilir. Mülkiyyət sözü özlüyündə aidiyyət, sahiblik, mənsubiyyət, yiyəlik kimi məna çalarları daşımaqla, bir şəxsə məxsus olub, onun ixtiyarındakı əmlak, şey anlamlarını ifadə edir. Azərbaycan Respublikasının Ali Qanununda öz təsbitini tapmışdır ki, mülkiyyət hüququ şəxsin fərdi və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını müəyyən edir [1]. Lakin əqli mülkiyyət hüququ mülkiyyət hüququndan fərqli anlayış olub insanın zəkəsindən əqli fəaliyyəti nəticəsində formalaşan qeyri-maddi əmlaka sahibliyi, istifadəni və həmin “əmlak” barəsində sərəncam vermək hüquqlarını özündə birləşdirir. Əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüquqları mülkiyyət hüququna xas elementlər olsa da, bu elementlərin əqli mülkiyyət hüququnda da təzahür tapdığını görürük. Lakin, qeyri-maddi əmlak üzərində sahiblik və sərəncam hüquqları intellektual məhsulun yaradıcısının müstəsna hüququ hesab olunduğu halda, intellektual mülkiyyətdən istifadə hüququ geniş subyektlər dairəsini əhatə edə bilər.

Digər mülkiyyət növlərində olduğu kimi əqli mülkiyyət də alqı-satqı edilə, icarəyə verilə, dəyişdirilə, yaxud əvəzsiz verilə bilər. Buna baxmayaraq, unutmamaq olmur ki, əqli mülkiyyət hüququnun obyektinə mücərrəddir, o, ilk əvvəl maddi olaraq mövcud olmur. Məhz bu kontekstdən yanaşdıqda əqli mülkiyyət hüququnun obyektinə belə anlayış vermək olar ki, bu hüququn mücərrəd obyektinə ali varlıq olan insanın yalnız ona məxsus xüsusiyyətləri, yəni ağıl, şüuru, düşünmək bacarığı ilə dərin zehni və hissi proseslərdən keçərək maddi aləmdə konkretləşib predmetə çevrilir. Əqli əməyin nəticələri əsər, ixtira və digər yaradıcılıq məhsulu formasında maddiləşdiyindən üçüncü şəxslər tərəfindən istifadə oluna bilər. Bu istifadə özlüyündə yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada istifadəni nəzərdə tutmur. Əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərinin qanunsuz istifadəsi — intellektual fəaliyyətin nəticələrinin “oğurlanması”, “mənimsənilməsi” sosial və iqtisadi inkişafın ən yüksək pilləsinə çatmış cəmiyyətin ən aktual problemlərindən sayılır. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün dövlət əqli mülkiyyət obyektinin yaradıcısının müstəsna hüququnu ta-

niyaraq, qanunla ona öz “mülkiyyətini” qoruyan hüquqlar verir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hüquqi dövlət kimi formalaşsa da, nə həmin dövrdə, nə də Sovet İttifaqının tərkibində olarkən qanunvericiliyində əqli mülkiyyət hüququna və onun müdafiəsi mexanizminə yer verilməmişdir. Azərbaycan SSR-in 41 ildən artıq qüvvədə olan 1937-ci il tarixli Konstitusiyasının “Vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələri” adlanan 11-ci fəslində [17, s. 24] məhdud sayda yer verilən hüquq və azadlıqlar arasında nəinki əqli mülkiyyət hüququ, hətta fikir azadlığı, yaradıcılıq azadlığı öz təsbitini tapmamışdır. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il tarixli Konstitusiyasının “Azərbaycan SSR vətəndaşının əsas hüquqları, azadlıqları və vəzifələri” adlı 6-cı fəslində yaradıcılıq azadlığından bəhs edən 45-ci maddədə əqli mülkiyyətə dair elementlərə yer verilsə də, həmin maddə siyasi xarakter daşımaqla, təbiətən insana verilən yaradıcılıq azadlığını və ondan doğan əqli fəaliyyətin nəticələrini kommunizm quruluşunun idaye sərhədləri ilə məhdudlaşdırır. Həmin maddədə belə qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan SSR vətəndaşlarının kommunizm quruluşunun əsaslarına görə texniki, elmi və bədii yaradıcılıq azadlığı təminat altında idi. Sözügedən azadlığa ixtiraçılıq fəaliyyətinin və elmi araşdırmaların artırılması, incəsənətin və ədəbiyyatın daha da inkişafı yolu ilə nail olunurdu [18, s. 19].

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə əqli mülkiyyət hüququ və onun növləri ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsası olan 12.11.1995-ci il tarixli Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Konstitusiyamızın 30-cu maddəsində hər kəsin əqli mülkiyyət hüququnun olması və ixtiraçılıq, müəlliflik hüquqlarının, həmçinin əqli mülkiyyət hüququnun başqa növlərinin qanunla qorunması təsbit olunmuşdur. Əqli mülkiyyət hüququ ilə bağlı fundamental normaların Konstitusiyanın III fəslində insanın təbii hüquqları olan yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət hüququndan sonra yer verilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, əqli mülkiyyət hüquqlarını özündə ehtiva edən normalar konstitusiyanın təməl müddəalarına əsaslanır. Əsas insan hüquqlarından biri olan əqli mülkiyyət hüququ onun obyektinin döv-

lət tərəfindən qorunmalı olduğu hüquqlar sırasındadır.

Konstitusiyaya ilə hər bir şəxsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə və inzibati qaydada müdafiəsinə təminat verilir [1]. Əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması inzibati və cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Bu kateqoriya aid olan inzibati xəta və cinayət tərkibləri müvafiq qanunvericilik aktlarında insan və vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan əməllər sırasında yer almışdır. Azərbaycan Respublikasında əqli mülkiyyət hüquqları bilavasitə cinayət qanunvericiliyi ilə qorunur.

Yaxın tarixə nəzər saldıığımız zaman görünür ki, Azərbaycan SSR-in ilk cinayət qanunu qəbul edilənə qədər cinayət hüquq normalarını əks etdirən bəzi dekret və qərarlarda, Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin 1922 və 1927-ci il Cəza Məcəlləsində, Azərbaycan SSR-in 1948 və 1960-cı il Cinayət Məcəllələrində [16] XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri üçün aktualıq daşıyan insan hüquqları ilə bağlı müddəalara yer verilməmiş, əqli mülkiyyət hüququ ilə bağlı cinayətlər 1948-ci il Məcəlləsində müəlliflik hüquqlarının pozulması, ədəbi, musiqi, bədii və elmi əsərlərdən özbaşına istifadə etmək adlı 221 və 221-1-ci maddələrdə əks olunaraq əmlak cinayətlərinə [16, s. 527], 1960-cı il Məcəlləsində isə müəlliflik və ixtiraçılıq hüquqlarını pozma adlı 140-cı maddədə əks olunaraq vətəndaşın siyasi və əmək hüquqları əleyhinə olan cinayətlərə daxil edilmişdir [16, s. 701].

1948-ci il Cinayət Məcəlləsinin 221-ci maddəsinə əsasən müəlliflik hüquqlarının pozulması dedikdə bildirişdə ixtira müəllifini bilə-bilə düzgün göstərməmək, həyata keçirilmək hüququ dövlətə məxsus ola ixtiradan düzgün istifadə etməmək, həmçinin bildiriş verilmədən qabaq ixtiraçının razılığı olmadan ixtiranı elan etmək nəzərdə tutulmuşdur [16, s. 527]. Belə ki, sözügedən maddə əmlak cinayətlərindən biri olan dələduzluğun xüsusi növü kimi əks olunmuşdur. Həmin maddənin dispozisiyasında qeyd olunan müəlliflik hüququ özlüyündə ixtiraya müəlliflik hüququnu nəzərdə tutaraq müasir müəlliflik hüququndan bir qədər fərqli anlayışı ifadə edir. Həmin Məcəllənin 221-1-ci maddəsinə əsasən ədəbi, musiqi, bədii və el-

mi əsərlərdən özbaşına istifadə müəlliflik hüququ qanununda bununla bağlı nəzərdə tutulan əsaslar pozulduqda cinayət tərkibi yaranır [16, s. 528]. Belə ki, “Müəlliflik hüququ” Qanunu dedikdə burada 1928-ci il tarixli müəlliflik hüququ əsasları nəzərdə tutulur. Müəlliflik hüququ əsaslarının VII maddəsinə uyğun olaraq əsəri ya öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud anonim çıxarmaq, eyni zamanda qanunla müəyyən edilmiş müddətə və qanunla icazə verilmiş bütün üsullarla əsəri yenidən çap etdirmək, yaymaq, habelə qanunla yol verilmiş bütün üsullarla əsərdən əmlak mənfəəti əldə etmək üçün müstəsna ixtiyara yalnız müəllif malikdir. Düşünürük ki, 1948-ci il Məcəlləsində əqli mülkiyyət hüququ əleyhinə olan cinayətlərin əmlak cinayətlərinə aid edilməsi, həmin dövrdə bu hüququn əsl məzmununa varmadan onun müəllifinə maddi mənfəət qazandırması halı rəhbər tutulmasından qaynaqlanmışdır. Bundan başqa, həmin Məcəllənin 222-ci maddəsində vicdansızcasına rəqabət aparmaq məqsədilə başqasının əmtəə, fabrik və ya sənəd əlamətindən, nəqş, rəsm və modelindən, həmçinin özgənin firmasından və adından özbaşına istifadə etmək də əmlak cinayətlərinə aid edilmişdir [16, s. 529]. 1960-cı il Məcəlləsinin 140-cı maddəsində bundan əvvəlki cinayət qanunvericilikdən fərqli olaraq müəlliflik hüququ ilə ixtiraçılıq hüququ biri-birindən fərqləndirilmişdir. Həmin dövrdə qüvvədə olan Konstitusiyada insanın əsas konstitusion hüququ kimi əqli mülkiyyət hüquqları təsbit olunmadığından cinayət qanunvericiliyində intellektual mülkiyyət hüquqlarına ya mülkiyyət hüquqlarının bir növü, ya da siyasi hüquqlar prizmasından yanaşılmışdır.

Azərbaycan SSR-in 1948 və 1960-cı il Cinayət Məcəllələrindən fərqli olaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət sayılan əməllərin dairəsi və cəzaların növləri, həcmi və həddi dəqiq müəyyən edilmişdir [2]. AR CM-də Xüsusi hissəyə daxil olan bölmələr cinayətin obyektinə baxımından həmin ardıcılığa (şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət) uyğun olaraq müvafiq bölmə və fəsilərdə əksini tapmışdır. Bu Azərbaycan Respublikasında təməli Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan və insan mərkəzli qanunveri-

cilik bazasının mövcudluğunun bariz nümunələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət qanunvericiliyinin vəzifələri sadalanmışdır. Qüvvədə olan Cinayət qanununun vəzifələrindən biri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan ibarətdir [2]. Cinayət Məcəlləsinin hüquqi-mühafizə obyektləri sırasında əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı cinayətlər ilk dəfə şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər bölməsinə daxil edilmişdir.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması müəlliflik və ya əlaqəli hüquqları pozmada, inteqral sxem topologiyasından istifadə etməyə münasibətdə müstəsna hüququ pozmada, folklor nümunələrindən istifadə tələblərinin pozulmasında, məlumat toplularından qeyri-qanuni istifadədə, ixtiraçılıq və patent hüquqlarını pozmada ifadə olunur. Əqli mülkiyyət hüquqları müəlliflik hüququnun, patentin və ya əmtəə nişanının sahibinə öz işindən faydalanmağa şərait yaratdığı üçün əqli fəaliyyətin maddiləşmiş obyektləri növündən asılı olaraq özünün kommersiya əhəmiyyətinin dərəcəsinə asılı olaraq müəyyən dəyərə malikdir. Diqqəti cəlb edən məqam məhz budur ki, qanunverici orqan əmtəə nişanından qanunsuz istifadəni iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə aid edərək əqli mülkiyyət hüququnun bu obyektinə iqtisadi kateqoriya kimi yanaşmışdır. Azərbaycan SSR-in 1948-ci il Cinayət Məcəlləsində də məzmunca əmtəə nişanından istifadə qaydalarının pozulmasını nəzərdə tutan 222-ci maddə həmin Məcəllənin “Əmlak cinayətləri” adlı VII fəslində öz əksini tapmışdır. Bu cür yanaşma ona görədir ki, məhz əmtəə nişanı bilavasitə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olub, bu sahədə istehsal edilən əmtəənin – məhsulun, işin, xidmətin ad hüququdur. Haqsız rəqabətin formalarından biri də rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlididir. Sözügedən hərəkətlərə eyni identifik göstəricilərə malik subyekt tərəfindən hər hansı fərqləndirici nişanla öz adını firma adı kimi istifadəsi halları istisna olmaqla, başqa bazar münasibətləri iştirakçısı olan subyektə məxsus coğrafi göstəricilərin, əmtəə nişanlarının, firma adının və ya adlarının, əmtəə markasının və ya adının qanunsuz istifadə edilməsi aiddir [11].

Bəzi müəlliflərin əsərlərində əqli mülkiyyətin Konstitusiyada müəyyən edilmiş müdafiəsinə qəsd edən cinayətlər (165, 165-1, 165-2, 165-3 və 166-cı maddələr) AR CM-nin 21-ci fəslinin tərkibində sosial iqtisadi hüquq və azadlıqlar kimi təhlil olunmuşdur. Bu cinayət tərkiblərinin ümumi obyektə əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində yaranan hüquq münasibətləri olsa da, əqli mülkiyyət hüquqlarına qəsd edən əməllər cinayət qanunvericiliyində konkretləşmişdir:

- müəlliflik və ya əlaqəli hüquqları pozma;
- müstəsna hüququ pozma (inteqral sxem topologiyasına münasibətdə);
- folklor nümunələrindən istifadə zamanı qanunvericiliyə uyğun tələblərin pozulması;
- qanunsuz olaraq məlumat toplularından;
- patent və ixtira çılıq hüquqlarını pozma [2].

Əqli mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin məcəllədəki düzülüşü bu hüququn nəzəriyyədəki klassik təsnifatına uyğun aparılmışdır. Belə ki, müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar, inteqral sxem topologiyası, folklor nümunələri, məlumat topluları ilə bağlı hüquqlar bir təsnifatda birləşmişdir:

- **Müəlliflik hüququnun obyektə** təyinatından, dəyərindən və məzmunundan, habelə ifadə formasından və metodundan asılı olmadan yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsulu olan həm açıqlanmamış, həm də açıqlanmış subyektiv yanaşmadan kənar mövcud olan ədəbiyyat, elm və incəsənət nümunələridir [5];

- **İnteqral sxem topologiyası** dedikdə, qeyd edilən sxemin elementlərinin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin məcmusunun fəzavi-həndəsi althıqda əks olunmuş yerləşdirilməsi ehtiva edilir [6];

- **Azərbaycan folkloru nümunələri** isə xalqımız və onun ayrı-ayrı fərdləri tərəfindən yaradılan və qorunub saxlanılan, Azərbaycan xalqının ənənəvi-bədii dəyərlərini, dünyagörüşünü, ümid və arzularını, bədii irsin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, şifahi şəkildə yaradılan söz sənəti, rəqsləri, musiqiləri, oyunları və digər xalq yaradıcılığı nümunələrini özündə müəyyən edir [8];

- **Məlumat toplusu** metodik və ya sistemli formada hazırlanmış və elektron və ya digər müvafiq vasitələrlə əldə oluna bilən əsərlərin, verilənlərin və digər materialların təqdiminin obyektiv formasıdır [7].

İxtiraçılıq və patent hüquqlarını pozma bu hüquqları elmi və texniki yaradıcılıq azadlığına Konstitusiyada müəyyən edilmiş zəmanətin təzahürü olaraq qoruyur [13, s. 152]. Sözügedən hüquqların məzmunu "Patent haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda açıqlanmışdır. Həmin Qanuna əsasən ixtira aidiyyəti sahədə üsula və ya məhsula məxsus olan texniki həlləri, faydalı model isə qurğuya aid olan texniki həlləri nəzərdə tutur. Sənaye nümunəsi dedikdə məmulatın yeni zahirəli görkəminə münasibətdə bədii və ya bədii-konstruktiv həll başa düşülür. Patent hər üç predmet üçün dövlət orqanı tərəfindən verilən mühafizə sənədini ifadə edir (maddə 1) [9].

Təhlil olunan cinayətlərdə tərkib o zaman yaranır ki, AR CM-nin 165-166-cı maddələrinin dispozisiyasında göstərilən obyektiv cəhəti xarakterizə edən əməllərin törədilməsi nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulmuş olsun [2]. Sözügedən cinayətlərin subyektiv cəhəti dolayı və ya birbaşa qəsdə səciyyələnir. Əqli mülkiyyət hüquqlarını pozduğunu dərk edən təqsirkar, nəzərdə tutulmuş əməllərdən hər hansı birini törədərkən, müvafiq zərəri vurmağı həm arzu edir (birbaşa qəsd), həm də belə zərərin vurulmasına şüurlu sürətdə yol verir, yaxud onun baş verməsinə laqeyd münasibət (dolayı qəsd) göstərir. Qeyd olunan cinayətlərin subyektə 16 yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxsdir. Adı çəkilən cinayətlərdə tövsifedici tərkib obyektiv cəhəti xarakterizə edən əməllərin təkrar və mütəşəkkil dəstə və ya qabaqcadan əlbir olan müəyyən qrup şəxs tərəfindən törədilməsini nəzərdə tutur [2]. AR CM-nin 165-166-cı maddələrindəki əməllər xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət əməlləri kateqoriyasına aid edilir. Belə ki, bu kateqoriya cinayətləri törədən şəxslər həmin maddələrin sanksiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada min manatdan iki min manatadək miqdarda cərimə və ya üç yüz iyirmi saatdan başlayaraq iyirmi günədək ictimai işlər ilə, ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri ilə müşayiət olunduqda isə *iki min* manatdan dörd min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ilədək islah işləri və ya eyni müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır [2].

Cinayət Məcəlləsinin 165-166-cı maddələrinə dəki cinayətlərin törədilməsi nəticəsində zərər çəkmiş şəxs yaşından, tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq əqli mülkiyyət hüquqlarının sahibi olan insandır. Fundamental hüquqların və azadlıqların, eləcə də əqli mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz [1]. Bu konstitusion müddəə əsasında on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan şəxslərə də qanun ixtiyar verir ki, övladlığa götürənlərin, valideynlərin və ya digər səlahiyyətli şəxsin razılığı olmadan müstəqil olaraq incəsənət və ədəbiyyat əsərlərinin və qanunla qorunan digər əqli fəaliyyət nəticəsinin müəlliflik hüquqlarını icra etsin [4]. Qanunun bu norması şəxsi hüquqlar kateqoriyasına aid etdiyimiz əqli mülkiyyət hüquqlarının azad təbiətindən qaynaqlanır. Eləcə də, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına əsasən vəzifəli şəxslərə xidməti vəzifəsini (səlahiyyətlərini) icra etdiyi dövrdə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər ödənişli vəzifə tutmaq və ya fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qadağan edilir və bu hərəkətlər korrupsiyaya şərait yaradan hüquqpozmalar sayılır [1]. Qanunvericiliklə müəyyən edilən bu tələbdə elmi fəaliyyətin, yaradıcılıq fəaliyyətinin istisna edilməsi ona dəlalət edir ki, əqli mülkiyyət hüquqları ilə birbaşa bağlı olan bu hüquq hər kəsin eləcə də vəzifəli şəxslərin ayrılmaz şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarıdır.

Cinayət Məcəlləsinin 165.1-ci və 166.1-ci maddələri ilə bağlı cinayət əməllərinin təqibi xüsusi ittiham üzrə həyata keçirilir. Belə olan halda, cinayət təqibi yalnız əqli mülkiyyət hüquqlarının sahibinin, yəni zərər çəkmiş şəxsin tərəfindən verilən şikayət üzrə və zərər çəkmiş şəxs məhkəmə müşavirə otağına gedənədək təqsirləndirilən şəxslə barışdıqda ona xitam verilir [3]. Bu əməllərlə bağlı cinayət təqibinin başlamasının və ona xitam verilməsinin əqli mülkiyyət hüquqlarının sahibinin iradəsindən asılı olduğu üçün, “bu hüquqlar insanın təbii, şəxsi hüquqlarındandır” qənaətinə gəlməyə əsas verir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən Cinayət Məcəlləsinin 165.2, 165-2, 165-3, 166.2-ci maddələrindəki cinayətlər üzrə cinayət təqibi ictimai ittiham formasında həyata keçirilir və hə-

min işlər üzrə ibtidai istintaq prokurorluq orqanları tərəfindən aparılır [3].

Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsində göstərilən cinayətin dispozisiyası haqsız rəqabətin əlamətləri ilə xarakterizə olunur və özgəyə məxsus əmtəə nişanından, eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlardan və ya əmtəə mənşə yerinin adından istifadə olunmasında ifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Qanununa əsasən, adıçəkilən nişan sahibkarın xidmətlərini, həmçinin əmtəələrini digər sahibkarın analoji fəaliyyətlərindən fərqləndirən və qrafik formada təsvir edilən nişanların və ya nişanın müəyyən qaydada olan uzlaşmasıdır. Coğrafi göstərici isə əmtəənin mənşəsinin dövlət, ərazi, yaxud müəyyən bölgədəki yer ilə əlaqəsini müəyyən edən, eyni zamanda onun şöhrətini, keyfiyyətini və başqa xüsusiyyətlərini coğrafi mənşə ilə əlaqəli əks etdirən işarədir [10]. Bu cinayətin bilavasitə obyektə sahibkarlıq subyektləri arasındakı rəqabətin maraqları və əmtəə nişanından istifadə hüququdur. Təhlil olunan cinayətin obyektiv cəhətinin zəruri əlaməti törədilən əməl nəticəsində xeyli miqdarda, ağırlaşdırıcı tərkibdə isə külli miqdarda ziyan vurulmasıdır. Burada xeyli miqdar dedikdə, əlli min manatdan yuxarı, lakin iki yüz min manatdan çox olmayan vəsait, külli miqdar dedikdə iki yüz min manatdan çox olan vəsait nəzərdə tutulur.

Adıçəkilən cinayətin subyektiv cəhəti özündə birbaşa və ya dolaylı qəsdə əks etdirir [13, s. 216]. Həmçinin bu cinayətin subyektiv ümumi subyektiv əlamətləri ilə yanaşı xüsusi subyektiv xas əlamətləri də daşıyır. Belə ki, bu cinayətin subyektiv sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən anlaqlı fiziki şəxsdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsində göstərilən cinayətə görə cinayət təqibi demək olar ki, Cinayət Məcəlləsinin 165-ci və 166-cı maddələri üzrə həyata keçirilən cinayət təqibi qaydasına uyğundur [3]. AR CM-nin 197-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən o halda azad edilir ki, o cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödəsin və ya cinayət nəticəsində əldə edilmiş gəliri tamamilə dövlət büdcəsinə köçürsün, bundan əlavə vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misli miqdarında

dövlət büdcəsinə ödəniş etsin [2]. AR CPM-nin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanları 197-ci maddədə müəyyən edilən cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq fəaliyyətini həyata keçirir [12].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət qanunvericiliyində təsbit olunan əqli mülkiyyət hüquqları əleyhinə cinayətlərin təhlili onu göstərir ki, əqli mülkiyyət hüququnun nəzəriyyədəki təsnifatına uyğun olaraq əqli mülkiyyətin bütün növlərinə qarşı ictimai təhlükəli əməlin

təqsirli olaraq törədilməsi Cinayət Məcəlləsi ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuşdur. Əqli mülkiyyət hüquqlarının konstitusion səviyyəyə qaldırılaraq birbaşa cinayət qanunu ilə müdafiəsinin təmin olunması müstəqil dövlətimizin qanunvericilik sistemində insan hüquq və azadlıqlarının bu vacib sahəsində dövlət siyasətinin, cəmiyyətin yaradıcı və əqli əməyə münasibətinin müstəqil dövlətimizin hüquqi və demokratik əsaslara söykənən düşünülmüş və uzaqgörən məramından qaynaqlandığını desək yanlışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il. Hüquq yayım evi, Bakı, 2016. 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. 30 dekabr 1999-cu il. <https://e-qanun.az/framework/46947>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 14 iyul 2000-ci il. <https://e-qanun.az/framework/46950>
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. 28 dekabr 1999-cu il. <https://e-qanun.az/framework/46944>
5. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 5 iyun 1996-cı il. <https://e-qanun.az/framework/4167>
6. “İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 31 may 2002-ci il. <https://e-qanun.az/framework/915>
7. “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 14 sentyabr 2004-cü il. <https://e-qanun.az/framework/5537>
8. “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 may 2003-cü il. <https://e-qanun.az/framework/2195>
9. “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 25 iyul 1997-ci il. <https://e-qanun.az/framework/3934>
10. “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 12 iyun 1998-ci il. <https://e-qanun.az/framework/3293>
11. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 02 iyun 1995-ci il. <https://e-qanun.az/framework/9475>
12. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 25 avqust 2000-ci il. <https://e-qanun.az/framework/360>
13. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslük. Bakı; Nurlar nəşriyyatı, 2018. 488 s.
14. Əliyev E.Ə. Avropa əqli mülkiyyət hüququ. Bakı; “Uniprint” nəşriyyatı, 2014, 48 s.
15. İmanov K.S. Əqli mülkiyyət hüquqları. Məqalələr toplusu. Bakı; Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2013, 198 s.
16. Kərimov B.C. Cinayət qanunları külliyatı 1920-2000. Almanax. Bakı; Hüquq yayım evi, 2014. 1184 s.
17. Azərbaycan SSR-in 1937-ci il Konstitusiyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1965. 30 s.
18. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1978. 64 s.

Ayisha ALIYEVA Second-year graduate student of the
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs,
police lieutenant**BASICS OF CRIMINAL LAW DEFENSE OF INTELLECTUAL
PROPERTY RIGHTS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN****SUMMARY**

The article explores the basics of intellectual property rights, the concept of crimes against intellectual property rights from a constitutional and criminal legal perspective. During the research, in accordance with the classification of intellectual property in the theory, the criminal elements established in the criminal law, as well as the relationships arising in connection with the protection of the interests of the owners of intellectual property rights, were theoretically interpreted. Also, in the topic, the specific features of the determination of intellectual property rights in the criminal legislation in force before the independence period were analyzed mutually with the norms related to the protection of those rights in the modern legislative acts.

Key words: Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, constitution law, criminal law, intellectual property rights, intellectual product, trademark, intellectual activity

Айша АЛИЕВАМагистр второго курса Академии полиции МВД,
лейтенант полиции.**ОСНОВЫ УГОЛОВНОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
СОБСТВЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ****РЕЗЮМЕ**

В статье исследуются основы права интеллектуальной собственности, понятие преступлений против прав интеллектуальной собственности с конституционной и уголовно-правовой точки зрения. В ходе исследования в соответствии с классификацией интеллектуальной собственности в теории теоретически осмыслены криминальные элементы, установленные в уголовном законе, а также отношения, возникающие в связи с защитой интересов владельцев прав интеллектуальной собственности. Также в теме проанализированы особенности определения прав интеллектуальной собственности в уголовном законодательстве, действовавшем до периода независимости, во взаимосвязи с нормами, связанными с защитой этих прав в современных законодательных актах.

Ключевые слова: Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики, конституционное право, уголовное право, права интеллектуальной собственности, интеллектуальный продукт, авторское право, товарный знак, интеллектуальная деятельность

UOT 343.3

DOI: <https://doi.org/10.62130/SAFD1676>**Zaur ALLAHVERDİZADƏ***Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının doktorantı*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNUNDA RÜŞVƏTXORLUQ CİNAYƏTİ

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, rüşvətxorluğa qarşı mübarizə Azərbaycanın daxili və xarici dövlət siyasətinin mühüm ünsürüdür. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində rüşvətxorluq əməli əsas etibarlı ilə iki cinayət tərkibi ilə əhatə olunmuşdur: maddə 311- rüşvət alma (passiv rüşvətxorluq) və maddə 312 – rüşvət vermə (aktiv rüşvətxorluq). Həmin maddələr Cinayət Məcəllənin 33-cü fəslində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Hüquq, dövlət, qanun, cinayət, korrupsiya

Giriş

Rüşvətxorluğa qarşı mübarizə Azərbaycanın daxili və xarici dövlət siyasətinin mühüm ünsürüdür. Rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin səmərəliliyi sözügedən neqativ sosial-hüquqi hadisəyə müxtəlif forma və metodlardan istifadə etməklə hərtərəfli təsir göstərməkdən, o cümlədən bu işə dövlət orqanlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını cəlb etməkdən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizdə korrupsiyaya və rüşvətxorluq kimi xoşagəlməz hallara qarşı çox ciddi mübarizə aparıldığını diqqətə çatdıraraq vurğulayıb: "Azərbaycan cəmiyyətində korrupsiya və rüşvətxorluq olmamalıdır. Hər halda biz çalışmalıyıq ki, korrupsiya və rüşvətxorluq üçün meydanı həm inzi-bati yollarla, həm də institusional üsullarla daraldıq. Eyni zamanda, cəza tədbirləri də tətbiq olunur və tətbiq ediləcəkdir" [5].

30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilərək 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş, özündə 2 (iki) hissəni 12 (on iki) bölməni, 35 (otuz beş) fəslə və 353 (üç yüz əlli üç) maddəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində rüşvətxorluq əməli əsas etibarlı ilə iki cinayət tərkibi ilə əhatə olunmuşdur: maddə 311- rüşvət alma (passiv rüşvətxorluq) və maddə 312 – rüş-

vət vermə (aktiv rüşvətxorluq). Həmin maddələr adıçəkilən Məcəllənin 33-cü fəslində öz əksini tapmışdır [2].

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi ictimai həyatda baş verən köklü dəyişikliklərə, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və siyasi modelinin dəyişməsinə uyğun olaraq yeni müasir prioritetlərə əsaslanan, cinayət hüquq nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı qabaqcıl baxışları və istiqamətləri özündə təcəssüm etdirən qanundur. 8 dekabr 1960-ci il tarixdə qəbul edilərək 1961-ci il martın 1-dən qüvvəyə minmiş və 1 sentyabr 2000-ci il tarixədək qüvvədə olmuş əvvəlki Cinayət Məcəlləsinin özünü təcrübədə doğrultmuş cinayət-hüquqi institut və normaları yeni Cinayət Məcəlləsində daha da təkmilləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsinin "Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər" adlanan on birinci bölməsinin otuz üçüncü fəslə ilk redaksiyada "Dövlət hakimiyyəti, dövlət qulluğu mənafeyi və yerli özünüidarə orqanlarında qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətlər", 7 aprel 2006-cı il tarixli Qanunla "Korrupsiya cinayətləri və dövlət hakimiyyəti, dövlət qulluğu mənafeyi, yerli özünüidarə orqanlarında, habelə kommərsiya və ya qeyri-

kommersiya təşkilatlarında qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətlər", 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunla isə "Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər" adlandırılmışdır.

M.N.İmanlı göstərir ki, korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər dedikdə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanların, dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatların, habelə digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatların normal fəaliyyətini təmin edən ictimai münasibətlərə, dövlət və bələdiyyə qulluğunun, kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında qulluğun mənafehinə və nüfuzuna qəsd edən, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 33-cü fəslinin normalarında nəzərdə tutulan əməllər başa düşülür.

Yalnız normal fəaliyyət göstərən dövlət orqanları cəmiyyətin iqtisadi çiçəklənməsini, onun üzvlərinin hüquq və azadlıqlarını təmin edə bilər. Ona görə də dövlət aparatının və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinin həmin aparatın öz əməkdaşları tərəfindən törədilən qəsdlərdən mühafizə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8, s. 450].

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin ilkin redaksiyasında 311.1-ci maddənin dispozisiyasında rüşvət almaının mahiyyəti anlayış şəklində verilmirdi, rüşvət verənlə əlaqəli müəyyən edilirdi və 311-ci maddə "Rüşvət alma" adlanırdı. 311.1-ci maddədə bildirilirdi: Rüşvət verənin və ya onun təmsil etdiyi şəxsin xeyrinə hərəkətlərə (hərəkətsizliyə) görə, bu hərəkətlərin (hərəkətsizliyin) edilməsi vəzifəli şəxsin vəzifə səlahiyyətlərinə daxil olduqda və ya o, öz qulluq mövqeyinə görə belə hərəkətlərə (hərəkətsizliyə) yardım edə bildikdə, eləcə də xidmət üzrə ümumi himayədarlığa və ya laqeydliyə görə vəzifəli şəxs tərəfindən şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə pul, qiymətli kağızlar, digər əmlak və ya əmlak xarakterli mənfəət şəklində rüşvət alma - üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə iki ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 312.1-ci maddəsinin ilkin redaksiyasında həmçinin rüşvət vermənin anlayışı verilmirdi, dispozisiya yalnız "şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə vəzifəli şəxsə rüşvət vermə" şəklində ifadə edilirdi (maddənin özü isə rüşvət vermə adlanırdı) və bu əmələ görə minimum əmək haqqı məbləğinin min mislindən iki min mislinədək miqdarda cərimə və ya minimum əmək haqqı məbləğinin beş yüz mislindən min mislinədək miqdarda cərimə edilməklə və ya edilməməklə beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılması nəzərdə tutulurdu.

Hal-hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 311-ci maddəsində deyilir:

311.1. Rüşvət alma, yəni vəzifəli şəxsin xidməti vəzifəsinin (səlahiyyətlərinin) icrası ilə əlaqədar hər hansı hərəkətə (hərəkətsizliyə) görə, eləcə də xidmət üzrə ümumi himayədarlıq və ya laqeydlik müqabilində özü və yaxud üçüncü şəxslər üçün birbaşa və ya dolayı yolla, şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə maddi və sair neməti, imtiyazı və ya güzəştə istəməsi və ya alması, yaxud bu barədə təklif və ya vədə qəbul etməsi - üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə, dörd ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

311.2. Vəzifəli şəxs tərəfindən qanunsuz hərəkətlərə (hərəkətsizliyə) görə rüşvət alma - üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

311.3. Bu Məcəllənin 311.1 və ya 311.2-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş əməllər:

311.3.1. qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən;

3.11.3.2. təkrar törədildikdə;

311.3.3. külli miqdarda törədildikdə;

311.3.4. hədə-qorxu tətbiq olunmaqla törədildikdə - səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Qeyd: Bu Məcəllənin 311.3.3-cü maddəsində "külli miqdar" dedikdə, beş min manatdan artıq

olan məbləğ başa düşülür.

Rüşvət alma (passiv rüşvətxorluq) korrupsiyanın ən geniş yayılmış və təhlükəli təzahür formalarından biri sayılır. Bu cinayətin ictimai təhlükəliyi ondan ibarətdir ki, rüşvət alma hakimiyyətin və dövlət idarəçiliyinin əsaslarını sarsıdır, dövlət orqanlarını əhali arasında hörmətdən və nüfuzdan salır, vətəndaşların hüquq və mənafeələrinin, mühüm sosial prinsiplər olan ədalətliyin və bərabərliyin pozulmasına səbəb olur [3, s. 982-983].

Rüşvət alma (passiv rüşvətxorluq) cinayətinə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normanın yeni dispozisiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 31 oktyabr 2003-cü il tarixli 57/169 nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Korrupsiya əleyhinə Konvensiyasının (Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunla bu Konvensiyaya qoşulmuşdur) "Dövlət vəzifəli şəxslərin rüşvətlə ələ alınması" sərəlvhəli 15-ci maddəsində [6], həmçinin "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" 13 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.2.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur [9].

Hal-hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 312-ci maddəsində bildirilir:

312.1. Rüşvət vermə, yəni xidməti vəzifəsinin (səlahiyyətlərinin) icrası ilə əlaqədar hər hansı hərəkətin edilməsi və ya belə hərəkətin edilməsindən imtina olunması müqabilində vəzifəli şəxsə onun özü və ya üçüncü şəxslər üçün birbaşa və ya dolay yolla, şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə maddi və sair nemət, imtiyaz və ya güzəşt təklif olunması, vəd edilməsi və ya verilməsi - beş min manatdan səkkiz min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ildən beş ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

312.2. Vəzifəli şəxs tərəfindən bilə-bilə qanunsuz hərəkətlər (hərəkətsizlik) etməyə görə ona rüşvət vermə və ya təkrar rüşvət vermə - səkkiz min manatdan on iki min manatadək miqdarda cərimə və ya dörd ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Qeyd: Rüşvət verən şəxs vəzifəli şəxs tərəfindən tətbiq edilən hədə-qorxu nəticəsində rüşvət

verdikdə və ya rüşvət vermə haqqında müvafiq dövlət orqanına könüllü məlumat verdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 73-1, 178-ci maddələrinin və 312-ci maddəsinin Qeyd hissəsinin əlaqəli şəklidə şərh edilməsinə dair" 14 iyul 2022-ci il tarixli Qərarında gəldiyi qənaətə görə "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində təsbit edilmiş təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi baxımından rüşvət verən şəxs Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 312-ci maddəsinin Qeyd hissəsinə uyğun olaraq rüşvət vermə haqqında müvafiq dövlət orqanına könüllü məlumat verdiyinə görə cinayət məsuliyyətindən azad edildiyindən, barəsində törədilmiş dələduzluq cinayət işi üzrə onun zərərçəkmiş qismində tanınması mümkün hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun bu Qərarının 1-ci bəndinə əsasən şəxs cinayət prosesində zərərçəkmiş şəxs qismində tanındığı halda, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 73-1-ci maddəsinə müvafiq olaraq ona qarşı dələduzluq cinayətini törətmiş şəxs onunla barışdıqda və dəymiş ziyanı tamamilə ödədikdə, cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər" [4].

Rüşvətxorluq cinayəti ilə bağlı məsələlərə həmçinin "Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında" 2015-ci il 11 iyun tarixli 7 nömrəli Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarında dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 19 may 2023-cü il tarixli 11/2023 nömrəli Qərarında toxunulmuşdur. Həmin Qərarın 36-cı bəndində göstərilir ki, "dələduzluq cinayətlərinə dair işlərə baxarkən məhkəmələrin diqqəti bu əməllərin vəzifəli şəxslər, habelə rüşvətxorluqda vasitəçilik etmə adı ilə dələduzluq etmiş ("rüşvətxorluqda yalançı vasitəçi" - "psevдорüşvətçi") şəxslər tərəfindən törədilməsi ilə bağlı olan aşağıdakı məsələlərə cəlb edilsin: "...rüşvət vermə və ya rüşvət verməyə cəhd etmə cinayətlərinin törədilməsi zamanı şəxs tərəfindən istər vəzifəli şəxsə, istərsə də rüşvətxorluqda vasitəçilik etmiş və ya rüşvətxorluqda vasitəçilik et-

mək adı ilə dələduzluq etmiş şəxsə verilmiş pul, qiymətli kağızlar və ya sair maddi nemətlər onları vermiş şəxsin subyektiv qiymətləndirilməsində artıq rüşvətin predmetinə çevrilir və həmin şəxs bu maddi nemətlərin nə vaxtsa qaytarılmasına yox, rüşvətin müqabilində onun xeyrinə vəzifəli şəxs tərəfindən qanuni və ya qanunsuz hərəkətlərin (hərəkətsizliyin) edilməsini gözləyir.

Rüşvət verməyə cəhd edən şəxsin təşəbbüsü ilə vəzifəli şəxsə vermək məqsədilə pul və ya sair maddi nemətləri almış şəxs ondan asılı olmayan səbəblərdən (məsələn, vəzifəli şəxslə sövdələşmənin baş tutmaması, hüquq mühafizə orqanları tərəfindən ifşa edilməsi, son nəticədə rüşvət kimi verməli olduğu maddi nemətləri mənimsəmək niyyətinin yaranması və sair) rüşvətin predmetini səlahiyyətli şəxsə verə bilmədikdə onun əməli dələduzluq deyil, rüşvət verməyə cəhd etmədə iştirakçılıq və işin hallarından asılı olaraq özgənin əmlakını mənimsəmə kimi qiymətləndirilir... [7].

Rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq) və rüşvət vermə (aktiv rüşvətخورluq) cinayətlərinin obyektinə diqqət yetirək. Sözügedən cinayətlərin obyektini müəyyənləşdirməzdən öncə cinayətin obyektinə bağlı məsələyə nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinə daxil olan istənilən normanın cinayət-hüquqi təhlili zamanı cinayət tərkibinin ünsürü kimi cinayətin obyektinə əhəmiyyətinə görə birinci yerdə durur. Məhz bu səbəbdən cinayətin obyektinin müəyyənləşdirilməsi problemi cinayət hüquq nəzəriyyəsinin daim diqqət mərkəzindədir. İ.B.Ağayev cinayətin obyektinə bu cür anlayış verir: "cinayətin obyektinə cinayət qanunu ilə qorunan, cinayətin qəsd etdiyi və nəticədə zərər yetirilən və ya real zərər yetirilmə təhlükəsinə məruz qalan sosial əhəmiyyətli dəyər, maraq və sərvətlərdir" [1, s. 51].

İ.Y.Kozaçenko cinayətin obyektinə bağlı göstərir ki, cinayət qanunu ilə qorunan ayrı-ayrı şəxslər, maddi və qeyri-maddi dəyərlər, başqa sözlə, cinayətin təsirinə məruz qalan və nəticədə ziyan çəkən, yaxud ziyan çəkmək təhlükəsi altında qalan nə varsa, hamısı cinayətin obyektinə hesab edilir [15, s.187].

F.Y.Səməndərovun təbirincə, cinayətin obyektinə

ti cinayətlə ziyan yetirilən, yaxud mühüm ziyan yetirilə bilən, cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərdir [10, s. 141].

Cinayətin obyektinə olan ictimai münasibətlərin aşağıdakı tərkib ünsürləri fərqləndirilir:

a) ictimai münasibətlərin predmeti. İctimai münasibətlərin predmeti elə dəyərlərdir ki, (əmlak, maddi ələmin müxtəlif sərvətləri, mənəvi sərvətlər və s.) bununla bağlı subyektlər arasında əlaqə və münasibətlər yaranır;

b) münasibətlərin subyektləri predmetlə bağlı münasibətə girən tərəflərdir (hüquqi və fiziki şəxslər);

c) ictimai münasibətlərin məzmunu. Predmetlə bağlı subyektlərin qarşılıqlı əlaqələri (hüquq və nəticələr) ictimai münasibətin məzmununu müəyyənləşdirir [11, s. 20].

Beləliklə, cinayətin obyektinə ictimai təhlükəli əməllə ziyan yetirilən, yaxud da ziyan yetirilmək təhlükəsi yaranan, cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi hissələrə (Ümumi hissə və Xüsusi hissə), hissələr bölmələrə, bölmələr fəsilələrə, fəsilələr isə konkret maddələrə ayrılır. Cinayət hüququnda Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin bölmələrə ayrılmasının meyarı olaraq cinayətin cinsi obyektinə, fəsilələrə ayrılmasının meyarı olaraq cinayətin növ obyektinə, maddələrə ayrılmasının meyarı olaraq isə cinayətin bilavasitə obyektinə qəbul edilir.

Rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq) cinayətinin obyektinə dövlət hakimiyyətinin, dövlət qulluğunun, yerli özünüidarə orqanlarında, habelə kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında qulluğun normal həyata keçirilməsini təmin edən ictimai münasibətlərdir.

Rüşvət vermə (aktiv rüşvətخورluq) da rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq) kimi korrupsiya cinayətləri sırasına aid olan geniş yayılmış cinayətlərdən biridir. Rüşvət vermə (aktiv rüşvətخورluq) cinayətinin ictimai təhlükəliyi onda ifadə olunur ki, bu əməlin törədilməsi ilə hakimiyyət nümayəndəsi funksiyasını həyata keçirən, yaxud dövlət orqanlarında, yerli özünüidarə orqanlarında, dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarında, habelə kommersiya və qeyri-kommersiya təşki-

latlarında təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən vəzifəli şəxslərin korrupsiyaya qurşanmasına münbit zəmin yaradır, vətəndaşlar arasında qanun çərçivəsindən kənara çıxan davranışa yol verməyin mümkünlüyünə meyil yaranır, insanların qanun və dövlət hakimiyyəti qarşısında bərabərliyi və sosial ədalət prinsipləri ciddi surətdə pozulur.

Rüşvət vermə (aktiv rüşvətخورluq) cinayətinin obyektı rüşvət almanın (passiv rüşvətخورluq) analoji tərkib əlamətləri ilə üst-üstə düşür [3, s. 989].

A.V.Şabanovun mövqeyinə görə, rüşvətخورluq korrupsiya ünsürü kimi çıxış edən, ələ alma ilə bağlı cinayət törədilməsində ifadə olunan neqativ sosial-hüquqi hadisədir [13, s. 41]. Fikrimizcə, müəllif neqativ sosial-hüquqi hadisə kimi rüşvətخورluğun ən mühüm sistemyaradıcı əlamətini qeyd etmişdir.

Cinayət hüquq elmində formalaşmış mövqeyə görə rüşvətخورluq vəzifəli şəxsin ələ alınması ilə xarakterizə olunan əməllərin məcmusudur. Məsələn, M.A.Podqruşniy hesab edir ki, rüşvətخورluq rüşvət alma və rüşvət vermə, həmçinin rüşvətخورluqda vasitəçiliyi əhatə edən qeyri-hüquqi əməllərdir [14, s. 11].

Bununla belə, rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq) və rüşvət vermə (aktiv rüşvətخورluq) əməlləri sadəcə bir-birində mövcud deyil, onlar bir-birilə zaman, məkan, məntiqi və səbəb-nəticə əlaqəsində olurlar.

B.V.Sidorov və A.Ş.Balayevin fikrincə, rüşvət alınması və verilməsi iki müstəqil hüquqazidd hərəkət deyil, rüşvətخورluq adlandırılan ayrıca müstəqil sistemi əmələ gətirən, bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan iki müstəqil davranış aktlarından ibarətdir [12, s. 157].

Həqiqətən, rüşvət alma və vermə rüşvət verənin və rüşvət alanın qarşılıqlı əməlləri nəticəsində yaranan, hər birinin öz ictimai təhlükəliliyi olan faktiki olaraq vahid hüquqazidd aktdır. Bu zaman rüşvətin alınması ilə rüşvətin verilməsi başa çatır. Belə sistem hətta o halda olur ki, məsələn, bu zaman rüşvət verən və rüşvət alan arasında birbaşa

əlaqə olmur, onlar vasitəçi vasitəsilə hərəkət edirlər və rüşvət predmetinin verilməsi-alınması anı zaman və məkanca uzanmış olur, çünki göstərilən şəxslər arasındakı əlaqə kəsilmir və ümumi maraqlar formalaşır.

Bu əməllərin hər biri müxtəlif adamlar tərəfindən törədilir, müxtəlif maraqların diktə etdiyi xarakterə və spesifikliyə malikdir, onlar belə cinayətkar sövdələşmə nəticəsində rüşvət verən və rüşvət alanın hər birinin son məqsəd güddüyü sui-qəsdində üst-üstə düşür. Onun iştirakçıları rüşvətخورluq sisteminin özündə heç də bərabər mövqe tutmur, eyni rol oynamırlar, baxmayaraq ki, onlar azad şəkildə və ya məcburiyyət altında (rüşvət verənə hədə-qorxu tətbiq olunmaqla) bu sistemin çərçivəsində bir-birilə əməkdaşlıq edir və qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

Rüşvət verilməsi, onun alınması olmadan sona çatdırıla bilmədiyindən, onların müstəqil cinayət olmadığını sübut edən dəlil yoxdur, yalnız göstərilən əməllərin sistemli qarşılıqlı əlaqəsinin sübutu və ya təzahürü var.

Rüşvət vermə rüşvət alma kimi yalnız ona görə müstəqil cinayət hesab edilmir ki, qanunvericiliklə ona bu qisimdə baxılır, həm də ona görə ki, rüşvət verən şəxsin digərlərinə oxşamayan davranışında cinayətkar kimi səciyyəlonən bütün zəruri əlamətlər olur.

Hər hansı bir bütöv sistem kimi götürdükdə rüşvətخورluqda rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq) rüşvətخورluğun əsas ünsürü sayılması başqa bir məsələdir.

Beləliklə, rüşvətخورluğun əlamətləri arasında aşağıdakıları xüsusi vurğulamaq lazımdır:

1) rüşvətخورluq korrupsiyanın bir hissəsidir, bununla əlaqədar onun üçün şəxsin öz xidməti və (və ya) vəzifə mövqeyindən tamah və ya digər şəxsi maraqlarından ötrü istifadə etməsi səciyyəvidir;

2) rüşvətخورluq cinayət-hüquqi kateqoriyadır və müvafiq olaraq korrupsiya cinayətinin strukturuna daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev İ.B. Cinayət tərkibi: Dərs vəsaiti / İ.B.Ağayev. - Bakı: Təhsil, - 2005. - 496 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi // 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (5 dekabr 2023-cü il tarixədək olan dəyişiklik və əlavələr): [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/46947>
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. - Bakı: Digesta, - 2012. - 1104 s.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 73-1, 178-ci maddələrinin və 312-ci maddəsinin Qeyd hissəsinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair" 14 iyul 2022-ci il tarixli Qərarı: [Elektron resurs] / <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/1303>
5. Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı mübarizə ardıcıl və qətiyyətlə aparılır: [Elektron resurs] / https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e55307_az.html
6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya əleyhinə Konvensiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 30 sentyabr 2005-ci ildə qəbul edilmişdir: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/10784>
7. "Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarı // 11 iyun 2015-ci ildə qəbul edilmişdir (30 aprel 2021-ci il, 24 dekabr 2021-ci il, 19 dekabr 2022-ci il və 19 may 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr): [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/47280>
8. İmanlı, M.N. Cinayət hüququ (Xüsusi hissə): Dərslik / M.N.İmanlı. - Bakı: 2019, - 768 s.
9. "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 13 yanvar 2004-cü il tarixdə qəbul edilmişdir: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/5809>
10. Səməndərov, F.Y. Cinayət hüququ (Ümumi hissə): Dərslik / F.Y.Səməndərov. - Bakı: Digesta, - 2013. - 720 s.
11. Глистин, В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Объект и квалификация преступлений / В.К.Глистин - Ленинград: Издательство Ленинградского ун-та, - 1979. - 127 с.
12. Сидоров, Б.В., Балаев, А.Ш. Взятничество как система и составная часть коррупции: понятие, социальная и уголовно-правовая характеристика и вопросы совершенствования российского уголовного законодательства // - Казань: Вестник экономики, права и социологии. 2011. № 2, - с. 157-165.
13. Шабанов А.В.. Уголовно-правовые и криминологические аспекты взяточничества: / дисс. канд. юрид. наук. / - Ростов на Дону, 2004. - 187 с.
14. Подгрушный, М.А. Борьба со взяточничеством как коррупционным преступлением в современной России: уголовно-правовые и криминологические аспекты: / дисс. канд. юр. наук. / - Саратов, 2014. - 238 с.
15. Уголовное право России. Учебник для вузов: [в 2-х томах]. - Москва: Норма, - т. 1. Общая часть / Под ред. А.Н.Игнатова и Ю.А.Красикова. - 2000. - 639 с.

Заур АЛЛАХВЕРДИЗАДЕ

заочный докторант

Академии полиции Министерства

Внутренних Дел Азербайджанской Республики

**ПРЕСТУПЛЕНИЕ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА В УГОЛОВНОМ
ЗАКОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ****РЕЗЮМЕ**

В статье указывается, что борьба со взяточничеством является важным элементом внутренней и внешней государственной политики Азербайджана. В Уголовном кодексе Азербайджанской Республики деяние взяточничества в основном охватывается двумя составами преступления: статья

311 - получение взятки (пассивное взяточничество) и статья 312 - дача взятки (активное взяточничество). Эти статьи отражены в главе 33 Уголовного кодекса.

Ключевые слова: Право, государство, закон, преступление, коррупция

Zaur ALLAHVERDIZADEH
doctoral student at the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan

THE CRIME OF BRIBERY IN THE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The article states that the fight against bribery is an important element of the domestic and foreign state policy of Azerbaijan. In the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, the act of bribery encloses two criminal elements: Article 311 – receiving a bribe (passive bribery) and Article 312 - giving a bribe (active bribery). Those articles are reflected in Chapter 33 of the Criminal Code.

Keywords: right, state, law, crime, corruption.

UOT 34.096

DOI: <https://doi.org/10.62130/QPIN4166>**Hafiz MUSAYEV***Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

REGIONDA CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASI VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA HƏRBİ TEXNOLOJİ ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın hərbi uğurlarının əldə edilməsində müasir hərbi texnoloji nailiyyətlərin tətbiqinin rolu araşdırılır. Burada son dövrdə ölkəmizdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində baş verən texnoloji inkişaf, xüsusilə rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində əldə edilən nailiyyətlər, Azərbaycanın üç peykinin orbitə çıxarılması, Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tabeliyində olan müəssisələrdə yüksək standartlara cavab verən məhsulların istehsalı, ordumuzun silah-sursatla təmin edilməsində yerli istehsalın rolunun artması, həmçinin Azərbaycanın Vətən müharibəsində zəfərinin əldə edilməsinə beynəlxalq əməkdaşlığın və yeni texnologiyaların rolu araşdırılır. Məqalədə konkret-tarixi, müqayisəli təhlil, elmi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

***Açar sözlər:** Vətən müharibəsi, texnologiya, Silahlı Qüvvələr, islahatlar, ordu quruculuğu, peyk.*

Giriş

Son bir neçə ildə ordu quruculuğunda görülən işlərin təhlilini aparsaq, görürük ki, ötən illər bizim üçün səmərəli, nailiyyətlərlə dolu və ordu quruculuğu prosesində başucalığı gətirən dövr olub. Ordu quruculuğunun bizim üçün ən başlıca və prioritet məsələ olduğunu vurğulayan Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin birbaşa rəhbərliyi və tapşırığına əsasən kompleks şəkildə aparılan islahatlar Silahlı Qüvvələrdə bütün istiqamətləri əhatə edə bilib. Bunun nəticəsidir ki, ordumuz aparıcı dövlətlərin orduları səviyyəsində yüksəlməyə nail ola bilib və güclü ordularla bir cərgədə dayanmağa layiq olduğunu sübut edib. Ali Baş Komandanın atdığı uğurlu addımlar sayəsində Azərbaycanın iqtisadi qüdrətlənməsi hərbi büdcəmizin də sürətlə yüksəlməsinə səbəb oldu. Bu istiqamətdə artım tendensiyasının ölkəmizdə davamlı olması da qürurvericidir. Son bir neçə ildə ordumuzun silahlanmasına yüksək texnologiyala-

rın tətbiqi ilə hazırlanmış ən müasir, dəqiq, geniş ərazidə məhəvmə qabiliyyətinə malik silah-sursat və döyüş texnikası qəbul edilib. Bu proses mərhələlərlə, planlı surətdə həyata keçirilməkdə davam edir. Azərbaycan Ordusunda aparılan islahatlar, onun döyüş qabiliyyətinin yüksəlməsi üçün qəbul edilən qərarların düzgün, əhəmiyyətli, uğurlu olmasına 2016-cı ilin aprel ayında həyata keçirilən əks-həmlə əməliyyatının, 2018-ci il uğurlu Günnüt əməliyyatının, 2020-ci il Tovuz döyüşlərinin və Vətən müharibəsinin tarixi zəfərimizlə başa çatması ən dolğun əyani sübut və bariz nümunədir [1].

Azərbaycanda nizami ordu quruculuğu, hərbi sahədə aparılan islahatlar, Silahlı Qüvvələrin keçdiyi inkişaf yolu, müasir silahlarla təchizatı, hərbiçilərin xidmət şəraitinin yaxşılaşdırılması və sosial məsələlərinin həlli daim diqqət mərkəzindədir. Müstəqil Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ulu

Öndərin ordu quruculuğu siyasətini uğurla davam etdirən və zənginləşdirən ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində hərbiçilərin peşəkarlığının artırılması, şəxsi heyətin döyüş ruhunun və mənəvi-psixoloji hazırlığının yüksəldilməsi, Silahlı Qüvvələrimizin ən müasir silah və texnika ilə təchizatı istiqamətində davamlı addımlar atıldı. Bu yüksək diqqət və qayğı nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri qısa müddətdə regionun ən qüdrətli ordusuna çevrildi [1].

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə güclü iqtisadi potensialın və böyük maliyyə imkanlarının yaradılması müasir ordu quruculuğu və hərbi məsələlərin yüksək səviyyədə həllinə imkan yaratdı. Bu məqsədlə hər il dövlət büdcəsində müdafiə xərclərinə böyük vəsait ayrıldı, ölkənin müdafiə sənayesi yaradıldı, ordu ən müasir silahlar və texnikalarla təchiz edildi, hərbi sahədə əməkdaşlıq əlaqələri genişləndirildi. Məlumdur ki, qüdrətli dövlətin güclü iqtisadiyyatı olur. Güclü iqtisadiyyatın arxasında müasir texnologiya durur. Müasir texnologiyaya malik olan dövlətin müstəqil iqtisadiyyatı, siyasəti olar. Deməli, müstəqilliyi şərtləndirən əsas amillərdən biri müasir texnologiyadır [2].

Modernləşdirilən Azərbaycan ordusunun qüdrəti bu gün beynəlxalq səviyyədə etiraf edilir. Silahlı Qüvvələrimiz indi dünyanın 195 ölkəsindən ən güclü 50 ordusu sırasında qərarlaşıb. Müasir dövrdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri regionun ən qüdrətli ordusuna çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, nüfuzlu "Global Fire Power" Mərkəzinin 55 göstərici əsasında hazırladığı hesabatda Azərbaycan Ordusu Cənubi Qafqazda birinci, dünyada ilk əlli ordu sırasında yer alır [3].

Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ümummilli Liderin ordu quruculuğu siyasətini uğurla davam və inkişaf etdirən cənab Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində hərbiçilərin peşəkarlığının artırılması, şəxsi heyətin döyüş ruhunun və mənəvi-psixoloji hazırlığının yüksəldilməsi, Silahlı Qüvvələrimizin ən müasir silah və texnika ilə təchizatı daim ön planda saxlanıldı. 2005-ci ildə Azərbaycan

Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Silahlı Qüvvələrimizin döyüş hazırlığının daim yüksək səviyyədə saxlanması məqsədilə yaradılmış Müdafiə Sənayesi Nazirliyi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüksək texnoloji keyfiyyətlərə cavab verən müasir silah və hərbi texnika ilə təmin olunması istiqamətində işləri fəal şəkildə davam etdirir [4].

Azərbaycanda yeni fəaliyyətə başlayan sənaye müəssisələri arasında xüsusən strateji əhəmiyyət kəsb edən müdafiə sənayesi məhsulları istehsal edən zavodların fəaliyyətə başlaması respublikamızın kompleks inkişaf yolunda qazandığı böyük nailiyyətdir. Silahlı Qüvvələrimizin modernləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının ən müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması sahəsində kifayət qədər mühüm işlər görülüb. Ordumuz yeni texniki imkanlar əldə etməklə həm də müasir, dünyada təcrübədən çıxmış müharibə və döyüş taktikalarını da mənimsəyib [5].

Ölkəmizdə ordu quruculuğu ilə yanaşı, müdafiə sənayesinin inkişafı da diqqət mərkəzindədir. Hazırda Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tabeliyində olan 40-dan artıq müəssisədə 1200-ə yaxın çeşiddə müxtəlif silah, sursat və hərbi təyinatlı məhsullar istehsal olunmaqdadır. İstehsalı mənimsənilmiş məhsullar sırasında uzaqməsafəli minaatanları, snayper tüfəngini, əl qumbaraatanını, müxtəlif növ tank əleyhinə minaları, optik nişangahları, aviasiya təlim bombalarını, maskalanma torunu, müxtəlif döyüş sursatlarını və bir sıra digər məmulatları göstərmək olar. "Matador" və "Marauder" tipli zirehli transportyorların birgə istehsalı, NATO standartlarına uyğun "Zəfər", "Zəfər-K" və "İnam" tipli müasir tapançaların hazırlanması və hazırda Silahlı Qüvvələrdə istifadə edilən keçmiş SSRİ istehsalı olan müxtəlif tipli zirehli döyüş maşınlarının müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi işləri də uğurla həyata keçirilir. Qısa müddətdə respublikanın hərbi potensialının artırılması məqsədilə yaradılan müdafiə sənayesi sahəsində əldə olunan nailiyyətlərə məhz ölkə Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin bu sahəyə xüsusi diqqəti sayəsində nail olunub. Yeni istehsal sahələrinin açılışında iştirak edən Prezident İlham Əliyev müdafiə sənayesi ilə bağlı fikirlərini bildirib

və görülmüş işləri yüksək qiymətləndirib [10].

Rəşadətli Azərbaycan Ordusu öz gücünü 2016-cı ilin aprel ayında bir daha sübut etdi. Aprelin 2-dən 5-dək davam edən Azərbaycan ordusunun uğurlu əks-hücum əməliyyatları ölkəmizə hərbi-strateji nöqtəyi-nəzərdən çox böyük üstünlüklər verdi. İlk növbədə, Azərbaycan çox mühüm psixoloji qələbə qazandı. Azərbaycan Ordusu Qarabağın şimal və cənub hissələrində çox böyük strateji əhəmiyyətə malik yüksəklikləri azad etdi. Bununla da, Azərbaycan öz torpaqlarını azad etmək bacarığını, potensialını, döyüş əzmini nümayiş etdirdi. Azərbaycan Ordusu uğurlu əks-hücum əməliyyatı ilə düşməni ağır məğlubiyyətə uğradaraq, Füzuli, Cəbrayıl və Tərtər rayonlarının işğal altındakı ərazilərinin 2000 hektardan çox hissəsini azad etdi. Həmçinin minlərlə hektar ərazi Azərbaycan Ordusunun tam nəzarətinə keçdi. Nəticədə, 4-günlük döyüşlərin beynəlxalq əks-sədası da dərhal eşidildi və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğal altında saxlanması bir daha bütün dünyaya xatırladıldı. Bunun davamı olaraq, 2018-ci ilin may ayında isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 11 min hektardan çox ərazisi, o cümlədən Şərur rayonunun Günnüt kəndi düşməndən azad edildi, dövlət sərhədi boyunca əlverişli yüksəkliklər ələ keçirildi, Yerevan–Gorus–Laçın yolu Azərbaycan Ordusunun nəzarəti altına keçdi [10].

Hərbi müstəvidə Azərbaycanın qurduğu çoxsaylı beynəlxalq əməkdaşlıq bu gün Azərbaycana böyük üstünlüklər qazandırmaqda, çoxsaylı müasir silah və hərbi texnikanın idxalına və ya birgə istehsalına imkan yaratmaqdadır. Bu xüsusda Azərbaycanın yaxından əməkdaşlıq etdiyi ölkələrdən biri də Pakistandır. Pakistan Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biridir. Eyni zamanda, Qarabağ münaqişəsinə görə, Ermənistanı bir dövlət kimi qəbul etməyən və bugünədək tanımayan Pakistan onunla heç bir sahədə əlaqə qurmur və əməkdaşlıq etmir. Pakistan bütün beynəlxalq tədbirlərdə daim Azərbaycanın mövqelərini müdafiə edir və Ermənistanın işğalçı siyasətini pisləyir. Öz növbəsində Azərbaycan mübahisəli Kəşmir məsələsində həmişə Pakistanın yanında olub. Azərbaycan bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda və tədbirlərdə Pakistanın

mövqelərini müdafiə edib. Bu gün Azərbaycan və Pakistan arasında müxtəlif sahədə, o cümlədən də hərbi sahədə əməkdaşlıq uğurla inkişaf edir [6].

Azərbaycan Respublikasının hərbi əməkdaşlıq sferasında Pakistan İslam Respublikası mühüm rol oynayır. Pakistan daim beynəlxalq arenada ölkəmizi dəstəkləyir və açıq şəkildə bəyan edir ki, hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Pakistan İslam Respublikası Birləşmiş Qərargahı arasında imzalanmış “İkitərəfli Hərbi Əməkdaşlıq Planı” da iki ölkə arasında hərbi müttəfiqlik effektini yaradır. Pakistanla Azərbaycan arasında hərbi əməkdaşlıq 2005-ci ildə iki ölkə arasında strateji çərçivə sazişi imzalandıqdan sonra genişlənməkdədir. Pakistan Azərbaycanın müdafiə sahəsində təlim və potensialının gücləndirilməsi istiqamətində geniş əməkdaşlıq edir, Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin müasirləşdirilməsi üzrə planlarını tam dəstəkləyir. Hərbi istehsal və hərbi sənaye sahəsində geniş potensialı olan Pakistan bu sahədə həmişə Azərbaycanla əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirir. Bununla yanaşı, Pakistan Azərbaycana özünün hərbi sənaye kompleksinin ən müasir məhsullarını təklif edir [7].

Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində tətbiq etdiyi yeni texnologiyalar dünya hərbi tarixində nümunə olaraq yazılacaq. Məhz müasir texnologiyalar və əsgərlərin cəsarəti ilə sürətli döyüş əməliyyatları keçirməklə qısa zamanda Ermənistanın uzun illərdə işğalda saxladığı torpaqlar azad edildi. Lakin müharibənin bitməsi ilə hərbi sahədə işlərin yekunlaşmadığını demək olar. Prezident İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 26-da Rəşad Nəbiyevi nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar naziri təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda qəbul edərəkən bildirib ki, yeni texnologiyaların tətbiqi imkan verəcək ki, biz bundan sonra da öz hərbi gücümüzü daim yüksək səviyyədə saxlaya bilək: “Bu gün Azərbaycan döyüş meydanında öz üstünlüyünü göstərmiş. Həm qəhrəman övladlarımızın şücaəti, fədakarlığı, eyni zamanda texniki təchizat və əlbəttə ki, yeni texnologiyaların tətbiqi müharibədə qələbənin qazanılmasının əsas amillərindən biridir. Texnoloji təminat, əlbəttə ki, bizə əlavə imkanlar yarat-

dı. Ancaq mən bunu dəfələrlə demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, torpaqları azad edən Azərbaycan əsgəri olub, Azərbaycan zabiti olub. Bayrağı azad edilmiş torpaqlara gətirən də və yüksəklərə qaldıran da Azərbaycan vətəndaşı olub” [10].

Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, biz texnoloji inkişaf sahəsində daim qabağa hədəflənməli, hərbi sahədə yenilikləri Azərbaycana gətirməliyik: “Nəzərə alsaq ki, bizim bu sahədə aparıcı ölkələrlə çox sıx dostluq əlaqələrimiz var və Azərbaycana texnoloji ixracla bağlı hər hansı bir məhdudiyət yoxdur, biz bu sahədə daim qabaqlayıcı addımlar atmalıyıq. Hər zaman öz siyasətimizi elə qurmalıyıq ki, Azərbaycanın hərbi potensialı, müdafiə qabiliyyəti daim yüksək səviyədə olsun və heç vaxt heç kim bizə qarşı hər hansı bir təxribat törətməyə belə cəhd etməsin” [9].

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Şuşa şəhərinə tarixi səfərləri və burada imzaladıqları Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanın hərbi qüdrətinin daha da artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şuşa Bəyannaməsi Cənubi Qafqazda strateji güc balansı və təhlükəsizliyin təminatı üçün Türkiyənin hərbi iştirakının vacib olduğunu ortaya qoyur. Şuşa Bəyannaməsi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı hərbi münasibətlərin əməkdaşlıqdan müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılması, müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, Azərbaycan və Türkiyənin təhlükəsizlik şuralarının birgə toplantılarının keçirilməsi hərbi əməkdaşlığın yeni prioritetləridir. İki ölkənin Silahlı Qüvvələrinin müştərək fəaliyyətlərinin planlaşdırılması, əməliyyatların keçirilməsi üzrə qarşılıqlı fəaliyyət və həyata keçirilən çoxsaylı birgə təlimlər də birlik və əməkdaşlığın önəmli istiqamətlərindəndir. Müdafiə sənayesi sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən əlaqələr də Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindəndir. Müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıqdan danışarkən, II Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun qələbəsində Türkiyə hərbi sənayesinin istehsalı olan “Bayraktar TB2” pilotsuz uçuş aparatla-

rının və İsrail istehsalı olan “Harop” kamikadzedronlarının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın Türkiyə ilə müdafiə sənayesi sahəsində müştərək istehsal kimi əməkdaşlıq üsullarının tətbiqi hərbi əməkdaşlığın perspektiv layihələridir [10].

İsrail dövləti ilə hərbi əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq hərbi strategiyasında mühüm yer tutur. Son illər bu ölkə ilə hərbi sahədə əməkdaşlıq dinamik inkişaf edir. Azərbaycan İsrailin müdafiə sənayesi şirkətlərindən müasir pilotsuz uçuş aparatları, radarlar, raket sistemləri və sahil mühafizə vasitələri alır [8].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Vətən Müharibəsindən sonra qarşısında duran məsələlər var: “Müasir texnologiyaları burada xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yaxşı bilirik ki, Vətən Müharibəsi zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri bu günümüz üçün müasir döyüş taktikasından istifadə edərək sürətli əməliyyat həyata keçirdi və qələbə qazanmağa nail oldu. Təbii ki, Azərbaycan Ordusu pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə etdi və bu vasitələr sayəsində üstünlük qazandı. Lakin bundan sonra düşmən tərəfinin, yəni Ermənistanın Azərbaycanın bu imkanlarının qarşısını ala biləcək hansı addımlar atacağını analiz etmək lazımdır. Açıq danışmaq lazımdır, biz müharibənin bitdiyini hesab edirik. Lakin ordu üçün müharibə heç zaman bitməyib. Bu kontekstdə məsələyə yanaşsaq, Azərbaycan Ordusunun qarşısında duran əsas məsələ hava hücumundan müdafiə sistemini daha da təkmilləşdirməsidir. Bu sahədə yeni, müasir texnologiyaların ordumuza inteqrasiyasına daha çox ehtiyac var. Xüsusilə, pilotsuz uçuş aparatlarına qarşı, yəni anti-dron sistemlərinin alınması, eləcə də onların Azərbaycanda istehsalı kimi layihələrin reallaşması ən vacib məqamlardan biridir. Həmçinin yeni nəsil silahların tətbiqi, yeni pilotsuz uçuş aparatlarının, yeni aviasiya vasitələrinin alınması Azərbaycanın bölgədə üstünlüyünü saxlamasına gətirib çıxaracaq. Məhz bu üstünlük müasir döyüş əməliyyatlarında ən vacib məqamlardan biridir”. Bundan başqa xüsusi təyinatlı hərbi birləşmələrin daha da təkmilləşdirilməsinə və onların müasir silahlarla təmin olunmasına diqqət ayrılmalıdır: “Açıq demək lazımdır ki, Azərbaycan hələ uzun illər Cənubi Qaf-

qazda öz üstünlüyünü qoruyub saxlayacaq. Hətta deyərdim ki, daimi olacaq. Buna Azərbaycanın maliyyə imkanları da şərait yaradır. Azərbaycan Ordusunun qələbə qazanması bu təkmilləşmə sahəsində də öz sözünü deyəcək. Lakin İran və Rusiya faktoru qarşısında Azərbaycan Ordusunun daha mükəmməl olması, müdafiə və əks-hücum imkanlarının yüksək tərzdə olduğu bir ordunun formalaşması üçün daha çox işlər görmək lazımdır. Deyərdim ki, bu istiqamətdə təcrübə məkanı İsraildir və Türkiyədir. İsrail ordusunun texniki imkanları və Türkiyə ordusunun döyüş bacarığı Azərbaycan ordusu üçün bir nümunə ola bilər. Eyni zamanda Azərbaycanın öz döyüş təcrübəsi bu nümunəni daha da təkmilləşdirə bilər. Bununla da Azərbaycan Ordusu bölgədə güclü ordu imicini, imkanlarını qoruyub saxlayacaq” [10].

Vətən müharibəsindən sonra Ordumuzun daha da gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılıb, yeni komando bölmələri yaradılıb. 2021-ci il dekabrın 24-də cənab Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Hadrut qəsəbəsində hərbi hissənin açılışında çıxış edərək Komando Briqadasının yaradılmasının əhəmiyyətindən, müharibədən sonra imzalanmış yeni kontraktlar əsasında Ordumuzun təchizatı üçün ən müasir silahlar, texnikalar alınmasından, hərbi xərclərin artırılmasından danışdı: “Hadrutda yeni hərbi hissənin açılması bir daha demək istəyirəm ki, çox əlamətdar hadisədir. Həm ona görə ki, bu bölgə strateji əhəmiyyət daşıyır, Hadrutda bizim güclü silahlı birləşməmiz təhlükəsizliyimizi, ölkəmizin təhlükəsizliyini qoruyacaq, - digər tərəfdən ona görə ki, bu, azad edilmiş keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə aid olmuş yerdə yerləşir. Eyni zamanda, bu hərbi hissənin ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, biz müharibədən sonra ordu quruculuğu prosesini dayandırmamışıq və orduya ayrılan xərcləri azaltmamışıq, əksinə, artırmışıq. Müharibədən sonra imzalanmış yeni kontraktlar icra edilir. Yeni kontraktlar əsasında artıq Azərbaycana Ordumuzun təchizatı üçün ən müasir silahlar, texnikalar gətirilir. Biz bunu heç vaxt gizlətmirdik və işğal dövründə hərbi paradlarda dəfələrlə nümayiş etdirmişdik. Həm hərbi texnikanın alınması, həm hərbi xərclərin artırılması, eyni za-

manda, hərbiçilərin maaşlarının artırılması, – bütün bunlar göz qabağındadır, - onu göstərir ki, müharibə başa çatsa da, ordu quruculuğu prosesi dayanmayacaq” [1].

Prezident İlham Əliyev bu il yanvarın 1-də Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə müraciətində müasir silahların, texnikaların alınmasına, yeni hərbi birləşmə olan Komando Qüvvələrinin yaradılmasına toxunaraq deyib: “Biz hərbi gücümüzü bundan sonra da artıracağıq. 2021-ci ildə də bu istiqamətdə əməli addımlar atılıb, yeni silahlar, texnikalar alınıb və alınacaqdır. Eyni zamanda, hərbi birləşmələrimizin hazırlıq işinə də böyük əhəmiyyət verilir. İkinci Qarabağ müharibəsində bütün dünya Azərbaycanın hərbi gücünü gördü, Müdafiə Nazirliyinin xüsusi təyinatlıları artıq bütün dünya tərəfindən tanındı, onların qəhrəmanlığı, fədakarlığı, peşəkarlığı dastana çevrildi. Onu da bildirməliyəm ki, bu il artıq Azərbaycanda yeni hərbi birləşmə yaradılmışdır - Komando Qüvvələri. Bu Komando Qüvvələri istənilən hərbi vəzifəni icra etməyə hazırdırlar, onların sayı durmadan artır və artacaq. Beləliklə, yeni çevik, peşəkar və çox böyük imkanlara malik olan silahlı birləşmənin yaradılması onu deməyə əsas verir ki, biz hər an öz torpaqlarımızı, öz sərhədlərimizi qorumağa hazır olmalıyıq. 2021-ci ildə və 2022-ci ilin sentyabrında Ermənistan-Azərbaycan sərhədində baş vermiş bəzi insidentlər onu göstərdi ki, Azərbaycan üstünlüyü tam öz əllərində saxlayır” [6].

Eyni zamanda qeyd edək ki, ölkə Prezidentinin göstərişinə əsasən, bu ilin altı ayı ərzində hərbi sahədə genişmiqyaslı struktur islahatları aparılıb, eləcə də hərbi təhsil sahəsində dəyişikliklər olub. Təlimlərlə bağlı ciddi addımlar atılıb, yeni silahlı birləşmələr yaradılıb. Hazırda bu islahatlar davam edir və bu istiqamətdə böyük işlər görülür. Ordumuz qardaş Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin modelinə uyğunlaşdırılır. Uğurlu “Dəmir yumruq” əməliyyatından sonra cənab Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Azərbaycan Ordusunun Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin kiçik modeli kimi yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsi, habelə qoşunların ən müasir silah və hərbi texnika, bütün təminat növləri ilə təchiz edilməsi barədə müvafiq göstərişlər

verdi. Eyni zamanda dövlət başçısının Fərmanı ilə Azərbaycan Ordusunun təşkilati-ştat quruluşunda əsaslı dəyişikliklər aparıldı və Azərbaycan Ordusunun tərkibində Quru Qoşunları, Əməliyyat (komando) birləşmələri və Milli Müdafiə Universiteti yaradıldı. Həmçinin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin ştatlarının optimallaşdırılması həyata keçirilərək qüvvə və vasitələrinin sayı artırıldı. Bundan başqa, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bazasında hazırlanmış təlimatçıların cəlb olunması ilə Komando Təlim Mərkəzinin nəzdində “Snayper hazırlığı kursu” fəaliyyətə başlayıb və bir neçə hazırlıq mərhələsi üzrə peşəkar snayperlərin hazırlanmasına nail olunub. Vətən müharibəsində əldə edilmiş təcrübələrə əsasən qoşunların idarəedilməsi ilə bağlı Azərbaycan Ordusunun qoşun növləri komandanlıqlarında Döyüşü İdarəetmə mərkəzləri və onların tabeliyində olan bölmələrdə döyüşü idarəetmə qrupları yaradılıb, heyətlərin hazırlığı və onların komplektləşdirilməsi işləri təşkil edilib [1].

Ötən müddətdə yeni müqavilələr imzalayıb, ordumuz üçün müasir hərbi texnika, silah-sursatlar alınır və alınacaq. Prezident İlham Əliyev iyulun 15-də bu ilin altı ayının yekunlarına həsr olunan müşavirədəki nitqində hərbi xərclərin artırılmasına toxunaraq bildirib ki, artan iqtisadi və maliyyə imkanlarımızın bir hissəsi məhz bu məsələlərə istiqamətləndirilib: “Büdcəyə əlavələr

edildi, dürüstləşmə edildi və orada hərbi xərclər əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı. Nə üçün? Deməli, buna əsas var. Biz hərbi xərclərimizi keçən il bu ilin büdcəsi təsdiq olunanda təsbit etmişdik və hesab edirdik ki, bu, kifayətdir. Ancaq sonra, bax, dediyim məsələlərə görə və digər məsələlərə görə, burada demədiyim məsələlərə görə biz hesab edirik ki, hərbi xərcləri artırmaq lazımdır. Bu artım məhz yüksək texnoloji imkanları olan silahların alınmasına xərclənəcək. Mən bunu da demək istəyirəm. Çünki biz görürük ki, yeni imzalanmış kontraktlara ehtiyac var. Ən müasir hərbi texnika və silahların alınması üçün bu il dürüstləşmə zamanı hərbi xərclərimiz artıb. Nə qədər lazımdırsa, o qədər də artıracağıq. Çünki biz müharibə nədir, işğal nədir yaxşı bilirik və təhlükə nədir onu da yaxşı bilirik. Hər an hazır olmalıyıq ki, öz hüququmuzu istənilən yolla təmin edək”.

Vətən müharibəsi xalqın öz ordusuna inamının, sevgisinin nümayişi, Azərbaycan hərbiçisinin rəşadəti, qarşısına qoyulan bütün döyüş tapşırıqlarını şərəflə, dəqiqliklə yerinə yetirməsinin ifadəsidir. Bu Qələbəni şərtləndirən əsas amillərdən biri xalqımızın Azərbaycan Ordusunun qüdrətinə inamı idi. Eyni zamanda, bütün dünya yeni əsrin müharibəsini aparmış ordumuzun gücünü, peşəkarlığını və öz tarixi missiyasını uğurla reallaşdırmaq iqtidarında olduğunu gördü.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan” qəzeti, 11 noyabr 2020-ci il, № 234 (8550).
2. Bayramov Tahir. Hərb tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı-2022.s. 305-320.
3. Hərb tarixi. I cild, Bakı, 2000, s.88-92.
4. Heybətov A.A. Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində maliyyə axınlarının idarəedilməsinin rasionallaşdırılması məsələləri. / “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” ADİU rüblük nəzəri və elmi-praktiki jurnalı, Bakı-2011. № 1, s. 76.
5. İmanov Cahid. Zəfər tarixi. Bakı-2021, s. 22-23.
6. Səlimbəyli Şöhrət. Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi. Bakı-2020, s. 12-14.
7. Cəlal Qasimov, Nicat Nağıyev. Milli təhlükəsizliyin əsasları, dərslik. Bakı-2015.s. 139-141.
8. Nağıyev Nicat. Milli və beynəlxalq təhlükəsizlik. Bakı-2010, s. 53-55.
9. Nağıyev Nicat. Milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı-2007., s. 59-62.
10. Rəhilə Soltanqızı. Zəfər dastanı. 44-günlük Vətən müharibəsi haqqında. Bakı, 2022, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. s.21-56.

Хафиз МУСАЕВ
доктор юридических наук

РОЛЬ ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль применения современных технологий в достижении военных успехов Азербайджана. Здесь исследуется роль происходящего в последнее время в различных сферах жизни общества технологическое развитие, особенно достижения в сфере связи и информационных технологий, выведение трех телекоммуникационных спутников Азербайджана на орбиту, производство продукции, отвечающей высоким стандартам на предприятиях Министерства Оборонной Промышленности, увеличение роли местного производства в обеспечении нашей Армии вооружением, а также роль современных технологий в достижении победы Азербайджаном в Отечественной войне. В статье использованы такие методы исследования социально-экономических процессов, как конкретно-исторический, сравнительный анализ, научное обобщение.

Ключевые слова: Отечественная война, технология, Вооруженные Силы, реформы, армейское строительство, спутник.

Hafiz MUSAYEV
Doctor of Philosophy in Law

THE ROLE OF THE MILITARY TECHNICAL COOPERATION TO SECURE REGIONAL SAFETY

SUMMARY

The article examines the role of the use of modern technologies in achieving the military successes of Azerbaijan. It explores the role of recent technological development in various spheres of society, especially achievements in the field of communications and information technology, the launch of three telecommunication satellites of Azerbaijan into orbit, production of products meeting high standards at enterprises of the Ministry of Defense Industry, increasing the role of local production in providing our Army with weapons, as well as the role of modern technologies in achieving Azerbaijan's victory in the Patriotic War. The article uses such methods of studying socio-economic processes as specific-historical, comparative analysis, scientific generalization.

Keywords: Patriotic war, technology, Armed Forces, reforms, army construction, satellite

UOT 343.241

DOI: <https://doi.org/10.62130/LHJD5626>**Elnur NƏCƏFOV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının "Cinayət hüququ"
kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı
e-mail: najafow1313@gmail.com

MƏHKUMLAR VƏ BAŞQA ŞƏXSLƏR TƏRƏFİNDƏN YENİ CİNAYƏTİN TÖRƏDİLMƏSİNİN QARŞISINI ALMAQ MÜMKÜNDÜRMÜ?

XÜLASƏ

Cəzanın məqsədlərinə çatmaq üçün bir sıra proseslərin qaydasına salınması, cəzanın çəkildiyi müddətdə şəxslərə qarşı xüsusi yanaşma və tərbiyə işləri ilə bərabər hansısa bacarıqların və peşənin aşılınması, həmçinin cəzacəkmə müəssisəsindən azad olunduqdan sonra keçmiş məhkumlarla işin formal deyil, real aparılması və onlara həyata tutunmaları üçün dövlətin maddi dəstəyinin olması yenidən onların cinayət törətməsinin qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Həmçinin cinayət törədən şəxslərə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzaları təyin edilərkən onların cəzalarını çəkəcəyi cəzacəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsi prosesində cinayətin kateqoriyası və ağırlıq dərəcəsi ilə bərabər, həmin cinayəti törədən şəxsin şəxsiyyəti və digər şəxslər tərəfindən necə xarakterizə olunduğu, onun həyata baxışı, törətdiyi cinayətin motivi nəzərə alınaraq müəyyən edilərsə məhkumların məhkumluq həyatında kriminallaşmasının qarşısını ala bilər. İctimai siyasi tərəqqi, düşüncə tərzinin formalaşması, təhsil, təbliğat, sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, insanların rifah səviyyəsinin artırılması digər şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasında profilaktika kimi əvəzəlməzdir. Bundan əlavə cinayətə görə məhkum edilmiş şəxslərin, daha sonra yaşadıkları peşmanlıq hissəsinin və onların cinayət törətməsinin ailələrində, cinayətdən ziyan görmüş şəxslərin yaxınlarına, ətrafındakı insanlara mənfi təsirini əks etdirən genişçaplı filmlərin və proqramların hazırlanması, sosial medianın gücündən bu istiqamətdə istifadə olunması da, insanların cinayət törətməyə görə yaranan mənfi fəsadları təsəvvür etməsinə kömək edə və cinayətdən çəkindirə bilər.

Açar sözlər: zərərcəkmiş, cinayət, cəza, hüquq, dövlət

*Əgər insan bir həbsxananın dəhşətinə
qalib gələ bilirsə, hərşeyə dözə bilər
F.Dostoyevski*

Digər tənbeh növlərindən fərqli olaraq cinayətin törədilməsi ilə əlaqədar cəzaları yalnız məhkəmələr tərəfindən verilə bilər. Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsində cəzanın məqsədləri bu cür qeyd edilmişdir: sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq. Praktiki olaraq bu məqsədlərə ən azından əlli faiz nail olunmursa, deməli faktiki olaraq verilən cəza for-

mal xarakter daşımış cəzanın fəlsəfəsi baxımından öz məqsədinə çatmamışdır. Birmənalı şəkildə fikir demək təbii ki, mümkün deyil. Lakin son dövrlərin statistik göstəriciləri deməyə əsas verir ki, Azərbaycan kimi ərəzi və əhali baxımından o qədər də böyük olmayan və adətən cəmiyyətin alışqın olmadığı şəxsiyyətin həyat və sağlamlığı əleyhinə cinayətlərin artması narahatlıq doğurur. Statistik göstəricilərə görə respublikada cari 2023-cü ildə 177 qəsdən adam öldürmə cinayəti

törədilmişdir ki, bu da 2022-ci il ilə müqayisədə 6 cinayət faktının artığını göstərir. Bu cinayətlərdən 24-ü əvəllər cinayət törətmiş şəxslərdir. Qəsdən adam öldürmə cinayətlərini göstərməkdə məqsədimiz, insanın ən təbii hüququ olan yaşamaq hüququnun əlindən alınması ilə bağlı halların və onu törədən şəxslərdə bir sıra sosial və psixoloji dəyişikliklərin olmasının, texnologiyaların və məlumat əldə etmənin asanlaşdığı dövrdə bu cür məlumatların yayılması və cinayət törədən şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsinin bildirilməsi, nəticə olaraq digər vətəndaşları cinayət törətməkdən çəkindirməyə nail olmur. Artıq bir çox müəlliflər tərəfindən cəzanın əsas məqsədinin nə olması dəfələrlə qeyd edilməsinə baxmayaraq bu cəzaların həyata keçirilmə proseslərində bir çox hallarda yeni fikirlərin olmaması və həmçinin insan hüquq və azadlıqlarının qorunması baxımından və Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsində qeyd olunduğu kimi humanizm prinsipi nöqtəyi-nəzərindən qeyri insani cəzalara yer verilməməsi bir çox hallarda, xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsini artırdığı və cəzanın bu baxımdan məqsədinə çatmadığının göstəricisidir. Müasir dövr cinayət hüququ təbii –ki, cəzaların tətbiqində insan hüquqlarının qorunmasını ön plana çəkir və bizim də mövqeyimiz birinci sinif sivil cəmiyyət olaraq bu istiqamətdədir, lakin praktiki olaraq yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq və minimum səviyyədə cinayətsiz cəmiyyəti formalaşdırmağın müxtəlif yolları da araşdırılmalıdır. Bu baxımdan cəzanın məqsədlərindən hesab edilən həm məhkumların, həm də başqa şəxslərin cinayət törətməsinin qarşısının alınması, cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdar edici vəzifəsinin hansı dərəcədə uğurlu olduğunu və məhkumların cəza çəkmə müəssisəsindən azad olduqdan sonra cəmiyyətə qazandırılması, yeni cinayətləri törətməkdən çəkindirilməsi, eyni zamanda bütün insanların bu sahədə maarifləndirilməsi, müxtəlif sosial proqramlarla cəzanın yaratdığı mənfi fəsadların izah edilməsi araşdırmamızın əsas qayəsini təşkil edir.

Demək olar ki, hər bir cəmiyyətdə müxtəlif səbəblərdən cinayət törədən, həbsxanaya düşənlər az deyil. Bu insanlar cəzalarını çəkib azadlığa qayıtdıqdan sonra yaşamaq üçün uyğun bir işdə iş-

ləmək istəyirlər. Lakin bu şəxslərin “keçmiş məhkum” statusuna görə məşğulluq imkanları azalır və onlar sosial həyatdan təcrid olunaraq cəmiyyətdən sıxışdırılırlar.

Klassik cinayət hüququ doktrinasında cəzanın iki əsas məqsədi qeyd olunur: ümumi və xüsusi profilaktika. Cinayət, cəza, cinayət törədən insanların islah edilməsi kimi məsələlər qədim yunan filosoflarının araşdırma mövzusu olmuşdur. Bu mənada şəxsin islah edilməsi ilə bağlı ilk fikirlər məşhur yunan filosofu Platon tərəfindən olmuşdur. Platon cinayət törədən insanların tərkiyəsi lazımlı olduğunu bildiren ilk şəxsdir. Platonun fikrincə, edam sistemi insanı sağalda bilməyə belə, ən azı başqa insanlara kömək edir. Bu çərçivədə fərdlərin cəzalandırılması başqalarını və xüsusən də cəzalandırılan şəxsi cinayət törətməkdən çəkindirməlidir. Digər tərəfdən, hüquq sahəsindəki irəliləyişlərlə cəzanın təkbəşinə bu məqsədə çatmaqda çətinlik çəkdiyini göstərir. Beynəlxalq səviyyədə aparılmış tədqiqatlar həbsxanadan çıxan məhkumların üçdə ikisinin yenidən cinayət törədərək, yenidən həbs olduğunu üzə çıxarır. Həmçinin keçmiş məhkumların ən əsas həyati ehtiyaclarından olan yemək, geyim, gəlir və sığınacaq, sosial dəstək kimi resurslara çıxışının olmaması, yaxud ailədən, cəmiyyətdən təcrid olunması, istər özəl, istərsə də dövlət qurumlarında iş tapa bilməməsi səbəbindən onlarda məyusluq, ümitsizlik və zehni depressiya yaranır, buna görə də yenidən cinayət törətməyə başlayırlar. Biz sadalanan bütün halları hamıya aid edə bilmərik. Məhbuslar psixoloji və ideoloji baxımdan müxtəlifdir. Xüsusilə ideoloji olaraq güclü təsirə məruz qalmış şəxslərin və kriminoloji baxımdan cinayət törətməyi özünə yaşam tərzini qəbul etmiş şəxslərin yenidən cinayət törətməsinin səbəbləri daha köklü və praqmatikdir. Məsələn, mütəmadi olaraq mülkiyyət əleyhinə cinayət törədən ailədə böyümüş və kiçik yaşlarından buna aludə olan şəxs üçün öz yaşamını cinayət törətməklə davam etmək daha cəlbədicidir. Nəzərə alsaq ki, oğurluq və soyğunçuluq cinayətlərində erkən kriminallaşma daha çoxdur və dələduzluq cinayətlərini törədənlərin peşəkarlığı yüksəkdir, bu səbəbdən onların islah edilmə ehtimalı da daha aşağıdır. Həmçinin terror, dini ektrimizm

və başqa ideoloji təsirin güclü olduğu cinayətlərə də bu halı şamil etmək olar. Məsələn, Amerikada məhkumların içərisində dəfələrlə daha ağır cinayət törədən, eyni zamanda terror və ideoloji hər hansı cinayətkar dəstənin üzvü olan məhkumların ümumiyyətlə cəzaçəkmə müəssisəsində olduğu müddətdə özünü günakar görməməsi və hətta cəza hüququnun düzgün qurulmadığını hesab edən məhkumları islah edilməsi mümkün olmayan şəxslər kateqoriyasına daxil edirlər. Bir sıra hallarda isə bəzi araşdırmaçılar mövcud cinayət qanunvericiliyi ilə bərabər, yəni humanist mövqedən yanaşan və hər bir halda məhkumların da hüquqlarını qoruyan hüquqdan əlavə, bu cür şəxslər üçün əlavə düşmənin cinayət qanunvericiliyinin olmasını və onların hüquqlarının, ümumiyyətlə tanınmaması fikrini müdafiə edirlər. Hətta bəzi ölkələrdə, xüsusilə ağır cinayətlərin qarşısının alınması üsulu kimi, yeni bir növ xüsusi həbsxanaların yaradılması və orada cəza çəkən məhkumlara qarşı xüsusi ciddi münasibət, hüquqlarının demək olar ki, tam məhdudlaşdırılması və həmin şəraitin açıq şəkildə xalqa nümayiş etdirilməsi hallarına da rast gəlinir. Məsələn, dünya üzrə cinayətkarlığın, xüsusilə qrup şəklində mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının çox olduğu El Salvadorunda prezident Bukele yeni və çox sərt qaydalar qəbul edərək, bu cür şəxslərin daha ağır şəraitdə saxlanılmasını və ümumiyyətlə, azadlıqdan məhrum etmə cəzalarını artırmaqla məhkumların sayının çoxluğuna görə Amerikanıda geridə qoyması, cinayətlərin statistikasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Müasir dövrün tələbləri və cəzanın fəlsəfəsi baxımından bu cür fikirləri təbii ki, qəbul etmirik. Professor İlham Rəhimov cəzaların sərt olmasının onların islahedici təsirə malik olması fikrinin artıq dünyada qəbul edilmədiyini, bununla belə müqayisə etibarilə, dövlətin bəzi hallarda sərt cəzalara müraciət edə biləcəyinin də qaçınılmaz olduğunu vurğulayır.

Bütün dünyada məhkumların islahı cəza çəkmə müəssisəsindən başlayır. Müxtəlif fərqliliklərin olmasına baxmayaraq, demək olar ki, hər yerdə məhbuslara müəyyən haqlar verilmiş, onların islah edilməsi üçün tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 8-ci maddəsinə əsasən məhkumların islah

edilməsi dedikdə - onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi, insana, cəmiyyətə, əməyə, birgəyayış qayda və ənənələrinə hörmət və ehtiramın formalaşdırılması başa düşülür. Almaniya Konstitusiyası Məhkəməsi sosial reintegrasiyanı məhkumun yenidən cəmiyyətin bir hissəsinə çevrilməsi kimi müəyyən edir. Məhkumların islah edilməsi üçün əsas vasitələr isə cəzanın icrasının və çəkilməsinin müəyyən edilmiş qaydası, tərbiyə işi, ictimai faydalı əmək, ümumi təhsil, peşə təhsili və peşə hazırlığı, ictimai təsir hesab edilir. Bir çox hallarda məhkum cəza çəkdiyi müddətdə qoyulan qaydalara əməl etməklə, xüsusilə peşə bacarıqlarına yiyələnməsi gələcəkdə cəmiyyətə adaptasiya olunmasını asanlaşdıran tədbirlərdən hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, azadlıqdan məhrum etmə cəzası Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsinə görə daha ciddi cəza növü az ciddi cəza öz məqsədlərini təmin edə bilmədikdə verilir. Cənab Prezidentin penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə Sərəncamı bu sahəyə öz töhfəsini vermiş və cəzalandırma sistemi inkişaf etmişdir. Bununla belə bəzi hallarda məhbusların cəza çəkmə müəssisəsindən azad olduqdan sonra əlavə olaraq üzərində məhkumluğun ödənilməsi üçün gözləməli olduğu müddət də var. Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinə görə, məsələn hər hansı ağır cinayətə görə cəza çəkib bitirən şəxsin hələ üzərində 6 illik məhkumluq müddəti qalır və həmin müddətdə heç kəsə sırr deyil ki, bu şəxslərin işlə bağlı bir çox problemləri yaranır. İşgötürən öz işçilərini seçmək hüququndan istifadə edərək təbii ki, bu cür şəxslərin öz müəssisələrində işləməsini istəmir. Nəticə olaraq, azadlığa çıxan məhkumun iqtisadi problemləri yaranmış olur. Bir çox hallarda isə yenidən cinayət törətməyə yönələ bilirlər.

Digər bir hal cəzaların çəkilməsi prosesində cəza çəkilən müəssisənin roludur. Cinayət Məcəlləsinin 56-cı maddəsi azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsi qaydasını müəyyən edir. Məhkumlar törədilən cinayətin kateqoriyasından asılı olaraq məntəqə,

ümumi, xüsusi və ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində yerləşdirilirlər. Məsələn ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətə görə 5 ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum edilən şəxslər məntəqə tipli CÇM-də, ilk dəfə ağır cinayət törədən şəxslər isə ümumi rejimli CÇM-də yerləşdirilir. Nəzərə alsaq ki, cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün və rejimin, oradakı şəraitin, digər cinayət törədən şəxslərin təsiri böyükdür. Məsələn cəmiyyətdə və ailədə müsbət xarakterizə edilən hər hansı şəxs, ictimai faydalı əməklə məşğul olsa da və heç vaxt nəinki cinayət, heç bir hüquqpozma törətmədiyi halda, cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaq normalarına zidd həyat tərzi keçirdiyi üçün həyat yoldaşını qətlə yetirərsə, daha ağırtipli cəzaçəkmə müəssisəsinə göndəriləcək. Nəticə olaraq, oradakı rejimin, digər şəxslərin, həmin insanı olduğundan fərqli insana dəyişmə ehtimalı yüksək olacaq. Halbuki cəzaçəkmə müəssisəsinin növünü müəyyən edərək cinayətlərin kateqoriyası ilə bərabər cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətinin və törədilən cinayətin xarakterinin nəzərə alınması, cəza çəkən şəxslərin kriminallaşmasının qarşısını almağa faydalı olacaqdır.

Azad edilənlərin reabilitasiyası əbədi problemdir və bütün ölkələrdə var. Azərbaycanda bir şəxsin təkrar cinayət törətmə faizi 8-10 faiz arasında dəyişir. Əgər reabilitasiya ilə bağlı atılan addımlar effektiv olsa, yaxın illərdə bu statistikada azalma mütləq görünməlidir. Bu problemin həlli konkret olaraq dövlətin sosial, iqtisadi imkanlarından asılıdır. Reabilitasiyanın mənası cinayət törədən şəxsin yenidən cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvünə çevrilməsi, normal həyata qayıtmasıdır. Bu, mümkündürmü? Müəyyən dərəcədə – hə, amma geniş mənada çətin. Çünki ciddi nəticələr əldə etmək üçün şərait kökündən dəyişməlidir. Keçmiş məhkumların reabilitasiyası, məşğulluğu üçün kompleks tədbirlər görülməli, bu işlərə ciddi vəsaitlər xərclənməlidir.

Bundan başqa, cəzaçəkmə müəssisələrində məhbuslarla birbaşa işləyən xüsusi xidmət yaradılmalıdır. Məhbuslarla psixoloqlar, sosioloqlar, pedaqoqlar işləməlidir. Həmin xidmətdə hüquqşünaslar çalışmalıdır, keçmiş hakimlərdən bu məsələdə istifadə olunmalıdır. Belə bir xidmət yaradılsa, cəzaçəkmə müəssisələrindəki mühit yaxşı-

laşdırılar və eyni zamanda təkrar cinayətlərin statistikasını azalmış olar.

Hüquqşünas alim İlham Rəhimov verdiyi müsahibədə qeyd etmişdir ki, məsələn, tikinti biznesi ilə məşğul olan bir şirkətlə müqavilə bağlana, cəzaçəkmə müəssisələrindəki məhkumlardan şirkətdə fəhlə kimi istifadə edilə bilər. Təbii, burada nəzarət funksiyası ədliyyə orqanlarının üzərinə düşür. İşləyəcək şəxslərin seçilməsini, onlara tam nəzarət edilməsini bu struktur həyata keçirməlidir. Görülən işin qarşılığında isə şirkət ədliyyə orqanlarına vəsait ödəyər. Ədliyyə orqanı öz sırasında məhkumlara müəyyən vəsait ayırır. Beləliklə, dövlət ciddi bir yükəndən qurtularaq bir neçə aspektdən xeyir əldə edə bilər. Üstəlik, əmək fəaliyyəti dönməndə seçilən nümunəvi fəhlələr cəzalarının bəlli bir müddətini çəkəndən sonra şərti azadlığa çıxmaq üçün müsbət xarakteristika əldə etmiş olurlar. Bəlli olduğu kimi, qanunvericilik cəzanın 2/3 hissəsi çəkildikdən sonra şərti azadlığı mümkün sayır. Probasiya üzrə yaradılan xidmət həmin müəssisədə işləyən, cəzasını tamamlayan məhkumlarla da bağlı şirkətlə danışıqlar apara bilər. Düşünürəm, bu yol keçmiş məhkumların reabilitasiyası üçün çox yüksək effekt yaradar. Müxtəlif yanaşmalar olarsa da, əməklə islah hələ də ən uğurlu variant sayılır. Ancaq bu gün faktiki olaraq məhkumların əməyi təşkil olunmur. Sovetlər Birliyi dönməndə də məhkumların cəmi 30-35 faizi əməyə cəlb edilirdi. Bugünkü faizlər isə çox-çox aşağıdır. Ciddi addımlara ehtiyac var. Həmin araşdırmalar zamanı ortaya çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, həyat səviyyəsi, eləcə də təhsil və mədəni səviyyənin inkişafı, məşğulluğun artması ağır cinayətlərin azalmasına çox müsbət təsir edir. Sivil, savadlı cəmiyyətlərdə fərdlər arasında münasibətlərdə aqressiya xeyli azalır, bu isə kriminogen duruma müsbət təsir göstərir. ABŞ praktikasından görürük ki, bəzi ştatlar ölüm cəzasını saxlayır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, afroamerikalılar ABŞ əhalisinin 12 faizini təşkil etsə də, cinayət göstəricilərində onların faizi 70-ə yaxındır. Bu onu göstərir ki, kriminogen vəziyyət əhalinin sosial rifahı ilə sıx bağlıdır. Gəlirik yenə bayaq dediyim məsələyə – ağır cəza hər zaman öz çəkəndiricilik funksiyasını qoruyur. Bəzi araşdırmalar göstərir ki, 1 ölüm hökmünün icrası 18

nəfəri qəsdən adam öldürmədən çəkindirir. Ancaq tendensiyanı bütün ölkələrdə müşahidə etmək mümkün deyil. Çünki hər ölkədə mentalıq fərqlidir. Cinayət statistikasında ən axırıncı yerlərdən birini tutan Yaponiya ölüm hökmünü saxlayıb, baxmayaraq ki, Yaponiyada qəsdən adam öldürmənin faizi cüzdür. Səbəb yaponların milli ənənələrində ölüm cəzasının olmasıdır. Eləcə də bir sıra ərəb ölkələrində cinayət faizi çox aşağıdır. Ancaq onlar ölüm hökmünü ləğv etməzlər. Çünki belə cəza şəriət qanunlarında var. Göründüyü kimi, ölüm hökmünün saxlanmasının cinayətkarlığa konkret təsiri ilə bağlı hər hansı ümumi mülahizələr irəli sürmək mümkün deyil. Mentalitet, zaman içərisindəki ictimai proseslər buna çox ciddi təsir edən faktorlardandır.

Azərbaycan Respublikasının “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Qanuna əsasən cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üzərində hansı tədbirlər həyata keçirmək lazım olduğu konkret müəyyən edilmişdir. Belə ki, Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası məqsədlə həyata keçirilən tədbirlər aşağıdakılardır: cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri qeydiyyatla almaq, onlarla hazırlıq işlərini aparmaq; sosial adaptasiya mərkəzləri yaratmaq; daimi yaşayış sahəsi olmayan şəxsləri bu Qanunla müəyyən olunmuş müddətdə müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin etmək; cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə, tibbi və sosial yardımla təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək; təhsil almalarına şərait yaratmaq; şəxsiyyətini təsdiq edən və digər lazımı sənədlərlə təmin etmək; cəza çəkməkdən azad edilmiş və sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan şəxslərə birdəfəlik pul müavinəti vermək; cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə hüquqi, psixoloji və informasiya yardımı göstərmək. Bu tədbirlər aydın şəkildə göstərilərsə də, hətta onun icrası üçün Nazirlər Kabineti tərəfindən addımlar atılaraq qərar qəbul edilsə də, praktikada ona real olaraq əməl edilmə halları olduqca aşağıdır. Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2017-ci il tarixli 434 nömrəli Qərarına əsasən, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə

Fondunun nəzdində Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün Sosial Adaptasiya Mərkəzi yaradılıb.

Bu kimi hallarda təbii ki, nəticə olaraq şəxsin yenidən cinayət törətməsinə şərait yaradır. Bundan əlavə Qanunun digər maddəsində, Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə təmin edilməsi sahəsində (o cümlədən kvota üzrə iş yerlərini müəyyən etməklə) tədbirlərinin keçirilməsi qeyd olunmuşdur. Həmin tədbirlər “sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası”nın və “Kvota şamil edilməyən müəssisələrin Siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 22 noyabr 2005-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir. Qərarla işə düzəlməkdə çətinlik çəkən və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin siyasində cəzacəkmə müəssisəsindən azad edilmiş şəxslər də qeyd edilmişdir. Kvota şamil edilməyən müəssisələr istisna olmaqla, mülkiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, bütün idarə, müəssisə və təşkilatlarda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunu təmin etmək üçün kvota tətbiq edilir. Kvota tətbiq edilməyən müəssisələr isə dövlət orqanları; Mərkəzi və yerli seçkilər orqanları (seçki yolu ilə tutulmayan vəzifələr istisna olmaqla); elm və ali təhsil müəssisələri (elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyətlə bağlı müsabiqə yolu ilə tutulmayan vəzifələr istisna olmaqla); işçilərinin orta illik siyahı sayı 25 nəfərdən az olan müəssisələr; Hərbi qurumların, hüquq mühafizə, *dövlət təhlükəsizliyi, xarici kəşfiyyat* və prokurorluq orqanlarının tabeliyində olan dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən struktur bölmələri, penitensiar müəssisələr və istintaq təcridxanaları. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qərar üzrə kvotaya əməl etməməyə görə İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 194-cü maddəsi ilə məsuliyyət də, müəyyən edilmişdir.

Türkiyə Respublikasının “Denetimli Serbestlik Hizmetleri” Qanununda və “İşçi” Qanununda əlavə olaraq cəzacəkmə müəssisəsindən azad edilən şəxslərə iş qurmaq, təsərrüfatla məşğul olmaq

üçün aşağı faizlər kreditlərin verilməsi də müəyyən edilmişdir. Bu fəaliyyət Ədliyyə Nazirliyinə bağlı qurumlar tərəfindən həyata keçirilir və öz uğurlu nəticəsini göstərir. Buna ən yaxşı nümunə Türkiyənin Samsun şəhərində keçmiş məhkumun dövlətdən aldığı bu cür yardımla əl sənətləri və kiçik hədiyyələr kursuna yazılması və sonra da kiçik bizneslə məşğul olaraq işi genişləndirməsini və öz yanında əlavə 20 keçmiş məhkumu da işlətməsini, eyni zamanda bir çoxunun heyvandarlıq və başqa sahələrdə uğurlar qazanmasını göstərə bilərik. Türkiyədə bu cür nümunələr son dövrlərdə kifayət qədər çoxdur. Bütün bu addımlar məhkumların sosial problemlərinin həlli və cinayətkar meyillərinin azaldılmasına müsbət töhfə verir.

Məqalədə müzakirə edilən digər bir məsələ cəzazının eyni zamanda digər şəxsləri də cinayətdən çəkirmək məqsədinin vacibliyidir. Cinayət törətmiş şəxslərə verilən cəzaların ictimaiyyət tərəfindən bilinməsi, müxtəlif kriminal veriliş və xəbərlər vasitəsilə çatdırılması təbii ki, bu mənada öz təsirini göstərsə də, həllədiçi effekti bir o qə-

dərdə çox deyil. Kriminoloq Sülhi Dönməzər bəzi hallarda mediada hər gün şiddətlə bağlı cinayətlərin olmasının verilməsi, yaxud narkotik vasitələrin barəsində həddindən artıq informasiyanın verilməsini bir qrup insanlara mənfi təsir etdiyini, əks effektlə onların gözündə baş verən hadisələri daha da adiləşdiyini qeyd edir. Lakin mediada ağır cinayət törədənlərə verilən cəzaların çəkildiyi yerlərdən xəbərlərin hazırlanması və məhkumların qarşılaşdıqları çətinlikləri birbaşa insanların gözündə canlandırılması düşünürəm ki, effektiv olacaqdır. İnsan, ümumiyyətlə, gözü ilə görmədiyini nəyisə təsəvvür etməkdə və mahiyyətini dərk etməkdə hər zaman çətinlik çəkmişdir. Onun təsəvvürlərini daha da aydınlaşdırmaq və birbaşa olaraq bu haqda tərbiyələndirici video reportajlar, məhkumların öz ifadələri ilə qarşılaşdıqları çətinliklər və eyni zamanda məhkum olunan şəxslərin yaxın və doğmalarının hüznələrinin aydın şəkildə canlandırılması cəzanın məhz bu məqsədinə xidmət edəcək və digər şəxsləri cinayət törətməkdən biraz da çəkindirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi;
3. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi;
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası;
5. Türkiyə Respublikasının Cinayət Məcəlləsi;
6. "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 31 may 2007-ci il;
7. "Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota təbiiq edilməsi Qaydası-nın və Kvota şamil edilməyən müəssisələrin Siyahısı-nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı- 22 noyabr 2005-ci il;
8. Türkiyə Respublikasının "Denetimli Serbestlik Hizmetleri" Qanunu;
9. Türkiyə Respublikasının "İş" Qanunu;
10. "Cinayətkarlıq və Cəza"- h.e.d, professor İlham Rəhimov;
11. "Suçlar və Cəzalar Hakkında" - Cesare Beccaria (çev.Sami Selçuk), İmge Yay, İstanbul 2004;
12. Ceza Adaleti Açısından Hapis Cezası Ve Rehabilitasyon İlişkisi - Prof. Dr. Yasemin Işıktaç;
13. Hapis Cezalarının Ve Cezaevlerinin Tarihi Gelişimi - Mehmet Emin Artuk, Mehmet Emin Alşahin;
14. Cezalandırma Ve Toplumya Yeniden Kazandırma - Yrd. Doç. Dr. Pınar Bacaksiz;
15. Cezaevinden Çıkan Eski Hükümlülerin Yaşadıkları Sorunların İncelenmesi - Demet Karakartal;
16. Kriminoloji, İstanbul Üniversitesi yayınlarından - İstanbul Üniversitesi Ceza Hukuku Ord. Profesörü , Sulhi DÖNMEZER;

Эльнур Наджафов
Министерства внутренних дел Азербайджанской Республики
«Уголовное право» Академии полиции
преподаватель кафедры

МОЖНО ЛИ ПРЕДОТВРАТИТЬ СОВЕРШЕНИЕ ЗАКЛЮЧЕННЫМИ И ДРУГИМИ ЛИЦАМИ НОВОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ?

РЕЗЮМЕ

Подводя итог, хотелось бы отметить, что для достижения целей наказания наряду с воспитательной работой необходимо упорядочить ряд процессов, особый подход к лицам во время отбывания наказания и привитие им некоторых навыков и профессий, а также ведь работа с бывшими осужденными после освобождения из исправительного учреждения должна быть не формальной, а реальной, а финансовая поддержка государства, которая поможет им остаться в живых, поможет предотвратить их повторное совершение преступлений. Также при определении типа исправительного учреждения, в котором правонарушители будут приговорены к лишению свободы на определенный срок, учитываются категория и тяжесть преступления, а также личность лица, совершившего преступление, и способ его содержания. учитываются характеристики других людей, его взгляды на жизнь, мотив совершенного им преступления, если он определен, то это может предотвратить криминализацию осужденного в период тюремной жизни. Общественно-политический прогресс, формирование образа мышления, просвещение, пропаганда, улучшение социально-экономического положения, повышение уровня благосостояния народа незаменимы как профилактика в предотвращении совершения новых преступлений другими людьми. Кроме того, ведется подготовка масштабных фильмов и программ, отражающих негативное влияние людей, осужденных за преступления, сожаление, которое они испытывают впоследствии, и негативное влияние их преступлений на их семьи, родственников и окружающих людей, а также использование власти. социальных сетей в этом направлении, также поможет людям совершать преступления, может помочь ему представить себе негативные последствия и удержать его от преступления.

Ключевые слова: жертва, преступник, наказание, права, состояние

Elnur NAJAFOV
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan
"Criminal Law" of the Police Academy
teacher of the department

IS IT POSSIBLE TO PREVENT THE COMMISSION OF A NEW CRIME BY PRISONERS AND OTHERS?

SUMMARY

Summarizing, I would like to note that in order to achieve the goals of the punishment, a number of processes should be put in order, a special approach to individuals during the punishment and inculcation of some skills and profession along with educational work, as well as the work with ex-convicts after release from the penal institution should not be formal, but real, and having the financial support of the state to help them stay alive will help prevent them from committing crimes again. Also, in the process of determining the type of penal institution where offenders will be sentenced to imprisonment for a certain period of time, the category and severity of the crime, along with the identity of the person who committed the crime, and how he is characterized by other people, his outlook on life, and the motive of the crime he committed, are taken into account. if it is determined, it can prevent convicts from becoming criminalized during their prison life. Public political progress, the formation of a way of thinking, education, propaganda, improving the social economic situation, increasing the level of people's well-being are irreplaceable as prevention in preventing the commission of new crimes by other people. In addition, the preparation of large-scale films and programs reflecting the negative impact of people convicted of crimes, the regret they experience later and the negative impact of their crimes on their families, relatives and people around them, and the use of the power of social media in this direction, will also help people to commit crimes. can help him imagine the negative consequences and deter him from crime.

Keywords: victim, criminal, punishment, law, state

UOT 343.611.1

DOI: <https://doi.org/10.62130/AXMR4145>**İmamverdi RƏHİMOV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in

Polis Akademiyasının "Cinayət hüququ" kafedrasının

müəllimi, polis baş leytenantı

e-mail: r.imamverdi777@gmail.com

NEQATİV DAVRANIŞA MALİK ZƏRƏRÇƏKMİŞİN ŞƏXSİYYƏTİ BARƏDƏ

XÜLASƏ

Əxlaqsız əməl adı altında əxlaqa zidd, ədəbsiz əməl başa düşülür. Bununla əxlaq – ictimai şüurun tənzimlənməsinin ümumsosial əsası kimi çıxış edən və insanların davranışının ictimai cəhətdən zəruri tipini təsdiq edən ictimai şüur və onun təcrübədə həyata keçirilməsinin formasıdır. Əxlaqi tələblər adət, ənənə və ümumi qəbul edilmiş təsəvvürlər formasında ictimai şüurda mövcud olur. Mənəviyyat – insanların sosial həyat fəaliyyətinin müxtəlif formalarında, davranış mədəniyyətində və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə mənəvi idealların, məqsədlərin və mexanizmlərin praktiki təəcəssümüdür. Hər bir insan əxlaqi şüur, əxlaqi fəaliyyət və əxlaqi münasibətlər prizmasından dünyaya baxmalıdır. Bu komponentlərin birindən kənara çıxma mənəvi tələblərdən kənara çıxma hesab edilir.

Açar sözlər: əxlaq, mənəviyyat, cinayətin qurbanı, zərərçəkmişin davranışı, zorakılıq.

Giriş

Cinayət qurbanının şəxsiyyətinin öyrənilməsinin həm elm üçün, həm də praktiki fəaliyyət üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu əhəmiyyət bir sıra hallarla səciyyələnir:

1) Bəzən qurbanın şəxsiyyəti və davranışı ilə bilavasitə münasibətə malik olan cinayətkarın davranışının motivləri və məqsədləri ilə qırılmaz əlaqədə olan və cinayətin törədilməsinə qədər baş verən hadisələr.

2) cinayətkara tətbiq edilən bu və ya digər qabaqlayıcı əməliyyat tədbirlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan viktimoloji məlumatlar;

3) qurbanların şəxsiyyət və davranış xarakteristikalarının tədqiqi və nəzərə alınması.

S.S.Ostroumov viktimoloji statistikanı yaratmağı və zərərçəkmişlərin kəmiyyət xarakteristikasını burada əks etdirməyi təklif edirdi [8, s.12]. Daha sonra D.V.Rivman bu mövqeyi tamamlaraq bildirdi ki, qurbanın cinayətin vəziyyətinin

meydana gəlməsində və inkişafında rolu çox əhəmiyyətlidir. Nəticə etibarilə qurbanın əhəmiyyət kəsb edən rollarının kriminoloji təhlili və konkret xüsusi (ayrı-ayrı işlər üzrə) və ümumi (taktiki-metodiki) xarakterli nəticələr üçün əsas baza kimi bütün viktimoloji amillərin nəzərə alınması zəruridir [10, s.48].

V.C.Ustinov bir qədər də qabağa getdi və viktimoloji göstəricilərdə "dinamik" və "statistik" sahənin ayrılmasını təklif etdi. Birinciyə o, bilavasitə cinayətdən əvvəl gələn dövrdə və cinayət hadisəsinin özünün baş verdiyi dövrdə (həmçinin onun postkriminal davranışını) zərərçəkmişin davranışını səciyyələndirən məlumatları, həmçinin bu davranışın cinayətkarın davranışı ilə əlaqəsini (məsələn, müdafiənin intensivliyi ilə bağlı olaraq basqının intensivliyini) daxil edirdi. V.C.Ustinovun fikrincə, "statistik" sahə cins, yaş, vəzifə mövqeyi, milliyət və s., həmçinin hüquqi mövqə (xəbərsiz itkin düşmə, axtarılda olan şəxs) haqqında informasiyanı nəzərdə tutmalıdır

[16, s.22]. Müəllif bütün bu məlumatları viktimo-
loji statistika çərçivələrində birləşdirməyi təklif
edir. Vikrimoloji statistika adı altında cinayətlə-
rin profilaktikası, qarşısının alınması və açılması
məqsədilə zərərçəkmişin şəxsiyyətinin və onun
davranışının kəmiyyət xarakteristikasını öyrənən
cinayət-hüquqi statistikanın bir hissəsi başa düşü-
lür.

Psixoloqlar insanın bütün xüsusiyyətlərinin iki
əsas alt quruluşunu ayırırlar:

1) şəxsiyyətin fərdiliyini müəyyən edən psixo-
loji xüsusiyyətləri;

2) bu və ya digər sosial mühitdə sosial rollarla
və fəaliyyət təcrübəsi ilə müəyyən olunan sosial
xüsusiyyətləri.

Psixoloji altstrukturun elementləri qismində
eyni zamanda onun səviyyələri kimi də çıxış
edən şəxsiyyətin xüsusiyyətləri çıxış edir. Bu za-
man birinci səviyyəni – əsəb sistemi, yaş, cins,
psixikanın patoloji və patoloji vəziyyəti müşayət
edən xüsusiyyətləri, temperament; ikinci səviyyə-
ni – ayrı-ayrı psixi proseslərin fərdi xüsusiyyətlə-
ri; üçüncü səviyyəni – qazanılmış bilik, bacarıq
və adətlərin daxil olduğu sosial təcrübə; dördün-
cü səviyyəni – sosial-psixoloji təhlil nöqtəyi-nə-
zərindən qiymətləndirilən şəxsiyyətin istiqaməti
əhatə edir [1, s.95-100].

N.F.Kuznesova və Q.M.Minkovskiy şəxsiyyət
adı altında üç əsas komponenti özünə daxil edən
“bütöv sistemi” başa düşürlər [6, s.95]:

1) şəxsin sosial-demoqrafik xarakteristikaya
malik müəyyən sinfə və qrupa mənsubiyyətini
müəyyən edən sosial statusu;

2) şəxsiyyətin sosial funksiyaları (rolları);

3) şəxsiyyətin mənəvi-psixoloji xarakteristika-
sı.

Aşağıda göstərilən elementlərin ayrılması da
maraq doğurur [7, s.77]:

1) sosial-demoqrafik;

2) təhsil-mədəni;

3) funksional-münasibət;

4) mənəvi-psixoloji;

5) sosial-rollar;

6) qiymət-motivasiya.

Digər müəliflər şəxsiyyətin strukturunda aşağı-
dakıları ayırırlar [12, s.10]:

1) sosial-demoqrafik əlamətlər (sosial mənşə,

ailə və vəzifə mövqeyi, milli və peşəkar mənsubiyyət, həmçinin maddi təminat səviyyəsi);

2) cins, yaş, sağlamlıq vəziyyəti kimi biofizio-
loji əlamətlər, fiziki quruluşun xüsusiyyətləri;

3) əqli inkişaf səviyyəsi (bilik, bacarıq və vərdişlər);

4) psixi proseslər, xüsusiyyət və vəziyyətlər;

5) şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri, qiymət
oriyentasiyası və səyləri, onun sosial mövqeyi və
maraqları, tələbatları, meyllilikləri və vərdişləri.

Şəxsiyyətin qiymətləndirilməsində onlar qırıl-
maz bağlılıqda çıxış etsələr də, subyektiv səbəb-
lərin aydınlaşdırılmasında onların əhəmiyyəti ey-
ni deyildir. Ayrı-ayrılıqda göstərilən əlamətlərin
nəzərdən keçirilməsi nə qədər elmi məqsədlərlə
nəzərdən keçirilirsə, bir o qədər də empirik mate-
rialın məlum məhdudiyyətilə səciyyəlidir.

Şəxsiyyət onun bütün sosial, mənəvi və psixo-
loji xüsusiyyətlərinin və əlamətlərinin vəhdəti ki-
mi çıxış etməklə, insanın həyat və fəaliyyəti pro-
sesində formalaşır. Müvafiq ictimai maraq, təsəv-
vürlər və qiymətlərlə ziddiyyətdə şəxsiyyətin anti-
ictimai maraqları haqqında danışırlar. Məhz bu
zəmində cinayətkar formalaşır. Belə bir antiicti-
mai maraqlar zəminində cinayət törədilir.

Cinayətin cinayətkarın yox, zərərçəkmişin
mənfi keydiyyətləri ilə şərtləndiyi hallarda xüsusi
elmi maraq meydana gəlir.

Məhz zərərçəkmişin mənfi davranışının səbəb-
lərini anlamaq üçün onların viktimo-
loji xarakteristikasını öyrənmək zəruridir..

Bu istiqamətdə mən sosial-demoqrafik əlamət-
lərdən başlamağı zəruri hesab edirəm.

Sosial-demokratik əlamətlərə cins, yaş, milliy-
yət, sosial mənsubiyyət, təhsil, ailə vəziyyəti və
s. aiddir. Göstərilən əlamətlərin statistik tədqiqi
cinayətin törədilməsi faktı ilə funksional əlaqəni
aydınlaşdırmağa kömək edir [4; 17, s.168].

Zərərçəkmişin mənəvi-psixoloji xarakteristi-
kası özünə sosial-məişət sferalarında qurbanın
daxili mövqeyinin geniş spektrini, tələbatları,
maraqları, şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi prinsipləri-
ni, onun iradə və hisslərinin inkişafını daxil edir.

Zərərçəkmişlərin aqressivliyi müxtəlif təzahür
formalarına malikdir. Subyekt tərəfindən seçilmiş
davranış üsulundan çıxış edərək psixoloqlar təcə-
vüzkarlığın birbaşa və dolaylı, verbal və fiziki

növlərini ayırırlar. P.A.Kovalevin fikrincə, dolayı verbal təcavüzkarlıq dolayı fiziki təcavüzkarlıqdan iki dəfə tez ifadə formasına malikdir. Bundan başqa, kişilərdə birbaşa fiziki təcavüzkarlıq daha çox tamlığı ilə ifadə olunur. Qadınlarda isə dolayı verbal təcavüzkarlıq daha çox ifadə olunur [3, s.1].

Zorakılığın xarakterindən asılı olaraq təcavüzkarların arasında aşağıda göstərilənləri ayıra bilərik:

- 1) zorakı təcavüzkarlar;
- 2) təhrikçi təcavüzkarlar.

Zərərçəkmişlərin birinci qrupuna zorakı cəmiyyətsiz mexanizmin mövcudluğu xarakterikdir. Belə qurbanların davranışı bir qayda olaraq, ictimai təhlükəli və hüquqaziddir.

Təhrikçi təcavüzkarların əməlləri daha az təhlükəlidir. Çünki onların zorakılığı fiziki zorakılıqla bağlı deyildir. Onların davranışının böyük bir qismi təhrikedici xarakter daşıyır. Lakin bunun cinayətlə bağlılığı yoxdur.

Öz növbəsində bu qrupların özlərini də iki alt qrupa bölmək olar.

Belə ki, zorakı təcavüzkarlar özünün neqativ keyfiyyətlərini ümumi plan altında heç bir əlaqəsi olmayan şəxsə münasibətdə və öz yaxınları sırasından seçilmiş şəxsə münasibətdə həyata keçirirlər.

Təhrikçi təcavüzkarlar da, həmçinin özünün neqativ keyfiyyətlərini ümumi plan altında və heç bir əlaqəsi olmayan şəxsə münasibətdə və öz yaxınları sırasından seçilmiş şəxsə münasibətdə həyata keçirə bilərlər.

Zorakılığın xarakterindən asılı olaraq mənfi davranışla səciyyələnən zərərçəkmişlərin arasında aşağıdakıları ayıra bilərik:

1) adət-kənarət edilə bilməyən təcavüzkar. Belə tipi zəif özünə nəzarət qabiliyyəti, şəxsiyyətin ibtidailiyi, ətraf aləmdə baş verən təsirlərin son dərəcə kəskin şəkildə dərk edilməsinə meyillik səciyyələndirir. Belə şəxslərin davranışı vəziyyətdən asılı olaraq meydana gələn impulsların və səbəblərin təsiri altında formalaşır.

2) vəziyyət-müdafiə xarakterli təcavüzkar. Burada zərərçəkmiş problemlə vəziyyətlərin böyük əksəriyyətinin həll edilməsi üçün kifayət qədər resurslara malik olur. Özünü tənziqləmə sisteminin "kəskin fasiləsi" yalnız ekstremal, stress və-

ziyyətlərində baş verir.

3) affektiv məqsədlə şərtlənən təcavüzkar şəxs. Belə subyektə sosial şəxsi istiqamət, ümumi qəbul edilmiş norma və qaydaların gözlənilməsi istiqaməti xarakterikdir. Lakin bununla bərabər ona aşağı emosional sabitlik və yüksək olmayan özünə nəzarət səviyyəsi səciyyəvidir.

4) katastrofik təcavüzkar. Bu şəxsi aşkar şəkildə ifadə olunan sosial istiqamət, pozitiv mexanizm, ənənəvi qayda və normalara riayət etmək cəhdi, həmçinin özünə nəzarətin yüksək səviyyəsi və daha aşağı təcavüzkarlıq səciyyələndirir.

Təhrikçi qurban təcavüzkarların meyilliliyindən asılı olaraq aşağıdakıları ayırmaq olar:

1) məqsədi zərər yetirməkdən ibarət olan düşmən münasibəti bəsləyən təcavüzkarlar. Belə zərərçəkmişlərin başlıca məqsədi basqın etdikləri şəxsə maksimal dərəcədə pislilik etməkdən və zərər yetirməkdən ibarətdir.

2) başlıca məqsədi digərlərinə zərər yetirməkdən ibarət olmayan "instrumental" təcavüzkarlar. Onlar müxtəlif niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün alət qismində təcavüzkar hərəkətlərdən istifadə edirlər.

"Düşmənçilik" münasibəti bəsləyən təcavüzkarlara zərərçəkmiş-despotlar daha yaxındır. Onların davranışı bir qayda olaraq, təcavüzkarlıqdan, ədəbsiz münasibətdən, yaxın insanları döyməkdən və sadəcə olaraq onlara mənfi münasibətdən ibarətdir.

Zərərçəkmişlərin kobudluğu və yolagetməzliyi, həmçinin cinsi pozğunluğu və spirtli içkilərdən tez-tez sui-istifadə etməsi mənəvi-psixoloji xüsusiyyəti kimi onun normal sosial əlaqələrinin dağılmasına gətirib çıxarır. Ailədə, işdə münasibətlər pisləşir. Maraqların dairəsi daralır, peşəkar bacarıqlar itib gedir, əmək qabiliyyəti yoxa çıxır.

Psixoloqların fikrincə, istənilən münasibətli ünsiyyət prosesində təhrikedici şərait mövcud olmalıdır. Burada subyektin müəyyən xüsusiyyətləri – incikliyi, səbirsizliyi, tez özündən çıxması həmin o təhrikedici şəraiti yaradan səbəblər qismində çıxış edirlər. Onlar subyektə münasibətli vəziyyətin meydana gəlməsinə meyilliliyi yaradırlar. Bununla da təcavüzkar davranışa daha böyük töhfəni, yəni, tez özündən çıxma, inciklik və kinlilik verirlər.

A.A.Rean bu siyahını şəxsiyyətin nümayişkaranəlik kimi xüsusiyyəti ilə tamamlayır. Nümayişkaranə şəxsiyyət daimi olaraq diqqəti özünə çəkməklə daimi olaraq digərlərində təəssurat yaratmağa çalışır. Özünün məqsədləri ilə o lovğa davranışda təzahür edir. Məhz lovğalıq cinayətin qurbanlarında inciklik və təkəbbürlülük doğurur. Bunların da öz növbəsində təcavüzkar davranışın meydana gəlməsində rolu böyükdür.

Bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, zərərçəkmişin təcavüzkarlığı onun sosial statusu ilə müəyyən edilir [9, s.56]. Belə ki, bütün bunların hamısı liderləri və ya “məzlumları” cinayətə təhrik edir. Birinci halda təcavüzkarlıq öz liderliyini müdafiə etmək və ya möhkəmlətmək niyyətinə, ikinci halda isə öz vəziyyəti ilə qane olmağa səbəb olur.

E.V.Sadkovun qeyd etdiyi kimi cəmiyyətin haşiyədən kənara çıxan təbəqəsinin viktimizasiyasının intensivliyi yüksəlir. Bəzən cinayətkar və zərərçəkmişin hər ikisinin haşiyə təşkil edən mühitdən çıxması onlar arasındakı fərqi görməkdə çətinlik yaradır. Onlarda demək olar ki, şəxsi deformasiyalar və davranış stereotipləri eyni olur [18, s.9].

S.N.Abelsevin fikrincə, haşiyə təşkil edən mühitdən çıxmış zərərçəkmişləri eqoist adətlər, məsuliyyət hissəsinin itirilməsi, digər insanların problemlərinə etinasızlıq, ədəbsizlik xarakterizə edirlər. Belə insanlara utanma-çəkinmə, vicdan hissəsinin zəif olması, həmçinin özünü saxlaya bilməmə və münaqişəyə meyillilik, tərbiyəsizlik xarakterikdir [11, s.8].

Təhrikəddici davranışa malik zərərçəkmişləri cəmiyyətəzidd mexanizmlər birləşdirir.

Psixologiyada şəxsiyyətin mexanizmi probleminin öyrənilməsinə şəxsi münasibətlər (V.N.Myasişev), meyillilik (L.İ.Bojiviç), psixi xüsusiyyət və proseslərin tamlığının meydana gəlməsi (D.N.Uznadze) prizmasından nəzərdən keçirirlər.

D.N.Uznadze şəxsiyyətin mexanizmində konkret şəraitə, tələbatlara və vəziyyətə müvafiq olaraq, onun tələbatlarının təmin edilməsi üçün subyektin orqanizminin müəyyən fəaliyyətə hazırlığını görür [15, s.60]. Müəllif ədalətli şəkildə qeyd edir ki, davranış bilavasitə yox,

dolayısı ilə ətraf mühitin təsiri ilə müəyyən edilir [15, s.158]. Bunun təsdiqinə dair tezisə fəlsəfi tədqiqatlarda rast gəlinir. Orada qeyd edilir ki, “məqsəd ayrıca psixi fenomen yox, mühitin təsiri əsasında meydana gələn bütöv şəxsi vəziyyətdir”. Məqsəd insanda xarici təsirlərə fərqli münasibəti, müəyyənləşdirilmiş hazırlığı yaradır [13, s.135].

Müəyyən sosial davranış kimi direktiv davranışı nəzərdən keçirərkən psixoloqlar istiqamətin dörd səviyyəsini ayırmağı təklif edirlər:

Birinci vəziyyət elementar qeydə alınmış hazırlıq vəziyyətlərini təşkil edir. Belə hazırlıq vəziyyətlərinin vasitəsilə subyektiv vəziyyətə dair bilavasitə reaksiyası nizama salınır.

İkinci vəziyyətin istiqaməti insanın ünsiyyətə tələbatları əsasında formalaşır. Bu səviyyə subyekt üçün tipik vəziyyətlərdə şəxsiyyətin davranışlarını tənzimləyir.

Üçüncü səviyyə elə hazırlıq vəziyyətlərini nəzərdə tutur ki, ictimai həyatın konkret sferasında şəxsiyyətin maraqlarının ümumi istiqaməti qeydə alınır.

Nəhayət dördüncü – ən ali səviyyə şəxsiyyətin dəyər oriyentasiyasının sistemini yaradır. Bu səviyyə sosial davranışın və şəxsiyyətin fəaliyyətinin bütövlüyünü nizama salır [2, s.36].

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinə və onun təhrikəddici davranışına müvafiq olaraq, şəxsiyyətin dəyər oriyentasiyasının – istiqamətinin ali səviyyəsi xüsusi maraq doğurur.

Cinayət-hüquq ədəbiyyatında məhz cinayətkar ənənəvi olaraq parlaq şəkildə ifadə olunan cəmiyyətəzidd meyilliyə malik şəxs kimi nəzərdən keçirilir. Xüsusilə də A.N.Kostenko təsdiq edir ki, cinayətkar mənəvi cəhətdən sağlam insandan şəxsiyyətin növ müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Cinayətkar şəxsiyyətin fərdi növünə malikdir. Mənəvi cəhətdən sağlam insan isə kollektiv növünə aiddir. Bütün cinayətkarlar istisnasız olaraq fərdi məqsədə, istiqamətə malikdirlər. Başqa cür də ola bilməz. Ən kriminal davranış özü fərdiliyə malikdir [5, s.34].

Zərərçəkmişin neqativ davranışı vəziyyətdən asılı deyildir. Məhz belə bir davranışın əsasında hüquqi şüurun zəifliyi, təcavüzkarlıq və insanlara hörmətsizlik dayanır. Bu və ya digər neqativ

keyfiyyətlər insanların təhrikəedici psixoloji məqsədini formalaşdırır və bir çox hallarda onların taleyini əvvəlcədən müəyyən edir.

Amerika psixoloqu T.Million şəxsiyyətin bu tipini uğurlu şəkildə təsvir edirdi: “əsas təcavüzkar və açıq şəkildə cəmiyyətsiz şəxsiyyətin hər iki variantı düşmənçiliyi yalnız öz davranışının və münasibətinin təsadüfi nəticələrinə görə yox,

həm də onlar digərlərini münaqişəyə qəsdən təhrik etmələrinə görə yaradırlar. Onlar dava üçün bəhanə axtarırlar, çox vaxt özləri davaya girirlər və dalaşmaq, öz gücünü sübuta yetirmək, öz bacarığını yoxlamaq onların xoşuna gəlir. Onlar qəsdən təhlükəli və çətin vəziyyətə can atırlar. Onlar özlərini düşüncəsiz və qaba aparırlar, lakin təmkinli görünürlər” [19, s.212-213].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1) Карсаевская Т.В. Прогресс общества и проблема целостного биосоциального развития современного человека. М., 1979.
- 2) Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. М., 2001. с. 36
- 3) Ковалев П.А. Возрастно-половые особенности отражения в создании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения: Автореф. дис. ... канд.юрид. наук. Спб., 1996.
- 4) Коган В.М. Значение социально-демографических факторов для изучения причин преступности // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 22. М
- 5) Костенко А.Н. Принцип отражения в криминологии [психологический механизм криминального поведения). Киев, 1986. с. 34
- 6) Криминология / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой, Г.М.Миньковского. М., 1994.
- 7) Овчаренко Е. Экологические преступления. Ставрополь, 1997.
- 8) Остроумов С.С. Советская судебная статистика [часть общая и специальная). М., МГУ, 1976.
- 9) Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. СПб., 1996.
- 10) Ривман Д.В. Использование виктимологических данных в предупреждении преступлений // Вопросы профилактики преступлений. Л., 1989.
- 11) Садков Е. В. Предупреждение преступности в маргинальной среде молодежи. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1994.
- 12) Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Советское государство и право. 1970. № 10
- 13) Современные проблемы теории познания диалектического материализма / под. ред. М.Б.Митина и др. М., 1970. Т. 2.
- 14) Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования. Л., 1979. с. 95-100; Человек. Личность. Индивид. М., 1995.
- 15) Узнадзе Д.Н. Психология установки. Спб., 2001.
- 16) Устинов В.С. Глухова А.А. Понятие и значение виктимологической статистики // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. 2000. №5.
- 17) Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника. Томск., 1970.
- 18) Шляхтина О.И. Взаимосвязь агрессивности с личностными особенностями и социальным статусом. СПб., 1997.
- 19) Millon T. Disorders of personality. New York, 1981.

Имамверди РАХИМОВ
Полицейская академия МВД
Учитель кафедры «Уголовное право»

О ЛИЧНОСТИ ЖЕРТВЫ С НЕГАТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

РЕЗЮМЕ

Под именем безнравственного поступка понимается неприличный поступок против нравственности. Таким образом, мораль - это форма общественного сознания и ее реализации на практике, которая выступает общесоциальной основой регулирования общественного сознания и подтверждает общественно необходимый тип поведения людей. Моральные требования существуют в общественном сознании в форме обычаев, традиций и общепринятых представлений. Духовность – это практическое воплощение нравственных идеалов, целей и механизмов в различных формах общественной жизнедеятельности людей, культуре поведения и взаимоотношениях между людьми. Каждый человек должен смотреть на мир через призму нравственного сознания, нравственного действия и нравственных отношений. Отклонение от одной из этих составляющих считается отклонением от моральных требований.

Ключевые слова: мораль, духовность, жертва преступления, виктимное поведение, насилие

Imamverdi RAHIMOV
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
"Criminal Law" department
the teacher

ABOUT THE IDENTITY OF THE VICTIM WITH NEGATIVE BEHAVIOR

SUMMARY

Under the name of an immoral act, an indecent act against morality is understood. Thus, morality is a form of social consciousness and its implementation in practice, which acts as a general social basis for the regulation of social consciousness and confirms the socially necessary type of people's behavior. Moral requirements exist in the public consciousness in the form of custom, tradition and generally accepted ideas. Spirituality is the practical embodiment of moral ideals, goals and mechanisms in various forms of people's social life activity, behavioral culture and mutual relations between people. Every person should look at the world through the prism of moral consciousness, moral action and moral relations. A deviation from one of these components is considered a deviation from moral requirements.

Key words: morality, spirituality, crime victim, victim behavior, violence.

UOT 349.2

DOI: <https://doi.org/10.62130/BUTI3091>**Fuad NƏZƏROV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının “Mülki hüquq” kafedrasının müəllimi,
polis kapitani
e-mail: fuadnezerov19@gmail.com

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ ƏMƏYİN MÜHAFİZƏSİ QAYDALARININ POZULMASI

XÜLASƏ

İnsanların əmək hüquqlarının qloballaşması şəraitində həm beynəlxalq, həm də yerli qanunvericilik aktlarında əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi davam etdirilir. Bu qaydaların hüquqi tənzimlənməsi həm əmək, həm də cinayət qanunvericiliyi ilə həyata keçirilir. Bu məqalədə xarici dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi ilə ölkəmiz arasındakı fərq və oxşar cəhətlər təhlil edilir.

Açar sözlər: əmək, cinayət, təhlükəsizlik, əməyin mühafizəsi, cinayət məsuliyyəti

Giriş

Dünyada və ölkəmizdə elmi-texniki tərəqqinin əsas inkişaf istiqamətləri sırasında əhalinin işlə təmin edilməsi və əməyin əsaslı surətdə yüngülləşdirilməsi, iş həftəsinin qısaltılması, ağır fiziki əməyin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması prioritet yer tutur. Böyük ölçüdə həyata keçirilən ixtisas və texniki-peşə təhsili insanların əmək və məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin bir hissəsi kimi peşə növünün sərbəst seçilməsinə yönəlmişdir.

“Əməyin mühafizəsi nədir?” sualına cavab axtarsaq, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra Əmək Məcəlləsi) 3-cü maddəsində belə bir anlayışla qarşılaşmış olarıq. Belə ki, həmin maddəyə əsasən, əməyin mühafizəsi - işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu təmin etmək məqsədilə bu Məcəllədə və digər normativ hüquqi aktlarda, habelə kollektiv müqavilələrdə, sazişlərdə, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan texniki təhlükəsizlik, sanitariya, gigiyena, müalicə-profilaktika tədbirləri, normaları və standartları sistemidir [2].

Həmçinin Əmək Məcəlləsinin IX bölməsi əməyin mühafizəsi qaydalarının tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu normativ tənzimlənmə ölkəmizin qanunvericilik sisteminin bu sahəyə olan xüsusi diqqətinin bariz nümunəsidir. Əməyin mühafizəsinin əsas məqsədi istehsalatda işləyən işçilər üçün sağlam, təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması və bu qaydaların pozulması nəticəsində xəsarətlərin, ölüm hallarının, peşə xəstəliklərinin qarşısını almaqdır. Bu tənzimlənmə təkcə Əmək Məcəlləsi ilə deyil, ölkə Konstitusiyamızda, qanunlarda, qərarlarda və həmçinin hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin əks olunduğu Cinayət Məcəlləsi və İnzibati Xətalar Məcəlləsində özünü büruzə verir [2].

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, dünyada hər il istehsalat zamanı təxminən 270 milyon bədbəxt hadisə baş verir. Nəticədə isə 2 milyondan artıq adam həlak olur və milyonlarla insan ömür boyu şikəstliyə, əlilliyə və peşə xəstəliklərinə düçar olur. Göstərilənlər dünyada əməyin mühafizəsinin təcridən daha çox aktualıq yaratmasına gətirib çıxarır. Cəmiyyətin diqqətini in-

sanların həyatına, sağlam və təhlükəsizlik əmək şəraiti ilə təmin olunmasına yönəlməkdən ötrü Beynəlxalq Əmək Təşkilatı 28 aprel tarixini Ümumdünya Əməyin Mühafizəsi Günü elan etmişdir. 2004-cü ildən bəri ölkəmizdə də Ümumdünya Əməyin Mühafizəsi günü dövlət səviyyəsində qeyd edilir [9].

Əmək mühafizəsinin inkişafı tarixi elm və mədəniyyətimizin inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsanlar öz fəaliyyət istiqamətlərini inkişaf etdirdikcə sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması tələbatı da artma qrafiki üzrə inkişaf edir.

Dövlətimiz 1992-ci ildən bəri Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tam hüquqlu üzvüdür. Təşkilatla olan əlaqələrini genişləndirməklə bərabər, həmçinin qəbul olunan beynəlxalq sənədləri ratifikasiya etməyə çalışır. Keçən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası ilə BƏT arasında əmək münasibətləri, məşğulluq, əməyin təhlükəsizliyi və mühafizəsi, əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində əməkdaşlığın daim genişlənməsi amili ilə müşahidə olunan fəal əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının aidiyyəti dövlət qurumlarının nümayəndə heyətləri il ərzində BƏT-də keçirilən iclaslarda, habelə məşğulluq, əməyin mühafizəsi, təhlükəsizliyi və əhəlinin sosial müdafiəsi sahələrinə aid mövzularda dair müxtəlif ölkələrdə iclas, seminar, konfrans və digər təlim-tədbirlərdə yaxından iştirak etməyə çalışırlar. Həmçinin BƏT nümayəndələrinin müxtəlif vaxtlarda ölkəmizə rəsmi səfərləri bu əlaqələrin nəticəsi olaraq, əmək hüquqlarının həm daxili, həm də beynəlxalq qanunvericilik səviyyəsində qorunmasına zəmin yaratmışdır.

Lakin milli qanunvericilik sistemimiz əməyin mühafizəsi sahəsində normativ hüquqi tənzimlənməni həyata keçirməklə yanaşı bu qaydaların pozulmasına görə İnzibati Xətalər Məcəlləsi və Cinayət Məcəlləsində aidiyyəti vəzifəli şəxslərin məsuliyyətini müəyyən etmişdir. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 238-ci maddəsi əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə qanunvericilikdə məsuliyyətin müəyyən edilməsinə diqqət çəkir [2].

AR İXM-in 198-ci maddəsində əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması halı kimi qiymətləndirilən əməllərin dairəsi müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin maddəyə əsasən əməyin mühafi-

zəsi qaydalarının pozulması, yəni:

-əməyin mühafizəsi üzrə standartların, normaların və qaydaların tələblərinə əməl edilməməsinə;

-binaların, qurğuların, avadanlığın və texnoloji proseslərin təhlükəsizliyinə riayət edilməməsinə;

-bilavasitə iş yerlərinin sağlam sanitariya-gigiyena şəraitinin və əməyin mühafizəsinin qüvvədə olan normativlərə uyğunlaşdırılmamasına;

-işçilərə lazımi sanitariya-məişət və müalicə-profilaktika xidmətinin təşkil edilməməsinə;

-normal əmək və istirahət rejiminə riayət edilməməsinə;

-işçilərə müəyyən edilmiş müddətlərdə və tələb olunan çeşidlərdə pulsuz xüsusi geyim, xüsusi ayaqqabı və digər fərdi mühafizə vasitələrinin verilməməsinə;

-işçilərin əməyin mühafizəsi normaları və qaydaları üzrə təhsilinin, təlimatlandırılmasının, biliklərinin yoxlanılmasının təşkilinin və əməyin mühafizəsinin təbliğinin təmin edilməməsinə;

-kollektiv müqaviləyə əməyin mühafizəsi üzrə qaydaların daxil edilməməsinə;

-müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi müddətdə və formada əməyin mühafizəsi, əmək şəraiti və onların qüvvədə olan normalara uyğunlaşdırılması üçün görülən tədbirlərin nəticələri haqqında statistik hesabatın verilməməsinə;

-maşın və avadanlıqların fırlanan və ötürücü hissələrinin istehsalçı tərəfindən təchiz edilmiş mühafizə qurğuları olmadan istismar edilməsinə görə [3].

İXM-in 198.2-ci maddəsi isə texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarına riayət edilməsi vəzifəsi həvalə edilmiş şəxs tərəfindən bu qaydaların pozulması nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına yüngül zərər vurulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutmuşdur. Həmçinin İXM-in 198.3-cü maddəsində həmin Məcəllənin 198.2-ci maddəsinə əsasən nəzərdə tutulmuş əməllərin zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına az ağır zərər vurulmasına səbəb olmasına görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir [3].

Cinayət Məcəlləsinə nəzər yetirdikdə, Məcəllənin 162-ci maddəsinin əməyin mühafizəsi qaydalarını pozma cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulduğunu görmüş oluruq:

Maddə 162. Əmək mühafizəsi qaydalarını pozma

162.1. Texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarına riayət edilməsi vəzifəsi həvalə edilmiş şəxs tərəfindən bu qaydaların pozulması nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına ağır zərər vurularsa [4].

Maddəni təhlil etsək, AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 6-cı hissəsində nəzərdə tutulmuş təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnun və əməyin mühafizəsi, o cümlədən texniki təhlükəsizlik qaydalarının cinayətin obyektini olduğunu görmüş olarıq [1].

Texniki təhlükəsizliyin anlayışı 2 noyabr 1999-cu il tarixli “Texniki təhlükəsizlik haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsində verilmişdir. Texniki təhlükəsizlik – vətəndaşların və cəmiyyətin vacib həyatı maraqlarının təhlükə potensialı obyektlərdə baş verə biləcək qəzalardan müdafiəsinin vəziyyətidir. Əməyin mühafizəsi üzrə standartlar, normalar və qaydalar Əmək Məcəlləsində və “Texniki təhlükəsizlik haqqında” AR Qanununda təsbit olunmuşdur [5].

Cinayətin obyektiv cəhəti texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarının pozulması nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına ağır zərər vurulmasında ifadə olunan hərəkətlər başa düşüləcəkdir. Lakin bu əməl üzrə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün bir sıra şərtlər araşdırılmalıdır. Həmin şərtlərə texniki təhlükəsizlik və əmək mühafizəsinin başqa qaydalarının pozulması, texniki və əmək mühafizəsinin başqa qaydalarının pozulması nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına ağır zərərin vurulmasına səbəb olması, texniki təhlükəsizlik və əmək mühafizəsinin başqa qaydalarının pozulması ilə baş vermiş nəticə arasında səbəbli əlaqənin olması qeyd edilməlidir. Göstərilən şərtlərdən birinin olmaması danışılan maddə üzrə cinayət məsuliyyətini istisna etmiş olacaqdır. Sözügedən maddənin blankət xarakterli olması bizi texniki təhlükəsizlik və əməyin mühafizəsinin başqa qaydalarının dairəsini müəyyənləşdirməkdən ötrü Əmək Məcəlləsinə və AR Nazirlər Kabinetinin 28 fevral 2000-ci il tarixli 27 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilən “İstehsalatda baş verən bədbəxt hadisələrin təhqiqi və uçota alınması Qaydaları” adlı

normativ akta aparacaqdır. Bu Qaydalara əsasən Dövlət Əmək Müfəttişliyinin tərtib etdiyi “İstehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisə haqqında” Aktdan cinayətin araşdırılmasında istifadə edilməlidir. Qaydaların 1.2-ci bəndində hansı hadisələrin baş verdiyi təqdirdə istehsalatda bədbəxt hadisə kimi araşdırılacağını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir [7]. Həmçinin hansı halların istehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisə kimi təhqiq edilməyə gərək olmayacağını müəyyən imkan verəcəkdir. Bu qaydaların pozulması nəticəsində zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulması təhlil edilən maddəyə görə cinayət məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün əsas şərtlərdən biridir [6].

Zərərçəkmiş şəxslərin sırasına müəssisələrin, təşkilatların işçilərini, daimi və ya müvəqqəti əmək fəaliyyəti müəyyən edən istehsal sahələri ilə məşğul olan sair şəxsləri aid etmək lazımdır [6].

Əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması üçün baş vermiş nəticə arasında səbəbli əlaqə olmalıdır. Əgər səbəbli əlaqə yoxdursa, cinayət məsuliyyəti istisna edilməlidir. Zərərçəkmiş şəxsin öz ehtiyatsızlığı üzündən belə bir hal baş verərsə, bu zaman sözügedən əmələ görə cinayət məsuliyyətini istisna etməliyəm.

Bu cinayət maddi tərkibli olduğu üçün başa çatmış hesab olunması üçün maddənin tərkibində göstərilən nəticələrinin baş verməsi zəruridir.

Subyektiv cəhətinə diqqət etdikdə, ehtiyatsızlığın hər iki formasının, yəni cinayətkarcasına özünəgüvənmə və cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilməsini müəyyən edirik. Lakin əməl təqsirin qəsd formasında törədilərsə, artıq bu cinayət əməli üzrə məsuliyyət istisna ediləcək, normada göstərilən əlamətlər üsul kimi istifadə edilərək, yaranmış konkret situasiyaya uyğun olaraq Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə görə tövsif edilməlidir [6].

Cinayətin subyektiv maddənin dispozisiyasına görə, yəni texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarına riayət edilməsi həvalə edilmiş şəxsdir. Təqsirkar şəxs mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, idarə, müəssisə və təşkilatın mülkiyyətçisi, rəhbəri, onun müavinləri, baş mühəndislər, mütəxəssislər ola bilər.

Göründüyü kimi, İXM-də əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edilən maddələrin redaksiyasında həmin əməllərin dairəsi Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq daha dəqiq göstərilmişdir. Biz bu məqalədə daha çox həmin normaların cinayət-hüquqi aspektdə şərhinə və xarici ölkələrin qanunvericilikləri ilə müqayisəsinə nəzər yetirəcəyik.

Təhlil etdiyimiz normanın xarici ölkələrin qanunvericilik aktlarında bəzi cəhətlərini müqayisəli şəkildə nəzər yetirək.

Xarici ölkələrdə əməyin mühafizəsi qaydalarının təmin edilməsi sahəsində cinayət hüquqi normaların yaradılması milli qanunvericilik sistemimizdən bir qədər fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Üstəlik, müxtəlif dövlətlərin qanunvericilik sistemlərinin bir-birindən əsasən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi bir çox amillərlə və hər şeydən əvvəl müxtəlif hüquq sistemlərinə və hüquq ailələrinə mənsub olunma ilə əlaqədardır. Baxmayaraq ki, postsovet ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə nəzər yetirsək, təhlilini apardığımız əməlin strukturunda ciddi fərqlərlə rastlaşırıq. Bu halın əsas obyektiv səbəblərindən biri həmin dövlətlərin uzun müddət Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının vahid hüquq sisteminin tərkibində olması ilə birbaşa əlaqəlidir. Qeyd edilən dövlətlərin qanunvericiliyindəki ən nəzərəçarpan fərqlər, bir qayda olaraq, əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulmasının əsas və əlavə obyektinin müəyyən edilməsində və cinayət qanunlarının xüsusi hissələrində məxsus olduğu bölmə və fəsilərlə əlaqədardır.

Belarus və Özbəkistan Respublikalarının cinayət qanunvericiliyində bu əməl “İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər” fəslində nəzərdə tutulmuşdur (Belarus Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsi “Əmək təhlükəsizliyi qaydalarının pozulması” 27-ci fəsildə “Cinayətlər” ictimai təhlükəsizliyə qarşı” və Özbəkistan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 257-ci maddəsinin 6-cı “İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə cinayətlər”) [10].

Bununla yanaşı, postsovet məkanı ölkələrinin cinayət qanunvericiliyində təhlil edilən maddənin strukturunda fərqlər də mövcuddur. Məsələn, Belarus Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsi sözügedən cinayətin ictimai təhlükəli

nəticələrindən bir qədər fərqli cəhətlərdən biri kimi əməyin mühafizə qaydalarının pozulmasına görə işçinin “peşə xəstəliyi”nə tutulması kimi alternativ nəticə nəzərdə tutulmuşdur. Oxşar mövqeyə Tacikistan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də rast gələ bilirik [10].

Nəzərdən keçirdiyimiz maddə yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkələrin qanunvericiliyindən bir qədər fərqli olaraq, Cinayət Məcəlləmizin “şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər” fəslində nəzərdə tutulduğunu görmüş oluruq. Düşünürəm ki, belə bir yerləşmə qanunvericiliyimizdə daha doğru mövqedədir. Həmçinin zərərçəkmiş şəxsin əməyin mühafizə qaydalarının pozulması görə peşə xəstəliyinə tutulması nə inzibati, nə də cinayət məsuliyyəti yaratmır. Düşünürəm ki, qeyd edilən əməl nəticəsində cinayət məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin qanunvericiliyə daxil edilməsi qiymətləndirilməlidir.

Bir sıra ölkələrdə təhlil edilən cinayətin nəticələri siyahısına (məsələn, Qırğızıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 142-ci maddəsi və Moldova Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 183-cü maddəsi, RSFSR-in 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində) istehsalatda bədbəxt hadisələrin baş verməsi daxil edilmişdir. Ölkə qanunvericiliyimizdə istehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçiyə və ya bu səbəbdən həlak olmuş işçinin ailə üzvlərinə və himayəsində olan digər şəxslərə ödəmələrin verilməsi və təqsirkar işgötürənin maddi məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [10].

Ayrı-ayrı ölkələrin cinayət qanunvericiliyi sözügedən əmələ görə təqsirin formasını da aydın şəkildə göstərir. Həmçinin, cinayət qanunvericiliyimizdə də əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması cinayətinin ehtiyatsızlıqdan törədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belarus Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsi və Qazaxıstan Respublikasının 2014-cü il Cinayət Məcəlləsi də eyni ilə əməlin ehtiyatsızlıqdan törədilməsini təsbit etmişdir. Lakin Özbəkistan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 257-ci maddəsi və Ukrayna Cinayət Məcəlləsinin 271-ci maddəsində təqsirin formasına rast gəlmirik [10].

Bəzi ölkələrin cinayət qanunvericiliyi təhlil edilən əmələ görə təqsirin növü olan cinayətin

ehtiyatsızlıqdan törədilməsinin bilavasitə göstərilməsini mübahisə predmeti etmişdir. Lakin maddənin dispozisiyasında təqsirin formasının heç olmasa dolayı qeyd edilməməsi belə cinayəti araşdıran subyektlərdə əməlin qəsdən də törədilə biləcəyi etimalına inanmağa vadar edir. Əməyin mühafizəsi qaydalarını pozma cinayətinin qəsdən törədilməsi düşünürəm ki, əməlin sosial-hüquqi mahiyyətinə ziddir. Əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması yalnız subyektin diqqətsiz davranışı nəticəsində mümkündür. Yəni təhlil edilən əməl ehtiyatsızlığın hər iki növündə törədilə bilər. Xüsusilə, əməlin ehtiyatsızlığın özünəgüvənmə növündə törədilməsi cinayəti araşdıran subyektə yanıldaraq qəsdən törədilməyə bənzətsə də gəlinən nəticə əməlin tövsif edilərək düzgün qərar qəbul edilməsinə çətinlik yaradacaqdır. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsinin 143-cü maddəsinə diqqət yetirsək görürük ki, həmin Qanun təqsirkarın cinayətin nəticələrinə subyektiv münasibətinin yalnız təqsirin ehtiyatsızlıq formasında ola biləcəyi ilə əlaqədar bir sıra ziddiyyətləri, o cümlədən mütəxəssislər arasında əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması cinayətinin qəsdən ola biləcəyinə dair məşhur inamla əlaqəli bütün düşüncüləri aradan qaldırmağa imkan verir. Həmçinin cinayət qanunvericiliyimiz də eyni nəticəyə gələrək, CM-in 162-ci maddəsində göstərilən ictimai təhlükəli əməlin yalnız ehtiyatsızlıqdan törədilməsini təsbit etmişdir [10].

Qeyri-MDB ölkələrinə gəlincə, burada vəziyyət birmənalı deyil. Məsələn, Belçika və İsveçdə əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması elementləri ümumiyyətlə yoxdur və işçilərin həyat və sağlamlığına zərər vurulması şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərdə olduğu kimi ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətə dair ümumi qaydalar əsasında tövsif edilir. Yəni şəxsin sağlamlığına dəymiş zərərin hansı əməl nəticəsində baş verməsi tövsifdə əhəmiyyət kəsb eləmir.

Məsələn, Almaniyada əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması ilə bağlı ümumi qayda yoxdur, lakin istehsal fəaliyyətinin müəyyən sahələrində təhlükəsizlik tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyətə dair bir neçə xüsusi qaydalar mövcuddur (məsələn, § 319 “Əməyin mühafizəsi

qaydalarının yaradılması tikinti işləri qaydalarının pozulması nəticəsində yaranan təhlükə”). Eyni zamanda, cinayət nəticəsində istehsalat xəsərlərinin baş verməsi əvvəlki ölkələrin cinayət qanunvericiliyində olduğu kimi, şəxsə sadə tərkibdə cinayət xarakterli əməlin ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələrə uyğun olaraq tövsif edilir.

“Türk Ceza Kanunu”na nəzər salsaq, həmin Qanunda da bu əmələ bənzər cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğunu görə bilərik. Həmin Qanuna görə əməl işçinin peşə xəstəliyi və ya iş qəzası nəticəsində ölümü və ya yaralanması ilə nəticələnən cinayət şəklində qeyd edilmişdir. Həmçinin, bu əmələ görə işgötürənin də əmək mühafizəsi və təhlükəsizliyi qaydalarına görə vaxtında ehtiyat almadığına görə məsuliyyət məsələsi nəzərə alınır [8].

Belə ki, bəzi ölkələrin cinayət qanunvericiliyində təhlil edilən əməl maddi tərkibli cinayət kimi formalaşmış, bəzilərinə əsasən formal tərkib elementlərinə üstünlük verilmişdir. Həmin əməl cinayət qanunvericiliyimizə görə maddi tərkibli cinayətdir. Yəni əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulması özlüyündə cinayət məsuliyyəti yaratmır. Mütləq şəkildə işçinin sağlamlığına heç olmasa ağır zərər vurulmalıdır. Əməyin mühafizə qaydalarının pozulmasına görə sağlamlığa daha yüngül ziyan vurulması və həmin qaydaların pozulması inzibati məsuliyyət yaradır. Düşünürəm ki, bu qaydaların pozulması cinayət məsuliyyəti yaratsaydı, biz onun ağır nəticələrindən bu qədər danışmazdıq. Çünki məsuliyyətin cinayət xarakterli olması, onun pozulmasını qarşısını alınmasından ötrü cavabdeh şəxslərdə daha ciddi tədbirlərin görülməsinə lüzum verəcəkdir. Ona görə də Cinayət Məcəlləsinin 162-ci maddəsinə aşağıdakı redaksiyalarda əlavə və dəyişikliklərin olunmasını təklif edirəm:

Maddə 162. Əmək mühafizəsi qaydalarını pozma

162.1. Texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarına riayət edilməsi vəzifəsi həvalə edilmiş şəxs tərəfindən bu qaydaların pozulması

162.2. Texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarının pozulması şəxsin

peşə xəstəliyinə tutulmasına səbəb olduqda

Həmin maddənin digər bəndləri isə müvafiq ağırlıq dərəcəsinə uyğun olaraq olduğu kimi davam etdirilsin.

Əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə məsuliyyətə dair cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli təhlilinin nəticələrini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizdə müvafiq

cinayət-hüquqi sanksiyaların mövcudluğu, qanunun sosial mahiyyətini və hüquqi mahiyyətini kifayət qədər adekvat şəkildə əks etdirir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyim bəzi halların qanunvericiliyə daxil edilməsi, yenidən işlənməsi və xarici təcrübədən istifadə edilməsi bu əməlin aktuallığının daha da artmasına və işçilərin sağlamlığının, həyatının qorunmasına mühüm töhfələr verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46943>
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi – <https://e-qanun.az/framework/46960>
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46947>
5. “Texniki təhlükəsizlik haqqında” AR Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/21>
6. AR Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası
7. AR Nazirlər Kabinetinin 28 fevral 2000-ci il tarixli 27 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “İstehsalatda baş verən bədbəxt hadisələrin təhqiqi və uçota alınması Qaydaları” – <https://e-qanun.az/framework/232>
8. Türkiyə Respublikasının “Türk Ceza Kanunu” - <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?Mevzuat-No=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
9. Əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi (Mühazirələr) - [https://ldhk.edu.az/e-ldhk/uploads/%C6%8Fm%C9%99yin%20m%C3%BCha-fiz%C9%99si%20v%C9%99%20t%C9%99hl%C3%BCk%C9%99sizliyi%20%20\(%20M%C3%BChazir%C9%99l%C9%99r\).pdf](https://ldhk.edu.az/e-ldhk/uploads/%C6%8Fm%C9%99yin%20m%C3%BCha-fiz%C9%99si%20v%C9%99%20t%C9%99hl%C3%BCk%C9%99sizliyi%20%20(%20M%C3%BChazir%C9%99l%C9%99r).pdf)
10. <https://moluch.ru/archive/498/109515/>

Фуад НАЗАРОВ

Преподаватель кафедры гражданского права
Академии полиции МВД Азербайджанской Республики,
капитан полиции

В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН НАРУШЕНИЕ ПРАВИЛ ОХРАНЫ ТРУДА

РЕЗЮМЕ

В условиях глобализации трудовых прав людей как международные, так и местные законодательные акты продолжают совершенствовать меры юридической ответственности за нарушения правил охраны труда. Правовое регулирование этих правил осуществляется как трудовым, так и уголовным законодательством. В данной статье анализируются различия и сходства уголовного законодательства зарубежных стран и нашей страны.

Ключевые слова: труд, преступность, безопасность, охрана труда, уголовная ответственность

Fuad NAZAROV

Teacher of the Civil Law Department of the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan,
police captain

**IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES
VIOLATION OF LABOR PROTECTION RULES**

SUMMARY

At a time when people's labor rights are globalized, both international and local legislative acts continue to improve legal liability measures against violations of labor protection rules. Legal regulation of these rules is carried out both by labor law and by criminal law. This article analyzes the differences and commonalities between the criminal legislation of foreign countries and our country.

Keywords: labor, crime, security, labor protection, criminal liability

UOT 341.645.5

DOI: <https://doi.org/10.62130/GHIF4513>**Səadət NOVRUZOVA***Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**Xəzər Universitetinin Hüquq kafedrasının müəllimi**e-mail:saadat_n@yahoo.com*

ƏTRAF MÜHİTLƏ BAĞLI İŞLƏRDƏ İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN HÜQUQİ MÖVQELƏRİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə 1990-cı illərdən başlayaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin praktikasında ekoloji zəminli işlər üzrə yaranmaqda olan presedent hüququnun təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu məqsədlə, Məhkəmədə baxılmış yüzdən çox iş nəzərdən keçirilmiş, Məhkəmənin öz hüquqi mövqelərini əsaslandırdığı əsas işlərin məzmunu Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının müvafiq maddələri üzrə təsnif olunmaqla qısa xülasə edilmişdir.

Açar sözlər: ətraf mühit, Məhkəmə, insan hüquqları, pozitiv öhdəliklər, Konvensiya, maddə, qərar.

Giriş

Sağlam və dinc ətraf mühitdə yaşamaq hüququ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında (bundan sonra – Konvensiya) birbaşa nəzərdə tutulmasa da, Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası, 1997-ci ildən etibarən isə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (bundan sonra – Məhkəmə və ya İHAM) son 35 ildə ekoloji zəminli 300-dən çox şikayət üzrə qərar çıxarmışdır. Bu hüquq Avropa Xartiyasında da nəzərdə tutulmamışdır, bununla belə, Xartiyanın 37-ci maddəsi yaxın gələcəkdə onun birbaşa qorunmaya alına biləcəyinin signalını vermişdir. 37-ci maddəyə əsasən, ətraf mühitin yüksək səviyyədə mühafizəsi və **kefiyyətinin** yüksəldilməsi Avropa Birliyi siyasətinin tərkib hissəsi olmalı və sabit inkişaf prinsipinə uyğun olaraq təmin edilməlidir. Ekoloji təsirlər fərdlərin və ya qrupların həyat, sağlamlıq, işgüncələrə məruz qalmamaq, şəxsi, ailə, mülkiyyət, mənzil toxunulmazlığı, məlumat almaq hüquqlarına təsir göstərdiyindən İHAM bu kateqoriya işləri pozulduğu iddia edilən müvafiq maddələr üzrə baxmaqla “ekoloji hüquqlar” sahəsində öz presedentini yaratmışdır.

Nəzəriyyəçilər ekoloji hüquqları insan hüquqlarının üçüncü və dördüncü nəsillərinə aid edirlər. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, ətraf mühitin cari və perspektiv durumu və onunla bağlı digər proseslər haqqında məlumat axtarmaq, almaq, yaymaq hüquqları üçüncü nəsillə aid edilir. Dördüncü nəsillə hüquqlar bütünlüklə bəşəriyyətə aid hüquqları (sülh, nüvə təhlükəsizliyi, dinc məqsədlə kosmosun tədqiqi və sair) əhatə edir [1, s.11-14]. Qlobal miqyasda və Avropa səviyyəsində sağlam və balanslı ətraf mühit hüququnun yeni fundamental insan hüququ olaraq təsbit olunma təşəbbüsləri nisbətən yaxın keçmişə aid məsələdir. Bununla belə, insan hüquqları baxımından sağlam və keyfiyyətli ətraf mühitdə yaşamaq ayrılmaz hüquqdur, onun mahiyyəti və xüsusiyyətləri zamanla dəyişmir.

Ekoloji işlərlə bağlı ilkin qərarlarında Avropa Komissiyası bəyan etmişdi ki, insanlar üçün ciddi nəticələrə səbəb ola bilən ekoloji təsir mənbələri və ya ekoloji risklər haqqında dövlət orqanlarının lazımı qaydada məlumat verməməsi, qəza və ya fəlakətlərin qarşısını almaq və ya təsirini azaltmaq üçün lazımı tədbirləri görməməsi, baş verən

qəzaları operativ şəkildə araşdırmaması, habelə dəymiş ziyanı kompensasiya etməməsi üzv dövlətin Konvensiya ilə üzərinə götürdüyü öhdəliklərin pozuntusu kimi tanına bilər.

Dövlətlər Konvensiya və onun Protokollarında təsbit olunan hüquqların həyata keçirilməsinə maneə yaratmamağa dair öhdəliklərdə, yəni neqativ öhdəliklərdə mükəlləf olmaqla bərabər, həmin hüquqların həyata keçməsinə yardımçı tədbirlər görmək öhdəliyi (pozitiv öhdəlik) də daşıyırlar. Pozitiv öhdəliklərin müəyyən edilməsi və presedent hüququnun yaranması Məhkəmənin ekologiya ilə bağlı işlərdə fəaliyyətinin əsas stəjenini təşkil edir. Bu məsələləri Konvensiyanın müvafiq maddələrinə nəzərən ayrıca nəzərdən keçirməyi məqbul hesab edirik.

1) Yaşamaq hüququ (maddə 2)

2000-ci ilin iyulunda Kabardin-Balkariya Respublikasının Tırınauz şəhərini basan sel nəticəsində zərər çəkmiş Budayeva və digərlərinin Rusiyaya qarşı şikayətində [2] dövlət orqanlarının daşqının nəticələrini aradan qaldırmaq və hadisənin istintaqını aparmaq sahəsində lazımi tədbirləri görmədiyi şikayət edilmişdi. Məhkəmə Konvensiyanın 2-ci maddəsinin mahiyyət cəhətdən pozulduğunu qət etdi ona görə ki, hakimiyyət orqanları sakinlərin həyatının mümkün təbii fəlakətlərdən sığortalanması üçün lazımi tədbirləri görməmişlər. 2-ci maddənin pozuntusu həmçinin prosessual cəhətdən tanındı ona görə ki, fəlakət hadisəsi ilə bağlı hər hansı istintaq prosesi icra edilməmişdi.

Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusu adətən ölüm hallarında tanınır, bununla belə, yüksək ölüm riskli təbii və ya antropogen fəlakətlərdə də bu maddənin işə salınması mümkündür. Məsələn, “Kolyadenko və Başqaları Rusiyaya qarşı” [3] işdə güclü çay daşqınından əmlak zərəri görmüş şəxslərin şikayətinə baxılmış, ölüm faktı olmasa da cavabdeh dövlətin 2-ci maddə ilə məsuliyyəti təsdiq olunmuşdu. Belə ki, 2001-ci ilin avqustunda Pionerskaya çayı üzərindəki su anbarında səviyyənin təhlükəli həddə çatması səbəbindən məsul şəxslər anbardan su buraxılışını təcili artırmış, su kütləsi çay bəndlərini dağıdaraq ərizəçilərin evlərinə və təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuşdu. Ərizəçilər bildirmişlər ki: 1) məsul

şəxslər çayda suyun kəskin artacağı barədə sakinlərə xəbərdarlıq etməmişlər; 2) bəndləri gücləndirmək üçün tədbir görməmişlər; 3) onlara dəymiş ziyanı məhkəmə yolu ilə kompensasiya edə bilməmişlər. Məhkəmə hesab etdi ki, göstərilən hallar, yəni dövlətin öz pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirməməsi Konvensiyanın 2-ci maddəsinin mahiyyət cəhətdən pozuntusunu təşkil edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsi həmçinin prosessual cəhətdən pozulmuş sayılır, ona görə ki, işə baxan yerli məhkəmələr məsul şəxslərin cavabdehliyini təmin etmək üçün lazımi tədbirləri görməmişlər. Ərizəçilərin yaşayış yerlərinin və təsərrüfatının qorunması üçün lazımi tədbirlərin görülməməsi Konvensiyanın 8-ci (Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) və 1 sayılı Protokolunun 1-ci (Mülkiyyətin müdafiəsi) maddələrini də pozmuşdur.

“Özəl və Başqaları Türkiyəyə qarşı” işdə [4] ərizəçilər 17 avqust 1999-cu ildə baş vermiş zəlzələdə yıxılan binalar altında ailə üzvlərini itirən zərərçəkənlər idi. Məhkəmə Konvensiyanın 2-ci maddəsinin prosessual cəhətdən pozulduğunu tanımaqla qət etmişdi ki, Türkiyə hakimiyyət orqanları binaların yıxılmasının texniki səbəblərini və buna görə məsuliyyət məsələsini həll etmək üçün operativ addımlar atmayıb. Aidiyyəti orqanlar operativ şəkildə istintaq aparmaqla binaların yıxılma səbəblərini və keyfiyyətsizliyə məsul şəxsləri müəyyən edərək inşaatla bağlı qanunsuz əməllərə və ya bu cür əməllərdə əlbirlik hallarına dövlətin dözümsüzlüyünü ortaya qoymalı idilər.

2) İşgəncələrin qadağan edilməsi (maddə 3)

“Florea Rumıniyaya qarşı” işdə [5] arterial hipertenziyadan əziyyət çəkən ərizəçi şikayət etmişdi ki, həbsdə olduğu doqquz ay ərzində 35 yerlik kamerada 110-120 məhbüsə bir yerdə saxlanılmış, onların tam əksəriyyəti siqaret çəkən olmuşlar. Həddən artıq tünlük, gigiyena yoxsulluğu və daimi siqaret tüstüsü onun sağlamlıq durumunun pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Məhkəmə təsdiq etdi ki, ərizəçi təqribən üç il həbsdə olduğu müddətdə Avropa standartlarından aşağı olan dar şəraitdə yaşamışdır. Siqaret çəkən məhbüslərlə kamerada və xəstəxana palatasında bir yerdə olmağa gəlincə Məhkəmə qeyd etdi ki, ərizəçinin fərdi kamerası olmayıb, həbsxanada və hətta xəstə

təxanada digər məhbusların siqaret çəkməsi səbəbindən passiv çəkməyə (ing. passive smoking) məruz qalıb. Passiv çəkmə ilə bağlı Avropa məkanında konsensus olmasa da, Rumıniyada 2002-ci ilin iyun ayından etibarən qüvvədə olan qanunvericiliyə görə xəstəxanalarda siqaret çəkilməsi qadağan edilmiş, məhkəmələr məhbusların saxlanma yerlərində siqaret çəkənlərin və çəkməyənlərin ayrı-ayrılıqda saxlanması barədə qərarlar vermişdilər. Beləliklə, ərizəçinin məruz qaldığı həbs şəraiti dövlətin neqativ öhdəliyindən yayınmasına səbəb olmuşdur ki, bu da Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu təşkil edir.

“Elefteriadis Rumıniyaya qarşı işdə” [6] də Məhkəmə xroniki ağciyər xəstəliyi olan ərizəçinin həbsxanada passiv çəkməyə məruz qalmasını 3-cü maddənin pozuntusu kimi tanımışdır. Məhkəmə qeyd edir ki, müvafiq xəstəlikləri olan və həkim rəyinə əsasən passiv çəkmədən uzaq tutulmalı olan məhbusun həbsxanalarda lazımi şərait olmaması üzündən passiv çəkməyə məruz qalması keçərliliyi səbəb deyildir. Kameralarda havanın tez-tez dəyişdirilməsi və ya daimi ventilyasiyanın olması da faktı dəyişmir. Müvafiq diaqnozlu məhbus səhhətindəki pisləşmənin məhz passiv çəkməyə məruz qalma üzündən baş verdiyini sübut etməyə borclu deyildir, müvafiq diaqnozlu şəxsin passiv çəkməyə məruz qalması özlüyündə 3-cü maddənin pozuntusunu tanımağa yetərlidir.

Beləliklə, ilkin mərhələ olaraq, müvafiq xəstəlik diaqnozlu məhbusların həbsxanalarda passiv çəkmədən uzaq tutulmalı olmasına dair presedent yarandığını qeyd edə bilərik. Konvensiya üzvü olan bir sıra ölkələr həbsxanalarda siqaret çəkən və çəkməyən məhbusların ümumiyyətlə ayrı saxlanılması istiqamətində tədbirlər görmüşlər.

3) Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ (maddə 5)

Məhkəmə bu bənd üzrə iki işdə Konvensiyanın 5-ci maddəsinin pozuntusu ilə bağlı məsələyə baxmışdır. “Mangouras İspaniyaya qarşı” işin [7] hallarına görə, ərizəçinin kapitanlıq etdiyi gəmi 2002-ci ilin noyabrında İspaniya sahillərində üzərəkən gövdə zədəsi səbəbindən 70 min ton mazut okeana axmış, dəniz flora və faunasına təsiri bir neçə ay davam edən ciddi ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. Cinayət işi gedişində ərizəçinin 3 milyon avro girov müqabilində azadlığa buraxıl-

ması şərti irəli sürülmüş, gəmi mülkiyyətçisi tərəfindən girovun təmin olunmasınadək ərizəçi 83 gün həbsdə saxlanılmışdı. Ərizəçi şikayət etmişdir ki, tələb olunan girov məbləği həddindən artıq yüksək olmuş, onun şəxsi vəziyyəti nəzərə alınmadan müəyyən edilmişdir, bu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin pozuntusu sayılmalıdır. Məhkəmə bu iddialarla razılaşmayaraq qeyd etdi ki, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində getdikcə daha yüksək standartların tələb edilməsinə paralel olaraq demokratik cəmiyyətlərdə fundamental dəyərlərin qorunması da daha çox qətiyyət tələb edir. Vurulmuş ziyanın miqyasını nəzərə alaraq məhkəmənin təyin etdiyi girov məbləği ifrat hesab olunmamalıdır.

Digər iş niderlandlı Greenpeace fəallarının Rusiya hüquqmühafizə orqanları tərəfindən tutulub iki ay Rusiya ərazisində saxlanılması ilə bağlı olmuşdur. Məsələ Rusiya və Niderland hökumətləri arasında dəniz hüququna dair arbitraj əsasında həllini tapmış, fəallar müəyyən kompensasiya ödənilməklə amnistiya edilmişdilər. Məhkəmə müəyyən əsaslarla ərizəni baxışa qəbul etmiş, Rusiya tərəfindən Konvensiyanın 5-ci maddəsinin pozulduğunu tanımışdır [8].

4) Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ (maddə 6)

Bu kateqoriya işlər adətən üzv ölkələrdə məhkəmə hakimiyyətinin həddləri ilə bağlı olduğu üçün xüsusi qəlizliklə səciyyələnir. Odur ki, ərizələrin qəbul edilməz sayılması, habelə iddia olunan pozuntunun tanınmaması bu qəbil işlərdə daha çox rast gəlinir.

“Atanassoğlu və Başqaları İsveçrəyə qarşı” [9] işdə ərizəçilər Atom Elektrik Stansiyası (AES) yaxınlığında 1-ci zona sayılan kəndlərdə yaşayırdılar. Onlar şikayət etmişdilər ki, Federal Şuranın AES-in istismar lisenziyasının uzadılmasına dair qərarı ilə bağlı məhkəməyə müraciət etməkdən məhrum edilənlər və Federal Şuranın izlədiyi prosedur ədalətli olmayıb. Bundan başqa, yaşamaq və fiziki toxunulmazlıq hüquqlarının pozulmasından şikayət etməyə imkan verən effektiv hüquqi müdafiə vasitələri onlar üçün əlçatan olmamışdır. Məhkəmə qərara aldı ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi hazırkı işdə tətbiq oluna bilməz. Federal Şuranın qərarı ilə ərizəçilərin is-

tinad etdiyi hüquqlar (həyat, fiziki toxunulmazlıq, əmlak) arasında əlaqə çox zəifdir, 6-cı maddənin 1-ci bəndini işə salmağa yetərsizdir.

“Hovald Mur və Başqaları İsveçrəyə qarşı” [10] işin hallarına görə, hüquqları müdafiə olunan şəxsə 1960-70-ci illərdə iş yerində asbest təsirinə məruz qalma səbəbindən 2004-cü ilin may ayında bədxassəli plevral mezotelioma diaqnozu qoyulmuş, şəxs 2005-ci ildə vəfat etmişdir. Ərizəçilər (mərhumun həyat yoldaşı və iki qızı) onların məhkəməyə müraciət hüququnun pozulduğundan şikayət etmişlər. Belə ki, İsveçrə qanunvericiliyinə görə, bu hal üçün dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı iddia qaldırmaq müddətin (10 il) keçmə səbəbindən mümkün deyildir. Məhkəmə baxılan işin müstəsna xarakterinə görə qeyd edir ki, iddia müddətləri ərizəçilərin məhkəməyə çıxışını Konvensiyanın 6-cı maddəsini pozma dərəcəsinə məhdudlaşdırmışdır. İddia müddətləri ilə bağlı hüquqi qaydalar ümumən mübahisə olunmasa da, belə hallar üçün istisnaların müəyyən edilməsinə ehtiyac yaranır. Bəzi xəstəliklər üçün təsir və onun nəticəsi arasında müddətin iddia müddətindən çox olması mümkündür. Buna görə xəstəliyin səbəb-nəticə-zaman nisbətləri və iddia müddəti ərzində diaqnostika oluna bilməməsi elmi qaydada sübut olunursa, bu fakt iddia müddəti məsələsinə baxılarkən nəzərə alınmalıdır.

Şikayət müddəti ilə bağlı digər işdə [11] Məhkəmə 6-cı maddənin pozuntusunu tanımamışdır. Ərizəçilərin binaları və torpaqları motokros şosesinin yaxınlığında yerləşirdi. Əyalət icra hakimiyyəti trekin iş saatlarının uzadılmasına dair qərar layihəsini və sonra qərarı öz saytında elan etmişdi. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, qərardan gec xəbər tutmuşlar, buna görə, qərardan apellyasiya şikayəti vermək imkanından məhrum olmuşlar. Onların fikrincə, qərar barədə məlumatın yalnız saytda yerləşdirilməsi düzgün deyil, məlumatlandırma üçün həm də ənənəvi üsullardan istifadə olunmalı idi. Məhkəmə hesab etdi ki, milli hakimiyyət orqanları mülahizə azadlığı çərçivəsində hərəkət etmişlər, ərizəçilərin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun qeyri-mütənasib şəkildə məhdudlaşdırılmasına dəlalət edən əlamətlər mövcud deyil. Əyalət icra hakimiyyətinin istifadə

etdiyi elektron nəşr sistemi daha müasir və səmərəli idarəçiliyi təmsil etməklə, cəmiyyətin maraqları ilə ərizəçilərin maraqları arasında ədalətli təfəvvüzü təmin edir.

5) *Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ (maddə 8)*

Ekoloji hüquqlarla bağlı işlərin əksəriyyəti bu maddə üzrə baxılmışdır. Maddənin məzmunu əhatəsi ekoloji zəminli demək olar bütün işlərdə ona istinad etməyə imkan verir. Məhkəmə bu kateqoriya işlər üzrə hüquqi mövqeyinin əsas başlanğıclarını 1990-cı ildə baxılmış “Pauell və Rayner Böyük Britaniyaya qarşı” [12] işdə müəyyən etmişdir. Hitrou hava limanının yaxınlığında yaşayan ərizəçilər icazə verilən səs-küy səviyyəsini qəbul edilməz saymış, səs-küyü azaltmaq üçün hökumətin gördüyü tədbirləri yetərsiz hesab etmişdilər. Məhkəmə hava limanının yaratdığı səs-küyün ərizəçilərin həyat keyfiyyətinə və evlərindən məmnunluğuna mənfi təsir göstərdiyi ilə razılaşsa da, qeyd etmişdir ki, sıx məskun şəhər yerlərində böyük beynəlxalq hava limanlarının mövcudluğu və reaktiv təyyarələrdən artan istifadə ölkənin iqtisadi rifahı üçün müasir zərurətdir. Hava limanında və onun ətrafında təyyarələrin səs-küyünə nəzarət etmək, azaltmaq və kompensasiya etmək üçün aidiyyəti orqanlar tərəfindən kifayət sayılacaq tədbirlər görülmüşdür. Odur ki, hökumətin mülahizə azadlığı həddini aşdığını və ya Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən ictimai və fərdi maraqlar arasında təmin edilməli olan ədalətli balansın pozulduğunu təsbit etmək üçün əsaslar mövcud deyildir.

Hitrou hava limanı ilə bağlı 2003-cü ildə baxılmış digər işdə (Hatton və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı) [13] Böyük Palata 8-ci maddə ilə bağlı məsələni yenə hökumətin xeyrinə həll etmişdir. Hava limanı yaxınlığında yaşayan və yaşamış ərizəçilər bildirmişlər ki: 1) hökumətin Hitrou hava limanında gecə uçuşları ilə bağlı siyasəti onların Konvensiyanın 8-ci maddəsi ilə təsbit olunan hüquqlarını pozmuşdur; 2) gecə saatlarında təyyarələrin səsi onların normal yuxusunu pozmaqla sağlamlıqlarında problemlər yaratmışdır; 3) vəziyyətdən şikayət üçün effektiv daxili müdafiə vasitəsi olmamışdır. Böyük Palata nəzərə çatdırır ki, gecə uçuşları müasir dövrün labüd

reallığıdır. Səs-küyün azaldılması üçün müasir texnologiyaların imkan verdiyi hədlərdə görülmüş tədbirlərin ərizəçiləri məmnun edəcək səviyədə olmamasını hökumət tərəfindən 8-ci maddənin pozuntusu kimi qiymətləndirmək olmaz. Digər tərəfdən, hava limanının yaratdığı səs-küy ətraf evlərin bazar qiymətlərinin azalmasına səbəb olmamışdır, ərizəçilər başqa yerə köçmək istədikdə maliyyə itksinə məruz qalmayacaqlar.

Hava limanlarının səs-küyü ilə bağlı daha bir şikayət 2012-ci ildə Fransaya qarşı baxılmışdır [14]. Məhkəmə 8-ci maddənin pozulma iddiasını eyni arqumentlərlə rədd etdi. Bununla, hava limanları məsələsində qəti məhkəmə presedentinin yarandığını qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə, məhkəmənin fəaliyyətində müasir texnologiyalarla və elmlə ayaqlaşma təmayülü aydın nəzərə çarpır. Xüsusən, ekoloji təsir mənbələrinin müasir ya köhnəlmiş texnologiyalar olması qərarlara ciddi təsir göstərir.

1994-cü ildə baxılmış “Ostra Lopez İspaniya qarşı” [15] işi sənaye çirkliliyi sahəsində presedent hüququnun əsasını qoyan əsas işlərdəndir. Ərizəçinin yaşadığı qəsəbə son illərdə dəri emalı müəssisələri ilə dolmuşdu. Onlardan biri də ərizəçinin evinin bir neçə addımlığında qurularaq, köhnə texnologiyalarla fəaliyyət göstərirdi. Səxdən yayılan pis qoxular, səs-küy, boğucu tüstü ilə bağlı ərizəçinin bələdiyyəyə, daha sonra yuxarı instansiyalara etdiyi şikayətlər nəticəsiz qaldı. Vəziyyəti qaydaya salmağın mümkün olmadığına əmin olduqdan sonra, xüsusən qızının pediatriyaya təkid etməsinə görə yaşayış yerini dəyişməyə məcbur qalmışdı. Məhkəmə hökumətin ictimai mənafeələr və sakinlərin şəxs həyatı arasında ədalətli balans yarada bilmədiyini təsdiq etdi.

Sənaye çirklənməsi ilə bağlı baxılmış ən təfsilatlı presedent “Fadeyeva Rusiyaya qarşı” işidir [16]. Bu işdə Məhkəmə cavabdeh ölkə vəkillərinin fiktiv arqumentlərini dəf etmək üçün xeyli səy göstərmiş və bu əsnada çox sayda təfərrüatlarla varmışdır. Ərizəçi yaxınlığında yaşadığı böyük polad zavodunun onun sağlamlığına və rifahına təhlükə yaratması səbəbilə aidiyyəti orqanlardan başqa yerə köçmək üçün kömək istəmiş, ancaq orqanlar uzun müddət ərzində onun köçürülmə məsələsini həll etməmişdilər. Məhkəmə hesab et-

di ki, cavabdeh dövlət ictimai maraqlarla ərizəçinin evinə və şəxsi həyatına hörmət hüququ arasında ədalətli balans təmin etməməklə Konvensiyanın 8-ci maddəsini pozmuşdur. Müvafiq qurumlar yüksək çirklənmə üzündən müəyyən məsafədə olan bütün sakinlərin, o cümlədən ərizəçinin köçürülməli olduğuna dair rəy versələr də, məsələ həll olunmadan qalırdı. Məhkəmə qeyd edir ki, dövlətin və ya çirkləndirici müəssisənin ərizəçini başqa mənzillə təmin etmək öhdəliyini qət etmək Məhkəmənin səlahiyyətinə aid məsələ deyil. İstənilən halda, üzv dövlətlər 8-ci maddənin mahiyyətindən irəli gələn pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün tədbirləri özləri müəyyən etməlidirlər.

Konvensiyanın 8-ci maddəsi kontekstində baxılan digər bir məsələ informasiya almaq hüququ ilə bağlıdır. Bu kateqoriya üzrə xeyli sayda iş baxmaqla Məhkəmə qəti presedent müəyyən etmişdir. “Roş Böyük Britaniyaya qarşı” [17] 2005-ci ildə baxılmış işin hallarına görə, ərizəçi 1960-cı illərin sonunda Britaniya ordusundan tərxis olunmuş, 1980-ci illərdə yüksək qan təzyiqi, hipertoniya, bronxit və astma diaqnozu ilə əlil kimi qeydə alınmışdı. Sağlıq problemləri 1960-cı illərdə İngiltərənin Porton Daun kazarmasında iprit və sinir qazı sınaqlarında iştirak etməsi nəticəsində yaranmışdı. Ərizəçi digər Konvensiya pozuntuları ilə yanaşı iddia edirdi ki, həmin sınaqlarda iştirak öncəsi mümkün riskləri qiymətləndirməyə imkan verən məlumatlar ona təqdim olunmamışdır. Şikayəti Konvensiyanın 8-ci maddəsi üzrə təmin edərək Məhkəmə qeyd etmişdir ki, Birləşmiş Krallıq hökuməti bu cür hallarda bütün müvafiq sənədlərə çıxış imkanı yaratmaq üçün effektiv və əlçatan proseduru təmin etmək üzrə pozitiv öhdəliyinə əməl etməmişdir. Nəticədə, sınaqlarda iştirak edən ərizəçi üçün məruz qalacağı riskləri qiymətləndirməyə imkan verən müvafiq məlumatlar əlçatmaz olmuşdur. Məhkəmə xüsusilə qeyd edir ki, bu cür məlumatlar açıq resurslarda (kitablar, internet və sair) mövcud olsa belə, onları tapıb tanış olmaq vəzifəsi riskli sınaqlarda iştiraka cəlb edilən şəxslərin üzərinə qoyula bilməz.

Beləliklə, Məhkəmənin hüquqi mövqeyinə görə, dövlət qurumları və ya özəl təşkilatlar çərçivə-

sində aparılmasından asılı olmayaraq hər hansı sınaq, tədqiqat, eksperiment və digər fəaliyyətlərə iştirakçı kimi cəlb olunan və ya bu cür fəaliyyətlərdən hər hansı digər formada təsirə məruz qala bilən şəxslərin mümkün hər cür risk barədə müvafiq prosedurla məlumatlandırılması Konvensiya üzvü dövlətlərin pozitiv öhdəliyidir.

Məhkəmə Konvensiyanın 8-ci maddəsi pozuntusunun tanındığı hallarda işə digər maddələr üzrə baxışı adətən izafi sayır. “Querra və başqaları İtaliyaya qarşı” [18] işin hallarına görə, ərizəçilər gübrə istehsalı zavodundan təqribən bir kilometr məsafədə yaşayırdılar. Zavodda daha əvvəl də bir neçə qəza olmuş, 1976-cı ildə baş verən ən ağır qəzada zəhərli qazlar tərkibli tonlarla məhlul partlayış nəticəsində ətrafa səpələnmiş, sakinlərdən 150 nəfər kəskin arsen zəhərlənməsi diaqnozu ilə xəstəxanaya yerləşdirilmişdi. Onlar iddia etmişlər ki: 1) aidiyyatı orqanlar tərəfindən praktiki tədbirlərin görülməməsi, xüsusən çirklənmə səviyyəsinin və fabrikin fəaliyyəti nəticəsində yaranan böyük qəza təhlükələrinin azaldılmaması onların həyatına və fiziki toxunulmazlığına hörmət hüquqlarını pozub; 2) zavodun fəaliyyət riskləri və qəza hallarında sakinlərin hansı tədbirlər görməli olması haqda aidiyyəti orqanların onları təlimatlandırmaması məlumat almaq hüququnu pozmuşdur. Məhkəmə qət etdi ki, İtaliya hökuməti ərizəçilərin şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu təmin etməklə bağlı pozitiv öhdəliyini yerinə yetirməyib. Ətraf mühitin ciddi şəkildə çirklənməsi insanların rifahını və öz evindən məmnun yaşamaq imkanlarını korlamaqla şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu pozur.

“Di Sarno və başqaları İtaliyaya qarşı” işdə [19] Məhkəmə BMT-nin Ətraf Mühit Məsələlərində İnformasiya əldə etmək, Qərarların Qəbulunda İctimai İştirak və Ədalət Mühakiməsinə Çıxış haqqında Konvensiyasının (Orhus Konvensiyası) müddəalarına istinad edərək, təhdidlər haqqında məlumat vermək öhdəliyinin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Üzv dövlətlər həm təhlükəli insan fəaliyyəti, həm də təbii fəlakətlərlə bağlı maraqlı şəxsləri gecikdirmədən məlumatlandırmaq, məlumatların yenilənməsini təmin etmək öhdəliyi daşıyırlar. Məhkəmə Orhus Konvensiyasını həmin ərazidə beynəlxalq hüququn mənbəyi

kimi göstərmişdir, çünki İtaliya həmin Konvensiyaya qoşulmuşdu. “Taşkın və başqaları Türkiyəyə qarşı” [20] işdə də Orhus Konvensiyası beynəlxalq hüquq mənbəyi kimi göstərilir, hərçənd Türkiyə işə baxıldığı zaman Konvensiyanın üzvü deyildi.

Orhus Konvensiyasının 5-ci maddəsinə əsasən hər bir üzv ölkə aşağıdakıları təmin etməlidir:

a) dövlət orqanları öz funksiyalarına uyğun ekoloji məlumatlara və onları yeniləyə bilmək imkanlarına malik olmalıdır;

b) ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək planlaşdırılan və davam edən fəaliyyətlər haqqında məlumatların dövlət orqanlarına operativ şəkildə təqdim edilməsini təmin etmək üçün məcburi sistemlər yaradılmalıdır;

c) insan fəaliyyəti və ya təbii səbəblərdən asılı olmayaraq, insan sağlamlığına və ya ətraf mühitə hər hansı bilavasitə təhlükə yarandıqda, bu təhlükədən irəli gələn fəsadların qarşısını almaq və ya yumşaltmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verən bütün məlumatlar və dövlət qurumunun sahib olduğu biliklər dərhal və təxirə salınmadan təsirə məruz qalan bütün insanların nəzərinə çatdırılmalıdır [21].

Göründüyü kimi, ekoloji işlərin nisbətən yaxın tarixdə və nisbətən az sayda olmasına baxmayaraq İHAM bu sahədə presedent hüququnu əsasən formalaşdırmağa nail olmuşdur. Ekoloji işlərlə bağlı Avropa Ədalət Məhkəməsi də öz presedentini yaratmaq istiqamətində xeyli işlər görmüşdür və onun seçdiyi istiqamətlər İHAM-ın fəaliyyətinə təsir göstərir. Məhkəmənin elmi-texnoloji inkişafa uyğunlaşmaq cəhdləri xüsusən qeyd olunmalıdır.

Ərizələrin baxışa qəbulu və qərarlar arasında illərlə, bəzən 10 ildən artıq ləngimənin mənfəi və müsbət tərəfləri qeyd olunmalıdır. Müasirləşən həyatın çağırışlarına reaksiya verməkdə labüd gecikmə bəzi kateqoriya işlərdə arzu edilməz sayılır. Lakin Məhkəmə fəaliyyəti təkamülçü prinsiplərə əsaslandığından, bir çox həssas məsələlərdə qərar vermək üçün ictimai rəyin və fikir axınlarının dəyişməsinə izləməklə Məhkəmə daha adekvat qərarlar vermək imkanı qazanır. Texnologiyaların inkişafından irəli gələn hallarla bağlı işlərdə, o cümlədən ekoloji işlərdə bunun əhəmiyyəti daha qabarıq nəzərə çarpır.

Aparılmış təhlil və çıxarılmış nəticələr İHAM-ın fəaliyyətinin tədris prosesində həm Məhkəmə fəaliyyətinin ümumi prinsiplərinin, əsas kateqoriya və anlayışlarının, həm də ekoloji işlərin spesifikasiyasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Azərbaycan Respublikası Konvensiyaya

üzv olduğundan, Məhkəmə fəaliyyətinin, yaranmış və yaranmaqda olan presedent hüququnun izlənilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində nəzərə alınması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Vasak K. Les problèmes spécifiques de la mise en oeuvre des droits économiques et sociaux de l'homme. Université catholique de. Centre d'études européennes. Vers une protection efficace des droits économiques et sociaux. Deuxième colloque de Département des droits de l'homme. Louvian, Vander. 1973. - pp. 11-34
2. Budaeva and Others v. Russia. App nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02, 15343/02. Judgment 20.03.2008.
3. Kolyadenko and Others v. Russia. App nos. 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05. Judgment 28.02.2012
4. M. Özel and Others v. Turkey. App nos. 14350/05, 15245/05 and 16051/05. Judgment 17.11.2015.
5. Florea v. Romania. App no. 37186/03.
6. Elefteriadis v. Romania. App no. 38427/05. Judgment 25.01.2011
7. Mangouras v. Spain. App no. 12050/04. Judgment 8.01.2009.
8. Bryan and Others v. Russia. App no. 22515/14. Judgment 27.06.2023.
9. Athanassoglou and Others v. Switzerland. App No. 27644/95. Judgment 06.04.2000
10. Howald Moor and Others v. Switzerland. App nos. 52067/10, 41072/11. Judgment 11.03.2014
11. Stichting Landgoed Steenberg and Others v. the Netherlands. App no. 19732/17.
12. Powell and Rayner v United Kingdom. App no. 9310/81. Judgment 21.02.1990
13. Hatton and Others v. the United Kingdom. App no. 36022/97. Judgment 8.07.2003
14. Flamenbaum and Others v. France. App no. 3675/04 and 23264/04. Judgment 13.12.2012
15. López Ostra v. Spain. App no. 16798/90. Judgment 09.12.1994.
16. Fadeyeva v. Russia. App no. 55723/00. Judgment 09.06.2005
17. Roche v. The United Kingdom. App no. 32555/96. Judgment 19.10.2005
18. Guerra and Others v. Italy. App no. 14967/89, [1998]
19. Di Sarno and Others v. Italy. App No. 30765/08. Judgment 10.01.2012.
20. Taşkın and Others v. Turkey. App no. 46117/99. Judgment 10.11.2004
21. Orhus Konvensiyası. Elektron resurs: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/text>

Саадат НОВРУЗОВА

доктор юридических наук

Преподаватель юридического факультета Университета Хазар

О ПРАВОВОЙ ПОЗИЦИИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА ПО ЭКОЛОГИЧЕСКИМ ДЕЛАМ

РЕЗЮМЕ

В статье классифицированы экологические дела на основе более чем 100 решений, находящихся в архиве Европейского суда по правам человека. Путем изучения решений, в которых подробно выражены правовые позиции Суда, раскрывается содержание прецедентного права Суда по экологическим делам, его основные принципы и категории, специфика определения баланса между индивидуальными и общественными интересами, позитивные обязательства и пределы усмотрения гос-

ударств-членов Конвенции. Хотя в заявлениях по экологическим делам обычно излагается о нарушениях сразу нескольких статей Конвенции, Суд предпочитает рассматривать дело по той статье, которую он считает более существенной. На основе применяемых статей Конвенции проведен анализ по пяти категориям дел. Путем исследования в хронологическом порядке судебных решений по каждой категории обобщены тенденции становления и развития правовых позиций Суда по экологическим делам.

Ключевые слова: окружающая среда, Суд, права человека, позитивные обязательства, Конвенция, статья, решение

Saadat NOVRUZOVA

Doctor of Laws

Lecturer of Khazar University Law Department

ON THE LEGAL POSITION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN ENVIRONMENTAL CASES

SUMMARY

The article classifies environmental cases based on more than 100 decisions held in the archives of the European Court of Human Rights. By studying the decisions in which the legal positions of the Court are expressed in detail, are revealed the content of the case law of the Court on environmental cases, its basic principles and categories, the specifics of determining the balance between individual and public interests, positive obligations and the margin of appreciation of the member states of the Convention. Although applications in environmental cases usually allege violations of several articles of the Convention, the Court prefers to consider the case under the article that it considers more significant. Based on the applicable articles of the Convention, an analysis was carried out for five categories of cases. By examining court decisions in each category in chronological order, the tendencies in the formation and development of the legal positions of the Court in environmental cases are summarized.

Key words: environment, Court, human rights, positive obligations, Convention, article, decision

UOT 342.7

DOI: <https://doi.org/10.62130/ISVL4327>**Rəhimova MƏLƏKXANIM**

Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası
Akademiyasının elmi katibi, Bakı Dövlət Universiteti
Hüquq fakültəsi "İnsan hüquqları və informasiya hüququ"
UNESCO kafedrasının müəllimi
e-mail: melek.rahimovaff@gmail.com

AFRİKADA LAYIQLI HƏYATI TƏŞVIQ EDƏN QURUM VƏ PROQRAMLARIN HÜQUQİ ƏSASI

XÜLASƏ

İnsanın gündəlik tələbatlarının adekvat standartlar çərçivəsində ödənməsinə dair normativ aktlarda əksini tapmış müddəalar yalnız real həyatda təmin olunduğu zaman tam realizə edilmiş hesab oluna bilər. Müəllif tərəfindən öncəki tədqiqat işlərimizdə geniş surətdə təhlil edilmiş Afrika regionunda layiqli həyat hüququnun normativ əsasının müvafiq məqalədə son nəticə olaraq məhz qurumlar vasitəsilə həyata keçirilməsi əsasları təhlil edilir. Məqalədə həmçinin Afrika regionunda layiqli həyat hüquqlarının təşviqi istiqamətində fəaliyyət göstərən təşkilati mexanizmlərin təsnifatı aparılır, onların tarixi, funksiyaları, layiqli həyata nail olmaq istiqamətində fəaliyyəti araşdırılır, həyata keçirilən müvafiq proqram və planlar təhlil edilir, müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: layiqli həyat hüququ, layiqli həyat səviyyəsi, adekvat standartlar, sosial hüquqlar, iqtisadi hüquqlar, rifah dövləti, təşkilati mexanizmlər, sosial proqramlar, Afrika regionu, məhkəmə təcrübəsi.

1.1. Giriş

İnsanın gündəlik tələbatlarının layiqli səviyyəyə ödənməsinə dair normativ aktlarda əksini tapmış müddəalar yalnız real həyatda təmin olunduğu zaman onlar tam olaraq realizə edilmiş hesab oluna bilər. Daha öncə araşdırdığımız digər bütün regionlarda olduğu kimi Afrika qitəsində də rifah halının yaxşılaşdırılması və adekvat standartlara uyğun layiqli həyatın təminatı mexanizmi iki meyar üzərində qurulur:

- Layiqli həyat hüquqlarının müqavilə əsası;
- Layiqli həyat hüquqlarının təşkilati əsası

Öncəki tədqiqat işlərimizdə geniş surətdə təhlil etdiyimiz Afrika regionunda layiqli həyat hüququnun normativ əsasının bu dəfə son nəticə olaraq məhz qurumlar vasitəsilə həyata keçirilməsi əsaslarını təhlil edəcəyik.

Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, müqavilədə formal əksini tapmış layiqli həyat hüququ

son nəticədə müvafiq təşkilati mexanizmlər vasitəsilə öz təminatını tapır. Bu qurumlar isə regionda layiqli həyat hüququnun təşviqi istiqamətində öz orqan və vəzifəli şəxsləri vasitəsilə müəyyən proqramlar həyata keçirir.

1.2. Təşkilati mexanizmlər

Region müstəqillik əldə edildikdən sonra burada ilk mühüm kontinental təsisat kimi Afrika Birliyi Təşkilatı (OAU) çıxış edir. O, 25 may 1963-cü ildə Əddis-Əbəbədə diplomatiya, xüsusilə Afrika azadlıq hərəkatlarına dəstək, sərhəd münafişələri, regional və vətəndaş müharibələrində vasitəçilik, iqtisadiyyat və kommunikasiya sahəsində tədqiqatların aparılması məqsədilə yaradılmışdır [2]. Təşkilat sosial sahədə insan hüquqlarının təşviqini orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Afrika Birliyi Təşkilatının hüququ varisi kimi 9 iyul 2002-ci ildə Afrika İttifaqı (AU) təsis

edilmişdir. AU-nun qərargahı Efiopiyanın Əddis-Əbəbə şəhərindədir.

Öz vətəndaşları tərəfindən idarə olunan və global arenada dinamik bir qüvvə təmsil edən inteqrasiya olunmuş, firavan və dinc Afrikanın yaradılması Afrika İttifaqının vizyonunu təşkil edir [10].

Afrika İttifaqının tərkibində əsas orqan Afrika İttifaqının Assambleyasıdır. Qurum üzv dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının daxil olduğu ali siyasət və qərar qəbul edən orqan olaraq fəaliyyət göstərir. Assambleya Afrika İttifaqının siyasətini və prioritetlərini müəyyən edir, illik proqramını qəbul edir, qərarlarının icrasına nəzarət edir [3]. Afrika İttifaqının Dövlət və Hökumət Başçıları Assambleyası Qaydalarının I fəslinin 4-cü maddəsinin c bəndinə görə, Assambleya qitənin siyasi və sosial-iqtisadi inteqrasiyasını sürətləndirmək funksiyasına malikdir [17].

Afrika Birliyi Təşkilatının Nizamnaməsinin 20-ci maddəsinə uyğun olaraq Assambleya zəruri hesab etdiyi komissiyaları yaratmaq səlahiyyətinə malikdir [14].

1999-cu ilin iyulunda Assambleya qitədə iqtisadi və siyasi inteqrasiya prosesini sürətləndirmək məqsədilə növbədənəkar sessiyanın çağırılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Elə həmin vaxtdan da Afrika Birliyinin rəsmi fəaliyyətə başlamasına səbəb olan dörd Sammit keçirilmişdir:

- 1999-cu ildə Sirdə keçirilmiş Fövqəladə Sessiya Afrika İttifaqının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir.
- 2000-ci ildə Lome Sammiti İttifaqın Təsis Aktını qəbul etmişdir.
- 2001-ci ildə Lusaka Sammiti Afrika İttifaqı tərəfindən həyata keçiriləcək yol xəritəsini tərtib etmişdir.
- 2002-ci ildə Durban Sammiti Afrika İttifaqının Dövlət Başçılarının 1-ci Assambleyasının çağırılması ilə nəticələndi.

1986-cı il tarixli İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 30-cü maddəsinə uyğun olaraq Afrika Birliyi Təşkilatının tərkibində Qambiyanın Banjul şəhərində İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyası insan və xalqların hüquqlarını təşviq etmək, onların müdafiəsini təmin etmək, Xartiyanın müddəalarını şərh et-

mək və s. məqsədlərlə İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyası yaradılmışdır [4]. Komissiyasının tərkibində regionun rifah halının təminatı istiqamətində Sosial və İqtisadi Hüquqlar üzrə Fəaliyyət Mərkəzi bu fəaliyyətlər həyata keçirir. Afrika İttifaqı Komissiyası Əsasnaməsinin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq Assambleya və İcraiyyə Şurası tərəfindən həvalə edilmiş məsuliyyət sahələrində tədbirlər görmək vəzifəsi həvalə olunmuşdur [17].

Afrika Komissiyası tərəfindən regionda insan və xalqların hüquqlarının sistemə pozulması hallarının mövcudluğu qənaətinə gəlində bu barədə ittifaqın Baş Assambleyasına məlumat verir, Assambleyanın tapşırığı ilə bu hadisələri araşdırır, nəticə və təkliflər barədə ona məlumat təqdim edir. Komissiya ilk 10 illik fəaliyyətində Assambleya insan hüquqlarının kütləvi pozulması barədə 34 məlumatla müraciət etmişdir [1, s. 274].

1. Afrika Komissiyası layiqli həyat hüquqları sferasında bir çox məsələlərə də baxmışdır. Belə ki, Komissiya Nigeriyaya qarşı 155/96 sayılı işdə mənzil və qida hüququ ilə bağlı əlamətdar bir qərar verdi. Nigeriya hökumətinin hərbi qüvvələrinin hərəkətləri və Niger Deltasının istismarı ilə bağlı qeyri-sağlam ətraf mühitin idarə edilməsi ilə insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasına töhfə verdiyi iddia edildiyi halda, Komissiya mənzil və qida hüquqlarının pozulması hallarını aşkar edərək hüququnun məzmunu ilə bağlı fərqli yanaşmanı müəyyən etdi. Qərara görə, mənzildən istifadə mənzil və şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun məcmusunu, qida hüququ isə həyat, sağlamlıq, iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf hüquqlarını özündə əhatə edir. Komissiyanın bildirdiyinə görə, işin mahiyyəti üzrə müdafiə vəzifəsinə də rast gələ bilərik ki, bu vəzifə özündə ev, mülk və torpaq sahibləri olan subyektlər tərəfindən bu hüququn pozulmasının qarşısının alınmasını ehtiva edir. Qida hüququnun təminatı isə dövlətlərin mövcud qida mənbələrini qorumaq, təkmilləşdirmək və bütün vətəndaşlar üçün adekvat qidaya çıxış imkanını təmin etmək öhdəliyi müəyyənləşdirir. Bu hüququn öhdəlik kimi minimum əsası hökuməti qida mənbələrinin məhv olunması, çirklənməsi və talanması hallarından imtina etməyə vadar edir [20].

Assambleyanın tərkibində layiqli həyat hüquqları sferasında fəaliyyət göstərən komissiyalar isə bunlardır:

- İqtisadi və Sosial Komissiya;
- Təhsil, Elm, Mədəniyyət və Səhiyyə Komissiyası [14].

1958-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Şurası (ECOSOC) tərəfindən BMT-nin beş regional komissiyası təsis edilmişdir ki, onlardan biri də Afrika regionunda yerləşirdi. 54 üzv dövləti özündə birləşdirən bu komissiya iqtisadi və sosial inkişafı, regiondaxili inteqrasiyanı təşviq etmək məqsədi daşıyırdı.

2004-cü ilin iyul ayında Afrika İttifaqı Assambleyası Əsasnaməsinə uyğun olaraq Afrika Birliyi Üzv Dövlətlərin müxtəlif sosial və peşəkar qruplarından ibarət məsləhətçi orqan kimi İqtisadi, Sosial və Mədəni Şura (ECOSOC) təsis etmişdir (Asambleya/AU/Dekabr 48(III)) [18]. Afrika İttifaqı üzv dövlətlərinin müxtəlif sosial və peşəkar qruplarından ibarət məsləhət orqanı kimi yaradılmış bu qurumun funksiyalarına insan hüquqlarının təşviqi, Afrika sosial modelinin yaradılması, pan-Afrika dəyərlərinin formalaşdırılması məqsədi daşıyan qurumların dəstəkləməsi və s. aid idi.

İşgəncələrə Qarşı Ümumdünya Təşkilatında və b. Zaire qarşı işində dövlət əhalini içməli su ilə təmin etmədiyi halda AFCHR-in 16-cı maddəsinə əsasən minimum sağlamlıq standartını qorumaq üçün zəruri olan əsas xidmətləri göstərmək öhdəliyini pozduğu müəyyən edilmişdir [20].

İttifaqın tərkibində həmçinin İcraiyyə Şurasının işinin hazırlanması məqsədilə akkreditə olunmuş Üzv Dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət Daimi Nümayəndələr Komitəsi fəaliyyət göstərir. Daimi Nümayəndələr Komitəsinin İş Qaydalarının 3-cü maddəsinin V bəndinə əsasən, bu qurum İttifaqın proqram və layihələri ilə bağlı məsələlərə, xüsusən də qitənin sosial-iqtisadi inkişafı və inteqrasiyası ilə bağlı məsələlərə baxır və bununla bağlı İcraiyyə Şurasına tövsiyələr verirdi [17].

1988-ci ildə qəbul olunmuş və 2004-cü ildə qüvvəyə minmiş İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyasına Əlavə Protokolunun 1-ci maddəsində İnsan Hüquqları üzrə Afrika Məhkəməsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Afrika

Komissiyasının səmərəliliyini artırmaq və xüsusilə insan və xalqların hüquqlarının təminatına yönələn bu Məhkəmə bütün yerli müdafiə vasitələri tükəndiyi zaman şəxslər ağılabatan müddətdə hüquqlarının bərpası üçün bu Məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Məhkəmənin təşkilati aspektləri, yurisdiksiyası və fəaliyyəti bu Protokolla tənzimlənir və o, Afrika Birliyi Təşkilatı daxilində fəaliyyət göstərir. Protokolun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq isə Məhkəmə, bu Protokolun müddəalarını nəzərə alaraq İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyası ilə ona verilmiş İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyasının müdafiə mandatını tamamlayır. 3-cü maddədə Məhkəmənin yurisdiksiyası əks olunur və bu yurisdiksiyanın Nizamnamənin, bu Protokolun və aidiyyəti dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuş hər hansı digər müvafiq insan hüquqları sənədinin təfsiri və tətbiqi ilə bağlı ona təqdim edilmiş bütün işlərə şamil edildiyi göstərilir. Həmçinin Məhkəmə 4-cü maddəyə uyğun olaraq Afrika İttifaqının və onun üzv dövlətlərinin, onun hər hansı orqanının, İttifaq tərəfindən tanınan hər hansı Afrika təşkilatının tələbi ilə Komissiya tərəfindən araşdırılan məsələlər istisna olmaqla Nizamnaməyə və ya hər hansı digər müvafiq insan hüquqlarına aid hər hansı hüquqi məsələyə dair rəy verə bilər. 5-ci maddəyə uyğun olaraq isə Məhkəməyə aşağıdakı subyektlər şikayət təqdim etmək hüququna malikdirlər: 1) Komissiya; 2) Komissiyaya şikayət etmiş iştirakçı dövlət; 3) Komissiyaya şikayətin verildiyi iştirakçı dövlət; 4) vətəndaşı insan hüquqlarının pozulmasının qurbanı olan iştirakçı dövlət; 5) Afrika Hökumətlərarası Təşkilatları. Həmçinin Protokolun 34-cü maddəsinin 6-cı bəndinə uyğun olaraq Məhkəmə Komissiya qarşısında müşahidəçi statusuna malik müvafiq qeyri-hökumət təşkilatlarına və şəxslərə birbaşa onun qarşısında iş qaldırmaq hüququnu da verə bilər. 6-cı maddəyə görə, işin başlaması üçün bəzi hallarda Komissiyanın rəyi tələb oluna bilər, Məhkəmə daxil olan işlərə baxa və ya onları Komissiyaya verə bilər. Bundan başqa digər maddələrdə məhkəmənin tərkibi, iclasların keçirilməsi qaydası, işlərə baxılması, hakimlərin seçilməsi, onların səlahiyyət müddəti, vəzifə andı, Məhkəmənin yeri və qeydiyyat, və s. prosedurlar öz əksini tapır [15].

Məhkəmə fəaliyyət müddəti ərzində layiqli həyat hüquqlarının bərpası istiqamətində onlarla iş baxmışdır. Bunlardan biri 23 iyun 2022-ci ildə Ghaby Kodeih və Nabih Kodeih Benin Respublikasına qarşı 008/2020 nömrəli İş idi. Məhkəmə iddiaçının işdən çıxarılması haqqında Fərmanın ləğv edilməsi və onun layiqli iş hüquqlarının bərpası istiqamətində qərar qəbul etmişdi [12].

Növbəti işlərdən birində Məhəmməd Əziz Əl-Əkrəmi Tunis Respublikasına qarşı işdə də adekvat sağlamlıq imkanlarının təmin olunmasına dair müddəalara rast gəlirik [13].

Konqo Demokratik Respublikası məsələsi Ruanda Respublikasına qarşı 7 mart 2024-cü il tarixli, 007/2023 nömrəli işdə iddiaçı tərəfin irəli sürülən tələblər içində təhsil hüququ, mülkiyyət hüququ, mənzil hüququ, fiziki və psixi sağlamlığın ən yüksək standartlar hüququ, ailə hüququ, qida hüququ, inkişaf hüququ, təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ kimi layiqli həyat hüquqlarını təşkil edən alt qurumlar da yer almışdır [8].

Məhkəmənin təhsil sahəsində baxdığı mühüm işlərdən biri də Tike Mwambipile və İndi Bərabərlik Təşkilatının Tanzaniya Birləşmiş Dövlətlərinə qarşı 042/2020 nömrəli, 1 dekabr 2022-ci il tarixli işidir. İşin məğzinə görə dövlət hamilə və doğuş keçirmiş qızların ibtidai və orta məktəblərdə təhsil almasına və ya onların yenidən məktəblərə bərpa olunmasına icazə vermir ki, bu da həmin qadınların layiqli təhsil hüququnun məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. İddiaçılar müvəqqəti tədbirlər kimi 2002-ci il tarixli Təhsil Qaydalarının 4 nömrəli Qaydasının icrasının dayandırmasını və cavabdeh dövlətin hamilə və valideynlik edən qızları dövlət məktəblərindən kənarlaşdıran siyasətlərini ləğv etməsini tələb edirlər [21].

Uşaq Hüquqları və Rifahı üzrə 1999-cu il Afrika Xartiyasına uyğun olaraq, uşaqların hüquqlarını və rifahını təşviq etmək və qorumaq məqsədilə Afrika Birliyi Təşkilatının tərkibində 11 ekspertdən ibarət Uşaq Hüquqları və Rifahı üzrə Afrika Ekspertlər Komitəsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Komitə yarandığı dövrdən Afrikalı uşaqların layiqli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində olduqca əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir.

Regionda rifah halının yüksəldilməsi istiqamət göstərən başqa bir qurum kimi Afrika İqlim Fəaliyyət Platforması iqtisadi artımın və inklüziv dolanışq vasitələrinin yeni iqlimə uyğun ağıllı modeli ilə dəstəklənən ictimai faydalı təşkilatdır. Bu fəaliyyət həmçinin Afrikada hamı üçün layiqli dolanışq vasitələrin təmin olunması, orta gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi məqsədi daşıyır [7].

Regionda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə Afrika İttifaqının Təsis Aktı 3 əsas maliyyə institutunun, yəni Afrika Mərkəzi Bankı (ACB), Afrika Valyuta Fondu (AMF) və Afrika İnvestisiya Bankının (AIB) yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu 1991-ci ildə Afrika İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Abuja Müqaviləsində nəzərdə tutulan iqtisadi inteqrasiyanı həyata keçirmək istiqamətində fəaliyyətin davamı idi. Fikrimizcə, hər üç qurum əsasən iqtisadi məqsədlərə xidmət etsə də, son nəticədə Abuja Müqaviləsi 6 və 44-cü maddələrinə uyğun olaraq onlar Afrika İttifaqı üzv dövlətlərinə maliyyə yardımının göstərilməsi, onların rifah vəziyyətinin yüksəldilməsi, son nəticədə isə insanların layiqli həyat hüquqlarının təminatına yönəlirdi [5].

Afrika İttifaqı Assambleyası 2009-cu ilin fevral ayında keçirilmiş Sammitdə Afrika İnvestisiya Bankı haqqında Protokol və Əsasnamənin qəbulu ilə AİB-ni yaratdı (Assambleya/AU/Dekabr 251 (XIII)). Qərara görə Protokol və Əsasnamə 15 üzv dövlət tərəfindən ratifikasiya edildikdən 30 gün sonra qüvvəyə minməli idi. 1 sentyabr 2014-cü il tarixinə 20 üzv dövlət AİB-nin yaradılması haqqında Protokolu imzalamış və ikisi ratifikasiya etmişdir.

2.1. Afrikada layiqli həyatı təşviq edən proqramlar

“Rəngli əməyə üstünlük” adını almış siyasət 1954-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq 1962-ci ildə Cape yarımadasında, 1968-ci ildə isə Qərbi Keypdəki digər şəhər ərazilərində, 1978-ci ildə isə ölkənin qalan hissəsində afrikalıların ailə evləri ilə təmin olunması dayandırıldı. 1985-ci ildə bu siyasət nəhayət ləğv edildi və bununla da Afrika xalqının Qərbi Keypdə 99 illik icarə haqqı əldə etməsi mümkün oldu. 1986-cı ildə isə hökumət axınlara nəzarət siyasəti

tini tamamilə ləğv etdi [19].

Afrika ölkələrində iqtisadi və sosial inkişaf, layiqli hüquqların təminatı Laqos Fəaliyyət Planı (LPA) və Laqosun Yekun Aktı (1980); Afrika ölkələri arasında özünə güvənən inkişaf və əməkdaşlıq üçün proqram və strategiyaları kimi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

1980-cı illərdə regionda quraqlıq və qıtlıq böhranının hökm sürməsi səbəbindən mövcud vəziyyəti acınacaqlı edirdi. Regionda rifah halının yüksəldilməsi məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərəfindən 1980-ci illərdə Afrika İqtisadiyyatının Bərpası və İnkişafı üzrə Fəaliyyət Proqramı (UN-PAAERD) üzrə çoxistiqamətli fəaliyyətlər həyata keçirilmiş, bu məqsədlə Assambleya tərəfindən 1985-ci ilin iyulunda Əddis-Əbəbədə keçirilmiş 21-ci növbədənəkar sessiyada Afrikanın 1986-1990-cı illər ərzində İqtisadiyyatın Bərpası üçün Prioritet Proqramı (APPER) qəbul edilmişdir.

Bu regionda sosial rifahı təşviq etmək istiqamətində həyata keçirilən proqramlar içində 1995-ci il tarixli Qahirə Fəaliyyət Gündəliyi xüsusilə qeyd edilməlidir. Gündəlik Misirin paytaxtı Qahirədə keçirilən Nazirlər Şurasının fəvqəladə sessiyasında qəbul edilmişdir. Bu proqram Afrikanın siyasi, iqtisadi və sosial inkişafının yenidən başlaması məqsədilə həyata keçirilmişdir. Proqram çərçivəsində irəli sürülən əsas fikirlərdən biri kollektiv təhlükəsizliyin, davamlı sülhün və inkişafın təşviqinin əsas vasitəsinin məhz insan hüquqlarının təminatından başlaması məsələsi idi [16].

1999-cu il tarixli Qrand Bay (Mavritius) Bəyannaməsi çərçivəsində bu regionda rifah halının yüksəldilməsi məqsədilə fəaliyyət Proqramı da həyata keçirilmişdir.

1980-2000-ci illər üçün Afrikanın İqtisadi İnkişafı üzrə Laqos Fəaliyyət Planını və Laqosun Yekun Aktı qəbul edilmişdir. 1980-ci ilin apreldə Nigeriyanın Laqos şəhərində müxtəlif Afrika liderləri tərəfindən konfrans zamanı qəbul olunan Plan Afrikanın iqtisadi böhranını Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun Struktur Düzəltmə Proqramları və Afrika iqtisadiyyatlarının 1973-cü il neft böhranı kimi dünya miqyasında baş verən iqtisadi şoklara qarşı davamlılığın artırılması məqsədilə qəbul edilmişdir [11].

Minilliyin Afrikanı Bərpa Planı (MAP) və Afrika üçün Omeqa Planı birləşərək Yeni Afrika Təşəbbüsünü (NAİ) irəli sürdü. Bu isə Afrika Dövlət və Hökumət Başçıları tərəfindən 2001-ci ilin iyulunda Zambianın Lusaka şəhərində Afrika Birliyi Təşkilatının (AAU) Assambleyasının 37-ci Adi Sessiyasında NEPAD-ın yaradılması ilə nəticələndi. 2018-ci ilin iyulunda Lusaka Sammitində Afrika İttifaqı Dövlət və Hökumət Başçıları Assambleyasının 31-ci Sessiyasında NEPAD AUDA-NEPAD inkişaf agentliyinə çevrildi. Onun mandatına həmçinin layiqli həyatın təşviq edilməsi sahəsində ərzaq və qidalanma, enerji, su, infrastruktur, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, təbii resursların idarə edilməsi, iqlim dəyişikliyi, institusional və insan kapitalının inkişafı sahəsində potensialın gücləndirilməsi üçün Üzv Dövlətlərə və regional iqtisadi birliklərə (REC) kömək etmək və s. daxildir [6].

2.2. Nəticə

Yuxarıda təhlil edilən bütün təşkilati mexanizmlər və həyata keçirilən proqramlar son nəticədə Afrika regionunda layiqli həyat hüquqlarının təminatı, rifah halının və layiqli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə xidmət edir. Öncəki tədqiqat materiallarımızda təhlil etdiyimiz Afrikada layiqli həyat hüququnun müqavilə əsasının kifayət qədər sağlam normativ baza üzərində qurulduğu qənaətinə gəlmişdik. Müasir dövrdə isə bu regionda gündəlik tələbatların ödənilməsi istiqamətində mövcud problemlər və həyat səviyyəsinin standartdan aşağı olması isə mövcud təşkilati mexanizmlərin hələ də tam səmərəli fəaliyyət göstərmədiyini əyani sübut edir. Həyata keçirilən proqramlar da həmçinin inkişaf etmiş beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsinə baxmayaraq mövcud problemlərin həllinə tam nail olmağa imkan vermir.

Layiqli həyat səviyyəsinin təminatına, sosial birliyə və bütün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDG) nail olmağın başlıca şərti yoxsulluğun xroniki probleminin aradan qaldırılması və bərabərsizliyin azaldılması və bu fəaliyyətin inkişaf etmiş regionlar tərəfindən dəstəklənən əsaslarla həyata keçirilməsidir. Bunun üçün Afrika regio-

nunda səhiyyə və təhsilə ədalətli və davamlı çıxışı yaxşılaşdırmaq, bərabərsizlikləri azaltmaq, layiqli məşğulluq imkanları yaratmaq, davamlı urbanizasiyanı təşviq etmək və inklüziv, yaşıl və davamlı yaşayış vasitəsilə miqrasiya axınlarını

idarə etmək və s. adekvat standartlar çərçivəsində vahid, mərkəzləşdirilmiş və BMT tərəfindən hər-tərəfli dəstəklənən orqanın yaradılması labüddür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. African Union official page. Overview. <https://au.int/en/overview>
3. African Union official page. Assembly. <https://au.int/en/assembly>
4. African Union official page. Commission. <https://achpr.au.int/en/commission/overview/>
5. African Union official page. Financial Institutions. <https://au.int/en/financial-institutions>
6. AUDA-NEPAD. Who we are. <https://www.nepad.org/microsite/who-we-are-0>
7. Climate Action Platform Africa. <https://cap-a.org/home/who-we-are/vision-mission/>
8. Democratic Republic of The Congo Vs. Republic of Rwanda Application. Case Cct 007/2023. Ruling (Request For Expedited Procedure) 7 March 202. <https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/65f/aaa/2b8/65faaa2b8aeab843828418.pdf>
9. Economic, Social & Cultural Council (ECOSOCC) <https://au.int/en/about/ecosocc>
10. Grand Bay (Mauritius) Declaration and Plan of Action, 1999 <https://achpr.au.int/en/node/885>
11. Lagos plan of action for the economic development of Africa 1980-2000. <https://www.resakss.org/sites/default/files/OAU%201980%20Lagos%20Plan%20of%20Action%20for%20the%20Economic%20Development%20of%20Africa.pdf>
12. Lehadly Vinagnon Soglo Vs. Republic of Benin Application. Case Cct 011/2021. Ruling. 7 November 2023. <https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/655/8a3/316/6558a33166-9a1730819739.pdf>
13. Muhammad Aziz Al-Akrami (Plaintiff) Vs. Republic of Tunisia (defendant state) Petition summary. Case Cct 003/2023. <https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/65b/91d/2f7/65b91d2f75827791326216.pdf>
14. Oau Charter. 25 May 1963. https://au.int/sites/default/files/treaties/7759-file-oau_charter_1963.pdf
15. Protocol to The African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/04/Protocol-of-the-Establishment-of-the-African-Charter-on-Human-and-Peoples-Rights-.pdf>
16. Relaunching Africa's Economic and Social Development: The Cairo Agenda For Action. [https://Archives.Au.Int/Bitstream/Handle/123456789/739/Ahg%20res%20236%20\(Xxxi\)%20_E.Pdf?Sequence=1](https://Archives.Au.Int/Bitstream/Handle/123456789/739/Ahg%20res%20236%20(Xxxi)%20_E.Pdf?Sequence=1)
17. Rules of Procedure of The Assembly and The Executive Council, Statutes of The Commission and Rules of Procedure of The Permanent Representatives' Committee. Rules of Procedure of The Assembly of The Union. [https://portal.africa-union.org/DVD/Documents/DOC-AU-WD/RULES%20OF%20PROCEDURE%20\(XXX\)%20_E.pdf](https://portal.africa-union.org/DVD/Documents/DOC-AU-WD/RULES%20OF%20PROCEDURE%20(XXX)%20_E.pdf)
18. The African Union's Economic, Social and Cultural Council Economic. Social and Cultural Council Purpose <https://friendsoftheafricanunion.com/africa/ecosocc/>
19. The Government Of The Republic Of South Africa The Premier Of The Province of The Western Cape Cape Metropolitan Council Oostenberg Municipality Vs. Irene Grootboom. Case Cct 11/00. 4 October 2000. <https://Www.Saflii.Org/Za/Cases/Zacc/2000/19.Pdf>
20. The Right to an Adequate Standard of Living. <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/substantive-human-rights/the-right-to-an-adequate-standard-of-living>)
21. Tike Mwambipile And Equality Now Vs. United Republic of Tanzania Application Case Cct 042/2020 Ruling. 1 December 2022. <https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/638/e0b/209/638e0b20907a7735518007.pdf>

Мелекханым РАХИМОВА

Ученый секретарь Академии Коллегии
Адвокатов Азербайджанской Республики,
Преподаватель кафедры ЮНЕСКО
«Права человека и информационное право»
Юридического факультета Бакинского
государственного университета
e-mail: melek.rahimova@gmail.com

ПРАВОВАЯ БАЗА ДЛЯ ИНСТИТУТОВ И ПРОГРАММ, ПРОДВИГАЮЩИХ ДОСТОЙНУЮ ЖИЗНЬ В АФРИКЕ

РЕЗЮМЕ

Положения, отраженные в нормативных актах по удовлетворению повседневных потребностей человека в рамках адекватных норм, можно считать полностью реализованными только тогда, когда они удовлетворены в реальной жизни. Основа реализации нормативной базы права на достойную жизнь через институты в африканском регионе, которая подробно анализировалась автором в наших предыдущих исследованиях, анализируется в соответствующей статье как конечный результат. В статье также классифицируются организационные механизмы, действующие в направлении продвижения прав на достойную жизнь в африканском регионе, рассматривается их история, функции, деятельность в направлении достижения достойной жизни, анализируются реализуемые соответствующие программы и планы, а также ставится направить соответствующие предложения и рекомендации.

Ключевые слова: право на достойную жизнь, достойный уровень жизни, адекватные стандарты, социальные права, экономические права, государство всеобщего благосостояния, организационные механизмы, социальные программы, африканский регион, судебная практика.

Malakkhanim RAHIMOVA

Scientific secretary of the Academy of the Bar
Association of the Republic of Azerbaijan,
Baku State University Faculty of Law, teacher of the
"Human rights and information law UNESCO" department
e-mail: melek.rahimova@gmail.com

LEGAL FRAMEWORK FOR INSTITUTIONS AND PROGRAMS PROMOTING A DECENT LIFE IN AFRICA

SUMMARY

The provisions reflected in the normative acts on meeting the daily needs of a person within the framework of adequate standards can be considered fully realized only when they are satisfied in real life. The basis of the implementation of the normative basis of the right to a decent life in the African region, which has been extensively analyzed by the author in our previous research works, is analyzed in the relevant article as the final result through the institutions. The article also classifies the organizational mechanisms operating in the direction of promoting the rights to a decent life in the African region, examines their history, functions, activities in the direction of achieving a decent life, analyzes the implemented relevant programs and plans, and puts forward relevant proposals and recommendations.

Keywords: right to decent life, decent standard of living, adequate standards, social rights, economic rights, welfare state, organizational mechanisms, social programs, African region, judicial practice.

UOT 347.735

DOI: <https://doi.org/10.62130/TOSS1786>

Vəfa İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi,
Mülki hüquq kafedrasının doktorantı

KREDİT MÜQAVİLƏSİNİN ANLAYIŞI, HÜQUQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ELEMENTLƏRİ

XÜLASƏ

Bazar münasibətlərinin sürətli inkişafı bu sahədəki hüquqi münasibətlərin tənzimində ənənəvi borc müqaviləsinin yetərsiz olduğunu sübut etdi. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsində kredit müqaviləsi borc münasibətlərinin müstəqil yaranma əsası kimi qeyd edildi. Hazırkı məqalədə də müəllif tərəfindən kredit müqaviləsinin anlayışı bir neçə aspektdən araşdırılmış, onun hüquqi xüsusiyyətləri və elementləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: kredit müqaviləsi, borc müqaviləsi, kredit, borcverən, borcalan.

Giriş

Mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının müstəqil əsası kimi kredit müqaviləsinə bir neçə aspektdən yanaşılır. Alimlər tərəfindən kredit müqaviləsinə aşağıdakı yanaşmalar var:

1. Filoloji yanaşma. Kredit sözü latınca “credo” sözündən olub, etibar etmək, inanmaq mənasını bildirir. Məşhur rus alimi Vladimir Dal “İzahlı lüğətdə” kredit sözünün yeni izahını verir. O qeyd edir ki, kredit-inam, borca inam, alınmış mal, hesaba malın və ya pulun köçürülməsi və qəbuludur.

2. Tarixi yanaşma. Hələ qədim Roma hüququ dövründə bu anlayışdan istifadə edilirdi. Belə ki, mutuum (borc) kreditin formalarından biri sayılırdı. Klassik Roma hüquqşünası Pavel göstərirdi ki, creditum mutuum-dan cinsin növdən fərqlənməsi kimi fərqlənir. Creditum münasibətləri həm də fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olmayan) əşyaların verilməsindən yaranır. Belə ki, əşyanı, məsələn: saxlamaq və ya istifadə üçün alan şəxs həmin əşyanın özünü qaytarmağa borclu idi. Mutuum isə creditum-un bir növü olub, çəki, çay və ölçü ilə müəyyən edilən (yəni cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən) əşyalara, xüsusən də pula aid idi. (6, 207)

3. İqtisadi yanaşma. Kredit iqtisadi anlayışdır.

Bu anlayışla ayrı-ayrı şəxslər, hüquqi şəxslər (müəssisələr), dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin bir forması əhatə olunur. Kredit natura və ya pul şəklində dəyəri olan, qaytarılmaq şərtilə və adətən faizi ödənilməklə verilən borcdur. Kredit pul vəsaitinin hərəkət forması olub onun yenidən bölgüsü prosesində yaranan iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Kredit dedikdə, bir qayda olaraq, borc verən şəxsin borc alana göstərdiyi etibar (credo) başa düşülür. Göstərilən bu etibar qarşılıqlı əvəz alınmadan maddi sərvətlərin verilməsində ifadə edilir.

4. Hüquqi yanaşma. Pulun və ya maddi vəsaitin qaytarılmaq və bir qayda olaraq, faizi ödənilmək şərtilə müvəqqəti istifadəyə verilməsi prosesində əmələ gələn iqtisadi münasibətlər sistemində kredit deyilir. Kredit qaytarılmaq və faizi ödənilmək şərtilə pul və ya əmtəə formasında verilən borca deyilir. (1,167)

Beləliklə, kreditin bir şəxs tərəfindən digərinə verilməsi müəyyən əlaqələrin yaranmasına səbəb olur ki, bu əlaqələr kredit hüquq münasibətləri adlanır. Kredit hüquq münasibətləri müəyyən bir hüquqi forma vasitəsilə tənzim olunur ki, bu formaya kredit müqaviləsi deyilir. Kredit müqaviləsi iqtisadi kateqoriya olan kreditin verilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdir-

mə vasitəsi kimi çıxış edir. Bununla da kredit müqaviləsi mülki hüququn ən vacib və mühüm institutlarından birinə çevrilir.

Kredit müqaviləsi borc müqaviləsinin bir növünü təşkil edir. Bank kredit müqaviləsi bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə çox geniş yayılmış müqavilə növünə çevrilib.

“Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 fevral 2023-cü il tarixli Qanunu ilə Mülki Məcəlləyə dəyişikliklər edilərək borc müqaviləsi və kredit müqaviləsinin eyni fəsil daxilində iki fərqli paraqrafda təsbit olunmuşdur. Mülki Məcəllənin 743.1-ci maddəsi ilə kredit müqaviləsinə anlayış verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən kredit müqaviləsinə görə borcverən pul vəsaitinə mülkiyyət hüququnu müqavilədə göstərilən məbləğdə və şərtlərlə borcalana verməyi, borcalan isə aldığı pul vəsaitini müqavilədə müəyyən edilmiş müddətə faizlərin və (və ya) müqavilədə göstərilən digər ödənişlərin ödənilməsi şərti ilə borcverənə qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Kredit müqaviləsi borc müqaviləsinin yarım növü olduğuna görə borc müqaviləsi haqqında normalar bu müqavilənin tənzimlənməsində istifadə edilə bilər. Mülki Məcəllənin 743.2-ci maddəsinə görə də MM-in “Kredit müqaviləsi” adlı paraqrafının müddəələrindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, kredit müqaviləsinə MM-in borc müqaviləsi haqqında müddəaları müvafiq surətdə tətbiq edilir.

Lakin kredit müqaviləsi hüquqi təbiətinə görə borc müqaviləsindən fərqlənir. Kredit müqaviləsinin aşağıdakı hüquqi xüsusiyyətləri vardır:

1) Kredit müqaviləsi həmişə əvəzli xarakter daşıyır. Lakin borc müqaviləsi əvəzsiz də ola bilər. Bu, borc müqaviləsi ilə kredit müqaviləsinin fərqləndirməyə imkan verən cəhətlərdən biridir.

2) Kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən fərqli olaraq real deyil, konsensual xarakter daşıyan müqavilə növüdür. Yəni kreditorla borclu arasında konkret məbləğin borca verilməsi barədə tərəflər arasında razılıq əldə edildiyi vaxtdan etibarən müqavilə bağlanmış sayılır. Lakin kredit hər bir halda tam fərqli vaxtlarda verilə bilər.

3) Kredit müqaviləsi də borc müqaviləsi kimi ikitərəfli və yaxud qarşılıqlı müqavilə növüdür. Bu müqavilə növündə iki tərəf iştirak edir. Kreditor

və borc alan müqavilənin subyekt tərkibini müəyyən edir.

Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsində isə kredit müqaviləsinə belə anlayış verilir ki, bu müqaviləyə görə bir tərəf bank və ya kredit təşkilatı (kreditor) pul vəsaitini (kredit) razılaşdırılmış şərtlər daxilində borcluya verməyi, borclu isə pulu və ona görə faizləri verməyi öz öhdəsinə götürür.

Kredit müqaviləsi ictimai münasibətlər sferasında sürətli inkişaf edir və bazarın tələbinə uyğun olaraq daima modifikasiyalaşır. Lakin bununla belə kredit müqaviləsinin əsas prinsipləri dəyişilməz qalır. Kredit müqaviləsinin aşağıdakı prinsipləri vardır:

1. Geri qaytarılma – bu prinsipə görə kreditörün debitora verdiyi borc geri qaytarılmalıdır.

2. Qarşılıqlılıq – kredit müqaviləsi borc müqaviləsi kimi ikitərəfli, yəni qarşılıqlı müqavilə növüdür. Bu prinsipin başqa bir mahiyyəti özünü pulu görə alınan faizlərdə ifadə edir.

3. Müddətliklik – kredit müqaviləsində mütləq müddət göstərilir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 744-cü maddəsində kredit müqaviləsinin məzmununda onun müddətinin göstərilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

4. Məqsədli təyinat – kredit müqaviləsinin mühüm prinsipidir. Bu prinsip də kredit müqaviləsinin borc müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verir. Kreditor debitora istifadəyə verdiyi pulun necə və hara xərclənəcəyini bilməlidir.

5. Təminat – kredit müqaviləsində subyekt qismində banklar və kredit təşkilatları çıxış etdiyi üçün debitor mütləq təminat göstərməlidir. Əgər debitor borcunu ödəməzsə, tələb onun göstərdiyi əmlaka yönələcəkdir.

Kredit müqaviləsinin elementləri onun mahiyyətini daha ətraflı göstərməyə imkan verir. Kredit müqaviləsinin ən mühüm elementləri aşağıdakılardır: 1) kredit müqaviləsinin predmeti; 2) kredit müqaviləsinin subyekt tərkibi; 3) kredit müqaviləsinin obyekt; 4) kredit müqaviləsi üzrə müddət; 5) kredit müqaviləsinin qiyməti; 6) bağlanma forması.

Bütün müqavilələrdə olduğu kimi, kredit müqaviləsində də müqavilənin predmeti onun mühüm şərtlərindən biri sayılır. Kredit müqaviləsi özünün predmet tərkibinə görə borc müqaviləsinin

dən ayrılır. Borc müqaviləsinin predmeti pul və ya digər əvəz edilən əşya olduğu halda, kredit müqaviləsinin predmeti yalnız pul vəsaiti ola bilər. Pul vəsaitindən savayı, hər hansı bir əşyanın kredit müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna edilir. Lakin təkcə predmet tərkibi kredit müqaviləsinin borc müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan vermir. Elə borc müqaviləsi vardır ki, onun da predmeti müəyyən pul məbəği ola bilər. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, bir qonşu digərinə iki milyon manat borc pul verir. Belə halda müqavilənin predmetinin pul vəsaiti olmasına baxmayaraq, o, borc müqaviləsi sayılacaqdır. Ona görə də borc müqaviləsini kredit müqaviləsindən fərqləndirmək üçün əsas və həlledici meyar kimi predmet tərkibi yox, subyekt tərkibi götürülür.

Kredit müqaviləsinin subyektləri onun ən mühüm şərtlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 743.1-ci maddəsinə əsasən kredit müqaviləsi üzrə borcverən yalnız normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq kreditlərin verilməsi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hüququna malik şəxs ola bilər. Qanunun müəyyən etdiyi göstərişdən məlum olur ki, kredit müqaviləsində kreditor (borcverən) kimi çıxış etmək üçün tərəfin normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq kreditlərin verilməsi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hüququna malik olması tələb olunur. Ümumi olaraq isə qəbul olunur ki, kredit müqaviləsi üzrə borcverən (kreditor) rolunda yalnız kredit təşkilatı çıxış edə bilər. Bu onu ifadə edir ki, kredit müqaviləsi xüsusi subyekt tərkibinə malik olan müqavilədir. Bu xüsusiyyəti ilə o, borc müqaviləsindən fərqlənir. Belə ki, borc müqaviləsində borcverən rolunda istənilən mülki hüquq subyekti çıxış edə bilər.

Kredit təşkilatı dedikdə isə öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi mənfəət götürmək üçün Mərkəzi Bankın lisenziyası (xüsusi icazəsi) əsasında bank əməliyyatlarını aparmaq hüququna malik olan hüquqi şəxs başa düşülür. Bu təşkilatlar da iki cür olur: 1) banklar; 2) bank olmayan kredit təşkilatları.

Bank dedikdə fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda

həyata keçirən hüquqi şəxs başa düşülür. Bankların iqtisadi təbiəti onun spesifik funksiyaya malik olmasında ifadə olunur. Bu funksiya ondan ibarətdir ki, o, iqtisadi bazarda xüsusi maliyyə vasitəçisi kimi çıxış edir. Belə ki, banklar subyektlərin sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edir və bu vəsaitləri müddətlik, qaytarılmaq və əvəzlilik şərtləri ilə başqa şəxslərin müvəqqəti istifadəsinə verir. Bununla onlar bank kreditləşməsi funksiyasını yerinə yetirir. Bank krediti maliyyə hüququnun əsas institutlarından biri kimi çıxış edir. (7, 338)

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Belə ki, Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin borc müqaviləsinə anlayış verən 807-ci maddəsi pulun və ya cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən digər əşyaların qarşı tərəfin mülkiyyətinə verilməsini, kredit müqaviləsinə anlayış verən 819-cu maddəsi isə pul vəsaitlərinin verilməsini nəzərdə tutur. Deməli, qanun borc müqaviləsindən fərqli olaraq kredit müqaviləsi üzrə pul vəsaitlərinin qarşı tərəfin mülkiyyətinə verilməsi barədə yox, sadəcə olaraq pul vəsaitlərinin verilməsi barədə göstəriş ifadə edir. Buna görə də müəlliflərdən S.P.Qrişayev göstərir ki, kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən fərqli olaraq pul vəsaitlərinin borc alanın mülkiyyətinə verilməsini nəzərdə tutmur. (5,479) S.P.Qrişayev öz mövqeyini bununla izah edir ki, əmlakı başqa şəxsin mülkiyyətinə, bir qayda olaraq, yalnız mülkiyyətinin özü verə bilər. Müəllifin fikrincə, kredit kimi verilən pul vəsaitlərinin çox hissəsi bankın mülkiyyətini təşkil etməyən vəsaitdir. O, fiziki və hüquqi şəxslərdən cəlb edilən vəsait hesab edilir. Analoji fikri professor O.M.Oleynik də irəli sürür. Bu məşhur rus hüquqşünas aliminin fikrincə, müştərinin (yəni fiziki və hüquqi şəxslərin) əmanət kimi banka qoyduqları pul onun mülkiyyəti kimi qalır və onun üzərində sərəncam hüququnu saxlayır. Bank üçün bu pul isə cəlb edilmiş vəsait hesab edilir. Elə bir vəsait ki, bank müştərinin birinci tələbi ilə onu müştərinin özünə qaytarmağa borcludur. O.M.Oleynikin bu fikirləri A.Q.Kalpinin "Mülki hüquq" dərslində qeyd edilsə də, həmin fəslin müəllifi Oleynikin özüdür. (3, 98)

Digər rus hüquqşünaslarından D.A.Medvedyev belə hesab edir ki, bank depozitə əmanətə qoyulan vəsait üzərində mülkiyyət hüququ qazanır, əma-

nətçi isə özünə məxsus olan vəsait üzrə titul mülkiyyətini itirir. Əmanətçi əmanət barəsində əşya yox, öhdəlik hüququ (tələb hüququ) əldə edir. D.A.Medvedyevin bu fikri A.P.Sergeyevin və Y.K.Tolstoyun “Mülki hüquq” dərsliyində verilşə də, həmin fəslin müəllifi Medvedyevdir. (4, 256)

Bizim fikrimizcə, sonuncu müəllifin mövqeyi daha əsaslı və inandırıcıdır. Belə ki, bank kommersiya təşkilatıdır. Ona görə ki, fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Müştərilərin banka qoyduqları əmanəti onun mülkiyyəti hesab etməyən müəlliflərin nəzərinə kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ haqqında Qanunun belə bir göstərişini çatdırmaq yerinə düşərdi. Belə ki, kommersiya təşkilatları onların təsisçilərinin (iştirakçılarının, üzvlərinin) maya və ya haqq (əmanət) kimi onlara verdikləri əmlakın, habelə onların başqa əsaslar üzrə əldə etdikləri əmlakın mülkiyyətçiləridir (Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin 213-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Analogi göstərişi bizim respublikamızın mülki qanunvericiliyi də ifadə edir. Belə ki, AR Mülki Məcəlləsinin 154-cü maddəsinin 3-cü bəndində də bu fakt qeyd olunur. Dediklərimizdən ümumi nəticəyə gələrək göstərə bilərik ki, həm borc müqaviləsi üzrə, həm də kredit müqaviləsi üzrə pul vəsaiti borc alanın mülkiyyətinə keçir.

Kredit müqaviləsində borcverən (kreditor) rolunda banklardan əlavə, həm də digər kredit təşkilatları çıxış edə bilər. Digər kredit təşkilatları dedikdə bank olmayan kredit təşkilatları başa düşülür. Bank olmayan kredit təşkilatları xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında kreditlərin verilməsi və “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən ixtisaslaşmış kredit təşkilatlarıdır.

Kredit müqaviləsində iştirak edən ikinci tərəf, yəni borc alan qismində istənilən şəxs çıxış edə bilər. Kredit müqaviləsi üzrə borc alan sahibkəlik və ya istehlak məqsədləri üçün kredit alan şəxsdir. Qanun onun barəsində hər hansı tələb irəli sürmür.

Kredit müqaviləsinin digər şərtlərindən biri onun obyektidir. Ümumiyyətlə, obyekt dedikdə hüquq münasibətlərinin yönəldiyi maddi hüquqi nemət başa düşülür. Kredit müqaviləsinin obyektini müqavilə üzrə konkret pul məbləği ola bilər.

Kredit müqaviləsinin elementlərindən biri müddətdir. Müqavilənin müddəti kredit kimi verilən pul vəsaitinin hansı vaxt müddəti üçün alınmasını ifadə edir. Müddət tərəflərin razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilir. Kredit müddətlilik xüsusiyyətinə malikdir. Bu onu ifadə edir ki, borc alan aldığı krediti müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə qaytarmağa borcludur. Borc müqaviləsindən fərqli olaraq, kredit müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə, yəni tələb edilənədək şərti ilə bağlanmır. Müqavilədə hökmən müddət göstərməlidir. Buna görə də demək olar ki, müddət kredit müqaviləsinin mühüm şərtidir.

Müasir bank praktikasında istifadə müddətinə görə kredit müqaviləsi üç cür olur: 1) qısamüddətli (1 ilə kimi); 2) ortamüddətli (1 ildən 5 ilə kimi); 3) uzunmüddətli (5 ildən 20 ilə kimi). (2)

Beynəlxalq kommersiya müqavilələrinin prinsipləri “Yunidrua”nın 1.7-ci maddəsində qeyd edilir ki, tərəflər beynəlxalq ticarət praktikasını vicdanla və həqiqi iş praktikasına uyğun həyata keçirməlidirlər. Bunu nəzərə alan Rusiya mülki qanunvericiliyi belə bir şərt müəyyən edib ki, əgər tərəflər müqavilə üzrə müddət barədə razılığa gəlməyiblərsə, kredit məbləği kreditor tərəfindən tələb edildiyi andan 30 gün müddətində qaytarılmalıdır (Mülki Məcəllənin 810-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Kredit müqaviləsinin digər elementi müqavilənin qiymətidir. Müqavilənin qiyməti borc alanın kreditdən istifadə etməyə görə faiz dərəcəsini ifadə edir. Kredit müddətlilik xüsusiyyətindən əlavə, əvəzlilik əlaməti ilə xarakterizə edilir. Kredit vəsaitlərindən istifadəyə görə kreditor borcludan müqavilədə nəzərdə tutulmuş məbləğdə faiz almaq hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 744.2.6-cı maddəsində kredit üzrə təbiiq edilən faizlərin illik dərəcəsinin və (və ya) digər ödənişlərin məbləği, həmçinin faktiki illik faiz dərəcəsinin (müqavilə üzrə dəyişən faiz dərəcəsi şərtləşdirildikdə ilkin faktiki illik faiz dərəcəsinin) kredit müqaviləsində göstərməli olduğu qeyd edilmişdir. (8)

Kredit müqaviləsinin şərtlərindən biri onun məqsədli xarakter daşmasıdır. Hüquq ədəbiyyatlarında adətən məqsəd daxili ideal motivi əks etdirir. Bununla yanaşı, məqsəd kredit müqaviləsinin

bağlanmasının istiqamətini müəyyən edir. Göstərilən məqsəd kredit müqaviləsinin material əsasını təşkil edir. Ona görə də hər bir müqavilə müəyyən məqsəd daşıyır və bu kontragentlərin mənafeyini ifadə edir.

Kredit müqaviləsinin elementlərindən biri olan

formaya gəldikdə isə onu demək olar ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 744.1-ci maddəsinə əsasən kredit müqaviləsi tərəflər arasında yazılı formada bağlanılır və kredit müqaviləsinin bir nüsxəsi borcalana verilir. (8)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.P.Babayevin, M.X. Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.
2. Банки и банковские операции. Под ред. Е.Ф.Жукова. М., 1997. 202 с.
3. Гражданское право. Под ред. А.Г.Калпина. Учебник. Часть 2. М., 1999. 301 с.
4. Гражданское право. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. Учебник. Часть 2. М., 2018. 447 с.
5. Гражданское право Под ред. С.П.Гришаева. Учебник. 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: Норма: ИНФРА-М, 2023. 680 с.
6. Римское частное право. Под ред. И.С.Перетерского, И.Б.Новицкого. Учебник. М., 2015, 607 с
7. Финансовое право. Под ред. О.Н.Горбуновой. Учебник. М., 2006, 587 с
8. <https://e-qanun.az/framework/46944>

Вафа ИСМАИЛОВА

Бакинский государственный университет,
юридический факультет,
Докторант кафедры Гражданского права

ПОНЯТИЕ, ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ЭЛЕМЕНТЫ КРЕДИТНОГО ДОГОВОРА

РЕЗЮМЕ

Бурное развитие рыночных отношений доказало недостаточность традиционного долгового договора в регулировании правоотношений в этой сфере. Именно по этой причине в новом Гражданском кодексе Азербайджанской Республики кредитный договор был отмечен как основа самостоятельного возникновения долговых отношений. В текущей статье также автором было рассмотрено понятие кредитного договора в нескольких аспектах, проанализированы его правовые особенности и элементы.

Ключевые слова: кредитный договор, договор займа, кредит, кредитор, заемщик.

Vafa ISMAILOVA

Baku State University, Faculty of Law,
Doctoral student of the Department of Civil Law

CONCEPT, LEGAL CHARACTERISTICS AND ELEMENTS LOAN AGREEMENT

SUMMARY

The rapid development of market relations has proved the inadequacy of the traditional debt agreement in the regulation of legal relations in this area. For this reason, the new Civil Code of the Republic of Azerbaijan mentioned the loan agreement as the basis of independent establishment of debt relations. In this article, the author examined the concept of a loan agreement from several aspects, analyzed its legal features and elements.

Keywords: loan agreement, loan agreement, loan, lender, borrower.

UOT 349.3

UOT 364.3-3

DOI: <https://doi.org/10.62130/NSXS2490>**Səkinə MEHDİYƏVA***Bakı Dövlət Universitetinin Mülki hüquq**kafedrasının doktorantı**e-mail: sakina.mehdiyeva@mail.ru*

ÖLKƏLƏRARASI ÖVLADLIĞA GÖTÜRMƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

Bu məqalədə ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsasları tədqiq edilmişdir. Məqalədə ölkələrarası övladlığa götürmə üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq müqavilələrin rolu əsaslandırılır. Həmin müqavilələr içərisində övladlığa götürmə üzrə münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq konvensiyaların xüsusi yer tutduğu qeyd olunur.

Açar sözlər: *övladlığa götürmə, beynəlxalq hüquqi əsaslar, beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq konvensiyalar, beynəlxalq ikitərəfli konvensiyalar.*

Giriş

Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən normalar həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmışdır.

XX əsrdə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların övladlığa götürülməsi prosesi bütün dünyada intensiv surətdə inkişaf etmişdir. Onun hüquqi əsasları milli qanunvericilik aktlarında ətraflı surətdə təsbit edilmişdir və bu məsələlər təfərrüatlı hüquqi tənzimləmə ilə əhatə olunmuşdur. Valideynlər xarici ölkə vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürmək istədikdə isə yalnız prosesin hər iki tərəfinin daxili qanunvericiliyi kifayət etmir [9, s. 320]. Belə ki, ölkələrarası övladlığa götürmənin reallaşması üçün beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə də müraciət olunması zərurəti yaranır.

Ölkələrarası övladlığa götürmə üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq müqavilələr mühüm rol oynayır. Onların köməyiylə dövlətlər qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən beynəlxalq hüquqi öhdəliyin icrası ilə bağlı öz niyyətlərini tam və dəqiq şəkildə ifadə edə bilirlər. Bu kifayət qədər yaxşı təcrübədir. Çünki belə müqavilələr

bu və ya digər hallarda tərəflərin məsuliyyətini tam şəkildə nəzərə almağa imkan verir, habelə bu və ya digər ölkələrin qanunvericiliyi ilə bağlı kolliziyalardan yan keçməyə kömək edir.

Müasir dövrdə beynəlxalq hüquq uşaqların övladlığa götürülməsi ilə bağlı münasibətləri tənzim edən beynəlxalq hüquqi aktlarla nəzərdə tutulan ölkələrarası övladlığa götürməyə dair yüksək tələblər müəyyən edir.

Ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsaslarını ümumilikdə iki qrupa bölmək olar:

a) beynəlxalq hüquqi əsaslar;

b) milli hüquqi əsaslar.

Ölkələrarası övladlığa götürmənin beynəlxalq hüquqi əsasları içərisində aşağıdakılar xüsusi yer tutur:

- Uşaq Hüquqları üzrə Cenevrə Bəyannaməsi (1924);

- Ümumdünya Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi (1959);

- "Uşaq hüquqları haqqında" BMT Konvensiyası (1989);

- "Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında" Haaqa Konvensiyası (1993);

- “Övladlığa götürmə haqqında” Strasburq Konvensiyası (1967);

- “Uşaqların övladlığa götürülməsi haqqında yenilənmiş Avropa Konvensiyası” (2008);

- “Xüsusilə uşaqların tərbiyə olunmağa verilməsi, milli və beynəlxalq səviyyələrdə övladlığa götürülməsi zamanı onların müdafiəsinə və rifahına aid sosial və hüquqi prinsiplər haqqında” BMT Bəyannaməsi (1986);

- “Mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Minsk Konvensiyası;

- “Milli və beynəlxalq övladlığa götürmə və himayədar ailədə himayə təcrübəsinin həyata keçirilməsi üçün Direktiv” (1996);

- ölkələrarası övladlığa götürmə münasibətlərinin hüquqi tənziminə dair beynəlxalq ikitərəfli müqavilələr;

- xarici ölkələrin müvafiq milli qanunvericilik aktları.

XIX əsrdə cəmiyyətin həyatında demokratik hərəkətlər mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə valideyn zorakılığı, uşaqların işəgötürənlər tərəfindən iqtisadi istismarı kimi mənfi sosial təzahürlər mövcud olduğu üçün dövlətlər uşaqların hüquq və qanuni maraqlarının qorunması funksiyasını öz üzərlərinə götürürdülər. Kəllilik, uşaq əməyi, uşaq ticarəti təcili müdaxilə tələb edirdi və dövlətlər tərəfindən müvafiq zəruri tədbirlərin görülməsini zərurətə çevirirdi [11, s. 86]. Bu zərurət nəzərə alınaraq 1924-cü ildə Uşaq Hüquqları üzrə Cenevrə Bəyannaməsi qəbul olunmuşdu (həmin Bəyannamədə göstərilirdi ki, uşaqlara qayğı və onların müdafiəsi yalnız ailənin, cəmiyyətin və ya ayrıca ölkənin deyil, bütün bəşəriyyətin öhdəliyidir.). BMT yarandıqdan sonra isə 1959-cu ildə Baş Assambleya tərəfindən yeni Ümumdünya Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi qəbul edildi. Bəyannamədə uşaqların müdafiəsi və rifahına yönələn və hər kəsi uşaq hüquq və azadlıqlarına dönmədən əməl etməyə çağıran prinsip əhəmiyyətli müddəalar öz əksini tapmışdır. Lakin bu Bəyannamə tövsiyə xarakteri daşdığı və məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmadığı üçün uşaq hüquqları ilə bağlı konvensiya sənədinin qəbuluna zərurət yaranmışdı. Həmin sənəd üzərində işə başlanılmasının təşəbbüskarı Polşa, müvafiq komissiya-

nın sədri isə Adam Lopatka oldu [12, s. 16; 11, s. 87]. Nəticədə 1989-cu ildə “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya hazırlanaraq təqdim edildi və qəbul olundu. Bu mühüm beynəlxalq sənəd uşaqların müdafiəsində yeni yanaşma müəyyən edir. O, yalnız uşaq hüquqlarını bəyan etmir, həm də həmin hüquqların qorunması üzrə tədbirləri təsbit edir. Konvensiyaya görə uşaq hüququn müstəqil subyektidir və onun maraqları prioritet əhəmiyyət kəsb edir.

“Uşaq hüquqları haqqında” BMT Konvensiyası (1989) ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı məsələləri tənzimləyən başlıca beynəlxalq hüquqi aktlardan biri kimi çıxış edir. Konvensiya uşaqların hüquq və mənafelərinə dair digər məsələlərlə yanaşı, ölkələrarası övladlığa götürmə məsələsi ilə də bağlı əsas müddəaları təsbit edir. Adı çəkilən Konvensiya həm uşaqların hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsi sahəsində iştirakçı dövlətlərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir, həm də ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsaslarını təsbit edir. “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya ailə mühitindən məhrum olan və ya ailə mühitində, yaxın qohumlarının əhatəsində yaşaya bilməyən və bu səbəbdən də normal inkişaf şərtlərindən məhrum olan hər bir uşağın hüquqlarının qəsdlərdən qorunmasına, həmçinin belə uşaqlara dövlət tərəfindən sosial-hüquqi yardım və dəstək göstərilməsinə təminat verir. Belə təminat formalarından biri kimi ölkələrarası övladlığa götürmə, yəni ölkə daxilində övladlığa verilə bilməyən uşaqların xarici vətəndaşlara övladlığa verilməsi çıxış edir. Konvensiyanın məntiqinə görə ölkələrarası övladlığa götürmə sahəsində prinsiplial müddəa belədir: uşaqların hüquq və qanuni maraqları prioritet əhəmiyyətə malikdir (21-ci maddə), övladlığa götürmə proseduru- nun özü isə dövlətdaxili qanunvericilikdə təsbit olunur [9, s. 320]. Bu sənəddə ölkələrarası övladlığa götürmə mənşə ölkəsində münasib qayğının təmin edilməsinin mümkün olmadığı hallarda uşaqlara qayğının alternativ üsulu kimi xarakterizə olunur. Konvensiya övladlığa götürmə məsələsinin həllini səlahiyyətli dövlət orqanlarına həvalə edir, həmçinin nəzərdə tutur ki, digər ölkədə övladlığa götürmə zamanı uşağa münasibətdə mənşə ölkəsinin dövlətdaxili qanunvericiliyində

əks olunan norma və təminatlar tətbiq edilməlidir. Konvensiyanın tələblərindən biri də ondan ibarətdir ki, uşağın yerləşdirilməsi şəxslərin əsassız maliyyə gəliri və digər fayda əldə etməsinə səbəb olmamalıdır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq və ya ölkələrarası övladlığa götürmə “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyanın müddəaları nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməz. Belə ki, Konvensiyaya görə iştirakçı dövlətlər aşağıdakılara təminat verirlər:

a) uşağın övladlığa götürülməsi yalnız səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir;

b) maraqlı şəxslər dairəsinin övladlığa götürməyə razılığı alınır;

c) ölkələrarası övladlığa götürməyə yalnız milli övladlığa götürmənin alternativini kimi yol verilir;

ç) ölkədaxili övladlığa götürmə zamanı vətəndaş uşağın malik olduğu bütün hüquqlar ölkələrarası övladlığa götürmə zamanı əcnəbi uşağa da şamil olunur;

d) uşağın xarici ölkədə yaşaması və tərbiyə alması heç bir halda əsassız maliyyə gəlirlərinin əldə olunmasına gətirib çıxarmır;

e) uşaq fiziki və psixi zorakılığın bütün formalarından, habelə valideynlər və digər şəxslər tərəfindən istismar olunmaqdan qorunur.

Bilavasitə beynəlxalq övladlığa götürmə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən əsas sənəd “Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında” 29 may 1993-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasıdır. Azərbaycan Respublikası 30 mart 2004-cü il tarixdə bu Konvensiyaya qoşulmuşdur.

1993-cü il Haaqa Konvensiya iştirakçı dövlətlərin birinin ərazisində daimi yaşayan, lakin övladlığa götürmə aktından sonra digər iştirakçı dövlətin ərazisinə getməli olan uşaqların övladlığa götürülməsi ilə bağlı münasibətlərə şamil olunur. Konvensiyanın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ölkələrarası övladlığa götürmənin yalnız uşağın maraqları naminə və onun beynəlxalq hüquqla tanınan hüquqlarını pozmadan həyata keçirilməsinə təminat vermək;

- iştirakçı dövlətlərin övladlığa götürmə sahəsində əməkdaşlığı üçün sistem yaratmaq (bu sistem başlıca həlqəsi kimi dövlətlərin təyin etdiyi

mərkəzi orqanlar çıxış edir).

Haaqa Konvensiyasının 23-cü maddəsinə görə əgər övladlığa götürmə bu Konvensiyaya uyğun olaraq həyata keçirilibsə, o, razılığa gəlmiş digər dövlətlərdə də qanuni qüvvəyə malik olan övladlığa götürmə kimi tanınmalıdır. Əgər ictimai qayda ilə ziddiyyət təşkil edirsə, belə övladlığa götürmə konkret dövlət tərəfindən tanınmaya bilər, lakin istənilən halda uşağın maraqlarına xələl gəlməməlidir.

“Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 20 oktyabr tarixli, 168-IIIQD nömrəli Qanununun tətbiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 mart 2007-ci il tarixli, 547 №-li Fərmanının 1-ci bəndinə uyğun olaraq “Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında” Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq Mərkəzi orqan kimi Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi təyin edilmişdir. Fərmanın 2-ci bəndi ilə isə həmin Konvensiyanın 23-cü maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi övladlığa götürməni təsdiq edən səlahiyyətli orqan qismində müəyyən olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər bu funksiyaları Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi həyata keçirirdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 dekabr 2019-cu il tarixli, 892№-li Fərmanı ilə 12 mart 2007-ci il tarixli, 547 №-li Fərmana dəyişiklik edilərək, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə əvəz edilmişdir.

“Xüsusilə uşaqların tərbiyə olunmağa verilməsi, milli və beynəlxalq səviyyələrdə övladlığa götürülməsi zamanı onların müdafiəsinə və rifahına aid sosial və hüquqi prinsiplər haqqında” BMT Bəyannaməsində (1986) də ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı məsələlərin tənziminə yönəlmiş normalar öz əksini tapmışdır. Adı çəkilən Bəyannamənin 17-ci maddəsinə əsasən ölkələrarası övladlığa götürmə uşağın ailə ilə təminatı probleminin həllinin yalnız alternativ variantı qismində çı-

xış edir. Buna görə də ölkədaxili övladlığa götürməyə üstünlük verilməlidir.

24 aprel 1967-ci ildə Strasburqda “Övladlığa götürmə haqqında” Konvensiya imzalanmışdır. Bu Konvensiya Avropa Şurasına üzv olan ölkələrə şamil olunur. Konvensiya övladlığa götürülən uşağın hüquqlarını doğma uşaqların hüquqları ilə eyniləşdirir. 1967-ci il Konvensiyasını 27 noyabr 2008-ci il tarixli “Uşaqların övladlığa götürülməsi haqqında yenilənmiş Avropa Konvensiyası” əvəz etdi. Konvensiya 1993-cü il Haaqa Konvensiyasını uğurlu şəkildə tamamlayır. Konvensiya başlıca olaraq övladlığa götürmə qaydasını və şərtlərini tənzimləyən maddihüquqi göstərişlərdən ibarətdir. İştirakçı dövlətlər üçün övladlığa götürmənin uyğun gəlməli olduğu meyarlar müəyyən edilir [10, s. 13; 6, s. 93-103]. Konvensiyaya görə övladlığa götürülən uşaqla övladlığa götürən şəxs arasında yaş fərqi 16-dan aşağı ola bilməz.

Strasburq Konvensiyasına əsasən, övladlığa götürmə məhkəmə və ya digər səlahiyyətli orqanın qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olduğu halda hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, Konvensiyanın 11-ci maddəsində göstərilir ki, uşaq onu övladlığa götürən ailənin tamhüquqlu üzvünə çevrildikdən sonra onun bioloji valideynləri və doğulduğu ailənin digər üzvləri ilə qohumluq əlaqələri xitam olunur. Buna baxmayaraq, uşaq öz mənşəyi haqqında məlumat almaq hüququnu saxlayır.

Avropa Şurasının “Övladlığa götürmə haqqında” 1967-ci il Konvensiyasına görə, əgər milli qanunvericilik övladlığa götürmə nəticəsində uşağın vətəndaşlığının itirilməsi imkanını nəzərdə tutursa, bu hal övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada övladlığa götürülən şəxsin onu övladlığa götürən şəxsin vətəndaşlığını əldə etməsi ilə şərtləndirilməlidir. Ümumiyyətlə, övladlığa götürülən uşaqların övladlığa götürən şəxslərin vətəndaşlığını qəbul etməsi iki üsulla həyata keçirilə bilər:

1. avtomatik olaraq – uşağın müəyyən yaş həddinə çatması ilə;
2. övladlığa götürmənin müvafiq orqanlarında qeydə alınması ilə.

Məsələn: ABŞ-da uşaq əgər ölkəyə qanuni əsaslarla daimi yaşayış üçün gəlmişdirsə və ən azından ABŞ vətəndaşı olan bir valideynin rəsmi himayəsində altında yaşayarsa, 18 yaşa çatdıqda vətəndaşlıq əldə edir. Bəzi ölkələrdə isə əksinə əgər övladlığa götürülən uşaq qanunvericiliklə müəyyən edilən bəlli yaş həddinə çatmayıbsa, vətəndaşlıq əldə edir. Məsələn: İsveçdə ölkə vətəndaşı tərəfindən övladlığa götürülən uşaq 12 yaşına çatmayıbsa İsveç vətəndaşlığı əldə edir [8, s. 145].

“Mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Minsk Konvensiyasının (Azərbaycan Respublikası 13 yanvar 2004-cü il 581-IIQ №-li qanunla bu Konvensiyanı təsdiq etmişdir) 40-cı maddəsi övladlığa götürmə ilə bağlı məsələlərə həsr olunub [4]. Orada göstərilir ki, övladlığa götürmə (onun ləğv edilməsi) əgər uşağın vətəndaşı olduğu dövlətin daxili qanunvericiliyində başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, övladlığa götürmə (onun ləğv edilməsi) haqqında ərizə verildiyi zaman övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Əgər uşaq bu Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin birinin, övladlığa götürən isə digərinin vətəndaşındırsa, bu halda övladlığa götürmə (və ya onun ləğv edilməsi) zamanı uşağın vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi bu cür tələb edirsə, aşağıdakıların razılığı alınmalıdır:

- a) qanuni nümayəndənin;
- b) səlahiyyətli dövlət orqanının;
- c) uşağın özünün.

1996-cı ildə İsveç Milli Komitəsinin XXVII Ümumdünya Konqresində “Milli və beynəlxalq övladlığa götürmə və himayədar ailədə himayə təcrübəsinin həyata keçirilməsi üçün Direktiv” qəbul edildi. Direktivin başlıca məqsədi mərkəzi hakimiyyət orqanlarında öz fəaliyyətini həyata keçirən əməkdaşların keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi idi. Direktiv uşağın bioloji valideynlərinə bir sıra hüquqlar və imkanlar verirdi. Həmçinin Direktiv övladlığa götürülən uşaq üçün də yeni hüquqlar təsbit edirdi. Əsas diqqət isə uşağın gələcək övladlığa götürməyə hazırlanmasına yönəlmişdir (övladlığa götürmə prosesinin mahiyyətini dərk etməsi üçün uşağa zəruri məslə-

hətlərin verilməsi, onun gələcək övladlığa götürülənə birbaşa ünsiyyətinin təşkili və s.). Övladlığa götürülən uşağın öz valideynlərini tanımaq hüququnu yalnız bunun mümkün olduğu hallarla əlaqələndirən “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyadan fərqli olaraq, Direktiv bu hüququn təmin olunmasını səlahiyyətli qurumların vəzifəsi kimi müəyyən edir.

Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq ikitərəfli müqavilələr xüsusi yer tutur. Belə ki, məhz həmin müqavilələr vasitəsilə müxtəlif hüquq sistemlərinə və fərqli övladlığa götürmə prosedurlarına malik olan ölkələr uşağın qanuni maraqlarına dolğun şəkildə əməl olunması şərti ilə kompromis müddəalar və qaydalar müəyyən edə bilir.

İkitərəfli sazişlərdə, bir qayda olaraq, uşaqların xarici ölkə vətəndaşları tərəfindən övladlığa götürülməsinə imkan verən aşağıdakı əsas müddəalar öz əksini tapır:

- daxili övladlığa götürməyə münasibətdə müəyyən edilən norma və təminatlara əməl olunması;

- xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının, habelə uşaqların qanuni nümayəndələrinin ölkələrarası övladlığa götürməyə icazəsinin alınması;

- barəsində ölkələrarası övladlığa götürmə tətbiq edilə bilən uşağın hüquqi statusunun müəyyən edilməsi;

- uşağın əcnəbi ailədə tərbiyə olunmaq üçün yerləşdirilməsi zamanı sui-istifadə hallarına yol verilməməsi;

- dövlətlər arasında ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı müqavilənin imzalanması.

Ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsasları qismində xarici ölkələrin müvafiq milli qanunvericilik aktlarını da göstərmək olar. Belə ki, ölkələrarası övladlığa götürmə institutu dünya ölkələrinin əksəriyyətinə məlumdur və onlar ölkələrarası övladlığa götürmə məsələlərini öz milli mənbələrində fərqli şəkildə tənzim edirlər. Məsələn, Almaniyada ölkələrarası övladlığa götürməyə dair normalar Alman Mülki Qanunnaməsinin tərkibinə daxil olan ayrıca qanunda (1896) əks olunub. Bir sıra ölkələrdə ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı normalar beynəlxalq xüsusi hü-

quq haqqında ayrıca qanunlarda təsbit edilib:

- İsveçrə - “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 1987-ci il Qanunu;

- Koreya – “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Koreya Respublikasının 2001-ci il Qanunu;

- Macarıstan, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Macarıstanın 1979-cu il Qanunu və s [7, s. 173].

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Qanununda [3] ölkələrarası övladlığa götürmə münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuş ayrıca normalar təsbit edilməyib.

Ölkələrarası övladlığa götürmənin milli hüquqi əsasları qismində isə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi;

2. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1998);

3. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosesual Məcəlləsi və s.

Təbii ki, bu əsaslar sırasına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarlarını, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq aktlarını da aid edə bilərik.

Mahiyət etibarilə Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağa münasibətdə ölkələrarası övladlığa götürmə zamanı Azərbaycan qanunvericiliyinə üstünlük verilir. Bunu Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 155.1-ci maddəsinə nəzər yetirməklə aydın şəkildə görmək olar: “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürmə və ya övladlığa götürmənin ləğvi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir” [1]. Hətta respublikamızın ərazisində əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən Azərbaycan

Respublikası vətəndaşı olan uşaqlar övladlığa götürənin vətəndaşlıq hüququ ilə mənsub olduğu və ya onun daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinə əsasən övladlığa götürüldükdə belə, övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyi ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin uşağın valideynlərin (onlardan birinin) valideynlik hüquqlarından məhrum edilməsi haqqında məhkəmənin qətnaməsindən 6 ay keçəndən sonra övladlığa götürülə bilməsini nəzərdə tutan 66.6-cı maddəsinə, habelə göstərilən məcəllənin övladlığa götürmə ilə bağlı məsələləri kompleks surətdə tənzimləyən 19-cu fəslinin müddəalarına (117-135-ci maddələrinə) da əməl olunmalıdır (Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 155.2-ci maddəsi).

Hüquq ədəbiyyatında [5] qeyd olunur ki, dövlətdaxili qanunvericilikdə övladlığa götürmənin övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu xarici ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilməsinə icazə verilməsi ilə bağlı normanın təsbit edilməsi ona görə zəruridir ki, övladlığa götürmə uşağın övladlığa götürənlə birlikdə yaşayacağı ölkədə hüquqi qüvvəyə malik olsun.

İstənilən halda Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 157-ci maddəsinə uyğun olaraq xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsaslarına zidd olan hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Göstərmək lazımdır ki, bir çox dünya ölkələrində ailə hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi çıxış etmir. Buna görə də xarici elementli mülki münasibətlər ailə münasibətlərini əhatə etməklə, mülki qanunvericilik və ya beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə ayrıca qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Bu səbəbdən ölkələrarası övladlığa götürmə məsələlərində dövlətdaxili ailə hüquq normaları ilə xarici ailə hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək çətinləşir.

Ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsasını təşkil edən dövlətdaxili normativ hüquqi aktlardan biri də “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Qanunudur. Həmin Qanunun 23-24-cü maddələri övladlığa götürüldükdə uşaqların vətəndaşlığının müəyyən edil-

məsi məsələlərinə həsr olunub. Aşağıdakı hallarda övladlığa götürülən əcnəbi uşaq qeyd-şərtsiz Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı əldə edir:

- a) övladlığa götürənlər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdırsa;
- b) övladlığa götürən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, digər isə vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə [2].

Əcnəbi uşağı övladlığa götürmək istəyən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, digəri isə xarici ölkə vətəndaşdırsa, bu halda həmin uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını övladlığa götürənlərin razılığı ilə əldə edə bilər. Göstərmək lazımdır ki, bu qayda vətəndaşlığı olmayan uşağın övladlığa götürülməsi halına da şamil olunur.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaq övladlığa götürüldükdə uşaqların vətəndaşlığının müəyyən edilməsi zamanı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının saxlanmasına üstünlük verilir. Belə ki:

a) əcnəbilər Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürdüyü halda onların vəsatəti əsasında həmin uşağın Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına xitam verilir.

b) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdırsa, digəri isə əcnəbidirsə, övladlığa götürülən uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını saxlayır (bu halda uşaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından övladlığa götürənlərin vəsatəti əsasında çıxı bilər);

c) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan hər ikisi vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, yaxud biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdırsa, digəri isə vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, həmin uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını saxlayır [2].

Beləliklə, bu məqalə çərçivəsində aparılan təhlilləri və qeyd edilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən normalar həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmışdır. Ona görə də, ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsaslarını ümumi şəkildə

iki qrupa bölmək olar: a) beynəlxalq hüquqi əsaslar; b) milli hüquqi əsaslar.

2. Ölkələrarası övladlığa götürmə üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq müqavilələr mühüm rol oynayır. Çünki belə müqavilələr bu və ya digər hallarda tərəflərin məsuliyyətini tam şəkildə nəzərə almağa imkan verir, habelə bu və ya digər ölkələrin qanunvericiliyi ilə bağlı kolliziyalardan yan keçməyə kömək edir.

Ölkələrarası övladlığa götürmənin hüquqi əsaslarını təşkil edən beynəlxalq müqavilələr içərisində öz əhəmiyyətinə görə övladlığa götürmə üzrə münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq konvensiyalar xüsusi yer tutur. Belə ki, həmin konvensiyalar ölkələrarası övladlığa götürmənin standartlarını müəyyən edir və həmin standartlar iştirakçı dövlətlərin övladlığa götürmə qanunvericiliyində öz əksini tapır. Bunun sayəsində ölkələrarası övladlığa götürmə üzrə münasibətlərin hüquqi tənzimində mövcud olan ziddiyyətli məqamlar böyük ölçüdə aradan qalxmış olur və son nəticədə övladlığa götürülən uşaqların hüquq və qanuni mənafeləri daha dolğun təmin edilmiş olur. Bundan başqa, beynəlxalq müqavilələr ölkələrarası övladlığa götürmə sahəsində səlahiyyətli olan dövlət qurumlarının systemsiz, pərakəndə və təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyətinin qarşısını alır ki, bu da uşaqların xarici ölkə ərazisində yeni ailəyə uyğunlaşması prosesinə daha səmərəli nəzarət etməyə imkan yaradır.

3. Ölkələrarası övladlığa götürməni tənzim edən beynəlxalq hüquqi aktların təhlili ölkələrarası övladlığa götürmənin beynəlxalq hüquqi əsasları ilə bağlı aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri fərqləndirməyə imkan verir:

- uşaqların müdafiəsi, rifahına yönələn və hər kəsi uşaq hüquq və azadlıqlarına dönmədən əməl etməyə çağıran prinsip əhəmiyyətli müddələrin təsbit edilməsi;

- uşaqların maraqlarının prioritet əhəmiyyətə malik olmasının elan edilməsi;

- uşaqların hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsi sahəsində iştirakçı dövlətlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;

- ölkələrarası övladlığa götürməyə dair yüksək tələblər müəyyən edilməsi;

- tərəflərin niyyətlərinin dəqiq ifadə olunması və məsuliyyətlərinin tam şəkildə ifadə olunması;

- bu və ya digər ölkələrin qanunvericiliyi ilə bağlı kolliziyalardan yan keçilməsi;

- ölkələrarası övladlığa götürmənin mənşə ölkəsində münasib qayğının təmin edilməsinin mümkün olmadığı hallarda uşaqlara qayğının alternativ üsulu (yəni milli övladlığa götürmənin alternativini) kimi nəzərdən keçirilməsi;

- övladlığa götürmə haqqında məsələnin həllinin səlahiyyətli dövlət orqanlarının səlahiyyət dairəsinə aid edilməsi;

- uşağın yerləşdirilməsinə görə şəxslərin əsərsiz maliyyə gəliri və digər fayda əldə etməsinin yolverilməzliyi və s.

4. Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq ikitərəfli müqavilələr xüsusi yer tutur. Belə ki, məhz həmin müqavilələr vasitəsilə müxtəlif hüquq sistemlərinə və fərqli övladlığa götürmə prosedurlarına malik olan ölkələr uşağın qanuni maraqlarına dolğun şəkildə əməl olunması şərti ilə kompromis müddəalar və qaydalar müəyyən edə bilər.

Hesab edirik ki, ölkələrarası övladlığa götürmə çərçivəsində xarici ölkəyə övladlığa verilən uşaqların hüquq və qanuni maraqlarına əməl olunmasına nəzarətin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün Azərbaycandan daha çox uşq övladlığa götürən xarici ölkələrlə ölkələrarası övladlığa götürmə sahəsində hüquqi yardım üzrə ikitərəfli sazişlər bağlanmalıdır.

5. Fikrimizcə, İsveçrə, Koreya, Macarıstan və s. ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" 6 iyun 2000-ci il tarixli Qanununda da ölkələrarası övladlığa götürmə münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuş ayrıca normaların təsbit edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

6. Mahiyyət etibarilə Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağa münasibətdə ölkələrarası övladlığa götürmə zamanı Azərbaycan qanunvericiliyinə üstünlük verilir. Bunu Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 155.1-ci maddəsinə nəzər yetirməklə aydın şəkildə görmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <https://www.e-qanun.az/framework/46946>
2. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/3187>
3. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/509>
4. “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Konvensiya: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/5810>
5. Алексеева, О.Г. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / О.Г.Алексеева, Л.В.Заец, Л.М.Звягинцева; под общ. ред. С.А.Степанова. – Москва: Проспект, - 2016. - 352 с.
6. Марышева, Н.И. Международная унификация в области семейного права: вопросы усыновления // Журнал российского права, - 2012. № 5, - с. 93-103.
7. Марышева, Н.И. Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России / Н.И.Марышева. - Москва: Волтерс Клувер, - 2007. - 328 с.
8. Мусаев, М.Г. Правовые последствия межгосударственного усыновления. Отмена усыновления // Вестник Московского Университета МВД России, - 2011. № 7, - с. 142-147.
9. Сбитнев, В.С. Актуальные проблемы в сфере трансграничного усыновления // Вопросы российской юстиции, - 2021. № 4, - с. 319-332.
10. Семейные отношения в международном частном праве / Шебанова Н.А.; отв. ред. Славин М.М. - Москва: Издательство ИГиП РАН, - 1995. - 16 с.
11. Ситкова, О.Ю. Правовое регулирование международного усыновления: / дис. канд. юрид. наук: / - Саратов, 2003. - 181 с.
12. Шнекендорф, З.К. Путеводитель по Конвенции о правах ребенка / З.К.Шнекендорф. - Москва: Рос. пед. агентство, - 1997. 247 с.

Сакина МЕХТИЕВАДокторант кафедры «Гражданское право»
Бакинского государственного университета**ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО УСЫНОВЛЕНИЯ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье исследуются правовые основы межгосударственного усыновления. Обоснована роль международных договоров в регулировании отношений межгосударственного усыновления. Отмечается, что среди этих договоров особое место занимают международные конвенции, регулирующие отношения по усыновлению.

Ключевые слова: усыновление, международно-правовые основы, международные договоры, международные конвенции, международные двусторонние конвенции.

Sakina MEHDİYEVADoctoral student of the Department of
Civil Law of Baku State University**LEGAL BASIS OF INTERSTATE ADOPTION****SUMMARY**

This article examines the legal basis of interstate adoption. The role of international treaties in regulating interstate adoption relations is substantiated. It is noted that among these treaties, international conventions regulating adoption relations occupy a special place.

Key words: adoption, international legal framework, international treaties, international conventions, international bilateral conventions.

UOT 34.096

DOI: <https://doi.org/10.62130/BJZH2642>**Elnur HÜMBƏTOV**

Bakı Dövlət Universiteti,
İnsan hüquqları və informasiya hüququ
UNESCO kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail:elnur_88@inbox.ru

SOSIAL MEDİANIN İDARƏ OLUNMASININ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Rəqəmsal dövrün reallığı olan sosial media bir çox müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi xüsusiyyətləri ilə də xarakterizə olunur. Həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması zərurəti sosial medianın idarə olunmasını və hüquqi tənzimlənməsini şərtləndirir. Sosial media platformalarının sərhədləri bilinməyən virtual məkanda formalaşdığını və fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, belə idarə olunma dövlətdaxili deyil, beynəlxalq səviyyədə aparılmalıdır.

Məqalədə bununla bağlı beynəlxalq mənbələr və aparılan tədbirlər təhlil edilmiş, sosial medianın idarə olunmasının hüquqi aspektləri mövcud tənzimləmə meyarları əsasında tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: sosial media, virtual məkan, idarəetmə, milli-hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə, prinsiplər, solo-tənzimləmə.

Giriş

Sosial media platformalarının idarə olunması iki aspekti əhatə edən yanaşma tələb edir: istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmunla bağlı tənzimləmələr və platforma sahiblərinin məsuliyyətinin müəyyən olunması. İstifadəçilər postlarının potensial təsirinə görə məsuliyyəti vurğulayaraq istehsal etdikləri məzmunu görə məsuliyyət daşmalıdırlar. Eyni zamanda platformalar istifadəçi hesabat mexanizmləri və proaktiv monitoring vasitəsilə qeyri-qanuni məzmunu silməlidirlər. Platformalar monitoringləri və istifadəçi hesabatları vasitəsilə mövcud olduqlarından xəbərdar olmasına baxmayaraq, silə bilmədikləri qeyri-qanuni məzmunu (uşaq pornoqrafiyası, nifrət nitqi, zorakılığa çağırış və s.) görə məsuliyyət daşmalıdırlar [17].

Media platformalarının düzgün idarə olunması insan hüquqları baxımdan çox vacibdir. Bir çox böyük platformalar BMT-nin Biznes və İnsan Haqları üzrə Rəhbər Prinsiplərini dəstəklədikləri-

ni vəd etsələr də, insan hüquqlarına təsirdən əvvəl və sonrakı qiymətləndirmələri sisteməlik şəkildə aparmaq və paylaşmaqdan çox geri qalırlar. Platformalar öz siyasətlərini tətbiq etmək üçün birgə moderasiya səyləri (insan və texniki) ilə bağlı gördükləri işlərə diqqət çəkməyə meyumlu olsalar da, kurasıya ilə bağlı problemlərə, ümumiyyətlə daha az hazırlanırlar [15]. Bu, alqoritmlərin insan hüquqlarına təsiri ilə bağlı 14 aparıcı platformanın performansında böyük çatışmazlıqlar aşkar edən Ranking Digital Rights tərəfindən də təsdiqlənmişdir [16].

Sosial medianın idarə olunması mütləq xarakter daşmalıdır, lakin bu zaman konkret prinsiplərə riayət olunmalıdır. İdarə olunmanın zəruriliyi sosial medianın mənfi xarakterizə olunan sosial təsirlərinin vaxtında qarşısının alınmasına xidmət edə bilər. Bunu tarixi faktlar bir daha təsdiq edir. Məsələn: 2017-ci ildə britaniyalı yeniyetmə öz həyatına qəsd etdikdən sonra Böyük Britaniya Parlamentini qanunlarını nəzərdən keçirməyə va-

dar edən faciə zamanı “Facebook” və “Instagram” hər gün özünə zərər vermə və intiharla bağlı 35000-ə yaxın postu sildi. Qaydalar aydın olsa, platformalar lazımi qaydada həvəsləndirilsə, resurslarla təmin olunsa belə, səhvlər qaçılmaz olur [20].

Hətta sosial medianın dövlətin reaksiyalarına necə təsir etdiyinə, insanların siyasi davranışını formalaşdırdığına və sosial etirazı necə təşkil etdiyinə diqqət yetirən müəlliflər sosial medianın siyasi rəqabətə və kollektiv fəaliyyətə təsirini şişirtməkdən çəkinməyə çağırış edirlər [8, p. 388].

Sosial medianın idarə olunması işinin özündə bir çox çətinliklərlə üzləşmək qaçılmazdır. Hər şeydən əvvəl idarəetmənin dövlətlərin əlində cəmləşməsi senzuraya yol açmağa bilər. Tarix göstərir ki, hətta demokratik rejimlər də dini pravoslavlıq, əxlaqi düzgünlük, siyasi düzgünlük, milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş kimi legitim maraqlar adı altında həddindən artıq senzuraya meyillənə bilər. Sosial media idarəçiliyi üçün istənilən sağlam rejim dövlətə həddən artıq özbaşına səlahiyyət verməkdən çəkinməlidir. Məhz ona görə də Media haqqında Qanun Konstitusiyaya əsaslanaraq, senzuranın qadağan olunmasını media azadlığının əsas elementləri sırasında tanıyır və onun təminatına dair normalar müəyyənləşdirir.

1.1. Doktrinal yanaşma

Doktrinada sosial medianın idarə olunması ilə bağlı yanaşmanın əleyhinə və lehinə çıxış edən mövqelər vardır. Əleyhdarlar hesab edirlər ki, sosial media tənzimlənməməlidir. Sosial medianın cəmiyyətə təsiri ilə bağlı narahatlıqlar etibarlı olsa da, tənzimləmə həll yolu deyil. Sosial media platformaları artıq qanunlara və qaydalara tabedir və onların məzmununa nəzarət etmək və istifadəçiləri qorumaq üçün öz siyasətləri və təlimatları vardır. Sosial medianın tənzimlənməsi ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması, innovasiyaların qarşısının kəsilməsi və digər bu kimi gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Bunun əvəzinə istifadəçiləri sosial mediadan məsuliyyətli istifadə haqqında maarifləndirməyə və rəqəmsal savadlılığı təşviq etməyə diqqət yetirilməlidir. Bu, istifadəçilərə sosial mediadan istifadə ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə və bu platformalardan istifadə nəticəsində yarana biləcək potensial zərəri minimuma endirməyə imkan verəcəkdir [21].

Sosial medianın idarə olunmasını dəstəkləyən mövqeyə görə isə zaman keçdikcə sosial media platformaları sərbəst şəkildə nə deyilə biləcəyi və kimin deyəcəyi ilə bağlı qaydalar qoyaraq bilavasitə ifadə azadlığının sərhədlərinə təsir göstərə bilər. Onlar nətiqləri və ideyaları təsdiqləyir və qadağan edirlər ki, bu işləri gördükdə mütləq öz qaydalarını, prinsiplərini, qərəzlərini və fəlsəfələrini tətbiq edirlər. Sosial media platformalarının çox güclü icra səlahiyyətləri vardır: səsi və ya fikri bir kliklə boğmaq, ideyanı yox etmək. Tənzimləmə işi konkret platformaların əslində bu və ya digər şəkildə qərəzli olması (adətən sadələşdirilmiş) iddiasından asılı deyil. Məsələn burasındadır ki, onların getdikcə daha çox müvafiq nəzarət və balanslaşdırma olmadan demokratik diskursa təsir etmək gücü vardır. Onlar da səhv edə və nəticədə azad cəmiyyətin əsas normalarını pozan qərarlar qəbul edə bilərlər [7].

1.2. Sosial medianın idarə olunması prinsipləri

UNESCO-nun Rəqəmsal platformaların idarə olunması üzrə Təlimatı [6] sosial media platformalarının idarə olunması üzrə zəruri istiqamətləri ehtiva edir. Bu Təlimat rəqəmsal idarəetmə üçün insan mərkəzli modelin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Təlimat rəqəmsal platformalar üçün beş əsas prinsipə riayət olunmasını tələb kimi qoyur [6]:

1. İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət. Platformalar insan hüquqlarına dair lazımi araşdırma aparmalı, onların insan hüquqlarına təsirini, o cümlədən gender və mədəni ölçüləri qiymətləndirməli, riskləri qiymətləndirərək təsirin azaldılması tədbirlərini müəyyənləşdirməlidirlər.

2. Müvafiq standartlara uyğunluq. Platformalar beynəlxalq insan hüquqları standartlarına, o cümlədən platformanın dizaynı, məzmunun moderasiyası və məzmun kurasiyasına uyğun olmalıdırlar.

3. Şəffaflyq və açıqlıq. Platformalar necə fəaliyyət göstərdikləri ilə bağlı şəffaf və açıq olmalıdırlar.

4. Əlçatanlıq. Platformalar istifadəçilərin təqdim olunan müxtəlif məhsulları, xidmətləri və alətləri anlaması, paylaşdıqları və istehlak etdik-

ləri məzmun haqqında əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmələri üçün məlumatları əlçatan etməlidirlər.

5. Məsuliyyət. Platformalar xidmət şərtləri və məzmun siyasətlərinin həyata keçirilməsində müvafiq maraqlı tərəflər, o cümlədən istifadəçilər, ictimaiyyət və idarəetmə sistemindəki subyektlər qarşısında cavabdehdir.

Bu prinsiplərə əməl etmək üçün rəqəmsal platformaların beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğun olaraq idarəetmə sistemi daxilindəki subyektlər qarşısında hesabat verməli və ya fəaliyyət göstərməli olduğu xüsusi sahələr vardır. Həmin sahələri yuxarıda qeyd olunan prinsiplər əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci prinsip üzrə: Bu prinsip bilavasitə insan hüquq və azadlıqlarının təminatına və qorunmasına xidmət etdiyi üçün rəqəmsal platformalardan tələb olunur ki, onlar öz əməliyyatlarının insan hüquqlarına faktiki və ya potensial təsirlərini müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün dövrü risk qiymətləndirmələrini aparsınlar. Bundan əlavə, rəqəmsal yeniliklərin tətbiqindən öncə də belə qiymətləndirmələrin aparılması zəruridir. Risklərin idarə edilməsi fəaliyyətləri mütəmadi olaraq yüksək səviyyəli qərar qəbul edən subyektlərə təqdim edilməlidir.

İkinci prinsip üzrə: Bu prinsip tələb edir ki, rəqəmsal platformaların mənşəyindən və ya bacarıqlarından asılı olmayaraq bütün istifadəçilərin tam şəkildə iştirakını təmin etməsi gözləntiləri olmalıdır. Əsas məqsəd platformalar tərəfindən ayrırı-seçkililyə yol verilməməsi (xüsusilə həssas qruplara münasibətdə) və bərabərliyin təmin olunmasından ibarətdir. Bununla bağlı platformalar üç istiqamət üzrə hesabatlar verməlidirlər:

Məzmun moderasiyası və kurasiya siyasətləri və təcrübələri. Məzmun moderasiyası və kurasiya beynəlxalq insan hüquqları hüququna və standartlarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir, xüsusilə ifadə azadlığını və mədəni müxtəlifliyi pozmamalıdır. Çoxdillə mühitlərdə fəaliyyət göstərən platformalar məzmunun həcminə uyğun miqyasda insan və avtomatlaşdırılmış məzmun moderasiyasının həmin mühitdə danışılan bütün əsas dillərdə (ən azı) mövcud olmasını təmin etməlidir. Burada əsas diqqət yetirilməli məqam platforma-

ların ifadə azadlığını məhdudlaşdırması ilə bağlıdır. Bir tərəfdən məhdudlaşdırılmalı məzmunun sərhədləri dəqiq müəyyən edilməlidir. Belə ki, rəqəmsal platformalar uşaq cinsi istismarı ilə bağlı məlum materialların və ya terror aktlarının canlı yayımının silinməsi üçün sürətli və qətiyyətli tədbirlərin görülməsini təmin etməlidir. Digər tərəfdən isə, qanunauyğun olmayan məzmunun yayımlanmasına dair məhdudiyyət qoyulması zamanı ifadə azadlığını əsassız məhdudlaşdırmaq üçün aşağıdakı kimi tədbirlər görməlidirlər: alternativ etibarlı məlumatın təmin edilməsi; istifadəçilərə məzmunun mənşəyi ilə bağlı narahatlıqların ifadə edilməsi; gender qərəzlərini və ya gender əsaslı zorakılığı əks etdirən məzmunu lazımı diqqət yetirməklə bu məzmunun alqoritmik gücləndirilməsinin məhdudlaşdırılması və ya ləğv edilməsi və s. [6]

İnsan resursları məzmununun moderasiyası. Platformalar zorakılıq və ya narahatedici məzmunu təkrar məruz qalmaları nəticəsində onlara dəyən zərəri minimuma endirmək üçün məzmun moderatorları üçün yaxşı maliyyələşdirilən və yaxşı kadrlı dəstək proqramları yaratmalıdırlar. Təcrübi olaraq platformalarda nəzarət əksər hallarda etibar və təhlükəsizlik komandalarına tapşırılır ki, onlar kadr çatışmazlığı və koordinasiyanın olmaması səbəbindən səmərəli fəaliyyət göstərmirlər. Məsələn: 2022-ci ilin fevral ayında UNESCO-nun İnternet üçün Güvən konfransında "TikTok" 10000 insan moderatoru olduğunu açıqladı və bu həmin platformanın bir milyard aktiv aylıq istifadəçilərini necə əhatə etməsi ilə bağlı suallar doğurdu [15].

Məzmun moderasiyası və kurasiyası üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə. Əslində avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə təcrübi baxımdan faydalıdır. Məsələn: hər hansı sosial media platformasında istənilən axtarış aparıldıqda sistem dərhal həmin məzmun üzrə məlumatları istifadəçinin qarşısına çıxarır.

Rəqəmsal platformalar istifadəçilərə məzmun kurasiyasını və moderasiya sistemlərini tənzimləmək üçün seçimlər təqdim etməlidir. İstifadəçilərə gördükləri məzmunu nəzarət etmək imkanı verilməlidir və onlar trend mövzular ətrafında müxtəlif mənbələrə və baxış bucaqlarına necə daxil

ola biləcəklərini asanlıqla başa düşə bilməlidirlər. Eyni zamanda əgər məzmunun silinməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistem istifadə olunursa, platformalar istifadəçilərə bu cür qərarlardan şikayət etmək üçün prosedurlar da təqdim etməlidirlər.

Burada reklamla bağlı məqamlara da toxunmaq lazımdır. Reklam (və buna görə də məlumatların toplanması və manipulyasiyası) sosial medianın rəqəmsal ictimai sahə üçün yaratdığı problemlərin əsasını təşkil edir. Bunun üç səbəbi qeyd olunur [2]: Birincisi, iqtisadiyata diqqət əks təsirlər yaradır. Bu, şirkətləri izləyicilərin diqqətini çəkən məzmun növünü vurğulamağa təşviq edir. Bu məzmunun məlumatlandırıcı və ya maarifləndirici olma ehtimalı çox azdır. İkincisi, “Facebook” və “Google” həm rəqəmsal reklam üçün ən böyük istiqamətlərdən ikisi, həm də iki ən böyük rəqəmsal reklam brokeri kimi xidmət edir. Üçüncüsü, “Facebook” və “Google” getdikcə daha az miqdarda reklam gəlirləri əldə edən təşkilatların gəlirlərini sıfıra endirdi. Başqa sözlə, iqtisadi stimullar “Facebook” və “Google”u getdikcə böyüməyə və mümkün qədər çox potensial rəqib satın almağa sövq etdi. “Facebook” və “Google”un rəqəmsal reklam üzərində nəzarəti onların böyük həcmdə son istifadəçi məlumatlarını toplamaq qabiliyyəti sayəsində mümkün olur. “Facebook” və “Google” nə qədər çox məlumat toplaya bilsə, onların proqnozlaşdırıcı alqoritmləri bir o qədər yaxşı olar, son istifadəçiləri dürtmək və təsir etmək qabiliyyəti bir o qədər güclüdür və rəqəmsal reklamda bazarı bir o qədər yaxşı küncə sıxışdırmaq imkanları daha yüksəkdir. Buna görə də “Facebook” və “Google” üçün hər biri müxtəlif yollarla məlumat toplayan bu qədər müxtəlif növ şirkət və proqramlar almaq sərfəlidir. Daha çox məlumat daha çox güc deməkdir [2].

Üçüncü prinsip üzrə: Bu prinsip şəffaflıq və açıqlığı tələb etdiyi üçün platformalarda əhəmiyyətli və məzmunlu şəffaflığın olmasını şərtləndirir. Şəffaflıq, ilk növbədə, rəqəmsal platformaların hesabatlarının müntəzəm olaraq ictimaiyyətə açıqlanmasını tələb edir. Digər tərəfdən, platformanın xidmət şərtləri, məzmun moderasiyası və kurasiya siyasətlərindəki hər hansı dəyişiklik vaxtaşırı olaraq əlçatan formatlarda istifadəçilərə çatdırılmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi şəffaflıq müvafiq məlumatların (sosial media şirkətinin tətbiq etdiyi məzmun moderasiyası standartları, onun icra prosesləri, ləğv etmə və digər məzmun moderasiyası hərəkətlərinin izahatları, şikayət prosedurlarının təsviri və s. məlumatlar) istifadəçilərə açıqlanması öhdəliyini ehtiva edir. Şəffaflığın əsas ölçüsü şəffaflıq hesabatıdır. Buraya platformanın məzmununun moderasiya fəaliyyətinin hesabatları və daxili auditləri, sosial media şirkətinin fəaliyyətləri nəticəsində yaranan risklər, zərərli nitqin yayılmasında alqoritmlərin rolu, şirkətlərin nifrət nitqi, dezinformasiya, yeniyetmələr üçün zərərli materiallarla bağlı gördükləri qiymətləndirmələr və digər problemlə məsələlər daxildir [10].

Dördüncü prinsip üzrə: Bu prinsip məlumatların əlçatanlığının təminatının vacibliyini nəzərdə tutur. UNESCO əlçatanlığın təminatı ilə bağlı platformalardan tələb edir ki, onlar fəaliyyət göstərdikləri hər bir ölkənin rəsmi və əsas dillərində tam xidmət şərtlərinə malik olmalı, istifadəçilərə öz dillərində cavab verə bilmələrini və onların şikayətlərini bərabər şəkildə nəzərdən keçirmələrini təmin etməlidirlər. Eyni zamanda əlilliyi olan şəxslərin hüquqları həmişə nəzərə alınmalı, onların platforma ilə əlaqə saxlama və şikayət etmə yollarına xüsusi diqqət yetirilməlidir [6]. Məsələ burasındadır ki, belə tələbin platformalar qarşısında qoyulması bir qədər absurd görünür. Əlilliyi olan şəxslər üçün kommunikasiya texnologiyalarının yaradılması dövlətlər tərəfindən icra olunur və hər hansı rəqəmsal platformaya belə bir tələb qoymaq təcrübi baxımdan o qədər də effektiv sayılmır.

Beşinci prinsip üzrə: Bu prinsip əsas etibarilə rəqəmsal platformaların üzərinə istifadəçi hesabatlarının tam, aydın və anlaşılın dildə hazırlanması öhdəliyini qoyur. Bura həm yerli kontentin dilinə, həm uşaqlar, həm də həssas qruplara uyğunluq daxildir. Məsuliyyət prinsipi, eyni zamanda şikayətlər üçün asan və rahat prosedurların tətbiqini əhatə edir. İstifadəçilərə (və xüsusi məzmunun təsirinə məruz qaldıqda, qeyri-istifadəçilərə) öz narahatlıqlarını ifadə etmək və müvafiq hüquqi müdafiəni təmin etmək üçün effektiv platformadaxili və xarici istifadəçi bərpa mexanizmləri mövcud olmalıdır. Buraya aydın, asan əldə

edilə bilən, üstünlük verilən, etibarlı və yerli dil-də şikayətlər üçün başa düşülən hesabat kanalı daxil olmalıdır və istifadəçilərə müraciətlərinin nəticəsi barədə məlumat verilməlidir. Müraciət mexanizmi səmərəli şikayət mexanizmləri üçün BMT-nin Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsiplərində qeyd olunan yeddi prinsipə əməl etməlidir: legitimlik, əlçatanlıq, proqnozlaşdırıla bilənlik, ədalətlik, şəffaflıq, hüquqlar, uyğunluq və davamlı öyrənmə [6].

UNESCO tərəfindən bəyan olunmuş prinsiplər sosial medianın idarə olunması üçün əhəmiyyətli olsa da, bu prinsiplərin riayət olunmasına nəzarət məsələsi hələ də həll edilməmiş qalır. UNESCO-nun öz Təlimatında da vurğulanır ki, rəqəmsal mühitdə ifadə azadlığını, informasiyaya və müxtəlif mədəni məzmunu çıxışı və bütün digər insan hüquqlarını qorumaq məqsədilə Təlimatın təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə bağlı əlavə müzakirələr daha sonra hazırlanacaqdır [6].

1.3. Sosial medianın idarə olunması zamanı rəhbər tutulan meyarlar

Sosial media platformalarının idarə olunmasında bir sıra meyarlar müəyyənləşdirilsə yaxşı olar ki, bunlar daxilində sosial risk səviyyələrinə görə sıralama xüsusi qeyd olunsun. Bu o deməkdir ki, aşağı hissədə icma forumları, hobbü qrupları və fansaytlar kimi təvazökar onlayn məkanlar yalnız minimal tənzimləmələrə tabe olmalıdır. "Facebook" və "Twitter" kimi çox böyük, vacib platformalar isə siyasi gündəmi qurmaq, məzmunu sürətlə yaymaq və milyonlarla insanın fikirlərini və davranışlarını formalaşdırmaq qabiliyyətinə malik olduqları üçün onlar vətəndaş və kommersiya həyatı üçün vacib məkanlardır. Bu cür platformaların daha güclü nəzarətə ehtiyacı vardır [7]. Lakin belə izah da şərtidir. Çünki kiçik platformalar ekstremizmin ocaqlarına çevrilsələr, real sosial risklər yarada bilər. Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilən Rəqəmsal Xidmətlər Aktı sistemə risklər yaradan mikro və ya kiçik müəssisələr və çox böyük onlayn platformalar arasında

fərq qoymağı planlaşdırır [18].

Daha maraqlı təcrübə kimi Böyük Britaniyanın Onlayn Təhlükəsizlik Aktını qeyd edə bilərik. Akta müvafiq olaraq kifayət qədər riskli kimi təsnif edilən platformalar sistem və ya dizayn səviyyəsində tənzimlənməlidir. Akt onlayn platformalardan istifadəçilərinin qanunsuz və ya qanuni, lakin zərərli məzmunu qarşı tədbir görməsini tələb edir. Bu vəzifəni yerinə yetirməyən platformalar 18 milyon funt-sterlinqə və ya illik dövriyyəsinin 10%-nə qədər cərimələrə məruz qalacaqlar. Akt, həmçinin yeni informasiya pozuntularını təqdim edir və "Ofcom"a onlayn təhlükəsizlik üçün tənzimləyici kimi yeni səlahiyyətlər verir. Aktın əhatə dairəsinə istənilən "istifadəçidən istifadəçiyə xidmət" (user-to-user service) daxildir. Belə xidmətə xidmət istifadəçisi tərəfindən birbaşa xidmətdə yaradılan və ya xidmət istifadəçisi tərəfindən xidmət yüklənən və ya paylaşılan məzmunun başqa istifadəçi və ya digər istifadəçilərlə qarşılaşa və istifadə oluna biləcəyi internet xidməti başa düşülür [13].

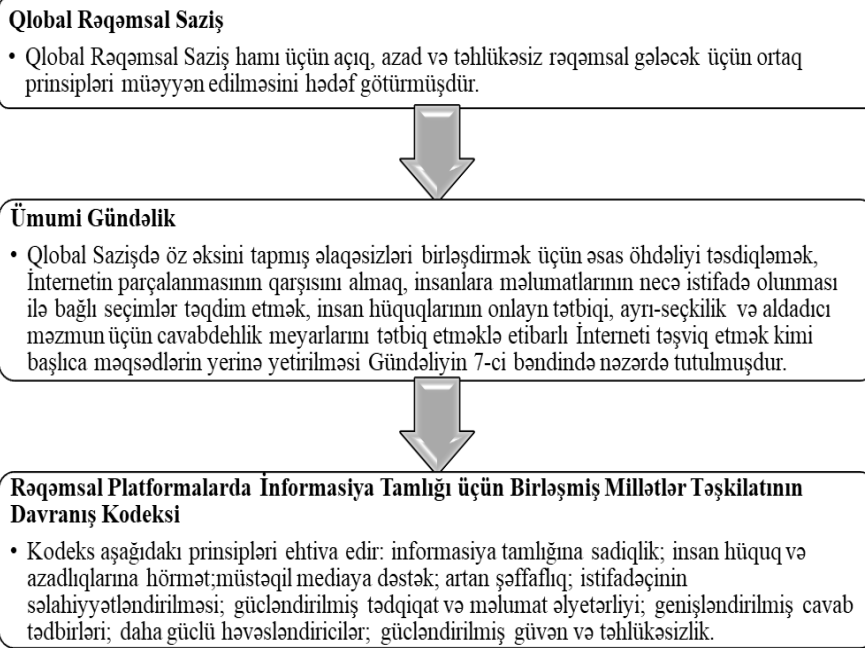
Tənzimləmə qaydaların yaradılmasını və onların tətbiqini nəzərdə tutur və əksər hallarda birbaşa dövlət nəzarəti kimi başa düşülsə də, müvafiq tənzimləmə funksiyaları qaydaların yaradılması, tətbiqi, nəzarəti və nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı müxtəlif subyektlər arasında da mövcuddur. Platforma məzmunu qaydaları ətrafında problemləri müəyyən edən kontekst rəqəmsalla əlaqəli idarəetmənin daha geniş ekosisteminin funksiyası olduğu üçün dövlətlərin rolundan xeyli kənara çıxır [15].

BMT-nin İnternet İdarəçiliyi üzrə İşçi Qrupu tərəfindən formalaşdırıldığı kimi [3] sosial media platformalarının da idarə olunması müxtəlif rolları oynayan dövlətlərin, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin birgə funksiyası kimi konseptuallaşdırıla bilər.

Təbii ki, burada ən başlıca rol dövlətlərin üzərinə düşür. UNESCO platformanın idarə olunması ilə bağlı dövlətlərarası və dövlətdaxili təşəbbüsləri üç səviyyədə müəyyənləşdirir [15]:

Qlobal səviyyədə aşağıdakı tənzimləmələr BMT çərçivəsində aparılmışdır və bu işlər davam etməkdədir:

Əslində, Qlobal Rəqəmsal Sazişin kökləri 2020-ci ildən formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, 2020-ci ildə BMT-nin 75-ci ildönümü münasibətilə dünyanın müxtəlif dövlətlərindən, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarından, akademiklərdən, texniki ekspertlərdən və ayrı-ayrı şəxslərdən, o cümlədən gənclərdən toplanan 1 milyondan çox səs əsasında BMT-nin Yetmiş Beşinci Yubileyinin Anılmasına dair Bəyannamə (A/RES/75/1) qəbul edildi və burada 13-cü bənd rəqəmsal əməkdaşlığın təkmilləşdiriləcəyini vəd edirdi [4]. Bəyannamə rəqəmsal texnologiyaların cəmiyyəti kökündən dəyişdirdiyini bəyan edərək onların qeyri-düzgün istifadəsinin ölkələr daxilində və ölkələr arasında fikir ayrılığına səbəb olma, etibarsızlığı

artırma, insan hüquqlarını pozma və bərabərsizliyi gücləndirmə ehtimalını xüsusi vurğulayır. Ona görə də rəqəmsal texnologiyalardan istifadə üçün tam potensialı göstərən rəqəmsal əməkdaşlıq və rəqəmsal gələcəyə dair ortaq yanaşmanın formalaşdırılması və rəqəmsal inam və təhlükəsizliyə diqqət yetirilməsi prioritet olaraq müəyyənləşdirilir [4].

Bəyannamə Qlobal Rəqəmsal Sazişin qəbuluna təkan verdi ki, bu Saziş əlaqəsizləri birləşdirmək üçün əsas öhdəliyi təsdiqləmək, İnternetin parçalanmasının qarşısını almaq, insanlara məlumatlarının necə istifadə olunması ilə bağlı seçimlər təqdim etmək, insan hüquqlarının onlayn tətbiqi, ayrı-seçkilik və aldadıcı məzmun üçün cavabdehlik meyarlarını tətbiq etməklə etibarlı İn-

terneti təşviq etmək kimi başlıca məqsədlərə xidmət edir [5].

Sazişin əsasında formalaşdırılan Ümumi Gündəlik BMT Baş Katibinin qlobal əməkdaşlığın gələcəyinə baxışıdır. O, insanlar və planet üçün daha yaxşı cavab vermək və çatdırmaq və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə hərtərəfli fəaliyyət göstərmək üçün inklüziv, şəbəkələşdirilmiş və effektiv çöxtərəfliliyə çağırır. Ümumi Gündəlik 2024-cü ildə keçiriləcək Gələcəyin Zirvəsinə çağırış edərək, 2015-ci ildən bəri ortaya çıxan boşluqları və riskləri aradan qaldırmaq üçün mümkün həll yollarını təsvir edir [14].

Regional səviyyədə Avropa Birliyi şirkətlərin və vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə nifrət nitqi ilə bağlı platformalar üçün davranış kodeksinin və dezinformasiya ilə bağlı təcrübə məcəlləsinin hazırlanmasında qabaqcıl olmuşdur. Bu məcəllələrin ilkin mərhələsi üçün xarakterik olan qeyri-adekvat monitorinq, sanksiyalarla bağlı məsələlər Rəqəmsal Xidmətlər Aktı ilə qismən həll olunur.

Milli tənzimləyici mühitlər qlobal ekosistem daxilində qaydaların yaradılması, icrası və nəzərdən keçirilməsi ilə əlaqədardır. Yurisdiksiyalar daxilində parçalanma mövcuddur və dövlətlə əlaqəli bu qurumların şirkətləri və vətəndaş cəmiyyətlərini necə cəlb etməsi ilə bağlı çətinliklər vardır. Bu kontekstdə "Qlobal Onlayn Təhlükəsizlik Tənzimləyiciləri Şəbəkəsi" kimi təşəbbüslər müxtəlif regional və milli tənzimləyici şəbəkələri ilə birlikdə mühüm rol oynayır. Şəbəkənin əsas məqsədi yurisdiksiyalar üzrə əməkdaşlıq etmək (məlumat və təcrübə mübadiləsi), onlayn təhlükəsizlik məsələlərinə uyğunlaşdırılmış və ya əlaqələndirilmiş yanaşmaları dəstəkləməkdən ibarətdir [22].

Ümumiyyətlə, əksər müəlliflər və tədqiqatçılar sosial media üçün özünütənzimləməni (solotənzimləmə) daha uyğun sayırlar [11, p. 44]. Hələ ənənəvi media dövründən medianı qapıçı kimi adlandıran yanaşma tərəfdarları medianın qapıçı konsepsiyasını media işində edilən seçimlərə, xüsusən də xəbər xəbər vasitəsinin qapıları vasitəsilə xəbər kanallarına daxil olub-olmamasına dair qərarlara aid edirdilər [12, p. 213]. Bu qapıçılar xüsusən də sosial media gəlir və iqtisadi güc, istifadəçilərin vaxt keçirmələri və digər vərdişləri baxımından, xəbərlərə aparan yol kimi getdikcə

daha çox aktuallaşır [19].

Sözgedən yanaşma sosial medianın solotənzimləməsinə diqqəti daha da artırır. Özünütənzimləmə prosesində bazar davranışını tənzimləyən qaydalar idarə olunanların özləri tərəfindən hazırlanır və tətbiq edilir. Həm alimlər, həm də insan hüquqları müdafiəçiləri media sahəsində özünütənzimləmə mexanizmlərinin ictimaiyyətin iştirakı üçün açıq olmalı və qəbul edilmiş qərarlara bu və ya digər formada müraciət etməyə imkan verməli olduğunu iddia edirlər və bildirirlər ki, yeni media mühitində özünütənzimləmə zamanı şəffaflıq və hesabatlılıq əsas götürülməlidir [11, p. 46].

Solotənzimləmənin başlıca mənfə xüsusiyyəti sosial media şirkətlərinin məzmunla bağlı nəzarət meyarlarından irəli gəlir. Sosial media platformalarının standartları məzmunun moderasiyasını nifrət nitqi, cinsi zorakılıq və çılpahlığı ehtiva edən məzmunun müəyyən edilməsi və silinməsi üzərində qurur ki, bunların hamısı mahiyyətcə mübahisəli anlayışlardır. Məsələn: ifrat nümunələrdən uzaqlaşdıqca, nifrət nitqi sayılan məzmun haqqında qərar vermək çətinləşir və mübahisələrə səbəb olur. Bəzi qaradərili fəallar irqçiliyə qarşı şərhələrinə görə "Facebook"-da susdurulduqlarından şikayətlənsələr də, digərləri eyni platformanın monitorinq və qiymətləndirmə prosedurlarının misogynist nifrət nitqi ilə bağlı həddən artıq pisləşmə biləcəyini vurğulayırlar [23].

1.4. Nəticə

Sosial medianın mənfə xarakterizə olunan xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılması yollarından ən başlıcası sosial medianın idarə olunmasıdır. Bu cür idarəetmə yalnız texniki tərəfləri deyil, eyni zamanda məzmunla bağlı məsələləri də əhatə etməlidir.

Sosial media şirkətlərinin siyasətləri üzərində heç bir demokratik nəzarət olmadığını nəzərə alsaq, moderasiya qruplarının və korporativ alqoritmlərin bu xüsusi hallarda mənfə cəhətdən düzgün qərarlar qəbul edib-etməməsi məsələdən kənardır. Onlayn nitqə özbaşına müdaxilə ehtimalı vətəndaşların siyasi yarışmalarını sosial media şirkətlərinin ixtiyarından asılı edir. Bostonda yerləşən qeyri-kommersiya təşkilatı olan Vətəndaş Hüquqları üzrə Hüquqsünasların "Twitter" hesabının Qaraların Həyatı Əhəmiyyətli hərə-

katına dəstək göndərildikdən sonra dayandırılması buna bariz nümunə ola bilər [9].

Məsələ burasındadır ki, solotənzimləməyə qarşı dövlət nəzarətinin artırılması da o qədər uğurlu təklif kimi görünür. Məsələn: belə genişləndirilmiş səlahiyyət media şirkətlərinin siyasi ələ keçirilməsi və ya siyasi səbəblərə görə məzmunu cəzalandırmaq üçün sövdələşmə riskini yarada bilər. Ona görə də UNESCO-nun təlimatlarına müvafiq olaraq milli qanunverici orqanlar platformaların məzmun siyasətlərinin formalaşdırılmasını və ya həyata keçirilən moderasiya işini öz üzərinə götürməyə çalışmamalıdır. Bunun əvəzinə, onlar şirkətlərdən öz istehlakçı xidmət

şərtlərinə tam şəkildə əməl etmələrini, həmçinin siyasət standartları və proses meyarları üçün daha geniş razılaşdırılmış davranış qaydalarına əməl etmələrini tələb etməlidirlər. Platforma şirkətləri qanuni olaraq qarşidan gələn hadisələr, tendensiyalar və yeni məhsullarla bağlı gözlənilən insan hüquqları risklərinin tam spektrinə dair ssenari planlaşdırması və lazımı təftiş təlimləri həyata keçirməyə və onların risklərinin qarşısının alınması və ya azaldılmasına dair ətraflı məlumat verməyə məcbur edilə bilər. Bu yolla platformalardan texnologiya təkamüllərini daha yaxşı təxmin etmək və dizayn üzrə təhlükəsizlik və istifadəçi muxtariyyətini təmin etmək tələb olunacaqdır [15].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədralı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Balkin, Jack M. How to regulate (and not regulate) social media, 2020. <https://knightcolumbia.org/content/how-to-regulate-and-not-regulate-social-media>
3. Château de Bossey. Report of the Working Group on Internet Governance, June 2005. <https://www.wgig.org/docs/WGIGREPORT.pdf>
4. Declaration on the commemoration of the seventy-fifth anniversary of the United Nations, Resolution adopted by the General Assembly on 21 September 2020. <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F75%2F1&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>
5. Global Digital Compact. <https://www.un.org/techenvoy/global-digital-compact>
6. Guidelines for the Governance of Digital Platforms: Safeguarding Freedom of Expression and Access to Information through a Multistakeholder Approach, 2023. <https://www.unesco.org/en/internet-trust/guidelines>
7. Jamie Susskind. We Can Regulate Social Media Without Censorship. Here's How // Time, JULY 22, 2022. <https://time.com/6199565/regulate-social-media-platform-reduce-risks/>
8. Jieren Hua and Yang Zheng. Social Media, State Control and Religious Freedom in China // Political theology, 2019. Vol. 20, No. 5, pp. 382-391. <https://doi.org/10.1080/1462317X.2019.1624038>
9. Lawyers for Civil Rights says its Twitter account was suspended after posting support for Black Lives Matter. <https://www.boston.com/news/local-news/2020/06/04/lawyers-for-civil-rights-suspended-twitter-account-black-lives-matter/>
10. Mark MacCarthy. Transparency is essential for effective social media regulation. 1 November, 2022. URL: <https://www.brookings.edu/articles/transparency-is-essential-for-effective-social-media-regulation/>
11. Marko Milosavljević, Sally Broughton Micova. Banning, Blocking and Boosting: Twitter's Solo-Regulation of Expression // MEDIJSKE STUDIJE MEDIA STUDIES, - 2016. Vol. 7 (13), - pp. 43-58.
12. McQuail, Denis. Mass Communication Theory: An Introduction. London: Sage Publications, 1994, 416 p.
13. Online Safety Act 2023. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/50/enacted>
14. Our Common Agenda. <https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/>
15. Platform Problems and Regulatory Solutions: Findings from a comprehensive review of existing studies and investigations, 2023. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385813>
16. Ranking Digital Rights. <https://rankingdigitalrights.org/index2020/>
17. Regulating social media platforms. <https://kathmandupost.com/columns/2023/12/23/regulating-social-media-platforms>
18. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Sin-

gle Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2065>

19.Ristow, Bill. The New Gatekeepers: Controlling Information in the Internet Age. Center for International Media Assistance, 2013. http://cima.ned.org/sites/default/files/final_2.pdf

20.Satariano, Adam. British R https://www.nytimes.com/2022/10/01/business/instagram-suicide-ruling-britain.htmluling Pins Blame on Social Media for Teenager's Suicide // The New York Times, 1 October, 2022. <https://www.nytimes.com/2022/10/01/business/instagram-suicide-ruling-britain.html>

21.Soniya Roy. Why social media should not be regulated. <https://www.linkedin.com/pulse/why-social-media-should-regulated-soniya-roy>

22.The Global Online Safety Regulators Network. <https://www.esafety.gov.au/about-us/who-we-are/international-engagement/the-global-online-safety-regulators-network>

23.Ugur A. Digital Domination: Social Media and Contestatory Democracy // Political Studies, 2022, pp. 1-20.DOI: 10.1177/00323217221096564

Эльнур ГУМБАТОВ

Бакинский Государственный Университет,
Права человека и право на информацию
преподаватель кафедры ЮНЕСКО,
Кандидат юридических наук

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫМИ СЕТЯМИ

РЕЗЮМЕ

Социальные сети, реальность цифровой эпохи, характеризуются множеством положительных и отрицательных сторон. Необходимость устранения этих недостатков определяет управление и регулирование социальных сетей. Учитывая, что платформы социальных сетей формируются и функционируют в виртуальном пространстве, не знаящем границ, такое управление должно осуществляться на международном, а не национальном уровне.

В статье проанализированы международные источники и меры, принятые в этом направлении, изучены правовые аспекты управления социальными сетями на основе существующих нормативных критериев.

Ключевые слова: социальные сети, виртуальное пространство, управление, национально-правовое регулирование, международно-правовое регулирование, принципы, соло-регулирование

Elnur HUMBATOV

Baku State University,
Human rights and the right to information
teacher of the UNESCO department,
Ph.D in Law

LEGAL ASPECTS OF SOCIAL MEDIA GOVERNANCE

SUMMARY

Social media, the reality of the digital age, is characterized by many positive aspects as well as negative features. The need to eliminate those shortcomings determines the social media governance and regulation. Given that social media platforms are formed and operate in a virtual space that knows no borders, such governance should be done at the international level, not the national level.

In the article, international sources and measures taken in this regard were analyzed, legal aspects of social media governance were studied on the basis of existing regulatory criteria.

Keywords: social media, virtual space, governance, national-legal regulation, international-legal regulation, principles, solo-regulation

UOT 343.985.3

DOI: <https://doi.org/10.62130/QVUU1939>**Xalid QASIMOV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının “Cinayət prosesi”
kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı
e-mail: xalid.qasimov.99@inbox.ru

ÖZƏL EKSPERTİZA FƏALİYYƏTİ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ MÜASİR TƏMİNATÇISI KİMİ

XÜLASƏ

Ölkəmizdə məhkəmə ekspertiza fəaliyyəti cinayət işləri üzrə icraatın obyektiv həyata keçirilməsində əvəzsiz rola malikdir. Yaxın keçmişə qədər məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti yalnız dövlət ekspertiza mərkəzləri tərəfindən icra edilirdi. Prosesual qanunvericiliyə edilən əlavə və dəyişikliklərdən sonra alternativ ekspertizaların keçirilməsi yüksək aktuallıq daşımağa başladı. Lakin cinayət prosesi bütün bu yeniliklərdən məhrum qalmışdır. Bu araşdırmanın məqsədi özəl ekspertiza fəaliyyətindən cinayət təqibində istifadə olunmasının önəmini vurğulamaqdan ibarətdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün alternativ ekspertizalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: insan hüquqları, məhkəmə ekspertizası, alternativ ekspertiza, özəl məhkəmə eksperti.

Giriş

Ölkəmizdə hüquq münasibətlərinin inkişafı ayrı-ayrı hüquq institutlarına öz təsiri ni göstərir. Məhkəmə ekspertizası Ədliyyə sistemində olmaqla bu sahədə yaranan, dəyişən və xitam olunan hüquq münasibətlərində iştirak edir.

AR Konstitusiyasına əsasən hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır [1, mad 26]. Cinayət mühakimə icraatı zamanı şəxslər hüquqi yardım almaq, müdafiə hüququndan yararlanmaq, təqsirsizlik prezumpsiyası, şəxsin toxunulmazlığı, azadlıq hüququ, şərəf və ləyaqətə hörmət edilməsi və s. konstitusion institutlardan istifadə edərək qanuni mənafələrini müdafiə edirlər. Cinayət-prosessual fəaliyyət və onun tərkib hissəsi olan sübutetmə fəaliyyəti zamanı hüquq və azadlıqların müdafiəsi mexanizmi kimi ekspertiza tədqiqatı əvəzedilməz sahələrdən hesab olunur. Məhkəmə ekspertizasının təşkili cinayət işləri üzrə obyektiv həqiqətin üzə çıxmasında böyük pay sahibidir. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti ədalət mühakiməsinin sivil qaydalarla

həyata keçirilməsində, dövlətin və vətəndaşların hüquqlarının, qanuni mənafələrinin qorunmasında və müdafiə edilməsində əsas prosesual vasitələrdən biridir.

Qanunvericiliyimizdə yeni hüquq fenomeni olan “özəl ekspertiza fəaliyyəti” də qanunla qadağan olunmayan vasitələrdən biri olmaqla bu mexanizmin çağdaş elementinə çevrilməkdədir.

Həm Ümumilli Lider Heydər Əliyev, həm də cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hüquqi islahatlar silsilə şəklində həyata keçirilmiş və bu gün də davam etməkdədir. Hüquqi islahatlar çərçivəsində hüquq sisteminin vacib istiqamətlərindən olan dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti daha da təkmilləşdirilmişdir. Bu sahədəki atılan addımlar çərçivəsində 18 noyabr 1999-cu ildə “Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul edilməsini vurğulamaq olar. Qeyd olunan tədbirlərin davamı olaraq 2006-cı ildə “Ədliyyə orqanlarının inkişafı haqqında” Prezidentin fərmanı ilə Ədliyyə Nazirliyinin strukturunda dəyişikliklər baş tutmuşdur. Məhkəmə ekspertizalarının keyfiyyətinin artırıl-

ması məqsədilə Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutu Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi adlandırılmış və fəaliyyəti genişləndirilmişdir. Mərkəz hal-hazırda 22 növ və 44 ixtisas üzrə ekspertizalar təşkil edir [2, səh 4]. Mərkəzin fəaliyyəti inkişaf edən cinayətkarlığa qarşı, onların yeni üsul və vasitələrlə törədilən ictimai təhlükəli əməllərini müvafiq tədqiqat metodlarından istifadə etməklə açılmasında hüquq-mühafizə orqanlarına və məhkəmələrin fəaliyyətinə töhfə verməkdən ibarətdir.

Məhkəmə ekspertiza sahəsində atılan mötəbər addımlardan biri 3 aprel 2019-cu il tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı olmuşdur. Fərmanda məhkəmə-hüquq sistemi və onun tərkib hissəsi olan ekspertiza sahəsində müvafiq göstərişlər yer almışdır:

1. mülki işlər, habelə inzibati xətalara, iqtisadi və inzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə prosesi tərəflərinin ekspertiza təyin edilməsi ilə bağlı hüquqlarının genişləndirilməsi;

2. məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin alternativ mexanizmləri, o cümlədən ekspertizanın özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin təhlil edilməsi [3, bənd 3, 7].

“Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” AR Qanununda 29 noyabr 2019-cu il tarixli dəyişikliklə Qanunun adında “Dövlət məhkəmə ekspertizası” ifadəsi “Məhkəmə ekspertizası” sözləri ilə əvəzlənmişdir. Həmçinin Qanunun 23-cü maddəsində əvvəlki redaksiyada məhkəmə ekspertiza fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yalnız məhkəmə ekspertiza idarələrinə şamil olursa da, müvafiq dəyişiklik ilə bu fəaliyyət elmi müəssisə və təşkilatlarda, ali təhsil müəssisələrində, müvafiq akkreditasiyadan keçmiş sınaq laboratoriyalarında, özəl hüquqi şəxslərdə, habelə özəl məhkəmə eksperti tərəfindən ayrıca şəkildə təşkil edilə bilər [4, mad 23]. Bununla da ekspertiza fəaliyyətində dövlət orqanları ilə yanaşı digər subyektlərin iştirakı qanun səviyyəsində öz təsdiqini tapmış oldu. Özəl ekspertlər də ekspertiza fəaliyyətinə həyata keçirən tərəflərdən birinə çevrildi.

3 aprel 2019-cu il Fərmanı mülki işlər, inzibati xətalara, iqtisadi və inzibati mübahisələr üzrə icra-

atlar zamanı ekspertiza təyin edilməsi zamanı tərəflərin hüquqlarının genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Mülki mübahisələr zamanı ekspertizanın təşkilində çəkişmə prinsipinə əməl edilməsi mülki-prosessual qanunvericilikdə təsbit olunaraq mülki mühakimə icraatı zamanı tətbiq edilməkdədir. Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 99-cu maddəsinə görə “Ekspertiza çəkişmə prinsipinə və bu Məcəllənin müddəalarında nəzərdə tutulmuş işdə iştirak edən şəxslərin hüquqlarına riayət olunmaqla keçirilir”. Elə həmin maddənin II bəndində göstərilir ki, “Ekspertiza məhkəmə ekspertizası idarəsinin ekspertləri və ya özəl məhkəmə ekspertləri tərəfindən keçirilir” [5, mad 99].

03 aprel 2019-cu il Fərmanından sonra qəbul olunan müddəalardan biri də mülki mübahisələr zamanı “İşdə iştirak edən şəxslərin təşəbbüsü ilə ekspertizanın aparılması”nın mümkünlüyüdür. Edilən əlavəyə əsasən tərəflər öz mənafelərinin müdafiə edilməsi üçün həm məhkəmə ekspertizası idarəsinə, həm də özəl ekspertlərə müraciət edə bilərlər.

Mülki mühakimə icraatında həm məhkəmə ekspertləri, həm də özəl ekspertlərin xidmətindən faydalanmaq üçün ekspertlə müqavilə bağlanırlar. Cinayət təqibində isə xüsusi ittiham qaydasında şikayətlər istisna olmaqla, müstəntiqin “ekspertizanın təyin edilməsi barədə” qərar ilə ekspertiza təyin edilir. CPM-in 264.3-cü maddəsində göstərilir ki, “ekspertiza müstəntiqin qərarına və ya cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda müdafiə tərəfinin yazılı müraciətinə əsasən aparılır” [13, mad 264].

İnzibati icraat zamanı da qanunla müəyyən edilmiş hallarda ekspert və mütəxəssis cəlb olunur. Ekspertlərin təyin edilməsi inzibati orqan tərəfindən və ya şəxslərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir [6, mad 41]. “İnzibati icraat haqqında” AR Qanun da deyilir: “Ekspertiza inzibati orqanın qərarı və ya maraqlı şəxslərlə bağlanan müqavilə əsasında məhkəmə ekspertizası idarələrinin ekspertləri və ya özəl məhkəmə ekspertləri tərəfindən keçirilir. Bu dəyişikliklərdən sonra inzibati mübahisələr zamanı şəxslər öz hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə həm dövlət ekspertiza mərkəzlərinə, həm də özəl ekspertiza tədqiqatına müraciət edə bilər.

İnzibati məhkəmə icraatında da ekspertiza fəaliyyətinə müraciət edilir. İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 29.9-cu maddəsində qeyd olunur ki, inzibati məhkəmə icraatında ekspertiza fəaliyyəti mülki-prosessual qanunvericiliyə müvafiq həyata keçilir [7, mad 29-9].

İnzibati xəta haqqında iş üzrə icraat zamanı da şəxslərin təşəbbüsü ilə ekspertizanın aparılması halı mövcuddur. Ekspertiza iş üzrə maraqlı şəxslər (fiziki şəxs, onun müdafiəçisi, və ya qanuni nümayəndəsi; hüquqi şəxs, hüquqi şəxsin nümayəndəsi; zərərçəkmiş şəxs və ya onun nümayəndəsi) özəl məhkəmə eksperti və ya məhkəmə ekspertiza idarəsinin rəhbəri arasında bağlanmış müqavilə əsasında həmin maraqlı tərəflərin vəsaitləri hesabına həyata keçirilir [8, mad 82-1].

Xarici dövlətlərin praktikasında məhkəmə ekspertizası zamanı analogi təcrübədən istifadə edilir. Məhkəmə Ekspertiza Mərkəzinin sabiq rəis müavini Hamlet Musayev qeyd edir ki, alternativ ekspertizaların keçirilməsi MDB məkanında çox geniş yayılmışdır. Müstəqillik qazandıqdan sonra hüquqi sistemi fərqli istiqamətlərdə inkişaf edən bu dövlətlərdə özəl ekspertiza fəaliyyəti üçün münbit şərait yaradılmışdır. Ədliyyə orqanlarında attestasiyadan keçən şəxslər özəl ekspertiza fəaliyyətini yerinə yetirmək şansı əldə edirlər [9, səh 2].

Ekspert rəyi Moldova cinayət-prosessual qanunvericiliyinə əsasən müstəqil sübut növü hesab edilir. Moldova CPM-in 142-ci maddəsinə görə cinayət təqibi orqanı və ya məhkəmə ekspertiza təyin edə bilər. Bundan əlavə, tərəflər öz mənafelərini müdafiəsi məqsədilə şəxsi hesabları vasitəsilə ekspertizanın təyin olunması üçün müraciət edə bilərlər. Ekspertizanın təyin edilməsi haqqında Qərarda ekspertizanın kimin təşəbbüsü ilə təyin edildiyi; onun təyin edilməsi üçün əsaslar; ekspertə hansı əşyaların, sənədlərin və digər materialların təqdim edilməsi (onların nə vaxt və hansı hallarda aşkar edilərək götürüldüyünü göstərməklə), ekspert qarşısında qoyulan suallar, ekspertiza müəssisəsinin adı və ya ekspertin soyadı və adı göstərilir. Tərəflərin tələbi ilə ekspertizanı aparmış ekspertin rəyi cinayət təqibi orqanına təqdim edilir, cinayət işinin materiallarına əlavə edilən bu rəy digər sübutlarla birlikdə qiymətləndirilir [10, mad 144].

Yaponiya qanunvericiliyinə görə ekspertiza rəyi cinayət prosesində digər sübut növüdür. Prokuror və prokurorun köməkçisi, habelə polis əməkdaşının ekspertizanın təyin olunması barədə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Hakim belə bir tələbi əsaslı hesab edərsə, onu təmin etmək səlahiyyətindədir. Məhkəmə müvafiq sahədə xüsusi biliyə malik olan şəxslərdən iş üçün ekspert təyin edə bilər. Ekspertiza prokurorun və müdafiəçinin iştirakı ilə keçirilə bilər [11, səh 47].

Fransa təcrübəsində ekspert olmaq istəyən şəxslər prokurorluq orqanları vasitəsilə müvafiq proseduru keçməklə ekspertiza sahəsində təcrübəli şəxslərə çevrilə bilərlər. İki il müddətində keçərlilişən lisenziya ilə ekspert qismində fəaliyyət şansı əldə edirlər [12, səh 1]. Həmçinin Fransada 10000-dən çox ekspert və 191 ekspertiza mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda sadalanan normativ hüquqi aktlar özəl ekspertiza institutunun ölkəmizdə aktualıq qazanmasından xəbər verir. Cinayət prosesi zamanı təyin edilməsinə rast gəlinməsə də, digər hüquq sahələrində özəl ekspertiza fəaliyyətinə müraciət edilir. Cinayət təqibinin gedişində özəl ekspertizaya müraciət edilməməsinin bir neçə səbəblərini qeyd edə bilərik:

1. Cinayət təqibində məhkəmə ekspertiza fəaliyyətini tənzimləyən prosesual normalar "özəl ekspertiza" institutunu tənzimləməməsi (dəstəkləməməsi);
2. İstintaq edilən cinayət işlərində yalnız müvafiq icra hakimiyyətinə tabe olan ekspertiza mərkəzlərinin bu fəaliyyətə cəlb olunması;
3. Özəl ekspertlərin verdikləri rəylərin sübut qismində qiymətləndirilməsi probleminin olması.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ekspertiza sahəsini tənzimləyən və bu münasibətləri nizamlayan normaları özündə ehtiva edir. Həm müstəqil bir fəsilə, həm də ayrı-ayrı müddələrdə biz buna rast gələ bilərik. İlk olaraq CPM-in 92-ci maddəsinə, müdafiəçinin səlahiyyətlərinin əks olduğu normaya diqqət yetirək. Bu maddədə müdafiəçinin hüquqlarından danışılarkən "şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlərin aydınlaşdırılması üçün sübutların toplanması üzrə tədbirlər həyata

keçirmək, bu məqsədlə cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda fiziki və hüquqi şəxslərin razılığı ilə onları sorğu-suala tutmaq, habelə müqavilə əsasında ekspertin rəyini almaq və mütəxəssisin fikrini öyrənmək” hüququ göstərilir [13, mad 92]. Müdafiəçinin ekspertin rəyini almaq, yəni ekspertiza təyin etmək hüququ yalnız xüsusi ittiham qaydasında baxılan işlərə şamil olunur.

“Məhkəmə Ekspertiza Fəaliyyəti” haqqında AR Qanunun “Məhkəmə ekspertizasının aparılmasının əsasları” müddəasına istinadən “AR-nın CPM-ə əsasən cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda şübhəli, təqsirləndirilən şəxs və ya onların müdafiəçisi, yaxud mülki cavabdeh məhkəmə ekspertizasının aparılmasını məhkəmə ekspertizası idarələrinə sifariş vermək üçün rəsmi müraciət etmək hüququna malikdir” [4, mad 21]. Burada müdafiə tərəfi birbaşa ekspert idarəsinə yazılı şəkildə müraciət edir. Daha sonra normada göstəriləyi kimi, ekspert idarəsi ilə təşəbbüsü irəli sürmüş müdafiə tərəfi arasında müqavilə bağlanır. Müqavilə əsasında ekspertizanın təyin edildiyi zaman onun keçirilməsi müdafiə tərəfinin hesabına baş tutur. CPM-in Kommentariyasına görə 264-cü maddənin şərhində deyilir ki, müstəntiqin “ekspertizanın təyin edilməsi” barədə qərarı ilə ekspertizanın keçirilməsi üçün ekspert idarəsinə təqdim olunan yazılı müraciət eyni hüquqi qüvvəyə malikdir [14, səh 780]. Yəni hər iki yazılı sənədi almış ekspert idarəsi üçün məhkəmə ekspertizasının keçirilməsi məcburi hesab olunur.

Bu fikirlər prosesual qanunun xüsusi hissəsinin normalarında da davam edir. “Ekspertizanın aparılması” müddəasında göstərilir ki, “Ekspertiza müstəntiqin qərarına və ya cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda müdafiə tərəfinin yazılı müraciətinə əsasən aparılır” [13, mad 264].

Digər bir maraqlı maddə isə “Ekspertizanın təyin edilməsi və aparılması zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin hüquqları” müddəasıdır. Müvafiq normanın IV bəndində müdafiə tərəfi (şübhəli və təqsirləndirilən şəxs) alternativ ekspertiza aparmaq və onun rəyinin cinayət işinə əlavə edilməsi barədə vəsatət vermək hüququ təs-

bit edilmişdir [13, mad 268]. Xüsusi ittiham qaydasında olduğu kimi burada da təşəbbüsünün istəyilə onun hesabına ekspertiza təşkil edilir. Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Aytən Mustafadə qeyd edir ki, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin ekspertizanın aparılması ilə bağlı müvafiq hüququ onlara mülki mühakimə icraatında olduğu kimi özəl ekspertiza institutundan istifadə edilməsinə imkan verir [15, mad 64]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz CPM-in 92-ci maddəsi buna zidd mövqə sərgiləyir. İki normanın rəqabətində isə xüsusi norma daha yüksək hüquqi mövqeyə malik olur. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” AR Konstitusiyaya Qanununa əsasən, eyni normativ hüquqi aktda ümumi və xüsusi normalar arasında ziddiyyət mövcud olduqda xüsusi norma tətbiq edilir. [16, mad 10].

Özəl ekspertiza fəaliyyətindən cinayət təqibində səmərəli istifadə üçün bizlərdə ümid yaradan 268-ci maddədə ilk dəfə “alternativ ekspertiza” ifadəsinə yer verilir. “Alternativ ekspertiza” ifadəsinə prosesual qanunvericilikdə anlayış verilməmə də, qeyd etmək olar ki, ibtidai araşdırma zamanı təyin olunan ekspertizaya paralel şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin onu təkrar və ya əlavə ekspertizadan fərqləndirmək lazımdır. Alternativ (özəl) ekspertiza “Şübhəli və ya təqsirləndirilən və ya digər maraqlı şəxslərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilə bilər. Digər ekspertiza növləri müstəntiqin müvafiq qərarı ilə təyin olunur. Düzdür, burada proses iştirakçılarının ekspertizanın keçirilməsi ilə bağlı vəsatət vermək hüquqları olsa da, yekun söz müstəntiqin mövqeyindən asılıdır (şəxslərin verdikləri vəsatətlər müstəntiq tərəfindən qəbul edilməyə də bilər).

İstintaq təcrübəsində maraqlı tərəflərin alternativ ekspertiza fəaliyyətinə müraciət etməsi hallarına az sayda olsa da rast gəlinir. Cinayət işində müstəntiqin təyin etdiyi ekspertizanın həyata keçirilməsi nəticəsində yol nəqliyyat hadisəsinin məhz sürücünün təqsiri ilə törədilməsini özündə əks etdirən rəy verilmişdir. Lakin müdafiəçinin vəsatət verərək ekspertiza tədqiqatının nəticələri ilə razı olmadığını bildirmiş və alternativ ekspertizanın təyin edilməsi üçün xahiş etmişdir. Müstəntiq müdafiə tərəfinin müraciətini qəbul etmişdir. Növbəti mərhələdə özəl ekspert birinci təyin

olunmuş ekspert rəyinin nəticələrindən tamam fərqli rəylə çıxış etmişdir. Özəl ekspertin rəyində əməli törətmiş şəxsin hadisənin qarşısını almaq üçün heç bir texniki imkanının olmadığı sübut olunur. Yol nəqliyyat hadisələri zamanı əməli törətmiş şəxsə qarşı ittihamın əsasını avtotexniki ekspertizanın rəyi təşkil edir. Sübutlar bazasına hansı ekspert rəyinin daxil edilməsi məsələsinin həll edilməsi üçün prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror təkrar ekspertizanın keçirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bu fabulada 3 dəfə ekspertizanın keçirilməsi halı ilə qarşı-qarşıya gəlirik. Sonuncu təyin olunan ekspertizanın nəticəsi özəl ekspertin rəyini təsdiqləyir. Lakin buradakı problem özəl ekspertin rəyinin müstəqil sübut növü kimi qəbul edilməməsi və ekspertiza tədqiqatlarının artıq vaxt itkisinə yol açmasıdır. Cinayət təqibinin subyektləri özəl ekspert rəyini digər sübut növlərində olduğu kimi yoxlamalı və iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən hallar ilə birlikdə qiymətləndirməlidir. Fəqət prosesual qanunvericiliyimizdə müvafiq mexanizmin olmaması qeyd olunan məsələlərin həll edilməməsinə səbəb olur (qeyd olunan praktiki misalda əməli törətmiş şəxsin günahsız olması özəl ekspert rəyi ilə yox, sonuncu ekspertizanın nəticəsi ilə fiksə edilmişdir).

Məhkəmə ekspertizaları ilə özəl ekspertizaların keçirilməsi zamanı tənzimləmə mexanizminə ehtiyac vardır. Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 268-ci maddəsinin şərhində başqa problemə də toxunulur. Qeyd edilir ki, ibtidai araşdırma zamanı məhkəmə ekspertizası təyin olunduğu zaman alternativ ekspertizanın təyin olunması çətinlik yaradacaqdır. Ekspertizanın təyin olunması ilə tədqiqat obyektləri və işin materialları məhkəmə ekspertinə təqdim olunur. Bu zaman alternativ ekspertizanın keçirilməsi mümkün hesab edilmir.

Lakin alternativ ekspertizanın keçirilməsində tədqiqat aparılması məqsədilə verilən materiallar ilə bağlı yaranan problemləri Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 99-cu maddəsinin məzmununda olan müvafiq göstərişlər ilə həll etmək olar. "İşdə iştirak edən şəxslərin məhkəmə iclasından kənar ekspertizanın keçirilməsində iştirakı" halını nəzərdən keçirə bilərik. Əgər tədqiqatın aparılması məhkəmə ekspertlərinə tapşırılsa, araşdırma üçün verilmiş materiallar həmin məhkəmə eks-

pertində və ya ekspert idarəsindədirsə, özəl ekspert orda iştirak edə və öz tədqiqatlarını aparmaqla bu problem öz növbəsində müəyyən mənada həllini tapa bilər. Hər iki ekspert öz rəyini tərtib edərək cinayət təqibini həyata keçirən orqana təqdim edir. Onların sübut qismində qiymətləndirilməsi isə ibtidai araşdırma zamanı təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror; məhkəmə baxışı zamanı isə müvafiq məhkəmənin səlahiyyətinə aid edilir.

Aparılan araşdırmanın sonunda qeyd edə bilərik ki, özəl ekspertiza institutu ekspertiza fəaliyyətində cinayət təqibi zamanı çəkişmə prinsipini və hüquq bərabərliyini təmin edəcəkdir. Bu da dövlət ekspertiza mərkəzlərinin mütəxəssislərinin daha məsuliyyətli ekspert rəyləri təqdim etməsini şərtləndirəcək. Çünki şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər (və ya digər maraqlı şəxslər) müstəntiqin qərarı ilə təyin edilmiş ekspertiza tədqiqatının nəticələri ilə razılaşmadıqda öz hesablarına özəl ekspertiza tədqiqatına müraciət edəcəklər. Düzdür, tədqiqatın nəticəsində problemləli məqamlar olduqda əlavə və ya təkrar ekspertiza anlayışları mövcuddur. Lakin bu təkcə müstəntiqin səlahiyyət daxilində olan məsələ hesab olunur. Digər şəxslər isə yalnız vəsatət vermək hüququna malikdir. Lakin özəl ekspertiza fəaliyyətində isə tərəflər öz hüquqlarından birbaşa yararlanmaq şansı qazanır.

Özəl ekspertiza institutunun inkişafı cinayət təqibi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən dolayı ləngimələr olsa da, yaxın gələcəkdə özəl ekspertiza fəaliyyəti imtina edə bilməyəcəyimiz sahəyə çevriləcəkdir. Özəl ekspertiza fəaliyyətindən cinayət təqibində istifadə edilməsi aşağıdakı müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilər:

1. Vətəndaşların ekspertiza təyin edilməsi sahəsində hüquqları genişləndirilir.
2. Özəl ekspertiza keçirilməsi ilə vətəndaşlar ekspertlərin seçimini aparmaq səlahiyyəti qazanır, yalnız dövlət məhkəmə ekspertləri ilə kifiyyətənlənmir.
3. Ekspertizaların keçirilməsində çəkişmə prinsipinə əməl olunur.
4. Rəqabət mühitinin artması nəticəsində daha obyektiv ekspertiza tədqiqatı aparılır.
5. Dövlət ekspertiza mərkəzlərinin iş yükü azalmış olur.

6. Ekspertizanın təşəbbüs irəli sürən tərəfin hesabına həyata keçirilməsi nəticəsində müvafiq fəaliyyət sahəsində gəlirlər artır.

7. Yuxarıda qeyd olunan halların mövcud olması özlüyündə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin sağlam təməllər üzərində dayanmasına töhfə verir.

Daim inkişafda olan hüquq hadisələri ilə uzlaşa bilmək üçün hüquq münasibətlərini tənzimləyən və onu nizama salan normativ hüquqi bazaya sahib olmaq vacib şərtlərdəndir. Bu məqsədlə prosessual qanunvericiliyimiz üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək istərdik:

Cinayət-Prosessual Məcəlləsi

Maddə 92. Müdafiəçi

92.9.9. şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlərin aydınlaşdırılması üçün sübutların toplanması üzrə tədbirlər həyata keçirmək, bu məqsədlə ~~cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda~~ fiziki və hüquqi şəxslərin razılığı ilə onları sorğu-suala tutmaq, habelə müqavilə əsasında ekspertin rəyini almaq və mütəxəssisin fikrini öyrənmək;

Maddə 264. Ekspertizanın aparılmasının əsasları

264.3. Ekspertiza müstəntiqin qərarına və ya ~~cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda müdafiə tərəfinin iş üzrə maraqlı tərəfin~~ yazılı müraciətinə əsasən aparılır. Ekspertizanın təyin edilməsi haqqında qərar onun aid olduğu şəxslər üçün məcburidir.

“Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu

Maddə 21. Məhkəmə ekspertizasının aparılmasının əsasları

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən cinayət təqibi zamanı ~~xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda~~ şübhəli, təqsirləndirilən şəxs və ya onların müdafiəçisi yaxud mülki cavabdeh məhkəmə ekspertizasının aparılmasını məhkəmə ekspertizası idarələrinə və ya **özlə məhkəmə ekspertlərinə** sifariş vermək üçün rəsmi müraciət etmək hüququna malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. AR Konstitusiyası (mad. 26)
2. “Azərbaycan ədliyyəsinin uğurları müstəqil dövlətimizin demokratik inkişafı ilə bağlıdır”. Xalq qəzeti.- 2011.- 13 oktyabr. H.e.d, professor Fuad Cavadov.
3. “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı.
4. “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu.
5. AR Mülki Prosesual Məcəlləsi.
6. “İnzibati icraat haqqında” AR Qanunu.
7. AR İnzibati Prosesual Məcəlləsi.
8. AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi.
9. “Azərbaycan məhkəmələrində tərəflər öz hesabına ekspertiza təyin edə biləcəklər”.Hamlet Musayev. Huquq.az jurnalı .
10. Moldova Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi.
11. Future Opportunities for U.S. - Uzbekistan Cooperation in the Life Sciences Report of a Meeting held on September 27-29, 2012 In Tashkent, Uzbekistan
12. Cour de cassation
13. AR Cinayət-prosessual Məcəlləsi.
14. AR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası.
15. V çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin XIV sessiyası iclasının protokolu № 110. 19 Noyabr 2019-cu il.
16. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” AR Konstitusiya Qanunu.

Халид ГАСЫМОВ

Преподаватель кафедры «Уголовный процесс»
Академии полиции МВД
Азербайджанской Республики,
старший лейтенант полиции

ЧАСТНАЯ ЭКСПЕРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ГАРАНТ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

РЕЗЮМЕ

В нашей стране судебно-медицинская экспертиза играет незаменимую роль в объективном осуществлении производства по уголовным делам. До недавнего времени судебно-медицинскую экспертизу проводили только государственные экспертные центры. После внесения дополнений и изменений в процессуальное законодательство проведение альтернативной экспертизы стало весьма актуальным. Однако уголовный процесс лишен всех этих новшеств. Целью данного исследования является обсуждение важности использования частной экспертизы в уголовном преследовании. Потому что альтернативная экспертиза имеет огромное значение для обеспечения прав и свобод человека.

Ключевые слова: права человека, судебная экспертиза, альтернативная экспертиза, частный судебный эксперт.

Khalid GASIMOV

Teacher of the "Criminal Process" Department of the
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan,
Police first Lieutenant

PRIVATE EXPERT ACTIVITY AS A MODERN GUARANTOR OF HUMAN RIGHTS

SUMMARY

In our country, Forensic expertise has an indispensable role in the objective implementation of proceedings in criminal cases. Until the recent past, forensic expertise was performed only by state expertise centers. After the additions and changes to the procedural legislation, the holding of alternative expertise began to be highly relevant. However, the criminal process has been deprived of all these innovations. The purpose of this study is to discuss the importance of using private expertise in criminal prosecution. Because alternative expertise is of great importance for ensuring human rights and freedoms.

Keywords: human rights, forensic expertise, alternative expertise, private forensic expert.

UOT 343.1

DOI: <https://doi.org/10.62130/RHYK2603>**Фарид ХАЛИЛЗАДЕ**

Докторант кафедры “Уголовного процесса”
Бакинского Государственного Университета
xalilzadeh@yahoo.com

ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ ЛОГИЧЕСКИХ УМО- ЗАКЛЮЧЕНИЙ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТОВ В ПРОЦЕССЕ ДОКАЗЫВАНИЯ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕ- ЛАМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

АННОТАЦИЯ

Данная статья рассматривает проблемы соотношения логических умозаключений и законодательных актов в процессе доказывания по уголовным делам в Азербайджанской Республике. Автор анализирует связь логических умозаключений и законодательных актов в процессе доказывания, а также возникающие при этом проблемы и предлагает ряд решений для их преодоления. Особое внимание уделяется вопросам правоприменительной практики и обеспечения права на справедливый судебный процесс. Исследование позволяет сделать вывод о необходимости улучшения законодательной базы и совершенствования методов доказывания в уголовном процессе Азербайджанской Республики. Автор отмечает, что одной из причин проблем с соотношением логических умозаключений и законодательных актов является недостаточное внимание к деталям, методам доказывания в уголовном процессе и иногда отсутствие должной подготовки у представителей правоохранительных органов и судей. Также автор указывает на то, что законодательство Азербайджанской Республики нуждается в дополнительных корректировках и усовершенствованиях, чтобы лучше соответствовать современным требованиям правового государства.

В статье предлагаются рекомендации по улучшению качества доказывания в уголовных делах в Азербайджанской Республике, включая необходимость проведения дополнительных тренингов для судей и представителей правоохранительных органов, а также создание более эффективной системы юридической экспертизы и усовершенствование законодательства. Итоговый вывод статьи заключается в том, что для достижения справедливости в уголовном процессе Азербайджанской Республики необходимо улучшить качество доказывания и обеспечить более эффективную координацию между правоохранительными органами и судебной властью.

Ключевые слова: уголовный процесс, доказательственное право, логика, логическое умозаключение, законодательство, уголовное право

Введение

Вопрос о соотношении логики и законодательных актов при доказывании преступлений является одним из важнейших в сфере правосудия. В рамках этой темы возникает множество вопросов, связанных с тем, как право должно опираться на логические принципы при рассмотрении уголовных дел.

С одной стороны, законодательные акты, регулирующие уголовную ответственность, играют важную роль в процессе доказывания преступлений. Эти акты определяют не только, что считается преступлением, но и каким образом должны проводиться следственные действия, какие доказательства могут быть использованы при рассмотрении дела, какие

виды наказания могут быть применены и т.д.

Однако, с другой стороны, логика играет не менее важную роль при рассмотрении уголовных дел. Логика позволяет выстраивать последовательную цепочку аргументов, доказывающих вину или невиновность подсудимого. При этом необходимо учитывать все обстоятельства, связанные с преступлением, и строить доказательства на основе фактов.

При доказывании преступлений необходимо учитывать, что логика и законодательные акты являются взаимосвязанными понятиями. Законодательные акты устанавливают правовые нормы, которые должны быть соблюдены в процессе рассмотрения уголовных дел. Логика, в свою очередь, позволяет определить, какие факты могут служить доказательством в суде и как их следует интерпретировать.

Один из важных принципов логики при рассмотрении уголовных дел — это презумпция невиновности. Этот принцип заключается в том, что подсудимый должен считаться невиновным до тех пор, пока его вина не будет доказана в суде. При этом следует учитывать все обстоятельства дела и строить доказательную базу на основе фактов, а не предвзятых суждений.

Презумпция невиновности уделяется большое внимание в законодательстве Азербайджанской Республики и ей отведено место как в Конституции Азербайджанской Республики (статья 63 Конституции) [1], так и в Уголовном Кодексе (статья 21 Уголовного Кодекса) [2]. Закон о Судах и судьях Азербайджанской Республики [3] в ст. 11 также уделяет внимание данному вопросу.

Важно отметить, что логика не может полностью заменить законодательные акты. Несмотря на то, что логика позволяет выстраивать логически обоснованные аргументы, законодательные акты устанавливают правила, которые определяют порядок процессуальных действий и самое главное, допустимость доказательств.

В современном правовом обществе доказывание преступлений является одной из важнейших функций судебной власти. Одна-

ко, процесс доказывания преступления не всегда прост, и для достижения правосудия необходимо учитывать множество факторов, включая соотношение логики и законодательных актов.

Логика, как наука о законах мышления и рассуждения, является необходимой для доказательства фактов и вывода заключений в рамках судебного процесса. Она помогает определить, какие аргументы сильнее, а какие слабее, и как правильно соединить их для достижения определенного вывода.

Однако, логика не может полностью заменить законодательные акты, которые являются основой судебной власти и регулируют процесс доказывания преступлений. Законодательные акты содержат формальные требования к доказательствам, определяют допустимость доказательств, ограничивают использование определенных методов доказывания и определяют процедуру их представления в суде.

Соотношение логики и законодательных актов при доказывании преступлений имеет свои особенности. Например, хотя логика может быть полезна для анализа доказательств и вывода правильных заключений, она не может использоваться для подмены законодательных требований. С другой стороны, законодательные акты не всегда способны обеспечить решение сложных юридических вопросов, и тогда логика может стать необходимым инструментом для разрешения споров.

Важно также отметить, что доказывание преступления не сводится только к соотношению логики и законодательных актов. Для достижения правосудия необходимо учитывать множество других факторов, таких как роли свидетелей и экспертов, доказательства и аргументы, представленные сторонами и т.д.

Таким образом, соотношение логики и законодательных актов при доказывании преступлений является сложным и многогранным вопросом. Правильное использование логических методов и соблюдение законодательных требований позволяют достичь справедливого

и законного решения в каждом конкретном случае. Однако, необходимо учитывать, что в каждом конкретном случае доказывание преступления может иметь свои особенности и требовать индивидуального подхода.

Кроме того, современное правовое общество постоянно развивается и меняется, что влечет за собой изменения в законодательстве и правовой практике. В связи с этим, необходимо постоянно обновлять знания и компетенции судей, адвокатов и других участников судебного процесса в области логики и законодательных актов, чтобы обеспечивать правильное и справедливое доказывание преступлений.

Также важно отметить, что соотношение логики и законодательных актов не является статичным и может изменяться в зависимости от конкретной ситуации и обстоятельств. Например, при рассмотрении сложных уголовных дел может потребоваться использование дополнительных методов доказывания, которые не предусмотрены законодательством, но могут быть применены на основе логических выводов и экспертных заключений.

В целом, соотношение логики и законодательных актов при доказывании преступлений играет важную роль в обеспечении правосудия и справедливости. Правильное использование логических методов и соблюдение законодательных требований позволяет достичь оптимальных результатов в каждом конкретном случае и обеспечивать защиту прав и интересов граждан.

С точки зрения уголовного права Азербайджанской Республики, соотношение логики и законодательных актов также играет важную роль при доказывании преступлений. В соответствии с Конституцией Азербайджанской Республики, правосудие основывается на принципах верховенства закона, справедливости, равенства перед законом и защиты прав и свобод граждан.

При доказывании преступлений в Азербайджанской Республике применяются принципы, предусмотренные Уголовным Кодексом, а также правила и процедуры, установленные

законодательством. В тоже время, в ряде случаев, важную роль играет логическое мышление и использование логических методов для анализа и интерпретации фактов и доказательств.

В соответствии с Уголовным кодексом Азербайджанской Республики, судебное разбирательство в уголовных делах должно осуществляться на основе доказательств. Доказательства, представленные сторонами, должны быть рассмотрены судом в соответствии с законодательством и логическими принципами. В процессе доказывания преступления, важную роль играет применение логических методов, таких как анализ, синтез, индукция, дедукция и т.д.

Однако, необходимо учитывать, что использование логических методов не должно противоречить законодательным требованиям и принципам правосудия. Важно соблюдать процедуры и правила, установленные законодательством, и при необходимости обращаться к экспертам и специалистам для получения дополнительной информации и подтверждения фактов.

Таким образом, соотношение логики и законодательных актов в уголовном праве Азербайджанской Республики играет важную роль при доказывании преступлений. Правильное использование логических методов и соблюдение законодательных требований позволяет обеспечить справедливость и защиту прав и интересов граждан.

В Азербайджанской Республике судьи при разрешении судебных дел могут использовать логические выводы, если они основаны на доказательствах, представленных сторонами и установленных в соответствии с законом.

Согласно Закону "О судах и судьях" Азербайджанской Республики, судьи в своей деятельности руководствуются Конституцией, законами и иными нормативными актами, а также принципами правосудия, чести и достоинства [3].

Одним из принципов правосудия является принцип логики и здравого смысла. Судьи должны использовать логические методы при

рассмотрении дела и осуществлении правосудия, что позволяет им устанавливать факты, анализировать доказательства и делать выводы на основе логической последовательности.

Кутуев Э.К. в своей книге «Уголовно-процессуальное право (Уголовный процесс)» отмечает, что «*Деление доказательств на прямые и косвенные основано на логическом отношении между доказательством и доказательным тезисом.*»[4]

Также он отмечает, что «Выяснение самого деяния и установление в нем признаков состава преступления предпринимается на основе полученных данных. Необходимо, чтобы их было достаточно для обоснованного вывода. Достаточность данных достигается путем установления логических связей между ними, устранения противоречий, подкрепления обстоятельств комплексом источников. В каждом конкретном случае достаточность данных для обоснованного вывода о наличии признаков преступления определяется уполномоченным должностным лицом по своему внутреннему убеждению.»[4].

Однако, необходимо учитывать, что логические выводы не могут противоречить законодательным требованиям и принципам правосудия. Судьи должны осуществлять свою деятельность в соответствии с законом и учитывать все обстоятельства дела, представленные сторонами.

Если в ходе рассмотрения дела возникают сомнения или неясности, связанные с логическими выводами, судьи могут обращаться к экспертам и специалистам для получения дополнительной информации и подтверждения фактов.

Таким образом, судьи в Азербайджанской Республике могут ссылаться на логические выводы при разрешении судебных дел, если они основаны на доказательствах, установленных в соответствии с законом. Однако, при этом необходимо соблюдать законодательные требования и принципы правосудия.

Вот несколько примеров, как логические выводы используются в процессе доказывания преступлений:

1) Установление связи между преступлением и подозреваемым. Логическое мышление позволяет выявлять связь между фактами и доказательствами, которые свидетельствуют о причастности подозреваемого к совершению преступления. Например, если на месте преступления найдены отпечатки пальцев, которые совпадают с отпечатками пальцев подозреваемого, это может быть логическим доказательством его виновности.

2) Выявление противоречий в показаниях свидетелей. Логический анализ показаний свидетелей может помочь выявить противоречия и расхождения в их показаниях. Если свидетели дали разные показания, это может привести к сомнению в достоверности их свидетельств и потребовать дополнительного исследования.

3) Оценка правомерности действий. Логический анализ позволяет определить, являются ли действия, совершенные подозреваемым или обвиняемым, законными или незаконными. Например, если подозреваемый утверждает, что совершал действия в рамках закона, судьи и следователи могут использовать логическое мышление, чтобы оценить соответствие этих действий закону.

4) Выявление мотива преступления. Логическое мышление позволяет установить мотив, который мог побудить подозреваемого к совершению преступления. Например, если подозреваемый получил финансовую выгоду от совершенного им преступления, это может быть использовано как доказательство его мотивации.

5) Изучение объективных доказательств. Логический анализ может помочь выявить связь между объективными доказательствами, найденными на месте преступления, и их значимостью в доказывании вины подозреваемого. Например, если на месте преступления найдены волосы, которые принадлежат подозреваемому, это может быть использовано

Хотя логика является важным инструментом в процессе доказывания преступлений, она также может быть обманчивой, если не учитывать другие аспекты уголовного про-

цесса. Ниже приведены некоторые примеры, когда логика может обмануть при доказывании в уголовном процессе:

1) Неправильное использование статистики. Существует опасность использования статистических данных в уголовном процессе без учета контекста. Например, если оценивать статистику по количеству преступлений в определенном районе, это может привести к неправильным выводам, если не учитывать факторы, такие как социально-экономические условия и культурные различия.

2) Придание ложного значения сильным доказательствам. Часто сильные доказательства могут оказаться ложными, если их не подтверждает другая информация. Например, если на месте преступления найдены отпечатки пальцев, которые совпадают с отпечатками пальцев подозреваемого, это может не означать, что он совершил преступление, если не учитывать другие возможные факторы.

3) Недостаточное внимание к психологическим факторам. Логика не всегда учитывает психологические аспекты дела, которые могут повлиять на исход уголовного процесса. Например, некоторые подозреваемые могут быть подвержены давлению со стороны следствия, что может привести к ложным признаниям.

4) Неверное использование экспертных заключений. Экспертные заключения могут быть неверно использованы, если их не учитывают в контексте других доказательств. Например, экспертное заключение по анализу ДНК может указывать на причастность подозреваемого к преступлению, но это не гарантирует его вину, если не учитывать другие возможные факторы.

5) Недостаточное участие защиты. Если защита не имеет возможности активно участвовать в уголовном процессе, это может привести к искажению логических выводов. Например, если защита не имеет доступа к определенным доказательствам, это может привести к ложным выводам и неверному решению. Защита также может помочь выявить ошибки в логических выводах, если они присутствуют.

6) Предвзятость. Предвзятость может привести к неправильным логическим выводам. Например, если судья или следователь имеют предвзятые взгляды на конкретный тип преступлений, это может привести к искажению логических выводов и неправильному решению.

7) Неверное понимание применимого права. Логика может быть неправильно применена, если судья или следователь не имеют достаточных знаний о применимом праве. Например, если судья неправильно толкует законодательство, это может привести к неправильному выводу.

8) Отсутствие достаточной информации. Логика может быть обманчивой, если ей не хватает достаточной информации для принятия правильного решения. Например, если не удалось собрать достаточно доказательств, то принимаемое решение может быть ошибочным.

В заключении, хочется отметить, что логика является важным инструментом в процессе доказывания преступлений, но необходимо учитывать и другие аспекты, такие как психологические и социальные факторы, экспертные заключения, право и предвзятость. Кроме того, важно, чтобы участники уголовного процесса имели доступ к достаточной информации и были защищены законом, чтобы обеспечить правильное решение.

Томас Халпер утверждает, что *«Логика иногда переоценена. Но, несмотря на риторику в статьях и трактатах ни один автор всерьез не ожидает, что это принесёт новые открытия; это не решит всех юридических проблем. Но логика полезна. В юридическом рассуждении есть много «разума», и некоторые возражения против этого утверждения настолько необоснованны, что на самом деле представляют собой возражения против других вещей. Однако логика не является ни центром, ни периферией судейского круга принятия решений.»* [5].

Логика может обмануть судью, если он основывается на неполных или неверных фактах, и что важно тщательно анализировать все

доказательства в уголовных делах. Кроме того, важно помнить, что логика может быть ошибочной, особенно если ее основывают на предположениях или умозаключениях. Поэтому судьям следует быть осторожными и тщательно изучать все доказательства перед принятием решения в уголовных делах.

Для улучшения качества доказывания в уголовных делах в Азербайджанской Республике стоит время от времени проводить дополнительные тренинги для судей и представителей правоохранительных органов. Особое внимание на таких тренингах следует уделить практическим вопросам и показать на приме-

рах в каких случаях логика приводила к ошибочным результатам в процессе доказывания по уголовным делам и что именно служило основой для ошибочного умозаключения.

Также создать более эффективную систему юридической экспертизы, а в некоторых случаях усовершенствовать законодательство. Также важно отметить, что для достижения справедливости в уголовном процессе Азербайджанской Республики необходимо улучшить качество доказывания и обеспечить более эффективную координацию между правоохранительными органами и судебной властью.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // <https://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi // <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
3. Məhkəmələr və hakimlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // <https://www.e-qanun.az/framework/3933>
4. Уголовно-процессуальное право (Уголовный процесс): Учебник для вузов / Под ред. проф. Э.К. Кутуева; науч. ред. и вступительное слово проф. В.П. Сальникова; 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Санкт-Петербургский ун-т МВД России; Фонд «Университет», 2019. – 583 с. – (Серия: «Учебники для вузов, специальная литература»).
5. Halper, Thomas (1968) "Logic in Judicial Reasoning," Indiana Law Journal: Vol. 44 : Iss. 1 , Article 2.

Fərid XƏLİLZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin
Cinayət-Prosessual kafedrasının doktorantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA CİNAYƏT İŞLƏRİNDƏ SÜBUTETMƏ ZAMANI MƏNTİQİ NƏTİCƏLƏR VƏ QANUNVERİCİLİK AKTLARININ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasında cinayət işlərində sübutetmə prosesində məntiqi nəticələrin qanunvericilik aktlarının əlaqələndirilməsi problemlərini araşdırır. Müəllif sübutetmə prosesində məntiqi nəticələrlə qanunvericilik aktları arasındakı əlaqəni, habelə bu halda yaranan problemləri təhlil edir və onların aradan qaldırılması üçün bir sıra həll yollarını təklif edir. Hüquq tətbiqetmə təcrübəsi və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Tədqiqat belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və sübut üsullarının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Müəllif qeyd edir ki, məntiqi nəticələrlə qanunvericilik aktlarının əlaqələndirilməsində yaranan problemlərin səbəblərindən biri də cinayət prosesində təfərrüata, sübut üsullarına yetərincə diqqət yetirilməməsi və bəzən hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları və hakimlər arasında lazımi təlimin olumasıdır. Müəllif onu da göstərir ki, qanunun aliliyinin müasir tələblərinə daha yaxşı cavab vermək üçün Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində əlavə düzəlişlərə və təkmilləşdirmələrə ehtiyac var.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında cinayət işləri üzrə sübutetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən hakimlərin və hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının əlavə təlimlərə ehtiyacı, habelə hüquqi ekspertizanın daha səmərəli sisteminin yaradılması və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr veri-

lir. Məqalənin yekun nəticəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində ədalət mühakiməsinə nail olmaq üçün sübutetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və hüquq mühafizə orqanları ilə məhkəmə orqanları arasında daha səmərəli əlaqələndirmənin təmin edilməsi zəruridir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, sübut hüququ, məntiq, məntiqi nəticə, qanunvericilik aktı, cinayət qanunvericiliyi.

Farid KHALILZADEH

Doctoral student of the "Criminal Process"
department of Baku State University

PROBLEMS OF CORRELATION OF LOGICAL CONCLUSIONS AND LEGISLATIVE ACTS IN THE PROCESS OF PROOF IN CRIMINAL CASES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

This article examines the problems of the correlation of logical conclusions and legislative acts in the process of proving in criminal cases in the Republic of Azerbaijan. The author analyzes the connection between logical conclusions and legislative acts in the process of proof, as well as the problems that arise in this case and offers a number of solutions to overcome them. Particular attention is paid to the issues of law enforcement practice and ensuring the right to a fair trial. The study allows us to conclude that it is necessary to improve the legislative framework and improve the methods of proof in the criminal process of the Republic of Azerbaijan. The author notes that one of the reasons for the problems with the correlation of logical conclusions and legislative acts is insufficient attention to detail, methods of proof in criminal proceedings and sometimes the lack of proper training among law enforcement officials and judges. The author also points out that the legislation of the Republic of Azerbaijan needs additional adjustments and improvements in order to better meet the modern requirements of the rule of law.

The article offers recommendations for improving the quality of evidence in criminal cases in the Republic of Azerbaijan, including the need for additional training for judges and law enforcement officials, as well as the creation of a more efficient system of legal expertise and improvement of legislation. The final conclusion of the article is that in order to achieve justice in the criminal process of the Republic of Azerbaijan, it is necessary to improve the quality of evidence and ensure more effective coordination between law enforcement agencies and the judiciary.

Key words: criminal procedure, law of evidence, logic, logical conclusion, legislation, criminal law.

UOT: 343.1

DOI: <https://doi.org/10.62130/BRIL8583>**Mətanət ƏSGƏROVA**

*Akademiyasının professoru, hüquq elmləri doktoru
Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi,
ədliyyə müşaviri, Milli Aviasiya
e-mail: matanatasgarova@yahoo.com*

VAHİD MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİ ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ XİDMƏT EDİR

XÜLASƏ

Məqalə vahid məhkəmə təcrübəsi institutunun tətbiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. Hüquqi mövqedən fərqli yanaşmanın tətbiqinə yol verilməsi, vahid məhkəmə təcrübəsinin tətbiqinin monitorinqi onun “şablon” kimi tətbiqi imkanlarını aradan qaldırır. Vahid məhkəmə təcrübəsində məhkəmə presedentinin və prosessual prinsiplərin elementləri olmasına baxmayaraq, onların eyniləşdirilməsi düzgün olmazdı.

Açar sözlər: vahid məhkəmə təcrübəsi, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi, məhkəmə presedenti, məhkəmələrin fəaliyyətinin monitorinqi

Giriş

Səmərəli ədalət mühakiməsi insan və vətəndaşın pozulmuş hüquqlarının və maraqlarının real müdafiəsinin və bərpa edilməsinin, ədalətliliyin təmin edilməsidir. Başlıca tələblərdən biri də əhalinin məhkəmə sistemində etimadının yüksəldilməsidir. Prosessual qanunvericilikdə apellyasiya və kassasiya instansiyalarında işlərə yenidən baxılması vahid yanaşmanın təmin edilməsi vasitəsidir. Belə yanaşmalardan biri də Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nisbətən yeni institut olan məhkəmə təcrübəsinin vahidliyidir. Hüquqtətbiqedicilərin təcrübədə vahid yanaşma hüququn aliliyi prinsipinin həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Məhkəmə təcrübəsinin vahidliyi Azərbaycan Respublikasında aparılan hüquq islahatlarının məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsində hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi hüququ CPM-nin prinsipi kimi 11.1-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Vahid məhkəmə təcrübəsi qeyd olunan prinsipin təzahür formalarından biridir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi özünün qərarlarında “məhkəmə təcrübəsinin ardıcılığını və məhkəmə qərarlarının vəhdətini təmin edən mexanizmlərin yaradılmasının vacibliyini dəfələrlə bəyan etmişdir” [16, s. 55].

Cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi zamanı maddi və prosessual hüquq normalarının eyni cür tətbiq edilməsinin təmin edilməsi qanunun aliliyi prinsipinin təmin edilməsi üsullarından biridir. Qanunların aliliyi dövlət hakimiyyəti orqanlarının öz fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi, onların ali dəyər kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Qanunun aliliyi insan hüquqlarının dövlət orqanlarının fəaliyyətinə münasibətdə üstünlüyü deməkdir.

Vahid məhkəmə təcrübəsi cinayət mühakimə icraatının ədalətliliyi prinsipinin də təminatlarından biridir. Ədalətlilik əslində həm də cinayət mühakimə icraatının səmərəliliyinin göstəricisidir. Müqəddəs Quranın 16-cı ən-Nəhl surəsinin (Bal arısı surəsinin) 90-cı ayəsində qeyd edilir ki, “Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etmə-

yi və qohumlara haqqını verməyi əmr edir, iyrənc işlər görməyi, pis əməllər törətməyi və azgınlıq etməyi isə qadağan edir. O sizə öyüd-nəsihət verir ki, bəlkə düşünüb ibrət alasınız". Ümumiyyətlə, ədalətlik və ədalət mühakiməsi cəmiyyətin sabitliyinin, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Buna görə də vahid məhkəmə təcrübəsi ədalət mühakiməsinin fəaliyyətinin cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilməsi üçün əhəmiyyətli olan bir instituttur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 131-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanı olmaqla yanaşı, kassasiya qaydasında ədalət mühakiməsini həyata keçirir və məhkəmələrin təcrübəsinə aid məsələlər üzrə izahatlar verir. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsinin 6-cı bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 131-ci maddəsinə uyğun olaraq məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə məhkəmələrə izahlar verir, verilmiş izahların aktuallığını təmin etmək məqsədilə onların yenilənməsini təşkil edir. Qanunun 79.1-ci maddəsi Ali Məhkəmə tərəfindən vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılmasına həsr edilmişdir. Qanununun tələbinə əsasən vahid məhkəmə təcrübəsi məhkəmələrin hüquqi məsələlərin həllinə yanaşmasının sabitliyini və ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən maddi və prosessual hüquq normalarının eyni cür tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə formalaşdırılır.

Vahid məhkəmə təcrübəsində söhbət hüquqi məsələlərin həllinə eyni yanaşmadan gedir. Hüquqi məsələlərin həllinə eyni yanaşma, ümumiyyətlə, hüquq normalarının fraqmentar, ümumi aspektlərdən və məzmunundan kənar tətbiqinin qarşısını alır və bununla da vahidliyi təmin edir. Əks halda müxtəlif hüquqi institutların uyğun gələn aspektlərinin məzmunundan kənar müxtəlif məsələlərin həllinə tətbiq edilməsi, hüquqi yanaşma zamanı sistemli yanaşma kimi metodoloji aspektlərdən kənar çıxılmasına və hüquqi yanaşmanın

müxtəlifliyi üçün şərait yaratmış olur. Əslində elmə yeni anlayışların gətirilməsinin, institutların daxil edilməsinin səbəblərindən biri də hüquqi yanaşmanın eyniliyinin təmin edilməsidir.

Hüquq ədəbiyyatında və məhkəmə təcrübəsində "hüquqi yanaşma" və "hüquqi mövqe" anlayışlarından geniş istifadə olunur. "Hüquqi mövqe" anlayışı hüquqtəbqi edici fəaliyyətlə, o cümlədən məhkəmələrin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əslində həm hakimin, həm vəkilin, həm də digər hüquqsünaslara tətbiq edildikdə onların hüquqi mövqeləri anlayışlarından istifadə edə bilərik. Hüquqi mövqelərin subyektləri müxtəlif ola bilər. Ancaq vahid məhkəmə təcrübəsini məhkəmənin hüquqi mövqeyi maraqlandırır. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin qərarlarında və Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında [3,4,5,6,7,8] "İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi", "Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi", "qanunvericinin hüquqi mövqeyi" anlayışlarından istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi hüquqi mövqeyinin məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınmasının vacibliyini öz qərarında belə izah edir ki, "Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi təbiəti və səlahiyyətləri pozulmuş hüquqları prosessual baxımdan bərpa etməyə imkan vermir. Bununla bağlı olaraq, qanunverici həmin vəzifəni ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrinin üzərinə qoyur. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı sonunculara verilmiş səlahiyyətlər müəyyən çərçivələrə malik olmaqla Konstitusiya Məhkəməsi səlahiyyətlərinin mənimsənilməsinə, hüquqi mövqelərinin rədd edilməsinə və ya qərarlarının icra olunmamasına əsas vermir. Konstitusiya məhkəmə icraatında hüquq və azadlıqların pozulmasının müəyyən olunması və Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən məhkəmə aktlarının Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olmayan hesab edilməsindən sonra pozulmuş hüquq və azadlıqlar ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə bərpa olunmalıdır. Bu zaman Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqelərinin nəzərə alınması, Ali Məhkəmənin Plenumunun qəbul etdiyi qərarın mahiyyəti, işin yenidən baxılmaq üçün hansı mərhələyə göndərilməsi, prosessual müddətlərə riayət edilməsi və s. məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb edir" [9].

Cinayət işi üzrə məhkəmənin hüquqi mövqeyi təqsirləndirilən şəxsə elan edilmiş ittihama və onun təqsirliliyinə, cəzalandırılmasına olan münasibəti bildirir. Hüquqi mövqenin seçilməsi təqsirləndirilən şəxsin cinayəti törətməsindən, onun əməlində cinayət tərkibinin olmasından, təqsirləndirilən şəxsin təqsirini sübut edən dəlillərin olmasından, onun məsuliyyətini ağırlaşdıran və yüngülləşdirən halların olub-olmamasından asılıdır.

Boldırev S.N. hüquqi mövqenin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərini qeyd edir: "... Onlar Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasını və digər normativ aktları şərh etmək vasitələridir; Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının birbaşa təsirini təmin edir; konstitusiya nəzarəti obyektlərinin konstitusiyaya uyğunluğu və ya konstitusiyaya zidd olması barədə qənaətləri ifadə edir"[14,s.258]. Bəzi alimlər Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətini, həmçinin məhkəmə presedenti hesab edirlər. Məsələn: Quk P.A. hesab edir ki, "... hüquqtətbiqedici orqanlar təkcə RF-nin Konstitusiya Məhkəməsinə deyil, həmçinin RF Konstitusiya Məhkəməsinin presedentlərinə də müraciət edir, onlar əlavə tənзимediciləri olur. PF Konstitusiyası və RF Konstitusiya Məhkəməsinin məhkəmə presedentləri birlikdə qanunvericilikdəki boşluqları aradan qaldırır, hüquqi vakuumu öz normativ-hüquqi məzmunları ilə doldurur, ictimai münasibətlərin müəyyən dairəsini tənзим edir. Eyni zamanda məhkəmə presedenti əlavə hüquq mənbəyi kimi xidmət etmək üçün nəzərdə tutulur...Rusiya Federasiyası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları öz qərarları ilə məhkəmə presedenti yaratdıqları dərəcədə hüquq mənbəyidir" [23,s.23]. Daha sonra müəllif məhkəmə təcrübəsinin məcburiliyini, Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarına etinasızlıq göstərildiyi halda, onun yuxarı məhkəmə instansiyası tərəfindən ləğv edilə bilməsini qeyd edir, onları hüququn əlavə mənbəyi kimi qiymətləndirir və "Konstitusiya Məhkəməsinin presedentlərinin və Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin məhkəmə təcrübəsinin ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin təhlili əsasında belə qənaətə gəlir ki, qanunun formalaşması üçün mövcud qanunvericilik yolu Rusiyanın hüquq sistemində məhkəmə presedenti ins-

titutunun inkişaf etdirilməsi imkanını istisna etmir" [23, s.26]. Müəllifin Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının və Ali Məhkəmənin məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirməsinin qanunvericiliyin tətbiq edilməsindəki rolu ilə bağlı fikirlərini qismən dəstəkləyərək qeyd etmək istərdik ki, qeyd olunan qərarların qanunvericiliyin tətbiqi ilə bağlı əhəmiyyətinə baxmayaraq, bütövlükdə onların məhkəmə presedenti hesab edilməsi düzgün olmazdı. Çünki onlar yalnız müəyyən kateqoriya işlər üzrə tətbiq olunma üçün nəzərdə tutulur və bütövlükdə qanunvericilik prosesini əvəz etmir. Onların yalnız əlavə mənbələr qismində qəbul edilməsi mümkündür.

CPM müəyyən edir ki, məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun qərar çıxarılarqən müşavirə otağında məhkəmə tərəfindən müzakirə edilən məsələlər və onların hüququn tətbiqi üzrə vahid məhkəmə təcrübəsinə uyğunluğu müzakirə edilir və sonra müşavirə otağında çıxarılır (CPM-nin 347-ci maddəsi). Əslində məhkəmə presedentinin Azərbaycan qanunvericiliyinə daxil edilməsi yuxarıda qeyd olunan prosedurun məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun qərar çıxarılarqən deyil, məhkəmə prosesinin bütün mərhələlərində tətbiqi deməkdir. Əslində mövcud vəziyyəti məhkəmə presedenti anlayışının Azərbaycan hüquq sistemində daxil olması kimi qiymətləndirmək olar, ancaq bütövlükdə hüquq sistemini presedent hüquq sistemi kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı.

"Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 79.1-ci maddəsi vahid məhkəmə təcrübəsinin necə formalaşması məsələsinə aydınlıq gətirir: "Ali Məhkəmə hüququn tətbiqi üzrə vahid məhkəmə təcrübəsinə baxdığı işlər üzrə məhkəmə kollegiyalarının və Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları, habelə Ali Məhkəmənin Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair verdiyi izahlar vasitəsilə formalaşdırır". Vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşması proseduru da məhkəmə presedentlərinin yaradılması prosedurundan fərqlənir, məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində məhkəmələr tərəfindən maddi və prosesual hüquq normalarının tətbiqində sistemli xarakter daşıyan nöqsanlar müəyyən edildikdə Ali Məhkəmənin Plenumu

məsələyə baxır və belə nöqsanlara yol verilməməsi üçün müvafiq izahı nəzərdə tutan qərar qəbul edir. Qanunvericilik “sistemli nöqsanlar” ifadəsindən istifadə edir.

“Sistemli nöqsanlar” konsepsiyası Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Reqlamentinə məhkəmə tərəfindən 13 dekabr 2004-cü ildə edilmiş dəyişikliklərlə 61-ci Qaydaya daxil edilmişdir; “1. Şikayətdəki faktlar müvafiq iştirakçı dövlətdə ona qarşı analoji şikayətlərin verilməsinə səbəb olmuş və ya səbəb ola biləcək struktur və ya sistem problemlərinin və ya digər bu kimi nöqsanların mövcud olduğunu aşkara çıxararsa, Məhkəmə pilot qərarın qəbulu proseduruna başlaya və pilot qərar qəbul edə bilər”. Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin şərhə və tətbiqinə dair bütün məsələlər Məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir. Məhkəmə hər hansı pozuntunun sistem probleminə görə kütləvi xarakterini müəyyən edə və həmin dövlətə qaşı çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görə bilər. Məhkəmə eyni tip şikayətlər verilməsinə səbəb olmuş və ya səbəb ola biləcək sistem və struktur çatışmazlıqlarını nəzərdə tutur. Pilot qərarların qəbul edilməsi üçün “Nazirlər Komitəsi əhəmiyyətsiz pozuntuları ciddi pozuntulardan fərqləndirmək üçün “sistem” və “struktur” problemləri” anlayışlarından istifadə edir [13,s.715].

“Sistem” və “struktur” problemləri təkrar olunmaları ilə həmçinin qanunların tətbiqində bütün hüquq sisteminin əsaslarına təsir etməsi, sistemə olan inamın azalması ilə xarakterizə olunur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin “İllik Hesabat 2003”də “təkrarlanan işlər” anlayışından istifadə olunur [17, s.51-52].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ilk pilot qərarı 22 iyun 2004-cü ildə Broniowski Polşaya qarşı iş üzrə çıxarılmışdır. Ərizəçi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra özgəninkiləşdirməyə görə (dövlət sərhədlərinin dəyişməsinə görə) Polşa hakimiyyət orqanlarından kompensasiya ala bilməmişdir. Hakimiyyət pul vəsaitlərinin olmasına əsaslanır. Məhkəmə “işin xüsusi tarixi və siyasi keçmişini, habelə Buq çayı iddiaları probleminin həlli zamanı hakimiyyət orqanlarının nəzərə alınmalı olduğu müxtəlif sosial, hüquqi və iqtisadi mülahizələrin əhəmiyyətini nəzərə alaraq,

Polşa dövləti mürəkkəb, genişmiqyaslı siyasət qərarları ilə bağlı olduqca çətin bir vəziyyətlə üzləşməli oldu. İşdə iştirak edən şəxslərin böyük sayı təxminən 80.000 nəfər və onların iddialarının çox əhəmiyyətli dəyəri mütləq “ədalətli balans”ın əldə edilib-edilmədiyini müəyyən etmək üçün nəzərə alınmalı olan amillərdir” [15, §162].

Pilot qərarlar gələcəkdə belə xarakterli işlərin aradan qaldırılmasına, onların milli yurisdiksiya çərçivəsində həll edilməsinə kömək edir. Ali Məhkəmənin Plenumu məhkəmələr tərəfindən maddi və prosessual hüquq normalarının tətbiqində sistemli xarakter daşıyan nöqsanlarla bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində pilot qərarlar adlandırılan qərarlara oxşar olan qərar qəbul edir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyasının 2023-cü il 06 noyabr tarixli qərarında göstərilir ki, “38. Məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin edilməməsi hüquqi müəyyənlik prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə ki, hüquqi müəyyənlik prinsipi hüququn aliliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edir. Hər bir qanunun və ya onun hər hansı bir müddəasının hüquqi müəyyənlik prinsipinə cavab verməsi olduqca vacibdir. Bunun təmin edilməsi üçün həm hüquq normaları birmənalı və aydın olmalıdır, həm də xüsusilə məhkəmə təcrübəsində vahid qaydada tətbiq edilməlidir. Bu isə öz növbəsində hər kəsə onun hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunacağına, hüquq tətbiq edən hərəkətlərinin isə proqnozlaşdırıla bilən olacağına əminlik verməlidir”[10].

Azərbaycanda vahid məhkəmə təcrübəsinin təmin edilməsi üçün Ali Məhkəmənin təklifləri əsasında nöqsanların müəyyən edildiyi sahədə məhkəmələrin fəaliyyətinin monitorinqi təşkil edilir, monitorinq ən azı 1 il müddətində həyata keçirilir. Monitorinqin nəticələri hakimlərin fəaliyyətinin Məhkəmə-Hüquq Şurası tərəfindən qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınması hakimləri vahid məhkəmə təcrübəsinə riayət etməsi üçün təşviq edir. “Monitorinqin aparılması nöqsanlar aşkar edilmiş sahələr üzrə Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən qəbul edilmiş qərarların məhkəmə fəaliyyətində nəzərə alınıb-alınmadığını müəyyən etməyə imkan verəcək və beləliklə də, bütün

məhkəmə instansiyalarının vahid məhkəmə təcrübəsinə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edəcəkdir” [20].

Vahid məhkəmə təcrübəsi işlərə baxılması zamanı normativ hüquqi aktların və Ali Məhkəmə tərəfindən işlənib hazırlanmış izahların vahid şəkildə tətbiq edilməsini təmin edən əsas rəhbər ideyalar, mülahizələrdir. Vahid məhkəmə təcrübəsi mühakimə icraatında aşağı məhkəmələrin Ali Məhkəmə tərəfindən hazırlanmış məhkəmə təcrübəsinin eyniliyini, ardıcılığını təmin edir. Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 416.2-ci maddəsi vahid məhkəmə təcrübəsinin tətbiq edilməsini vəzifə olaraq məhkəmələrin üzərinə qoyur, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun maddi və ya prosessual hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahlarında təsbit olunmuş hüquqi mövqedən fərqli yanaşmanın tətbiqinə yol verir və fərqli yanaşmanın tətbiqi zərurətinin kifayət qədər əsaslandırılmasını tələb edir.

CPM-nin 419.1-ci maddəsi kasasiya instansiyası məhkəməsində icraat zamanı hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədar təşkilati-prosessual tələbləri də nəzərdə tutur. Belə ki, Ali Məhkəmənin məhkəmə tərkibi digər məhkəmə tərkibinin əvvəllər qəbul etdiyi qərarla müəyyən edilmiş hüquqi mövqedən fərqli yanaşmanın tətbiq edilməsini zəruri hesab etdikdə Ali Məhkəmənin Plenumunun maddi və ya prosessual hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahlarında təsbit olunmuş hüquqi mövqedən fərqli yanaşmanın tətbiqi zərurətinin kifayət qədər əsaslandırılması ilə razılaşmadıqda, həmin mübahisəli hüquqi məsələyə hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin edilməsi məqsədilə Ali Məhkəmənin cinayət kollegiyasına daxil olan bütün hakimlərdən ibarət tərkibdə baxılır. Belə tərkibdə iş baxılarkən son qərar adı səs çoxluğu ilə qəbul edilir. CPM-nin 421.1.4-ci maddəsinə əsasən kassasiya instansiyası məhkəməsinin qərarı hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyini pozmuşsa, əlavə kassasiya qaydasında təqdimat, protest və ya şikayət verilə bilər.

Hüquqi ədəbiyyatlarda vahid məhkəmə təcrübəsinin prosessual prinsip adlandırılmasına rast gəlinir. Məsələn: Quk P.A. və Quk E.P. onun məzmununu “hüquqi qərarların qəbulu zamanı qanunvericilik normalarının vahid başa düşülməsi və tətbiq edilməsi” kimi müəyyən edir [24, s. 88]. “Yüksək məhkəmələrin məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin edilməsi mexanizmində hüquqi mövqelərinin hüquqi qüvvəsini müəyyən etmək üçün əsas hüquqi meyar onların “məcburiliyi” və ya “fərdiləşdirilməmiş” subyektlər dairəsi üçün məcburi olmamasıdır” [27, s. 10-11]. Məhkəmə təcrübəsinin vahidliyi konkret məhkəmələr tərəfindən konkret işlərə baxılması təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, təhlil edilməsinin nəticəsi kimi formalaşır və məcburi xarakter daşıyır. Ancaq qanunvericilik vahid məhkəmə təcrübəsinin vahidliyindən əsaslandırmaqla kənara çıxılmasına yol verdiyinə görə pozulmasına ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin heç bir mərhələsində yol verilməyən ədalət mühakiməsinin prinsipləri ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı.

Vahid məhkəmə təcrübəsi Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nisbətən yeni institut olmasına baxmayaraq, artıq Ali Məhkəmənin məhkəmə kollegiyalarının məhkəmə təcrübəsinin vahidliyini təmin edən qərardadları qəbul edilmişdir və məhkəmə təcrübəsində hüquq normalarının eyni qaydada tətbiq edilməsi müvəffəqiyyətlə təmin edilir. Vahid məhkəmə təcrübəsinin nöqsanları içərisində “işlərə “şablon” baxılmasını” da qeyd edirlər [21, s.700]. Ancaq bu amilin Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyinə əsasən vahid məhkəmə təcrübəsinin tətbiqində, ondan kənara çıxılması barədə qanunvericilik müddəasının olması ilə bağlı problem yaradacağı o qədər də inandırıcı deyil. Burada problem hakimlərin bu şablonu tətbiq etməyə meyilli olması və ya hakimin mülahizəsinin tətbiq edilməsi ilə bağlı laqeydliklərdir. Bu isə “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 79.1-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən nöqsanların müəyyən edildiyi sahədə məhkəmələrin fəaliyyətinin monitorinqinin təşkil edilməsi ilə aradan qaldırılır. Monitorinq Məhkəmə-Hüquq Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş “Məhkəmələr tərəfindən maddi və prosessual hüquq normalarının tətbiqində sistemli xarakter daşıyan nöqsanların müəy-

yən edildiyi sahədə məhkəmələrin fəaliyyətinin monitorinqinin aparılması Qaydasına” uyğun olaraq həyata keçirilir. Qaydalara əsasən monitorinq “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiq olunduğu məhkəmələrdə həmin sistemin imkanlarından istifadə edilməklə aparıldıqda müvafiq anket və arayışlar bu sistem üzərində əldə edilmiş məlumatlara əsasən tərtib olunur. Qeyd olunanlar vahid məhkəmə təcrübəsinin tətbiqinin təminatlarıdır.

Vahid məhkəmə təcrübəsinin hazırda Ali Məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar və qəraradlara əsasən nisbətən məhdud məsələləri əhatə etməsini qeyd etmək olar. Ancaq vahid məhkəmə təcrübəsi institutunun qanunvericiliyə daxil edilmiş yeni institut olmasını, təcrübənin ümumiləşdirilməsinin müəyyən zaman almasını və qanunvericiliklərin təkmilləşdirilməsi sahəsindəki yenilikləri nəzərə alaraq, bu fəaliyyət qənaətbəxş hesab edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-prosessual Məcəlləsi. URL: https://e-qanun.az/framework/46950#_ednref450
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun C. Abdullayeva və digərlərinin şikayəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 11 may 2005-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 13 aprel 2007-ci il tarixli qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun R. Ağalarovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 31 mart 2006-cı il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 26 sentyabr 2007-ci il tarixli qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 265.5-ci maddəsinin və «Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 82.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair 15 fevral 2008-ci il tarixli qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Svetlana Antonovna Əliyevanın şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 12 sentyabr 2007-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 18 iyul 2008-ci il tarixli qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 72, 73 və 74-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş «ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxs» anlayışının şərh edilməsinə dair 25 dekabr 2009-cu il tarixli Qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı, URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə» 11 iyun 2004-cü il tarixli, 688-IIQD sayılı Azərbaycan Respublikası Qanununun III hissəsinin 9-cu bəndinin və IV hissəsinin 7-ci bəndinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cü maddəsinin IX hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 25 yanvar 2005-ci il Qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>
10. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyasının “İnzibati məhkəmə icraatında kas-

sasiya şikayətinin mümkünlüyünə dair” 2023-cü il 06 noyabr tarixli Qərarı (№ 01/2023). URL: <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/1970/kassasiya-sikayetin-in-mumkunluyu-06112023-yenilenmis-son-1.pdf>

11. Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/1405>

12. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Reqlamenti. URL: <http://aaj.gov.az/aihm/aihmmevreq.pdf>

13. Armin, von Bogdandy. Principles and Challenges of a European Doctrine of Systemic Deficiencies. Rochester, NY – SSRN – Elsevier, – Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law. MPIL Research paper series. – No. 2019-14, – 20 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3431303

14. Болдырев, С.Н. “Правовая позиция” в конституционно-процессуальной деятельности как средство юридической техники // Общество и право, – Белгород: 2011. № 1 (33), – с.257-261.

15. Case of Broniowski v. Poland. (Application no. 31443/96). Judgment 22 June 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61828%22%7D>

16. Case of Nejdət Şahin and Perihan Şahin v. Turkey (Application no. 13279/05). Judgment, 20 October 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2213279/05%22%7D,%22itemid%22:%5B%22001-107156%22%7D%7D>

17. European Court of Human Rights. Annual Report 2003. Registry of the European Court of Human Rights – Strasbourg, – 2004. – 117 p.

18. “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarı, Bakı şəhəri №5 30 mart 2006-cı il. URL: <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/547/plenum-id-23.pdf>

19. “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun №5 30 mart 2006-cı il tarixli Qərarı. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=avropa%20insan%20h%C3%BCquqlar%C4%B1&page=1>

20. Xəqani Məmmədov. Məhkəmə-hüquq islahatlarının növbəti mərhələsi // Xalq qəzeti.- 2019, 21 dekabr. - s.5.

21. Коршунова, П.В. Единство судебной практики в России: современные тенденции и риски // – Нижегород: Юридическая техника, –2019. № 13, – с.698-700.

22. Qurani-Kərim. URL: <http://zikr.az/kitablar/quran-t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99>

23. Гук П.А. Судебный прецедент как источник права: /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. / – Саратов, 2002. – 30 с.

24. Гук П.А., Гук Е.П. Принцип единства судебной практики в российском судопроизводстве // – Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки, – 2016. № 3 (39), – с. 83–90.

25. Məhkəmələr və hakimlər haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/3933>

26. Məhkəmələr tərəfindən maddi və prosesual hüquq normalarının tətbiqində sistemli xarakter daşıyan nöqsanların müəyyən edildiyi sahədə məhkəmələrin fəaliyyətinin monitorinqinin aparılması Qaydası. Məhkəmə-Hüquq Şurasının 2020-ci il 29 fevral tarixli 1 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. URL: <https://e-qanun.az/framework/44776>

27. Напалков С.В. Реализация принципа единообразия судебной практики: проблемы конституционно-правового обеспечения: /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. / – Ростов-на-Дону, 2019. – 29 с.

Матанат АСКАРОВА,
Профессор Академии, доктор юридических наук
Главный преподаватель Академии юстиции

ЕДИНАЯ СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА ПОВЫШАЕТ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРАВОСУДИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам применения института единой судебной практики. Возможность применения подхода, отличающегося от правовой позиции, мониторинг применения единой судебной практики исключает ее применение в качестве «шаблона». Хотя в единой судебной практике присутствуют элементы судебного прецедента и процессуальных принципов, было бы неправильным их отождествление.

Ключевые слова: единая судебная практика, эффективность правосудия, судебный прецедент, мониторинг деятельности судов

Matanat ASGAROVA,
Professor of the Academy, doctor of legal sciences
Chief teacher of the Academy of Justice

UNIFORM COURT PRACTICE HELPS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF JUDICIAL TRIAL

SUMMARY

The article is devoted to the application of the institute of unified court practice. The possibility of applying an approach that differs from the legal position, monitoring the application of unified court practice excludes its application as a "template". While there were elements of case law and procedural principles in a unified court practice, it would be wrong to equate them.

Key words: unified court practice, efficiency of justice, case law, monitoring of court activities

UOT 349.2

DOI: <https://doi.org/10.62130/DTCL1340>**Азер РАГИМОВ**

доктор философии по праву,
член Совета по Медиации и Коллегии
Адвокатов Азербайджанской Республики,
e-mail: azar.rahimov@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕДИАЦИИ ПРИ РАССМОТРЕНИИ ТРУДОВЫХ СПОРОВ

АННОТАЦИЯ

Специфика трудовых отношений переживает глубокие изменения в том числе на фоне неизбежно идущей цифровизации. В динамику этих изменений внесла свою лепту и пандемия COVID-19. Сегодня как никогда возможности альтернативного решения трудовых споров представляют весьма значимую актуальность и невозможно недооценить перспективу применения в частности медиации для оздоровления трудовых отношений в целом с устранением характерного дисбаланса сил. В частности практика Азербайджанской Республики в области опыта применения медиации по трудовым спорам представляет значимую ценность для научного исследования и требует детального изучения.

Ключевые слова: пандемия, трудовые отношения, трудовой спор, медиация, медиативное соглашение, медиативный процесс, альтернативное решение

Введение

Согласно отчету Международной Организации Труда по оценке механизмов разрешения трудовых споров во время пандемии COVID-19, влияние вызванного коронавирусом кризиса на органы по разрешению трудовых споров, вероятно, будет ощущаться дольше, чем ожидалось, особенно в отношении возможностей и трудностей, связанных с цифровизацией процедур, неравным доступом к техническим средствам и нехваткой статистических данных. Этот отчет представляет результаты первой оценки последствий пандемии для этих органов; необходимы дальнейшие исследования для повышения доступности правосудия и эффективности органов по разрешению трудовых споров [5].

Неминуемая цифровизация поглощая все на своем пути несомненно в скором будущем изменит и формат трудовых отношений. Что в свою очередь обуславливает уже сейчас необ-

ходимость пересмотра всех институтов трудовых правоотношений с поправками на меняющуюся реальность.

Несомненно, можно ожидать что изменится и формат трудовых споров, а равно подходов применяемый к их решению. Даже с учетом непрерывного совершенствования судебной системы судебные тяжбы все еще остаются громоздкими и затратными, что вынуждает нас к поиску и оптимизации путей решения трудовых споров. И именно пути альтернативного решения представляются наиболее привлекательными с точки зрения эффективности при оценивании с учетом в том числе и выше указанных критериев.

По сравнению с судебным делом производством будучи одним из основных методов альтернативного решения медиация довольно проста, и более транспарентна с процедурной точки зрения. Следует отметить, что отношение к применению медиации в различных

странах отличается в целом во многих из них даже довольно скептически. Хотя есть и практики применения обязательной медиативной сессии (Италия, Турция) в то же время, например, в Алжире путем медиации не могут быть урегулированы семейные и трудовые дела, а также дела, которые могут подорвать общественный порядок [2, с.61]. Но следует понимать, что конфликты так или иначе затратны и по своей сути наносят непоправимый урон не только трудовым отношениям, но и в целом интересам того или иного предприятия, а значит налицо необходимость поисков оптимальных путей их решения. Под затратами мы понимаем поддающиеся подсчету затраты, возникающие в результате того, что конфликтующие стороны часть рабочего времени занимают не своими профессиональными обязанностями, а конфликтом, а также денежные затраты на меры по сдерживанию конфликта. Труднее проследить затраты второго порядка, а именно такие факторы, как снижающаяся производительность труда, разрушенный капитал отношений и опущенные деловые возможности [4, с.17].

Медиация – это, по сути, переговоры при участии незаинтересованной стороны медиатора, выполняющего в некотором образе функции фасилитатора помогающего сторонам достичь компромисса. Переговоры – это взаимозависимые процессы выработки, обмена и выполнения определенных наборов обещаний, которые удовлетворяют основные интересы договаривающихся сторон. Акцент в данном случае делается на «наборах обещаний», получение которых является целью и результатом переговоров: это контракты, соглашения, договоры, конвенции, меморандумы о взаимопонимании, декреты о согласии и даже формулы типа «клянусь», «даю честное слово» и рукопожатия [14, с.7]. Именно в данном аспекте проведение эффективного процесса медиации обусловлено участием полномочных на принятии решения сторон, а представительство же например посредником (например юрист компании представляющий интересы работодателя по трудовому спору,

или же адвокат работника) усложняет процесс, а зачастую и делает его невозможным.

Так в 2019-году в первые в истории Азербайджанской Республики был принят «Закон о медиации» закрепивший требования обязательности к прохождению предварительной медиативной сессии по трем направлениям – трудовым, семейным и коммерческим спорам. Нормы относительно обязательной предварительной медиативной сессии вступили в силу с 1-го июля 2021-го года. Таким образом вопрос эффективности применения медиации остается открытым, при этом обуславливая востребованность проведения фундаментальных научных исследований в данном направлении с учетом необходимости корректировки эмпирической и правовой основы нового формирования.

В целом исходя из практики трудовых споров можно с уверенностью сказать, что считающийся основополагающим элемент конфиденциальности присущий процессу медиации может послужить и его отличительной чертой делающей данную возможность привлекательной с позиции интересов как работодателя, так и работника. Таким образом достижения мирового соглашения на стадии медиации позволит сторонам не только сохранить и улучшить, а в некоторых случаях и раскрыть новые возможности в рамках взаимных интересов. При этом следует отметить, что в случае направления дела уже принятого в судебное производство для проведения процесса медиации процессуальным законодательством установлено требование предоставление заключительного мирового соглашения суду, что в некоторой степени может расцениваться как нарушающая заявленную конфиденциальность процесса. Исходя из этого критерия стороны должны быть более заинтересованы в досудебном урегулировании

Для внесения ясности в структуру процесса медиации следует особо отметить, что без учета предварительной медиативной сессии, сам процесс медиации состоит из восьми последовательных стадий: подготовка к процес-

су медиации; начало процесса медиации; раскрытие сути спора сторонами; индивидуальные встречи с каждой из сторон; подготовка предложений по решению спора; подведение итогов процесса медиации; прекращение процесса медиации; исполнение мирового соглашения.

Предварительная медиативная сессия же, является неким переходным (вступительным) этапом перед началом процесса самой медиации. Процесс медиации начинается непосредственно направлением противоположной стороне официального предложения по рассмотрению спора посредством медиации. В случае достижения взаимного согласия стороны обращаются в соответствующую медиативную организацию, в случае же отказа или бездействия со стороны ответчика предварительная сессия, по сути, не проводится. Принимая во внимание обязательность предварительной сессии по трудовым спорам по обращению могут быть достигнуты следующие результаты: а) при неучастии одной из сторон выдача справки о невозможности проведения в связи с неучастием стороны; б) соответствующая справка при невозможности продолжения процесса по результатам предварительной сессии; в) при достижении согласия на полное рассмотрение спора с применением процесса медиации соответствующий договор о применении медиации. Следовательно, функция предварительной сессии неким образом заключается не в непосредственно примирении или урегулировании спора (достижении мирового соглашения) сторон, а в создании платформы для дальнейшего продвижения, то есть обеспечении согласия на применение самой медиативной сессии. Получение соответствующих вышеуказанных справок предоставляет стороне возможность уже непосредственного обращения в суд. В случае же заключение мирового соглашения предусматривается его добровольное исполнение без необходимости обращения в суд в 10-дневный срок если иной срок не исходит непосредственно из самого соглашения. Нарушение порядка исполнения соглашения

является для гражданско-правовой ответственности. То есть стороны в праве внести в содержание мирового соглашения соответствующие пункты по исполнению условий соглашения и ответственности сторон в случае нарушения условий соглашения. Не исполнение мирового соглашения дает право заинтересованной стороне на обращение в суд для обеспечения его принудительного исполнения. Так процессуальное законодательство (Ст.305 ГПК) предусматривает рассмотрение в порядке особого производства утверждение в судебном порядке медиативного соглашения с его дальнейшим направлением на принудительное исполнение [1].

Введение обязательной досудебной медиации зачастую расценивается как препятствующая обеспечению права на судебную защиту и доступностью правосудия. Хотя практика Азербайджанской Республики может служить явным примером обратного. Введение обязательной досудебной медиации никоим образом не ограничивает право на судебную защиту. Напротив, с точки зрения соответствия интересам сторон при сопоставлении с перспективой судебной тяжбы медиация является более привлекательной. О преимуществе конфиденциально выше была сказано, но преимущества не ограничиваются только этим. Во-первых, это возможность скорого рассмотрения дела. Так максимально допустимый предел рассмотрения дела 30 дней с возможностью продления на следующие 30 дней в итоге ограничивается 2-х месячным сроком (согласно статье 24.7) при этом отсчет ведется непосредственно с момента направления противоположной стороне официального предложения по рассмотрению спора посредством медиации [3]. В то время как, в соответствии с процессуальным законодательством 2-месячный срок с возможностью продления на следующие 2 месяца применим к трудовым спорам в суде первой инстанции. Соответственно прохождение всех инстанций по трудовым спорам даже учитывая законодательно закрепленные сжатые сроки занимает от 9 месяцев и выше. На практике же доста-

точно бывает одного или в зависимости от сложности и обстоятельств рассматриваемого спора нескольких сессий для его полного решения и достижения мирового соглашения. Общепринятый показатель вероятности достижения консенсуса равняется 70-и процентам и выше. Хотя практика применения обязательного прохождения медиации значительно снижает этот показатель по объективным причинам. То есть разница между добровольным инициированием медиации сторонами и обращение в результате обременения законом вполне предсказуемо должна иметь явные расхождения. Следует так же отметить, что число трудовых споров весьма ограничено. Например, только за июль-декабрь 2021-го года (первый этап применения обязательной медиативной сессии) число трудовых споров составило 504 с показателем в 52 медиативных соглашения о примирении. В то же время за январь – сентябрь 2022-го года в производстве медиаторов было 1106 трудовых споров с достигнутым показателем в 178 соглашений. По статистическим данным, например за 2021-й год число трудовых споров, рассмотренных в судах первой инстанции, равняется 796-и в тоже время приблизительно схожие показатели наблюдаются за предыдущие 20-й и 19-й годы [8].

Как известно в абсолютном своем большинстве трудовые споры инициируются работником как следствия предполагаемого неравенства сторон. Будучи более «сильной» стороной в силу определенных специфик законодательства, работодатель зачастую ограничивается применением дисциплинарных механизмов взыскания возможности чего лишен работник. Последний же в свою очередь видит в инициировании разбирательства возможность хоть как-то наказать и проучить своенравного работодателя. При этом даже выдвигая требование по восстановлению в занимаемой должности в качестве следующего обязательного шага определяются увольнение по собственному желанию ввиду риска повторного применения дисциплинарных механизмов и невозможности продолжения тру-

довых отношений. Вообще следует отметить, что определение «наемный работник» является очень важным для определения содержания трудового права, так как последнее традиционно ориентированно на защиту наемного работника. Центральным критерием для определения понятия наемного работника все еще остается личная зависимость от работодателя [10, с.54].

Помимо этого, следует принимать к сведению, что для рассмотрения трудового спора необходимо как можно полное раскрытие сути всех факторов, сформировавших сам конфликт, а уже затем вникнуть в возможно исходящий из него трудовой спор. В литературе существуют различные подходы к классификации трудовых конфликтов. Так, понятия трудового спора, конфликта и социально-трудового конфликта в науке трудового права совершенно различны. В частности А.Л. Свенцицкий выделяет:

- конфликты, представляющие собой реакцию на препятствие достижению результатов трудовой деятельности;
- конфликты, возникающие как реакция на препятствие достижению личных целей работников в рамках их совместной трудовой деятельности;
- конфликты, вытекающие из восприятия поведения членов коллектива как несоответствующего принятым социальным нормам совместной трудовой деятельности;
- сугубо личные конфликты между работниками, обусловленные несовместимостью индивидуальных психологических характеристик,
- резкими различиями потребностей, интересов, ценностных ориентаций уровня культуры в целом [11, с.87-88].

Так или иначе все перечисленное, по сути, еще раз подталкивает нас к позиции практической невозможности полного раскрытия всех составляющих спора исходящих из трудовых правоотношений в рамках судебного производства. И конечно же фактор «сильной стороны» зачастую является тут одним из определяющих.

Таким образом именно медиация на наш взгляд способно изменить расстановку сил в этом замкнутом и порой абсурдном круговороте бессмысленной конфронтации. Основным преимуществом медиации является не критерии минимальной затратности и оптимальной скорости, а возможность именно урегулирования сложившейся ситуации с допустимо возможным соблюдением интересов сторон. Помимо этого, нельзя недооценивать возможность поиска оптимальных, а зачастую и совершенно новых путей укрепления взаимоотношений и развития сотрудничества между сторонами. Медиация как ни один другой из существующих методов альтернативного регулирования способна достичь паритета соблюдения интересов сторон с уникальной возможностью продолжения, а даже иногда и полного пересмотра формата взаимоотношений между сторонами. Ни один суд, арбитраж или посредник не может априори достичь подобного результата, который нам сулит медиация.

Следует принять тот факт, что гибкость процесса медиации по сравнению с судебным обеспечиваемая за счет указанных критериев делает его более ориентированным на интересы потребителей. Безусловно обращением к процессу медиации стороны не теряют возможности дальнейшего обращения в суд. В соответствии с требованиями статьи 296-й ТК АР определяется срок в один месяц для подачи искового заявления с момента выявления нарушения трудовых прав [13]. В свою очередь для материальных исковых требований применим срок в один год. В соответствии с требованием указанной статьи условия приостановления течения искового срока определяются нормами «Закона о медиации». В соответствии же с требованиями статьи 35-й течение исковых сроков приостанавливается на период применения процесса медиации.

Следует отметить, что на практике применения проблема сжатых сроков зачастую усложняет ситуацию с их соблюдением и становится причиной упущения возможности обеспечения судебного рассмотрения спора. Законодательством Азербайджанской Респуб-

лики единственной возможностью досудебного рассмотрения индивидуальных трудовых споров было обращение в орган по трудовым спорам, функционирующий при профсоюзах деятельность которого регулируется коллективным договором. Трудовым кодексом определяется трехмесячный срок для обращения в вышеуказанный орган. В таком случае применение указанного института по сути стороны обусловившие его применение по сравнению с остальными в более привилегированное положение, так как указанное ограничение в один месяц для обращения в суд неприменимо к указанным сторонам. Но увы практика применения данного института досудебного рассмотрения носит весьма ограниченный характер и отсутствует какая-либо статистика в этом направлении.

По мнению некоторых авторов искивые сроки – это одна из предпосылок реализации прав на защиту законных требований [12]. При этом следует отметить, что именно применение срока исковой давности зачастую является основным фактором, препятствующим судебному рассмотрению трудовых споров. Как правило сторона (работник) обращается за судебной защитой со значительным опозданием в первую очередь прибегая к административным средствам защиты, что на практике делает довольно сложно соблюдение столь ограниченные сроки. Так как анализ судебной практики по трудовым спорам выявляет закономерность обращений в трудовую инспекцию со стороны работника до обращения в суд. Что обуславливает подсознательное восприятие данного органа в качестве досудебной инстанции. Хотя решением пленума Конституционного суда от 30-го июля 2021-года была внесена ясность в данную ситуацию. Судом однозначно было постановлено недопустимость принятия Трудовой Инспекции в качестве досудебной инстанции по рассмотрению трудовых споров, акцентируя на исключительные полномочия данного ведомства на контроле соблюдению трудового законодательства [9].

В свою очередь уместно будет упомянуть, что сроки исковой давности неприменимы к

принятию дела в медиативное производство. Таким образом медиатор, который в соответствии законодательством может и не иметь юридического образования и соответствующих знаний в области законодательства, а даже и имея их не полномочен давать правовую или какую-либо иную оценку обстоятельствам дела. Значит следуя из указанного принципа, медиатор обязан продолжать процесс без акцентирования на указанном критерии несоответствия так как иное может быть расценено как противоречащее принципу беспристрастности медиатора. Единственной возможностью в подобных случаях может быть законодательно закреплённая допустимость от отказа продолжения медиативного процесса медиатором закреплённая в статье 13.3. В соответствии с указанной нормой, если медиатор уверен в нецелесообразности продолжения процесса он в праве отказаться от продолжения или в случае согласия сторон прекратить процесс медиации.

Следует отметить, что в законодательстве Азербайджанской Республики несмотря на наличие определения индивидуального и коллективного трудовых споров, так же, как и в законодательстве Российской Федерации отсутствует легальное определение трудового спора что в определенных случаях способствует сложностям на практике применения. В частности, по ТК Республики Казахстан трудовой спор – разногласия между работником (работниками) и работодателем (работодателями) по вопросам применения трудового законодательства Республики Казахстан, выполнения или изменения условий соглашений, трудового и (или) коллективного договоров, актов работодателя [6, с.307].

Таким образом, по нашему мнению, в современных условиях именно медиация представляется наиболее эффективным методом не только регулирования трудовых споров, но и непосредственно организационного развития. В частности, перспективным видится расширение направлений законодательно закреплённой применимости медиации к раз-

личным видам споров и обеспечение максимальной доступности медиации.

Так одним из нововведений в этой области может считаться предоставление услуг медиации в центрах "DOST". Проект "DOST", открывающий качественно новый этап в сфере социальных услуг, был создан по инициативе Первого вице-президента Азербайджанской Республики, Мехрибан Алиевой с целью обеспечения прозрачности, оперативности и удовлетворенности граждан и утвержден Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева № 229 от 9 августа 2018 года. Устав и Структура Агентства утверждены Указом Президента Азербайджанской Республики № 387 от 10 декабря 2018 года, а уже в 9 мая 2019 года состоялось открытие первого центра "DOST". Центры обеспечивают свободный доступ ко всем услугам Министерства труда и социальной защиты населения по принципу «единого окна». Так же, непосредственно обращаясь в указанные центры возможно получить первичную консультацию по факту нарушения трудовых прав и инициировать рассмотрение трудового спора посредством медиации либо же оформить официальное обращение в Трудовую инспекцию для обеспечения соответствующих мер, предусмотренных законодательством [7].

На наш взгляд уже сейчас практика Азербайджанской Республики по формированию института альтернативного решения трудовых споров посредством медиации заслуженно может претендовать на первенство и должна быть изучена и принята к сведению в качестве передового опыта. Есть острая необходимость в проведение серьезных научных исследований в данном направлении. В целом же, на наш взгляд применение медиации уже в ближайшей перспективе может в корне изменить дисбаланс сил в трудовых отношениях и оздоровить их в значительной степени, выводя процедуру рассмотрения трудовых споров на качественно иной уровень, что в свою очередь несет собою и значительную финансовую составляющую по всему рынку труда и не только.

Список использованной литературы:

1. Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. <https://e-qanun.az/framework/46945>
2. Ермакова Е.П. Гражданский процесс, арбитраж и медиация в странах Северной Африки (Алжир и Египет) Москва: Инфотропик Медиа, 2019. 264 с. (с. 61). https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_835831.pdf
3. Закон Азербайджанской Республики «О медиации» <https://e-qanun.az/framework/41828>
4. Кернтке В. Медиация как метод организационного развития. Работа с конфликтами – руководство к действию для руководителей. / Пер. с нем. И.Тарасовой. 2-е издание. СПб: Издательство Вернера Регена, Немецкая школа коучинга и медиации, 2012. 240 с. (с. 17)
5. Международная Организация Труда. Отчет по опросу в рамках экспресс-оценки: Механизмы разрешения трудовых споров во время пандемии COVID-19. 2021
6. Морозов П.Е., Чанышев А.С. Трудовое право стран Евразийского экономического союза. Учебное пособие. Москва: Проспект 2016. 336 с. (с.307)
7. Официальный сайт Агентства по устойчивому и оперативному социальному обеспечению. <https://dost.gov.az/>
8. Официальный сайт Государственного комитета по статистике. <https://www.stat.gov.az/>
9. Постановление Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики «О толковании 1-й части статьи 3, статьей 294 и 296 Трудового Кодекса Азербайджанской Республики» от 30-го июля 2021-го года. <https://e-qanun.az/framework/48189>
10. Постовалова Т.А. Трудовое право Европейского союза: теория и практика. Москва: Проспект 2015, 496 с. (с.54)
11. Свенцицкий А.Л. Социальная психология управления. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – С. 87-88.
12. Толкунова В.Н. Трудовые споры и порядок их разрешения. Учебное пособие. Москва: Проспект, 2023, 128 с. (с. 38)
13. Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики <https://e-qanun.az/framework/46943>
14. Чумиков А.Н. Переговоры – фасилитация – медиация: учебное пособие. – Москва. Проспект 2022. 192 с. (с. 7).

Azər RƏHİMOV

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.
Azərbaycan Respublikası Mediasiya Şurasının və
Vəkillər Kollegiyasının üzvü

**ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİNƏ BAXILMADA
VASİTƏLƏRİN TƏTBİQ PERSPEKTİVLƏRİ****XÜLASƏ**

Azərbaycan hüquq sistemi üçün kifayət qədər yeni anlayış və alternativ həll imkanlarından biri olan mediasiyanın əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin həllində tətbiqi imkanları, bunun elmi və təcrübi əsasları, o cümlədən əmək münasibətlərinin inkişafı üçün əhəmiyyəti, məqalədə geniş təhlil edilmiş, yeni qanunvericilik əsasında ötən tətbiqetmə dövrü üzrə formalaşmış təcrübə araşdırılmışdır. Araşdırma çərçivəsində qarşıda dayanan əsas sual məhz mediasiyanın səmərəlilik baxımından dəyərləndirilməsi, bu yeni institutun inkişaf perspektivlərinin və əmək münasibətlərinə gətirə biləcək töhfənin müəyyən edilməsi olmuşdur. Eyni zamanda araşdırma çərçivəsində bir çox xarici təcrübələrdən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən irəli gələn və bəzi hallarda “məcburilik” elementi kimi dəyərləndirilən ilkin mediasiya sessiyasının əsasları nəzərdən keçirilmişdir. Nəticə olaraq, bəzi boşluq, uyğunsuzluq və digər uğursuz təcrübə anlamına gələ biləcək hallar diqqətə alınmaqla belə, birmənalı olaraq mediasiyanın yerli şəraitdə əmək münasibətlərindən irəli

gələn mübahisələrin həllində böyük əhəmiyyətə malik və perspektivli olması, habelə, ümumiyyətlə, əmək münasibətlərinin keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə keçidinə xidmət edə biləcəyi tanınır.

Açar sözlər: pandemiya, əmək münasibətləri, əmək mübahisəsi, mediasiya, mediasiya sazişi, mediasiya prosesi, alternativ həll.

Azer RAGIMOV

Doctor of Philosophy in Law.

Member of the Mediation Council and the Bar Association of the Republic of Azerbaijan

PERSPECTIVES OF APPLICATION OF INSTRUMENTS IN ADMINISTRATION OF LABOR DISPUTES

SUMMARY

The article extensively analyzes the application possibilities of mediation, which is a relatively new concept and alternative dispute resolution method within the Azerbaijani legal system, particularly in the context of labor relations. It explores the scientific and practical foundations of mediation, emphasizing its significance for the development of labor relations. The study investigates the experiences of the past implementation period based on new legislation, with the main research focus on evaluating the effectiveness of mediation, its developmental prospects, and potential contributions to labor relations. Additionally, the article reviews the initial mediation sessions, derived from the legislation of the Republic of Azerbaijan and evaluated as an element of "obligation" in some cases, contrasting them with external practices. As a result, despite acknowledging possible gaps, inconsistencies and other unsuccessful practices, the article highlights the great importance and potential of mediation in resolving disputes arising from labor relations in the local context as well as the role of mediation in facilitating the transition of labor relations to a qualitatively new stage of development.

Key words: pandemic, labor relationships, labor dispute, mediation, mediation agreement, mediation process, alternative resolution.

UOT 34.096

DOI: <https://doi.org/10.62130/ZNZG9089>**Sahil HÜSEYNOV**

Milli Aviasiya Akademiyası,

“Hüquq” kafedrasının müdiri, h.ü.f.d.

e-mail: sahilhuseynov@naa.edu.az<https://orcid.org/0009-0003-0732-7110>

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ İDEOLOGİYASININ REALİZƏ EDİLMƏSİNİN İLKİN ŞƏRTLƏRİNİN KONSTITUSION-HÜQUQİ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Yerli özünüidarə ideologiyasının Qərbi Avropa və postsovet respublikalarında realizə edilməsinin ilkin şərtlərinin fərqləndirilməsi, postsovet respublikalarının, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının əhalisinin yerli özünüidarə hüququnun tətbiqinə hazır olmadığı və bunun nəticəsi olaraq yerli özünüidarə ideyalarının həyata keçirilməsi sahəsində ciddi maneələrin yaranması ilə əlaqəli mövqə əsaslandırılır.

“Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasına üzvlüyə namizəd ölkənin əhalisinin yerli özünüidarəyə hazırlıq səviyyəsinin nəzərə alınmasına dair müddəanın həmin ölkə ilə Xartiyanın (müqavilənin) bağlanmasının zəruri ilkin şərti qismində tanınmasına dair təklif irəli sürülür.

Açar sözlər: özünüidarə, əhali, hazırlıq, səviyyə, hüquq, fərqləndirmə, qiymətləndirmə, problemlər.

Giriş

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına uyğun olaraq ölkəmizdə idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən institusional tədbirlərin sırasında yaşayış məntəqələrində yerli özünüidarə prinsipinə əsaslanan bələdiyyə hakimiyyətinin formalaşdırılması və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi mühüm yer tutur. 1995-2023-cü illərdə Azərbaycanda aparılan idarəetmə islahatları xalq hakimiyyətinin dövlət hakimiyyəti ilə yanaşı yerli özünüidarə - bələdiyyə hakimiyyəti formasında təşkil edilməsi və ölkənin hüquq sisteminin tərkibində yeni bələdiyyə hüququnun yaradılmasının mümkünlüyünü təsdiq edir. Respublikada bələdiyyələrin 23 illik fəaliyyət dövrünün yerli özünüidarənin məqsədlərinin realizə edilməsinin nəticələrinin konstitusion-hüquqi qiymət-

ləndirilməsi üçün kifayət etdiyini, lakin həmin nəticələrin əhalinin və dövlətin yerli özünüidarənin inkişafı ilə bağlı maraqlarına uyğun olmadığını etiraf etmək məqsədəuyğundur. Ona görə də yerli özünüidarənin inkişafı sahəsində dövlətin siyasəti yerli əhalinin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üzrə sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasının normaları, beynəlxalq hüququn ümumən qəbul edilmiş prinsipləri əsasında həll edilməsinə dair vəzifələri qarşıya qoyur. Göstərilən vəzifələrin həyata keçirilməsində başlıca məqsəd yerli özünüidarənin inkişafı prosesinə mane olan daxili və xarici amillərin aradan qaldırılmasını təmin edən effektiv konstitusion-hüquqi tənzimedicilik konstruksiyasının yaradılmasından ibarətdir. Bu mövqedən Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin hüquqi tənzimlənməsi vəziyyətinin tədqiqinin nə-

ticələri nəzərə alınmaqla yerli özünüidarənin inkişafını ləngidən amillərin aradan qaldırılması istiqamətlərinin əsaslandırılması zəruridir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin inkişafını ləngidən maneələrin konstitusiyaya hüququ çərçivəsində qiymətləndirilməsi yerli özünüidarə ideologiyasının Qərbi Avropada və postsovet respublikalarında, o cümlədən, Azərbaycanda realizə edilməsinin ilkin şərtlərinin fərqləndirilməsindən başlanır. Yerli özünüidarə ideologiyasının tədqiqi postsovet respublikalarının əhalisinin yerli özünüidarə hüququnun tətbiqinə hazır olmadığını və bunun nəticəsi olaraq yerli özünüidarə ideyalarının realizəsi sahəsində ciddi maneələrin yarandığını təsdiq edir.

Postsovet respublikalarının son iki yüz illik ümumi tarixinə nəzər salaraq həmin respublikaların ərazilərinin 1917-ci ilə qədər mövcud olmuş Rusiya imperiyasının və 1920-1991-ci illərdə mövcud olmuş SSRİ-nin inzibati ərazi vahidləri qismində tanındığını qeyd etmək lazımdır. İstər Çar Rusiyasında, istərsə də SSRİ-də inzibati-ərazi vahidlərində dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək hüququ müstəsna olaraq Rusiyanın mərkəzi dövlət aparatına məxsus idi. Qərbi Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq Rusiyada dövlət idarəetməsi təkhakimiyyətlik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən monarxiya formasında mövcud olmuşdur. Rusiyada indiyədək mövcud olmuş monarxiya aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə edilir:

- ölkə əhalisinin idarəetmə sahəsində hüquqsuzluğu;
- nümayəndəli demokratiya prinsipinə əsaslanan idarəetmə sisteminin yoxluğu;
- dövlət hakimiyyətinin bütünlükdə dövlət başçısının əlində cəmlənməsi;
- vətəndaşların sərbəst toplaşmaq azadlığının yoxluğu.

Monarxiyanın əlamətləri SSRİ-nin Konstitusiyasında formal olaraq dəyişikliklərə məruz qalsa da, Azərbaycan və Orta Asiya xalqları sovet dövlətinin siyasi həyatında iştirak etmək hüququndan məhrum edilmişdi, ayrı-ayrı millətlər və milyonlarla insanlar Sibirə sürgün edilmişdir. İttifaq müqaviləsi 1991-ci ildə denons edildikdən sonra mərkəz Rusiya Federasiyası olmaqla Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) təsis olundu. Məntiqə görə

Birliyin üzv ölkələrinin ərazilərində baş verən hadisələr MDB-nin rəhbərləri tərəfindən qiymətləndirilməlidir. 2007-2023-cü illər ərzində Gürcüstanın Cənubi Osetiya və Abxaziya vilayətləri, Ukraynanın Krım, Donetsk, Luqansk, Zaporozhye, Xerson vilayətləri Rusiya tərəfindən işğal olunmuşdur. MDB üzv ölkələrinin rəhbərləri Rusiya Federasiyasının monarxından Ukrayna əleyhinə müharibənin dayandırılmasını tələb edə bilmirdilər.

1988-ci ildən başlanan və 2023-cü ildə sona yetən Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi böyük canlı və maddi itkilərlə nəticələnmişdir. Bu münaqişələrin heç biri MDB-nin hərbi tribunalı tərəfindən həll edilmədi və bütün bunlar MDB-nin sabun köpüyünə bənzər qurum olduğunu nümayiş etdirirlər. Son iki yüz ildə Rusiya monarxının hədə-qorxusu altında yaşamış, dövlətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququndan və sərbəst toplaşmaq azadlığından məhrum edilmiş, özünüidarə sahəsində bilik, təcrübə, davranış və vərdislərinə malik olmayan postsovet respublikalarının xalqları Qərbi Avropadan təklif edilən yerli özünüidarə konsepsiyasına xüsusi maarifləndirici hazırlıq mərhələsi keçmədən mənimsəyə bilmirlər. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Avropa Şurasının təşəbbüsü əsasında yerli özünüidarənin bələdiyyələr vasitəsi ilə həyata keçirilməsinə dair müddəaların yeni üzv dövlətlərin konstitusiyalarında və qanunlarında təsbit edilməsinə baxmayaraq, həmin dövlətlərdə yaradılmış bələdiyyələrin son 23 ildə mənasız qurumlara çevrilməsi barədə fikirlər kütləvi informasiya vasitələri ilə işıqlandırılır [6].

Postsovet respublikalarında yerli özünüidarənin həyata keçirilməsi sahəsində mövcud olan nöqsanlar Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi tərəfindən üzv ölkələrdə yerli və regional demokratiyanın vəziyyəti haqqında muntəzəm olaraq hər bir ölkə üçün hazırlanan məruzədə əks etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı ölkə üçün hazırlanan tövsiyələr əslində həmin ölkədə yerli özünüidarənin inkişafını ləngidən amillərin konstitusion-hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması üçün açar rolunu oynayır. Beləliklə, yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasında yeni üzv ölkənin əhalisinin yerli özünüidarəyə hazırlıq keçməsi həmin ölkə ilə Xartiyanın bağlanması zəruri ilkin şərti qismində tanınmalıdır.

Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətə Konqresinin üzv dövlətlərdə yerli və regional demokratiyanın vəziyyəti haqqında hər bir ölkə üçün hazırladığı məruzədə və müvafiq tövsiyədə Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasının prinsiplərinin həyata keçirilməsinin və Xartiya üzrə üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilən öhdəlik və tapşırıqların monitorinqinin nəticələri əks olunur. Konqresin təqdim etdiyi tövsiyələrdə üzv ölkələrdə yerli özünüidarənin təşkili və həyata keçirilməsi sahəsində mövcud olan problemlər qiymətləndirilir, onun inkişafına mane olan amillərin aradan qaldırılması yolları göstərilir. Qərbi Avropa ölkələrinə və postsovet respublikalarına münasibətdə konqresin məruzə və tövsiyələrində yerli özünüidarəyə xas olan nöqsanların tərkibinin kəskin fərqlənməsi diqqəti cəlb edir.

Avropa Komissiyası tərəfindən 2013-cü ildə Qərbi Avropanın ayrı-ayrı ölkələr üzrə özünün tövsiyələrinə dair dərc etdiyi kommünikədə yoxsulluğun miqyasının genişlənməsi, işsizliyin artması, idarəetmənin bütün səviyyələrində, o cümlədən əmək haqlarının hesablanmasında gender bərabərliyinin pozulması, gündən-günə böyüyən miqrasiya problemlərinin həlli ilə bələdiyyələrin maliyyə potensialı arasında uyğunsuzluqların yaranması kimi problemlər göstərilmişdir [2].

Avropa Şurası ilə Xartiyayı imzalamış postsovet respublikaları üzrə konqresin tövsiyələrində yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası çərçivəsində qəbul edilmiş öhdəliklərin və tapşırıqların icrası sahəsində ciddi xarakterli pozuntuların geniş siyahısı təqdim edilir. Konqresin nümayəndələri 17-18 aprel 2018-ci ildə Gürcüstan Respublikasına monitorinq səfərinin nəticələrini qiymətləndirərək aşağıdakı nöqsanlara yol verildiyini qeyd etmişdir:

1) bəzi səlahiyyətlərin, məsələn: yaşayış məntəqələrində su təchizatının təşkili sahəsində yerli dövlət hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında bölgündə şəffaflığın yoxluğu;

2) tənzimləmə prosesində güclü və zəif bələdiyyələrin maraqlarının eyniləşdirilməsi;

3) müxalifət partiyalarının üzvlərinin bələdiyyələrin idarə edilməsi üzrə informasiyaya çıxış imkanlarının məhdudluğu;

4) hakimiyyətin şəhərin merinin əlində cəmlənməsi;

5) bələdiyyələrdə əməkdaşların sayının əsərləndirilməsində dəqiqlik;

6) daşınmaz əmlakın və kənd təsərrüfatı resurslarının bələdiyyələrə verilməsinin ləngidilməsi [3].

Rusiya Federasiyası 1996-cı ildə Avropa Şurasına üzv dövlət statusu ilə qəbul olunduqdan sonra Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi 25 il ərzində bu ölkədə dörd dəfə monitorinq aparılmışdır. 2019-cu ildə konqresin monitorinq qrupunun hazırladığı məruzədə aşağıdakılar qeyd edilmişdir:

1) 2014-2017-ci illərdə federal və regional qanunvericilikdə dəyişikliklər nəticəsində yerli özünüidarə institutunun dövlətləşdirilməsi başa çatdırılmışdır;

2) Subyektlərə bələdiyyələrin səlahiyyətlərini geri almaq, yerli özünüidarə orqanlarının yaradılması qaydalarını müəyyən etmək hüququ verilmişdir;

3) Merlərin seçkiləri nəinki bərpa olunmuş, hətta onları müsabiqə komissiyasının təqdimatı ilə təyin etmək mümkün olunmuş və həmin komissiyanın üzvlərinin 50%-ni qubernator təyin etməyə başlamışdır;

4) Yerli özünüidarənin qəsəbə səviyyəsinin ləğvi legitimləşdirilmişdir;

5) Yerli özünüidarənin maliyyə vəziyyəti pisləşmiş, yerli vergi daxilolmaları azaldılmışdır;

6) Bütün dəyişikliklər yerli hakimiyyətin müstəqilliyinin və muxtariyyətliyinin məhv edilməsinə yönəldilmişdir;

7) Seçki prosesinin demokratikləşdirilməsi üzrə konqresin yalnız bir tövsiyəsi yerinə yetirilmişdir: 2012-ci ildə qubernatorların seçkiləri bərpa olunub, lakin prezident administrasiyası ilə razılaşdırılmamış müstəqil namizədlərin seçilmək və ya sadəcə iştirak etmək hüququ yoxdur. Müstəqil namizədlərin regionların başçıları seçilməsinə bələdiyyə süzgəci mane olur [7].

Belarus Respublikasının Konstitusiyasının yerli demokratiyaya münasibətdə konsepsiyası yerli hakimiyyətin iki növünün mövcudluğunu ehtiva edir [maddə 117-121]:

a) yerli idarə-birbaşa Prezidentə tabe olan yerli icra sərəncamçı orqanların fəaliyyətidir;

b) yerli özünüidarə - 4 ilə seçilən deputatların

yerli sovetlərinin fəaliyyətidir.

Qazaxıstan Respublikasının özünəməxsus yerli özünüidarə modelinin yaradılması haqqında məlumatlar internet səhifələrində yer almışdır. 2013-2020-ci illərdə yerli özünüidarənin əvvəlki konsepsiyasının realizəsi çərçivəsində respublikada yerli özünüidarə orqanları təşkil edilmiş, yerli cəmiyyətlərin iclasları və yığıncaqlarının legitimliyi təsdiq edilmiş və onların səlahiyyətləri tənzimlənmişdir. Hazırkı mərhələdə Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin “Qazaxıstan Respublikasında yerli özünüidarənin 2025-ci ilədək inkişafı konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanına (18 avqust 2021-ci il) uyğun olaraq yerli özünüidarə yığıncaqlarının təşkili qaydaları təkmilləşdirilir, nümayəndəli orqanın (Kenesin) və yerli özünüidarə administrasiyasının (Akimin) vətəndaşların birbaşa seçkiləri əsasında formalaşması ilə bağlı institusional tədbirlər həyata keçirilir [4].

Belarus və Qazaxıstan Respublikalarında yerli özünüidarə anlayışının Konstitusiya və qanunlarla təsbit edilməsi həmin ölkələrin “Ərazi hakimiyyətlərinin və hakimiyyətlərin transsərhəd

əməkdaşlığı haqqında” Avropa Çərçivə Konvensiyası (Madrid, 21 may 1980-ci il) və “Ərazi inzi-bati vahidləri və ya yerli hakimiyyət orqanları arasında transsərhəd əməkdaşlıq haqqında” Nümunəsi Avropa Konvensiyası (Qoşma) ilə nəzərdə tutulan qaydalara uyğun olaraq transsərhəd əməkdaşlıq üçün mövcud olan maneələri aradan qaldırmaq və belə beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edən hakimiyyətlərə milli səviyyədə nəzərdə tutulan eyni imkanlar vermək öhdəliyi öz üzərilərinə götürürlər [5].

Yuxarıda ifadə olunanlar yerli özünüidarənin məqsədlərinin realizə edilməsinin ilkin şərtlərinin fərqləndirilməsi ilə bağlı problemlərin tədqiqini əhalinin yerli özünüidarə hüququnun tətbiqinə hazırlıq səviyyəsinin uyğun olmadığı postsovet respublikalarında “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının hakimiyyətin əks-mərkəzləşməsi, yerli özünüidarənin iqtisadi və maliyyə muxtariyyətliyi, idarəetmənin həyata keçirilməsində vətəndaşların iştirakının təmin edilməsi və sair prinsiplərinin pozulmasına dair müddəalarla ümumiləşdirməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası www.e-qanun.az/framework/897
2. Отчет о проделанной работе-2013 г www.epsu.org/sites/default/files/article/files/EPSU%20report%20f%20Activites%2013%20RU.pdf
3. Местное самоуправление в Грузии <https://rm.coe.int/-/168093ab1a>
4. Концепция о местном самоуправлении Казахской Республики <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639>
5. Avropa yerli özünüidarə Xartiyası imzalamaq üçün açıqdır www.rm.coe.int/1680ac8fcd
6. Bələdiyyə mənasız quruma çevrilir www.baki-xeber.com/sosial/165721.html
7. Совет Европы проинспектирует российские регионы <https://www.kommersant.ru/doc/3787650>

Сахил ГУСЕЙНОВ

Национальная Академия Авиации,
Заведующий кафедрой
«Право», д.ф.п.

ПРОБЛЕМЫ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОГО РАЗГРАНИЧЕНИЯ ПРЕДПОСЫЛОК РЕАЛИЗАЦИИ ИДЕОЛОГИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Обосновывается позиция, связанная с разграничением первичных условий реализации идеологии местного самоуправления в Западной Европе и постсоветских республиках, в том числе в Азербайджане на основе учета несоответствия уровня подготовки населения к применению права на само-

управление и возникновение серьезных препятствий в области осуществления идей местного самоуправления.

Выдвигается предложение о признании положения об учете уровня подготовки населения страны, претендующей к членству, к местному самоуправлению в Европейской Хартии о местном самоуправлении в качестве необходимого условия заключения хартии (договора) с этой страной.

Ключевые слова: самоуправление, население, готовность, уровень, право, разграничение, оценка, проблемы

Sahil HUSEYNOV
National Aviation Academy,
Head of the "Law" department,
PhD in Law

PROBLEMS OF CONSTITUTIONAL LEGAL DIFFERENTIATION OF THE PRECONDITIONS FOR THE REALIZATION OF THE IDEOLOGY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

SUMMARY

Differentiating the initial conditions for the realization of the ideology of local self-government in Western Europe and post-Soviet republics, the position related to the fact that the population of the post-Soviet republics, including the Republic of Azerbaijan, is not ready for the application of the right of local self-government and, as a result, serious obstacles to the implementation of local self-government ideas are justified.

It is proposed to recognize the provision regarding the level of preparation for local self-government of the population of the candidate country for membership in the European Charter "On Local Self-Government" as a necessary precondition for concluding the Charter with that country.

Key words: Self-management, population, preparation, level, law, differentiation, assessment, problems

UOT 340.130.5

DOI: <https://doi.org/10.62130/TLIT9765>

Sümbül TURABOVA

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: sumbul.turabova@gmail.com

NORMATİV XARAKTERLİ AKTLAR VƏ QEYRİ-NORMATİV HÜQUQİ AKTLAR

XÜLASƏ

Məqalədə ilk növbədə göstərilir ki, normativ xarakterli aktlarla qeyri-normativ hüquqi aktlar üçün xarakterik olan ümumi cəhət onların müvafiq normativ akta uyğun qəbul edilməsi və onun müvafiq normasına istinad edilməsinin zəruriliyidir.

Müəllif qeyd edir ki, “normativ xarakterli aktların” qanunvericilik səviyyəsində tanınması faktı milli hüquq sistemində alternativ hüquq mənbələrinin tanınması istiqamətində ilk addımdır. İddia olunur ki, qeyri-normativ hüquqi aktlarda “xüsusiyyət (birdəfəlik istifadə)” xüsusiyyətinin olması və normativ xarakterli aktlarda belə xüsusiyyətin olmaması qeyri-normativ xarakterli aktları normativ xarakterli aktlardan fərqləndirmək üçün əsas meyardır. fərdi hüquqi aktlar.

Müəllif yanaşmasına uyğun olaraq yalnız Azərbaycan Respublikasında hüquq mühafizə aktlarının “yüksək kateqoriyalı hüquq mühafizə aktları” və “aşağı kateqoriyalı hüquq mühafizə aktları” təsnifatının tətbiqi çərçivəsində normativ xarakterli aktların yeri ola bilər, aydın şəkildə müəyyən edilməlidir.

Açar sözlər: qanun, akt, qeyri-normativ, norma, sistem

Giriş

Normativ xarakterli aktların elmi konsepsiyasının hazırlanması baxımından bu növ hüquqi aktların yalnız normativ hüquqi aktlarla deyil, habelə qeyri-normativ hüquqi aktlarla qarşılıqlı nisbətində dəqiq müəyyənəndirilməsi olduqca vacibdir. Həmin hüquqi aktlar arasında olan fərqli əlamətlərin tədqiqi zamanı milli konstitusiyaya qanunvericiliyində əks olunmuş ümumi müddəalar da mütləq nəzərə alınmalıdır. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-ci il tarixli Konstitusiyaya Qanununda normativ xarakterli aktlara və qeyri-normativ hüquqi aktlara dair yalnız bir ümumi əlamət göstərilir. Belə ki, Konstitusiyaya Qanununun 3.2-ci və 4.3-cü maddələrinə uyğun olaraq həm normativ xarakterli aktlar, həm də qeyri-normativ hüquqi aktlar “müvafiq normativ hüquqi akt əsasında qəbul edilməlidir və onun müvafiq normasına istinad etməlidir” [1]. Eyni zamanda Konstitusiyaya Qanununun 3.1-ci maddə-

sində yalnız qeyri-normativ aktlar üçün xarakterik olan əlamət əks etdirilmişdir ki, bu da qanunvericinin məntiqinə görə onları yalnız normativ hüquqi aktlardan deyil, normativ xarakterli aktlardan da fərqləndirir. Onların qəbulu konkret (birdəfəlik) təşkilati, nəzarət və ya sərəncamverici tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə əlaqədardır və ya digər birdəfəlik tətbiq hallar üçün nəzərdə tutulur. Qanunverici tərəfindən qeyri-normativ aktların belə konkret tərifinin verilməsi məntiqi olaraq bizi Konstitusiyaya Qanununda göstərilən bütün normativ aktların əlamətlərinin təfərrüatlı şəkildə nəzərdən keçirməyə təhrik edir.

Normativ xarakterli aktların mahiyyətinin dərk edilməsi baxımından hesab edirik ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 3-cü maddəsində qeyri-normativ hüquqi aktlara münasibətdə “konkretlik” (birdəfəlilik) cəhətinin xüsusi olaraq göstərilməsi və həmin Qanunun 4-cü maddəsində normativ hüquqi aktlarla bağlı belə əlamətin olmaması normativ xarakterli akt-

ların fərdi-hüquqi aktlardan fərqləndirilməsi üçün əsas meyar sayılmalıdır.

Bununla belə Konstitusiyaya qanununda hüquqi aktların göstərilən növləri arasında yalnız bir fərqləndirici əlamətin qeyd edilməsi, həmçinin qanunvericiliklə təsbit edilən bir ümumi əlamətin (“müvafiq normativ hüquqi akt əsasında qəbul edilməlidir və onun müvafiq normasına istinad etməlidir”) mövcudluğu normativ hüquqi aktların daha bir növünün yalnız həmin hüquqi aktları qəbul edən subyektlərin göstərilməsi yolu ilə fərqləndirilməsinin əsaslandırılması nöqtəyi-nəzərdən ən azı nəzəri baxımdan dərkətmə səviyyəsində böyük problemlər yaradır.

Qanunvericinin hüquqi aktların iki böyük “blok”u arasında (normativ hüquqi aktlar və qeyri-normativ hüquqi aktlar) nə normativ hüquqi aktlar üçün, nə də qeyri-normativ hüquqi (fərdi-hüquqi) aktlar üçün səciyyəvi olmayan və spesifik cəhətlərə malik olan hüquqi aktları əlahiddə bir kateqoriyasının (şərti olaraq onları “əlaqəli” adlandıraraq) fərqləndirilməsi ilə bağlı söyləri başadüşüləndir. Lakin belə hesab etmək olar ki, göstərilən “qanunvericilik konstruksiyası” yalnız “normativ xarakterli aktların” hüquq tətbiqetmə aktları qismində tanınması halında praktiki mövcudluq (tətbiqolunma) və nəzəri “əsaslandırma” hüququna malikdir. Təbii ki, belə yanaşma hüquq tətbiqetmə aktların təbiətinin ənənəvi anlamının tərəfdarlarının iradəsinə tuş gəlir. Bununla belə, “normativ xarakterli akt” anlayışının elmi-hüquqi müstəvidə müstəqil mövcudluğu üçün dəqiq nəzəri-hüquqi əsaslandırmanın olmaması gələcəkdə Konstitusiyaya qanununun müddəalarına yenidən baxılmasına gətirib çıxaracaqdır. Hüquqi aktların əlahiddə bir növü kimi normativ hüquqi aktların ayırd edilməsi zərurətinin əsaslandırılmasının qanunvericilikdə aydın şəkildə sezilən “natamamlıq” gələcəkdə (qanunvericilik fəaliyyətində mütəmadi olaraq baş verdiyi kimi) sadəcə qanunvericilərin müəyyən qrupu (mürəkkəb təsnifatların əleyhdarları) tərəfindən həmin bölgünü müvafiq qanundan çıxarmalarına cəhd etmələrinə səbəb olacaqdır.

Normativ xarakterli aktları şərtsiz olaraq “birdəfəlik tətbiq üçün” nəzərdə tutulan, yəni prinsiplə olaraq hüquq tətbiqçisinə hər hansı normaya-

ratma fəaliyyətini həyata keçirilməyə icazə verməyən digər hüquq tətbiqetmə aktlarından (onları “ikincidərəcəli hüquq tətbiqetmə aktları” adlandırmaq olar) fərqləndirmək üçün bir sıra cəhətləri göstərmək olduqca mühümdür.

Normativ xarakterli aktların hüquq tətbiqetmə aktlarının sistemində yerini dəqiq müəyyənləşdirmək məqsədilə onları “birinci dərəcəli hüquq tətbiqetmə aktları” kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasında hüquq tətbiqetmə aktların “birinci dərəcəli hüquq tətbiqetmə aktlar” və “ikincidərəcəli hüquq tətbiqetmə aktlar” kimi təsnifatının aparılması çərçivəsində normativ xarakterli aktların yerinin dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsinin mümkün olması qənaətdəyik. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının bütün hüquqi aktlarının nizamlanması, onlara “bitkinlik” və dəqiq iyerarxiyalıq formalarının verilməsinin yeganə açarı da məhz bunda özünü ifadə edir. Hesab edirik ki, konstitusiyaya qanunvericiliyi səviyyəsində “normativ xarakterli aktların” tanınması faktı milli hüququn alternativ mənbələrinin tanınması yolunda ilkin addımdır. Şübhəsiz ki, hüququn ifadəsinin həmin yeni formaları yalnız güclü hökmran göstərişlər verməyə qabil olan dövlət orqanlarından deyil, həm də özünüidarəetmə və koordinasiya elementlərinə böyük əhəmiyyətin verildiyi orqanlarından gələn “normativ başlanğıcların” nəzərə alınması potensialını özündə ifadə edir.

Nəhayət, hüquq tətbiqetmə aktların “birinci dərəcəli hüquq tətbiqetmə aktlar” (normativ xarakterli aktlar) və “ikinci dərəcəli hüquq tətbiqetmə aktlar” (qeyri-normativ hüquqi aktlar) kimi təsnifatının aparılmasının qəbulunun və qanunvericiliklə təsbitinin xeyrinə “Normativ-hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 3.2-ci və 4.3-cü maddələrində əks etdirilən və sadalanan hüquqi aktlara münasibətdə birbaşa ifadə olunan ümumi müddəalar (“müvafiq normativ hüquqi akt əsasında qəbul edilməlidir və onun müvafiq normasına istinad etməlidir”) [1] da xidmət edir.

“Birinci dərəcəli hüquq tətbiqetmə aktlar”ın belə anlamı gələcəkdə həmin qrupa “məhkəmə hüquqyaratma aktları”nın və digər hüquqi aktların daxil edilməsi baxımından özündə böyük potensialı cəmləşdirir ki, həmin aktların da qəbulu

ayrı-ayrı səlahiyyətli orqanların normayaratma və hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin uzlaşması (sintezi) şəraitində baş verir. Şübhəsiz ki, hüquqi aktların hər iki növünün təbiətinin bu şəkildə dərki yalnız göstərilən hüquqi aktların milli hüquq sistemində yerinin və rolunun artmasına deyil, həm də həmin aktları qəbul edən orqanların statusu və nüfuzunun yüksəlməsinə güclü təkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, heç də bütün rəsmi sənədlər (məsələn: müxtəlif növ arayışlar, etibarnamələr, qəbzələr, yük qaimələri, ödəniş tapşırıqları, diplomlar, attestatlar, şəxsiyyət vəsiqələri və s.) hüquq tətbiqetmə aktları deyil, çünki onlar yuxarıda qeyd olunan əlamətlərə uyğun gəlmir. Belə sənədlər vətəndaşlar və təşkilatlar arasında, həmçinin sonuncuların öz aralarında xidməti əlaqələrin texniki-əməliyyat vasitələri qismində çıxış edirlər.

Fikrimizcə, ənənəvi, klassik yanaşma tərzinə uyğun olaraq hüquq tətbiqetmə aktı aşağıdakıları özündə ehtiva etməlidirlər:

- zəruri zahiri atributlara (rekvizitlərə) malik olmalıdırlar, yəni müəyyən edilmiş qaydalara və tələblərə (verilmə yeri və vaxtı, tarix, imza, möhür, qanuna istinad, kimin tərəfindən verilmişdir və s.) cavab verməlidir;

- müəyyən daxili quruluşa: qərarın özünün ifadə olunan təsviri hissəyə, əsaslandırıcı və nəticəvi hissələrinə malik olmalıdırlar. Belə tərkib elementləri olmayan istənilən akt öz hüquqi qüvvəsini və əhəmiyyətini itirir.

Eyni zamanda hüquq tətbiqetmə aktların səciyyəvi əlamətlərini də göstərmək zəruridir:

1) onlar fərdi-müəyyənədicə məzmunla malikdir, yəni konkret şəxslərə şamil edilir (məsələn: məhkəmə hökmü, işçinin işdən azad olunması haqqında əmr, vətəndaşın ordenlə təltif edilməsi haqqında fərman və s.);

2) hökmran səciyyə daşıyır və icrası məcburiyyətdir, çünki dövlət tərəfindən yaxud onun razılığı ilə ictimai təşkilatlar, yerli özünüidətmə orqanları, digər struktur və təsisatlar tərəfindən qəbul edirlər (deleqə edilmiş səlahiyyətlər). Belə aktların yerinə yetirilməməsi sanksiyaların tətbiq olunmasına gətirib çıxarır;

3) özündə hüquq normasını (ümumi davranış qaydasını) əks etdirmir və bu səbəbdən hüquq

mənbəyi sayılmır. Onların təyinatı hüquq normalarını yaratmaq deyil, tətbiq etməkdir;

4) normanı tətbiq edənlə normanın adresatı arasında konkret hüquq münasibətlərini doğuran hüquqi faktlar qismində çıxış edir. Bununla da həmin aktlar ümumi göstərişləri konkretləşdirməklə lokal hüquqi tənzimlənməni həyata keçirirlər;

5) birdəfəlik tətbiq üçün nəzərdə tutulur, tətbiq olunduqda sonra isə onların hüquqi qüvvəsinə xitam verilir;

6) dövlət məcburiyyəti ilə təmin olunurlar. Burada söhbət hətta müəyyən hallarda gücdən istifadə etmək tələb olunarsa belə, qanunvericinin iradəsinin həyata keçirilməsindən gedir.

“Hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi qaydaları haqqında Əsasnamə”nin 1.10-cu bəndinə görə “Dövlət Reyestrinə konkret (birdəfəlik) təşkilati, nəzarət və ya sərəncamverici tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə qəbul edilən və ya digər birdəfəlik tətbiq halları üçün nəzərdə tutulan *normativ xarakterli aktlar* (qeyd bizimdir – S.T.) deyil, məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş *normativ xarakterli aktlar* daxil edilir” [2]. Hesab edirik ki, bu bənddə vaxtilə ifadə qeyri-dəqiqliyinə yol verilməmişdir və həmin bənd dəyişdirilməlidir. Çünki bu halda fərdi-hüquqi aktlarla *normativ xarakterli aktlar* arasında əsas fərq pozulur və “birdəfəlik tətbiq halları üçün nəzərdə tutulan *normativ xarakterli aktlar*”ın “mövcudluğu” və bu *normativ xarakterli aktlar* sırasına, habelə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamlarının “daxil olması” iddia olunur. Fikrimizcə, qeyd olunan Əsasnamənin həmin bəndinin ölkə Konstitusiyasının və “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiya Qanunun müvafiq müddəalarına tam uyğunlaşdırılması məqsədilə oradakı “*normativ xarakterli aktlar*” ifadəsi “*hüquqi aktlar*” ifadəsi ilə əvəz edilməlidir. Nəzər alsaq ki, elə həmin Əsasnamənin 1.9-cu bəndində ümumi mənada daşıyan “*hüquqi aktlar*” ifadəsi (“Dövlət Reyestrinə daxil edilmək üçün təqdim olunan *hüquq*”

qi aktlar (qeyd bizimdir – S.T.) “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun, həmçinin ayrı-ayrı hüquqi aktların hazırlanması və qəbuluna dair müəyyən edilmiş qaydaların tələblərinə uyğun olmasıdır” [2]) istifadə olunur, 1.10-cu bəndində mövcud olan “normativ xarakterli aktlar” ifadəsinin yalnız texniki qüsurlar nəticəsində Əsasnamədə əks olunmasını söyləmək olar.

Normativ xarakterli aktları qəbul edən subyektlərin müxtəlif hüquqi statusa malik olması baxımından onlara dair düzgün vahid ifadənin istifadəsi olduqca vacibdir. Bu baxımdan ölkə başçısının fəal fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, “Hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi qaydaları haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 fevral 2017-ci il tarixli Fərmanı normativ xarakterli aktları qəbul edən subyektlər barəsində rəsmi olaraq “orqanlar (qurumlar)” ifadəsinin istifadə olunmasını mümkün etmişdir.

Qeyri-normativ xarakterli akt müəyyən edilmiş formaya malik rəsmi sənəddir və aşağıdakı cəhətlərlə xarakterizə olunur:

1) şəxslərin fərdi olaraq müəyyənləşdirilmiş dairəsinə şamil olunur;

2) hüquq normalarını əks etdirmir;

3) fərdi olaraq müəyyənləşdirilmiş şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqlarını və vəzifələrini realizə edir.

Milli konstitusiyaya qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun olaraq qeyri-normativ hüquqi aktlar milli qanunvericiliyə daxil deyil və normativ hüquqi aktlara aid olunmur. Bununla yanaşı, qeyri-normativ hüquqi aktlara və onların rəsmiləşdirilməsinə münasibətdə müəyyən tələblərin mövcudluğunu da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, qeyri-normativ hüquqi akt aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1) qüvvədə olan qanunvericiliyə və yuxarı dövlət orqanlarının hüquqi aktlarına zidd olmamalıdır;

2) onun strukturu tənzimləmə predmetinin əhatəli şəkildə açılıb göstərilməsini təmin etməlidir, məzmunu isə onun eyni cür anlamını və tətbiqini təmin etməli, nəzərdə tutulan tədbirlərin məzmununu dəqiq ifadə etməli, hüquqi aktın qüvvəsinin

şamil olunduğu və müəyyən olunmuş müddətdə onun realizəsinə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin dairəsinə müfəssəl olaraq müəyyənləşdirməlidir.

Milli qanunvericiliyin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edən qeyri-normativ aktlar onların qəbul edildiyi andan etibarsız sayılır və tətbiq edilə bilməz. Müxtəlif səviyyədə olan səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qəbul edilmiş fərdi-hüquqi aktların arasında ziddiyyət yarandıqda səlahiyyətlərinə müvafiq aktın qəbul edilməsinin daxil olduğu yuxarı səlahiyyətli orqanın hüquqi aktı tətbiq edilir. Eyni səviyyədə olan səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qəbul edilən fərdi hüquqi aktların bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsi zamanı səlahiyyətinə müvafiq qərarın qəbul edilməsinin daxil olduğu orqanın hüquqi aktı tətbiq edilir. Maraqlı şəxsin müraciəti əsasında bir hüquqi aktın digəri üzərində prioritetliyi haqqında qərar yuxarı səlahiyyətli orqan və ya məhkəmə tərəfindən qəbul edilir.

Yuxarıda göstərilən tələblərlə yanaşı, qeyri-normativ hüquqi akt aşağıdakı rekvizitləri əks etdirməlidir:

1) hüquqi aktın adı;

2) həmin aktın baxılması predmetini ifadə edən sərlovhə;

3) aktın qəbul edildiyi yer və tarix;

4) müvafiq aktı imzalamaq səlahiyyətinə malik olan şəxsin (şəxslərin) imzası (imzaları);

5) qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə müvafiq orqanın möhürü.

Qeyri-normativ hüquqi akt, bir qayda olaraq, qəbul edilmə anından etibarən (əgər onun mətnində daha gec müddət müəyyənləşdirilməyibsə) qüvvəyə minir. Qeyri-normativ hüquqi aktın fəaliyyət müddətinə gəldikdə isə o həmin aktın tələblərinin yerinə yetirilmə anından və ya müvafiq hüquqi aktın ünvanlandığı şəxslər üçün nəzərdə tutulan tapşırıqların icra edilməsi anından öz qüvvəsini dayandırır. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, qeyri-normativ hüquqi aktın fəaliyyətinin xitamına qədər o həmin hüquqi aktı qəbul edən səlahiyyətli orqan tərəfindən, eləcə də həmin orqana münasibətdə yuxarı sayılan dövlət orqanı yaxud məhkəmə tərəfindən dayandırılma, dəyişdirilmə və tamamlana bilər.

Fərdi xarakterli hüquqi akt dedikdə konkret şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən akt başa düşülür. Bir çox hallarda qeyri-normativ hüquqi aktı normativ hüquqi aktdan əlamətlər qismində normativ hüquqi aktın tətbiqinin vaxtaşırılığını və ya həmin aktla təsbitlənən hüquq normasının fəaliyyətinin dəfələrlə təkrarlığını ayırd edirlər. “Lakin normativ hüquqi aktın hüquq normasının müəyyənləşdirilməsinə, dəyişdirilməsinə və ya ləğvinə istiqamətlənməsi halından çıxış etdikdə istənilən halda onun tətbiqinin təkrarlanması ümumiləşdirilir” [3, s. 42].

Bununla əlaqədar normativ hüquqi aktlar formasında qəbul edilən, lakin bir hala münasibətdə (məsələn: hər hansı təşkilatın, təsisatın yaradılması və ya ləğvi haqqında) tətbiqinin hesablandığı sənədlər formal mənada normativ hüquqi sayılır. Eyni zamanda qeyd edək ki, bu normativ hüquqi aktların məzmununu araşdırarkən onların yüksək ictimai əhəmiyyətliliyini görməmək mümkün deyildir. Yüksək ictimai əhəmiyyətlilik xüsusiyyəti isə fərdi subyektlərə yönəlmiş və yalnız onların maraqlarını ifadə edən qeyri-normativ aktlara xas ola bilməz.

Normativ hüquqi aktlardan və normativ xarakterli hüquqi aktlardan fərqli olaraq qeyri-normativ hüquqi aktın yazılı forması qanunvericilikdə o qədər də təfərrüatlı şəkildə tənzimlənmir. Yazılı qeyri-normativ hüquqi akt həmin aktı verən orqanın adını, həmçinin bu orqanın, onun müavininin və ya onun adından çıxış etmək səlahiyyətinə malik olan digər şəxslərin imzalarını və soyadlarını əks etdirməlidir. Birinci tələbin gözlənilməməsi aktın əhəmiyyətsizliyinə, ikinci tələbin gözlənilməməsi isə aktın qeyri-hüquqiliyinə gətirib çıxarır ki, ikinci halda buraxılmış pozuntunu aradan qaldırmaq imkanı mövcuddur. Bundan başqa, qanunvericilikdə aktın öz fəaliyyətinə başladığı an nəzərdə tutulmuşdur. Mübahisələndirməyə məruz qalmış yazılı aktlar üçün müvafiq aktı qəbul edən orqan onun ünvanlandığı şəxsə və ya şəxslərə mübahisələndirmə qaydasını izah etməlidir.

Qeyri-normativ hüquqi aktlar hüquq normasına əsaslanan fərdi göstərişlərdir ki, onlar da konkret situasiyanın həllinə istiqamətlənir və müəyyən şəxs və ya şəxslərin dairəsi üçün məcburidir, eləcə

də birdəfəlik tətbiq üçün hesablanmışdır. Qeyri-normativ, yəni fərdi aktlar hüquq normalarının konkret hüquqi münasibətlərə yönəlik tətbiqini ehtiva edir və beləliklə də həmin aktlar göstərişlərin konkretliyi, qeyri-personlaşdırılmış səciyyə daşması, birdəfəlik tətbiq olunma və konkret hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və ya xitam olunması şəklində hüquqi nəticələrə gətirib çıxarma kimi xassələrə malikdir. Belə aktlara qeyri-hüquqi fəaliyyət formalarını və yaxud da hökmran subyektin münasibətlərdə bərabər hüquqlu tərəf qismində çıxış etdiyi (məsələn: publik müqavilələrin bağlanması üzrə münasibətlərdə) formalara aid etmək olmaz. Qeyri-normativ hüquqi aktlar əmrlər, sərəncamlar və digər formalarda ifadə oluna bilər.

Müasir dövrdə fərdi və normativ hüquqi tənzimlənmənin dəqiq qarşılıqlı əlaqəsi prosesi müəyyən başlanğıclara əsaslanmalıdır. Belə ki, ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının indiki mərhələsində hər bir fərd məxsusi maddi faydaya nail olma mənasında deyil, daha da geniş mənada, yəni qeyri-maddi nemətlər, mənəvi dəyərlər kimi mənalarda özünün maraqlarını dərk etməlidir. Başqa sözlə ifadə etsək, bir fərdin maraqları digər insanların maraqları ilə uzlaşmalıdır. İctimai əhəmiyyətli problemlərin həlli məqsədi ilə fərdlərin xüsusi maraqları birləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar fərdlərin xüsusi maraqlarının ictimai maraqlara transformasiya olunduğu ictimai birliklər yaradılır. İnsanlar üçün həyati vacib problemlərin həlli ilə dövlət daha az məşğul olduğu halda, cəmiyyət bu problemlərin həllində daha böyük resurslara malik olur və onlardan istifadə edir. Dövlət cəmiyyət tərəfindən gələn təşəbbüslərlə daha çox məşğul olmalıdır.

Beləliklə, insan və dövlət ictimai həyatın yenilənməsi şəraitində biri-birinə yardım etməklə, xüsusilə publik maraqların harmonizasiya prosesini həyata keçirirlər, bununla da sosial tənzimləmədə normativ və fərdi məqamların idraki balansını təmin edir. Y.S.Reşetovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “normativ və fərdi-hüquqi tənzimlənmənin nisbəti daha çox hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipindən asılıdır... Hakimiyyətlərin bölgüsü normativ və fərdi hüquqi tənzimlənmənin optimallaşdırılması işində mühüm rol oynayır” [4, s. 19-20].

Şübhəsiz ki, istənilən normativ tənzimləyici sistem bu və ya digər cəmiyyətin nail olduğu mə-nəvi, sosial-siyasi və iqtisadi inkişafın dərəcəsini əks etdirir. Çünki məhz normativ tənzimləyici sistemdə ölkənin həyatı və inkişafının mədəni-mənəvi, milli-etnik, tarixi-siyasi xüsusiyyətləri, dövlət hakimiyyətinin xarakteri və spesifikasiyası, insanların həyatının səviyyəsi və keyfiyyəti öz əksini tapır. İctimai münasibətlərin tənzimlənməsi sistemi biri-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif normalar qrupundan ibarətdir.

Tamamilə təbiidir ki, ictimai münasibətlərin nizamlanmasının gedişatında normaların bir qrupunun fəal rolu digər sosial normalarla, o cümlədən normativ hesab olunmayan, yəni fərdi nizam-

layıcı normalarla korrektə edilir və tamamlanır. Olduqca sadə sosial nizamlayıcı kimi fərdi tənzimlənmə konkret bilavasitə situasiyanı nəzərə almaqla həyatı problemləri həll etməyə imkan verir. Lakin belə nizamlanma insanların fəaliyyətində analoji vəziyyətlərdə lazımı oxşar yanaşmanı tam şəkildə təmin etmir. Meydana çıxan hər bir oxşar problemi hər dəfə yenidən həll etmək lazım gəldiyindən subyektiv, irəlidən gəlinmiş yanlış fikrə əsaslanan qərarların qəbulu üçün geniş imkanlar açılır. Ona görə də normativ tənzimləyicilər özlərinin mühüm əhəmiyyətini və müəyyən edici rolunu saxlayır. Bu zaman, təbii ki, tarixən formalaşmış sosial dəyərlər sistemi, sosial-psixoloji amillər və s. nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1)“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2011, №2, maddə 69.

2)“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 30 sentyabr tarixli 304-VKQD nömrəli Konstitusiyaya Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar “Hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi qaydaları haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 1 iyul tarixli 463 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 fevral 2017-ci il Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2017, №2, maddə 170.

3)Учаев А.А. Актуальные вопросы надзора за законностью правовых актов // Законность и правопорядок, 2012, Вып.3, с.40-44.

4)Решетов Ю.С. Нормативное и индивидуальное правовое регулирование // Вестник Пермского ун-та. 2013, Вып.2, с.17-22.

Сунбул ТУРАБОВА

Бакинский Государственный Университет

АКТЫ НОРМАТИВНОГО ХАРАКТЕРА И НЕНОРМАТИВНЫЕ ПРАВОВЫЕ АКТЫ

РЕЗЮМЕ

В статье в первую очередь указывается, что общим признаком, который характерен для актов нормативного характера и ненормативных правовых актов является то, что они принимаются по соответствующему нормативному акту и необходимо сослаться на его соответствующую норму.

Автором отмечается, что факт признания на законодательном уровне «актов нормативного характера» является первым шагом на пути признания в национальной правовой системе альтернативных источников права. Утверждается, что наличие свойства «конкретности (разовости)» у ненормативных правовых актов и отсутствие такой характеристики у актов нормативного характера является основным критерием отграничения актов нормативного характера от индивидуально-правовых актов.

В соответствии с авторским подходом, лишь в рамках введения классификации правоприменительных актов в Азербайджанской Республике на «правоприменительные акты высшей категории» и «пра-

воприменительные акты низшей категории» можно четко определить место актов нормативного характера.

Ключевые слова: право, акт, ненормативный, норма, система

Sunbul TURABOVA
Baku State University

ACTS OF NORMATIVE CHARACTER AND NON-NORMATIVE LEGAL ACTS

SUMMARY

It is noted in the article that a common feature that is characteristic of normative acts and non-normative legal acts is that they are adopted according to the relevant normative act and it is necessary to refer to its corresponding norm.

The author notes that the fact of recognition at the legislative level the “acts of a normative character” is the first step towards the recognition of alternative sources of law in the national law system. It is argued that the presence of the property of “specificity (one-time)” in non-normative legal acts and the absence of such a characteristic in acts of a normative character is the main criterion for delimiting such acts from individual legal acts.

In accordance with the author’s approach, only within the framework of the classification of law enforcement acts in the Republic of Azerbaijan into “law enforcement acts of the highest category” and “law enforcement acts of the lowest category” it is possible to clearly determine the place of acts of normative character.

Keywords: law, act, non-normative, norm, system.

UOT 340.143

DOI: <https://doi.org/10.62130/DWVZ1312>**Babək NƏSİROV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in

Polis Akademiyasının

“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”

kafedrasının rəisi, polis polkovniki

HÜQUQ YARADICILIĞI PROSESİNDƏ VƏ HÜQUQ TƏTBİQETMƏDƏ HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNİN ROLU

XÜLASƏ

Hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti hüquq nəzəriyyəsinin fundamental kateqoriyasıdır. Yüksək hüquqi mədəniyyət olmadan demokratik, hüquqi dövlət qurmaq mümkün deyil.

Hüquq elmində hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsi anlayışı ilə bağlı fikir plüralizmi mövcuddur. Hüquq mədəniyyətinin cəmiyyətin hüquq hadisələri sisteminin keyfiyyət tərəfini səciyyələndirdiyi və cəmiyyətin hüquq düşüncəsindən bilavasitə asılı olması ilə bağlı mövcud fikirlərlə də razılaşıyıq. Bu məqalədə daxili işlər orqanlarının hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin xüsusiyyətləri araşdırılır və bu dövlət hakimiyyəti institutunun fəaliyyətində struktur islahatları səciyyələndirilir.

Açar sözlər: hüquq, hüquq mədəniyyəti, hüquq düşüncəsi, hüquqşünaslıq, demokratiya.

Giriş

Hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsi müasir hüquq nəzəriyyəsinin tədqiqat predmetinə daxil olan aktual mövzulardan biridir. Bu hüquqi hadisələrə olan böyük maraq tarixən əsaslı və qanunauyğundur. Belə ki, ölkədə həyata keçirilən hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunması, konsolidasiyalı demokratiyanın yaranması qanunauyğun haldır ki, hüququn bütün subyektlərindən yüksək hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsi səviyyəsini tələb edir.

Hüquqşünaslıqda hüquq mədəniyyətinin anlayışına dair fikir müxtəlifliyinin olmasına baxmayaraq, bu gün həmin kateqoriyadan daha çox ölkənin hüquq sisteminin, hüquqi hadisələrin, institutların inkişaf səviyyəsini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bu da onun bir hüquqi fenomen kimi metodoloji xarakterini müəyyən edir. Hüquq mədəniyyəti şəxsiyyətin, cəmiyyətin hüquqi vəziyyətinin keyfiyyət baxımından dərk edilə bilən

xüsusi sosial təzahürüdür. Hüquq mədəniyyəti insan fəaliyyətindən kənar dərk edilə bilməz.

Bu kontekstdə hüquq mədəniyyəti ölkədə demokratik dövlət və hüquq quruculuğunu təmin edən, cəmiyyətin harmonik inkişafının özünəməxsus formasıdır.

Fenomenal hadisə kimi, hüquq mədəniyyəti hüquqi tərəqqini, ümumbəşəri dəyərləri, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, qanunçuluq və hüquq qaydasını təmin edən təkmil institutların yaranmasını, sosial ziddiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verən hüquqi mexanizmlərin səmərəli fəaliyyətini ehtiva edir.

Hüquq mədəniyyətinin struktur elementləri kimi hüquqi həyatın hüquq, hüquq düşüncəsi, qanunçuluq, hüquq qaydası və hüquqauyğun davranış kimi komponentləri çıxış edir. Hüquq mədəniyyətinin mühüm struktur elementi kimi hüquq və hüquqi institutlar cəmiyyətin əsrlər boyu yaratdığı maddi və mənəvi dəyərləri qoru-

yur, zorakılığın və özbaşınalığın qarşısını alır, hüququn bütün subyektlərini hüquqazidd əməllərdən çəkindirir, hüquqauyğun davranışda isə marginal və konformist meyilləri istisna edir.

Hüquq mədəniyyəti bir tərəfdən ölkənin hüquqi sistemini ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirir, digər tərəfdən isə xalqı kosmopolitizmə, onun mədəniyyətinə yad olan elementlərin mənfəti təsirindən qoruyur.

Hüquq mədəniyyəti - siyasət, əxlaq, estetik, dini və s. mədəniyyət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu zaman hüquq mədəniyyətinin məzmununda cəmiyyətin hakim mədəniyyətinə həm də onun ayrı-ayrı sahələrinə xas olan əlamətlər və xüsusiyyətlər də iştirak edir. Bununla bağlı hüquqi və mənəvi mədəniyyət elementlərinin və bütövlükdə mədəniyyət sahələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Demokratik dövlət quruculuğu şəraitində şəxsiyyətin sosial fəal hüquqauyğun davranışının təmin edilməsi yalnız mənəvi və hüquqi düşüncənin birgə söyləri nəticəsində mümkündür. Bu baxımdan mənəvi, yaxud digər mədəniyyət sahələrini peşəkar hüquq mədəniyyətinin məzmununa böyük təsir göstərən amil hesab etmək olar [2, s. 332].

Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti hər şeydən əvvəl əhalinin hüquq düşüncəsinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Hüquqi fenomenləri düzgün dərk etmək, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qiymətləndirmək, mübahisələri hüquqi vasitələrlə həll etmək və bu zaman kompromisə üstünlük vermək, dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, vətəndaşların müvafiq hüquqi biliklərlə malik olması, insanların ölkə qanunlarına, məhkəməyə və digər hüquq mühafizə orqanlarına emosional münasibəti hüquq düşüncəsini xarakterizə edən meyarlardır. Hüquq düşüncəsi hüquq mədəniyyətinin ən mühüm və ilkin elementi olsa da, bu kateqoriyalı eyniləşdirmək olmaz. Əgər hüquq mədəniyyəti hüququn həm mənəvi, həm də maddi aspektlərini, məsələn: hüquq sisteminin inkişaf səviyyəsi, məhkəmələrin cəmiyyətdə rolu, hüquq mühafizə orqanlarının təşkili və fəaliyyəti, onların icraçılıq mədəniyyəti, hü-

quqi hadisələrin digər mədəniyyət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini və s. göstərsə, hüquq düşüncəsi ictimai həyatın hüquqi hadisələrinə insanların münasibətlərini ifadə edən ideya, görüş, hiss və əhəmətlərin məcmusunu özündə təcəssüm etdirən ictimai (ümumi) düşüncənin bir formasıdır.

Hüquq düşüncəsi hüquqdan «öncə», «sonra» və onunla «paralel» mövcuddur. Birincisi, o, cəmiyyətin inkişafının obyektiv tələbatını əks etdirən hüquq mənbəyidir, ikincisi, hüququn həyata keçirilməsinin vacib mexanizmidir, üçüncüsü, davranışın (fəaliyyətin) hüquqa uyğunluğunun qiymətləndirmə vasitəsidir.

Hüququn mənbəyi kimi hüquq düşüncəsi hüquqyaratma prosesinə, onun nəticəsinə böyük təsir göstərir. Alman filosofu Hegelin təbirincə desək, hüquq düşüncəsinin sayəsində qanunverici «zəmanəsinin ruhunu tutur» və onu hüquqi aktlarda əks etdirir.

Hüquq düşüncəsi hüquq realizə prosesində, o cümlədən hüquqi işlərin həllində, hüquq tətbiqetmə aktlarının, habelə bütün növ konkret hüquqi qərarların qəbulunda tənzimləyici rol oynayır. İnsanların əksəriyyətinin hüquq qaydalarına şüurlu şəkildə, öz daxili inamı əsasında əməl etməsi bir daha hüquq düşüncəsinin tənzimləyici rola malik olmasını göstərir.

Hüquq düşüncəsinin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, ölkədə qanunçuluq və hüquq qaydası bir o qədər möhkəmdir.

Hüququn realizəsinin xüsusi forması kimi hüququn tətbiqi insanların hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi ilə sıx bağlı olan prosesdir. Hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti hüquq tətbiq edən subyektlərin hüquqi biliklərindən, qanunların ədalətliyinə inamından, siyasi-hüquqi yetkinlik səviyyəsindən asılıdır. Hüquq tətbiq edən subyektin yüksək hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti hüququn tətbiqi prosesinin bütün mərhələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq mühafizə orqanlarında çalışan şəxslər peşəkar hüquq düşüncəsinə malik olmalıdır. Peşəkar hüquqşünasların hüquq düşüncəsinin mahiyyəti və xüsusiyyəti hüquqi ideologiyanın

məzmununda və hüquqi psixologiyada, yəni müvafiq peşəkar qrup üçün xas olan hüquqi biliklər, təsəvvürlər, göstərişlər, dəyərlər və s. sistemində konkretləşir. Hüquqşünasların hüquq düşüncəsi nəzəri olmalıdır. Elmin isə əsas məqsədi onlara yüksəkixtisaslı mütəxəssis olmağa, ciddi və ardıcıl olaraq qanunçuluğa əməl etməyə imkan verən hüquq düşüncəsinin xüsusiyyətlərini aşılamaqdır.

Peşəkar hüquqşünasın hüquqa və onun tətbiqi təcrübəsinə münasibəti fərqli olmalıdır. Bu ilk növbədə onun hüquqla, qanunverici ilə yüksək səviyyədə razılığı, qanunun tətbiqinin vacibliyi, zəruriliyi, özünün ədalətliyi, qanunçuluq və hüquq qaydasına dəqiq və dönmədən əməl etməsində ifadə olunur.

Hüquqşünasların hüquqi zəkasının və hüquqi hissələrinin xüsusiyyətləri peşəkar yanaşmalarda ifadə olunur. Onlar hüquqi tənziyyətə təkmilləşdirilməsi, hüququn tətbiqi prosesində yaranan kolliziya və boşluqların aradan qaldırılmasına dair təkliflərin mənbəyidir.

Hüquq düşüncəsinin inkişaf səviyyəsi real hüquqi fəaliyyətdə təzahür edir. Məhz buna görə də hüquqi fəaliyyət hüquq mədəniyyətinin digər əsas struktur elementi sayılır. Hüquqi fəaliyyət isə öz növbəsində həm praktiki-hüquqyaradıcı və hüquqtətbiqetmə fəaliyyətini, həm də nəzəri-alim-hüquqşünasların, hüquq təhsil ocaqlarının və digər hüquqi tərbiyə subyektlərinin fəaliyyətini nəzərdə tutur [3, s.611].

Hüquqyaratma fəaliyyəti ilə hüququn prinsiplərini, norma yaradıcılığı prosesini, hüquqi texnikanın qaydalarını yaxşı bilən səlahiyyətli şəxslər məşğul olmalıdır.

Dövlət orqanlarının səmərəli hüquqtətbiqetmə və hüquq mühafizə fəaliyyəti isə müxtəlif amillərdən asılıdır. Burada ilk növbədə institutional (dövlət aparatı və dövlət orqanlarının strukturu, onların qarşılıqlı əlaqələri və s.) və digər amilləri (peşəkarlıq, nitq və yazı mədəniyyəti, ümumi dünyagörüşü və s.) göstərmək olar. Bu kontekstdə dövlət orqanlarının strukturunda demokratik islahatların aparılması, hüquq mühafizə fəaliyyətində günün reallığına əsaslanan ümumbəşəri hüquqi dəyərlərin tətbiqi, məhkə-

mələrin böyük nüfuza malik olması hüquq mədəniyyətinin təkmil xarakterindən xəbər verir.

Hüquq mədəniyyətinin digər mühüm elementi hüquqyaradıcılığı və hüququn tətbiqi sahəsində qəbul olunan hüquqi aktların vəziyyətidir. Hüquq mədəniyyətinin qiymətləndirilməsində ölkə konstitusiyasının və ümumilikdə qanunvericilik sisteminin böyük əhəmiyyəti var. Hüquqyaratma aktları xalqın maraqlarına xidmət etməli, hüquqa və haqq-ədalətə əsaslanmalıdır, onların qəbulunda hüquqi texnikanın prinsiplərini, qaydalarına ciddi əməl olunmalı, kolliziya və boşluqlara yol verilməməlidir. Qanunun keyfiyyəti həm də burada təsbit olunan hüquq normalarının səmərəli realizə mexanizminin (institutional, təşkilati, maliyyə və s.) mövcudluğu ilə ölçülür.

Hüquqi aktlara sözsüz ki, hüququn tətbiqi nəticəsində qəbul olunan fərdi aktlar da daxildir. Bu aktları qəbul edən dövlət orqanının vəzifəli şəxsləri yüksək yazı mədəniyyətinə malik olmalı, hüquqi sənədlərin tərtibatında onun strukturuna, məzmununa və formasına qoyulan tələblərə əməl etməli, ən nəhayət, bu sənədləri dilimizin grammatikasına uyğun savadlı hazırlamalıdır.

Hüquq mədəniyyətinin bütün tərkib hissələrinin daşıyıcıları: fərdlər, insanlar qrupu və bütövlükdə əhalidir. Məhz bu subyektlərin hüquq mədəniyyətinin sintezi son nəticədə cəmiyyətin hüquq mədəniyyətini yaradır. Bu kontekstdə ümumi hüquq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşəkar hüquq mədəniyyətinin öyrənilməsi və daimi təkmilləşdirilməsi demokratik, hüquqi dövlət quruluşunda böyük önəm kəsb edir.

Müxtəlif sosial institutlarda birləşən insanların hüquq düşüncəsi çoxsaylı amillərin təsiri ilə yaranan (sosial-iqtisadi, siyasi, tarixi-mədəni və s.) daha çox obyektiv hadisədir. Lakin bu o demək deyil ki, insanların hüquq sahəsindəki düşüncəsinin formalaşmasına məqsədəuyğun təsir etmək olmaz. İnsanların idrakına siyasi - hüquqi ideyaların, normaların, prinsiplərin aşılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemi hüquqi tərbiyə kimi çıxış edir. Hüquqi tərbiyənin məzmununu insanlar tərəfindən dövlət, hüquq, qanunçuluq, şəx-

siyyətin hüquqi statusu, hüququn tətbiqi və s. biliklərin əldə edilməsi təşkil edir.

Hüquqi tərbiyə insanların şüuruna hüquqi dəyərlərin çatdırılması üçün xüsusi tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Bu tədbirlərin forma və metodları onun təşkilati və metodoloji mexanizmi kimi çıxış edir. Hüquqi tərbiyə insanın hüquqi şüurunun (hüquq düşüncəsinin) bütün elementlərinə təsir göstərir:

1. Hüquqa dair biliklər (idrak elementi) ;
2. Hüquqa münasibət (qiymətləndirmə elementi) ;
3. İnsanın davranış mövqeyi (iradi element).

İdrak elementi (informasiya) qanun, hüquq haqqında düşüncədə bu və ya digər həcmdə məlumatın olmasıdır. Informasiya müxtəlif səviyyədə ola bilər: səthi və hərtərəfli. Bu element hüquq düşüncəsinin əsas struktur hissəsidir, ona görə ki, qanun haqqında informasiya olmasa, ona münasibət də olmaz.

Qiymətləndirmə elementi hüquqi həyatın müxtəlif tərəflərinə insanın müəyyən emosional münasibətindən doğur.

Qiymətləndirici münasibətin əsas növləri:

- a) hüquq və qanunvericiliyə (onun prinsiplərinə, normalarına, institutlarına və s.) münasibət;
- b) ətrafdakıların hüquqi davranışına və fəaliyyət obyektlərinə münasibət (cinayətkarlıq);
- c) hüquq-mühafizə orqanlarına və onların fəaliyyətinə münasibət;
- d) özünün hüquqi davranışına münasibət (özünü dəyərləndirmə).

İradəvi element – informasiya və qiymətlən-

dirici elementlər əsasında yaranır. Qanun, hüquq haqqında məlumat aldıqda və ona qiymət verdikdə insan müəyyən şəraitdə nə edəcəyini qərara alır. Bütün bu elementlər hüquq düşüncəsinin təşkil edir və insanların hüquqi hazırlığına xidmət edir [4, s.334].

Hüquqi tərbiyə bütöv tərbiyəedici kompleks kimi 2 əsas funksiyanı yerinə yetirir:

I. İnsanlara (fərd, ictimai qruplar) müəyyən hüquqi bilikləri, vərdiş və bacarıqları aşılamaq;

II. Həmin subyektlərin hüquqi şüurunda hüquqi ideya, hiss və baxışların formalaşdırılması.

Beləliklə, hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin hüquqi həyatının təkmilləşdirilməsində və inkişafında mühüm rol oynayır. İlk növbədə hüquq düşüncəsi hüquq normalarının yaradılması zamanı zəruri amil kimi çıxış edir. Hüquq normaları hüquqyaratma orqanlarının şüurlu, iradəvi fəaliyyəti prosesində formalaşır. İnsanların müəyyən mənafe və tələbatları hüquq normalarında ifadə olunmazdan əvvəl hüquq normalarını yaradan fərdlərin iradə və şüurundan keçir. Buna görə də hüquq normalarının keyfiyyəti, onların ictimai inkişafın tələblərinə uyğunluğu hüquqi təsəvvürlərlə, hüquq normalarını yaradanların hüquq düşüncəsinin səviyyəsi ilə ayrılmaz surətdə əlaqədardır.

Hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti, həmçinin hüquq normalarının dəqiq və tam realizəsinin mühüm şərtidir. Vətəndaşların, hüququ tətbiq edən subyektlərin hüquq düşüncəsinin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, hüquq normalarının göstərişləri də o qədər dəqiq icra olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüquq nəzəriyyəsi, Dərs vəsaiti, Polis Akademiyası, B.2015
2. Теория государства и права: Учебник/под.ред. проф. В.М.Корельского, М., изд. НОРМА, 2002
3. Теория государства и права: Курс лекций/под.ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. М.,Юристъ, 2001, стр.611
4. Теория государства и права: Учебник/под.ред. В.К.Бабаева. М.,Юристъ, 2006, стр.334
5. Теория государства и права: Учебник, 2-ое издание, М., Норма, 2014, стр.816

Бабек НАСИРОВПолицейская Академия МВД Азербайджанской Республики
начальник кафедры «Теории государства и права»**РОЛЬ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРАВОВОГО МЫШЛЕНИЯ В
ПРОЦЕССЕ ПРАВОТВОРЧЕСТВА И ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ****РЕЗЮМЕ**

Правосознание и правовая культура является фундаментальной категорией теории права. Без высокой правовой культуры не возможно построить демократическое, правовое государство.

В правоведении существует плюрализм мнений относительно понятия правовой культуры и правосознания. Мы так же согласны с существующим мнением относительно того, что правовая культура характеризует качественную сторону системы правовых явлений общества и непосредственно зависит от правосознания общества. В данной статье рассматриваются особенности правосознания и правовой культуры органов внутренних дел и даётся характеристика структурных реформ в деятельности данного института государственной власти.

Ключевые слова: право, правовая культура, правосознание, юриспруденция, демократия

Babek NASIROVPolice Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan
Head of the Department "Theory of State and Law"**THE ROLE OF LEGAL CULTURE AND LEGAL THINKING IN THE
PROCESS OF LAW CREATION AND LAW ENFORCEMENT****SUMMARY**

Legal awareness and legal culture is a fundamental category of legal theory. Without a high legal culture it is not possible to build a democratic, rule-of-law state.

In jurisprudence, there is a pluralism of opinions regarding the concept of legal culture and legal consciousness. We also agree with the existing opinion that legal culture characterizes the qualitative side of the system of legal phenomena of society and directly depends on the legal consciousness of society. This article examines the features of legal consciousness and legal culture of internal affairs bodies and provides characteristics of structural reforms in the activities of this institution of state power

Keywords law, legal culture, legal thinking, jurisprudence, democracy

UOT - 342.553:352

DOI: <https://doi.org/10.62130/YVJU2830>**Nailə QƏHRƏMANOVA***BDU- nun "Konstitusiya hüququ"
kafedrasının dissertantı,
e-mail: nailaqahramanova@mail.ru*

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ SİSTEMİNDƏ HÜQUQİ ÇƏRÇİVƏ VƏ MUXTARIYYƏT

XÜLASƏ

Bu tədqiqatın məqsədi, müxtəlif dövlət idarəetmə səviyyələri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması və daha səmərəli idarəetmənin təmin edilməsi üçün qabaqcıl təcrübə və tövsiyələrin müəyyən edilməsi məqsədilə yerli özünüidarənin hüquqi dövlət institutlarına uyğunlaşdırılması formalarından olan hüquqi çərçivə və muxtariyyət məsələsinin təhlilini təqdim etməkdir.

***Açar sözlər:** Yerli özünüidarəetmə, demokratiya, mərkəzsizləşdirmə, subsidiarlıq, bələdiyyə, icma*

Giriş

Yerli özünüidarənin hüquqi dövlət institutlarına uyğunlaşdırılması, müasir sosial strukturların fəaliyyətinin mühüm aspektidir. Yerli idarəetmə vətəndaşların öz bölgəsinin işlərinin idarə edilməsində və yerli icmanın maraqlarının həyata keçirilməsində iştirakının təmin edilməsində əsas rol oynayır. Bununla belə, o, dövlət siyasətinin təkamülünə və sosial-iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq tez-tez dəyişdirilə bilən konkret qanunvericilik və institusional çərçivədə fəaliyyət göstərir.

Yerli özünüidarə, milli və ya regional hökumətlər tərəfindən müəyyən edilmiş və yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyət və vəzifələrinin əhatə dairəsini müəyyən edən hüquqi çərçivə daxilində fəaliyyət göstərir. Yerli özünüidarəetmə institutları yerli məsələlərin idarə edilməsində müəyyən dərəcədə muxtariyyətə malik olsalar da, qanunun aliliyini təmin edən hüquqi norma və qaydalarla bağlıdır. Bu onların hərəkətlərinin hüquqi dövlətin daha geniş hüquq prinsipləri və məqsədlərinə uyğun olmasını təmin edir [9, s. 64].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarəetmə yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqlarını, vəzifələrini və muxtariyyətlərini müəyyən edən müəyyən edilmiş qanunvericilik

çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Qanunvericilik bazası və muxtariyyət yerli özünüidarənin fəaliyyətinə aşağıdakı şəkildə kömək edir:

1. Konstitusiyanın tanınması:

Hüquqi baza adətən yerli özünüidarənin mövcudluğunu və əhəmiyyətini tanıyan konstitusiya müddəalarını ehtiva edir. Konstitusiyalar yerli hakimiyyət orqanlarının muxtariyyətinə zəmanət verə və yerli idarəetmənin əsaslandığı prinsipləri müəyyən edə bilər. Qanunvericilik bazası yerli özünüidarəni dövlətin ali qanununda təsbit etməklə onun legitimliyini və özbaşına müdaxilələrdən qorunmasını təmin edir [11, s. 108].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarənin konstitusiya ilə tanınması, yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqlarını, səlahiyyətlərini və muxtariyyətlərini müəyyən etmək üçün vacibdir. Konstitusiyanın tanınması yerli özünüidarənin hüquqi bazasına və muxtariyyətinə aşağıdakı şəkildə təsir edir:

- Prinsiplərin təsbiti: Konstitusiya ilə tanınma hüquqi dövlət daxilində yerli özünüidarənin əsasını təşkil edən prinsip və dəyərləri müəyyən edir. Konstitusiyalar mərkəzsizləşdirmənin, yerli muxtariyyətin və vətəndaşların idarəetmədə iştirakının vacibliyini açıq şəkildə qəbul edə bilər.

Qanunvericilik bazası bu prinsipləri konstitusiyada təsbit etməklə yerli özünüidarənin fəaliyyəti üçün möhkəm zəmin yaradır və onun daha geniş konstitusiyaya çərçivəsində legitimliyini təmin edir.

- Muxtariyyətin qorunması: Konstitusiyanın tanınması, yerli hakimiyyət orqanlarının muxtariyyətini hökumətin daha yüksək səviyyələrinin özbaşına müdaxiləsindən qoruyur. Konstitusiyalara yerli hökumətlərin muxtariyyətini təmin edən və mərkəzi orqanların yerli işlərə müdaxilə imkanlarını məhdudlaşdıran müddəalar daxil ola bilər. Muxtariyyətin bu cür müdafiəsi yerli hakimiyyət orqanlarının öz icmalarının ehtiyac və üstünlüklərinə uyğunlaşdırılmış kənar təsirlərdən azad olaraq qərarlar qəbul etmək və siyasət həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmasını təmin edir.

- Səlahiyyətlərin bölgüsü: Konstitusiyaya ilə tanınma mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları arasında vəzifə bölgüsü də daxil olmaqla müxtəlif hökumət səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini müəyyən edir. Konstitusiyalar yerli özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyət dairəsini müəyyən edərək, onların müstəsna yurisdiksiyaya malik olduğu sahələri və daha yüksək səviyyəli hökumətlə səlahiyyətlərini bölüşdükləri sahələri göstərə bilər. Səlahiyyətlərin bu şəkildə bölüşdürülməsi, yerli özünüidarəni tənzimləyən qanunvericilik bazasında aydınlığı və ardıcılığı təmin edir, yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqi dövlət çərçivəsində fəaliyyətinə rəhbərlik edir.

- İdarəetmə strukturlarının yaradılması: Konstitusiyanın tanınması, yerli idarəetmə strukturlarının, o cümlədən, yerli idarəetmə orqanlarının yaradılması, seçki prosedurları və qərarların qəbulu prosesləri üçün çərçivə yaradır. Konstitusiyalar yerli şuraların, merlərin və digər yerli özünüidarətmə orqanlarının yaradılmasının əsaslarını, habelə onların seçilməsi və təyin edilməsi prosedurlarını təmin edir. Qanunvericilik bazası Konstitusiyaya çərçivəsində idarəetmə strukturlarını qurmaqla yerli özünüidarə institutlarının legitimliyini və sabitliyini təmin edir [14, s. 33].

- Əsas hüquqların müdafiəsi: Konstitusiyanın tanınması yerli hakimiyyət orqanlarının yurisdiksiyası daxilində vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını qoruyur. Konstitusiyalara yerli özü-

nüidarətmə orqanlarına seçkilərdə iştirak etmək hüququ, məlumat əldə etmək hüququ və yerli hakimiyyət orqanlarına müraciət etmək hüququ kimi müəyyən hüquqları təmin edən müddəalar daxil olur. Fundamental hüquqların bu cür müdafiəsi, vətəndaşların yerli özünüidarətmə prosesləri ilə məşğul olmaq və yerli hakimiyyət orqanlarını öz hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etmək imkanını təmin edir.

- Konstitusiyaya nəzarətinin çərçivəsi: Konstitusiyanın tanınması, yerli hökumətin hərəkətlərinə və qərarlarına konstitusiyaya nəzarəti üçün çərçivə təmin edir. Konstitusiyalar yerli özünüidarətmə orqanlarının fəaliyyətinə onların konstitusiyaya prinsiplərinə və qanunun aliliyinə uyğunluğunu təmin etmək üçün məhkəmə nəzarəti mexanizmlərini müəyyən edir. Bu konstitusiyaya nəzarət mexanizmi yerli özünüidarətmə orqanlarının konstitusiyaya hüduqları daxilində fəaliyyət göstərməsini və əsas hüquq və azadlıqlara hörmətlə yanaşmasını təmin edən yerli hakimiyyət orqanlarının həyata keçirilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Xülasə, yerli özünüidarənin konstitusiyaya tərəfindən tanınması hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqi bazasını və muxtariyyətini yaratmaq üçün vacibdir. Prinsiplərin təsbit edilməsi, muxtariyyətin qorunması, səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi, idarəetmə strukturlarının yaradılması, əsas hüquqların qorunması və konstitusiyaya nəzarətinin təmin edilməsi ilə konstitusiyaya tanınması, hüquqi dövlət daxilində yerli özünüidarə institutlarının legitimliyini, sabitliyini və səmərəliliyini təmin edir.

2. Qanunvericilik:

Yerli özünüidarə milli və ya regional qanunverici orqanlar tərəfindən qəbul edilmiş qanunvericilik aktları əsasında fəaliyyət göstərir. Bu qanunlar yerli özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyət və funksiyalarını və yerli idarəetmə prosedurlarını müəyyən edir, yerli və yuxarı idarəetmə səviyyələri arasında münasibətləri tənzimləyir. Qanunvericilik aktları yerli özünüidarətmə orqanlarının fəaliyyətində ardıcılığı təmin etməklə yerli qərarların qəbulu və idarəetmə prosesləri üçün hüquqi əsas yaradır [15, s. 57].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli

özünüidarənin hüquqi bazasının və muxtariyyətinin müəyyən edilməsində qanunvericilik aktları həlledici rol oynayır. Qanunvericilik qanunlarının yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqi çərçivəsinə və muxtariyyətinə töhfəsi aşağıdakılardır:

- Səlahiyyət və məsuliyyətlərin tərifli: Qanunvericilik aktları yerli özünüidarətmə orqanlarının öz yurisdiksiyaları daxilində səlahiyyət və vəzifələrini müəyyən edir. Bu qanunlar yerli özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyət dairəsini, onların qərar qəbul etmə səlahiyyətinə malik olduğu sahələri və yerinə yetirmək üçün cavabdeh olduqları funksiyaları müəyyən edir. Qanunvericilik aktları onların səlahiyyət və vəzifələrini aydın şəkildə müəyyən etməklə yerli özünüidarətmə orqanlarının fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaradır və yerli hakimiyyət orqanlarına öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə rəhbərlik edir.

- İdarəetmə strukturlarının yaradılması: Qanunvericilik aktları yerli özünüidarənin fəaliyyət göstərdiyi idarəetmə strukturlarını və institutlarını müəyyən edir. Bu qanunlar şəhər şuraları, bələdiyyə şuraları və meriyalar kimi yerli idarəetmə orqanlarının tərkibini, funksiyalarını və səlahiyyətlərini müəyyən edə bilər. Qanunvericilik bazası qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qanunlar çərçivəsində idarəetmə strukturlarının yaradılmasını təmin etməklə yerli özünüidarətmə institutlarının legitimliyini və səmərəliliyini təmin edir.

- Qərarların qəbul edilməsi prosedurları: Qanunvericilik aktları yerli hökumət orqanlarında qərarların qəbulu üçün prosedur və prosesləri müəyyən edir. Bu qanunlar iclasların çağırılması, qətnamələrin səsverməsi, siyasət və ya sərəncamların qəbulu qaydalarını müəyyən edir. Qərarların qəbulu üçün aydın prosedurları təmin etməklə qanunvericilik aktları idarəetmə prosesində şəffaflığı, hesabatlılığı və ədalətliyi təmin edir.

- Maliyyə idarəetmə və büdcələşdirmə: Qanun qanunlar yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə idarəçiliyi və büdcələşdirmə proseslərini tənzimləyir. Bu qanunlar gəlirlərin yaradılması, xərclərin idarə edilməsi və fiskal hesabatlılıq üçün qaydalar müəyyən edir. Maliyyə idarəetməsi üçün təlimatlar təqdim etməklə qanunvericilik qanunları yerli hakimiyyət orqanlarının öz icmalarının ehtiyaclarını ödəmək üçün dövlət vəsaitlə-

rindən məsuliyyətli və səmərəli istifadə etmələrini təmin edir [16, s. 23].

- Hökumətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi: Qanunvericilik aktları mərkəzi, regional və yerli hakimiyyət orqanları da daxil olmaqla müxtəlif hökumət səviyyələri arasında münasibətləri tənzimləyir. Bu qanunlar, hökumətin müxtəlif səviyyələri arasında əməkdaşlıq, əlaqələndirmə və münaqişələrin həlli mexanizmlərini müəyyən edir. Hökumətlərarası münasibətlər üçün qaydalar müəyyən etməklə qanunvericilik aktları hüquqi dövlət daxilində idarəetmə proseslərində ardıcılıq və effektivliyə kömək edir.

- Muxtariyyətin mühafizəsi: Qanunvericilik aktları yerli hakimiyyət orqanlarının muxtariyyətini hökumətin daha yüksək səviyyələrinin yersiz müdaxiləsindən qoruyur. Bu qanunlara mərkəzi orqanların yerli işlərə müdaxilə imkanlarını məhdudlaşdıraraq və ya yerli hökumətlərin səlahiyyətlərini pozaraq müddəalar daxil ola bilər. Muxtariyyəti qorumaqla qanunvericilik qanunları yerli hakimiyyət orqanlarının öz icmalarının ehtiyac və üstünlüklərinə cavab verən qərarlar qəbul etmək və siyasət həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmasını təmin edir.

Xülasə, hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarənin hüquqi bazasını və muxtariyyətini müəyyən etmək üçün qanunvericilik aktları vacibdir. Qanunvericilik aktları səlahiyyət və vəzifələri müəyyən etməklə, idarəetmə strukturlarını yaratmaqla, qərar qəbul etmə prosedurlarını müəyyən etməklə, maliyyə idarəçiliyini tənzimləməklə, hökumətlərarası münasibətləri idarə etməklə və muxtariyyəti qorumaqla yerli özünüidarətmə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir və hüquqi dövlət çərçivəsində onların səmərəliliyini və qanuniliyini təmin edir [1, s. 54].

3. Mərkəzsizləşdirmə siyasətləri:

Hüquqi çərçivəyə səlahiyyət və resursların yerli hakimiyyət orqanlarına verilməsinə yönəlməmiş mərkəzsizləşdirmə siyasətləri daxildir. Mərkəzsizləşdirmə siyasətləri yerli ehtiyacların ödənilməsində və demokratik idarəetmənin təşviqində yerli özünüidarənin vacibliyini qəbul edir. Yerli hökumətlərə səlahiyyət verməklə, mərkəzsizləşdirmə siyasəti icmalara öz işlərini idarə et-

mək, yerli şəraitə və prioritetlərə cavab verən qərarlar qəbul etmək səlahiyyətini verir.

Mərkəzsizləşdirmə siyasəti hüquqi dövlətin təsisatları sistemi daxilində yerli özünüidarənin hüquqi bazasının və muxtariyyətinin əsas komponentidir. Mərkəzsizləşdirmə siyasətinin yerli hakimiyyət orqanlarının qanuni çərçivəsinə və muxtariyyətinə töhfələri aşağıdakılardır:

- Hakimiyyətin təhvil verilməsi: mərkəzsizləşdirmə siyasətləri qərar qəbul etmə səlahiyyətlərinin, resursların və məsuliyyətlərin mərkəzi hökumət qurumlarından yerli hakimiyyət orqanlarına ötürülməsini nəzərdə tutur. Gücü yerli səviyyəyə ötürməklə, mərkəzsizləşdirmə siyasətləri yerli hakimiyyət orqanlarına icmaların ehtiyac və üstünlüklərinə cavab verən qərarlar qəbul etmək səlahiyyətini verir. Hakimiyyətin bu cür təhvil verilməsi, yerli özünüidarənin muxtariyyətini gücləndirir və hüquqi dövlət daxilində effektiv idarəçiliyi təşviq edir.

- Yerli idarəetmə islahatları: mərkəzsizləşdirmə siyasətləri çox vaxt yerli idarəetmə strukturlarında və yerli hakimiyyət orqanlarının potensialının və effektivliyinin gücləndirilməsinə yönəlmiş proseslərdə islahatlara səbəb olur. Bu islahatlara şəffaflığın, hesabatlılığın və yerli qərarların qəbulunda vətəndaşların iştirakının yaxşılaşdırılması tədbirləri daxildir. Yerli səviyyədə yaxşı idarəetmə təcrübələrini təşviq etməklə, mərkəzsizləşdirmə siyasəti yerli özünüidarəetmə institutlarının legitimliyini və effektivliyini artırır [3, s. 33].

- Fiskal mərkəzsizləşdirmə: mərkəzsizləşdirmə siyasəti yerli hakimiyyət orqanlarına maliyyə resurslarının ayrılmasını və gəlirlərin artırılması səlahiyyətlərini əhatə edir. Fiskal mərkəzsizləşdirmə yerli hökumətlərə yerli prioritetlər və ehtiyaclar əsasında müstəqil şəkildə gəlirləri artırmağa, maliyyəni idarə etməyə və resursları bölüşdürməyə imkan verir. Maliyyə muxtariyyətini təmin etməklə mərkəzsizləşdirmə siyasətləri yerli hakimiyyət orqanlarına yerli problemləri həll edən və hüquqi dövlət daxilində inkişafı təşviq edən siyasət və proqramları həyata keçirmək imkanı verir.

- Regional muxtariyyət: mərkəzsizləşdirmə siyasəti hüquqi dövlət daxilində regional və ya submilli qurumlar muxtariyyəti genişləndirə bi-

lər. Regional muxtariyyət submilli hökumətlərə mərkəzi hökumət tərəfindən həvalə edilmiş səlahiyyət və məsuliyyətlərlə müəyyən edilmiş coğrafi ərazi üzərində səlahiyyətləri həyata keçirməyə imkan verir. Regional kontekstlərin və ehtiyacların müxtəlifliyini tanımaqla mərkəzsizləşdirmə siyasəti hüquqi dövlət daxilində daha həssas və əhatəli idarəetməni təşviq edir.

- İştirakçı idarəetmə: Mərkəzsizləşdirmə siyasətləri çox vaxt vətəndaşların iştirakını, yerli demokratiyanı və qərarların qəbulu proseslərində yerli əhalinin iştirakını təşviq etməklə, iştiraklı idarəetməni təşviq edir. Bu siyasətlərə yerli hökumət qərarlarının qəbulunda vətəndaşların iştirakı mexanizmləri, məsələn: iştiraklı büdcələşdirmə, vətəndaş məsləhət şuraları və ictimai məsləhətləşmələr daxil ola bilər. Vətəndaşların iştirakını təşviq etməklə mərkəzsizləşdirmə siyasəti yerli özünüidarəetmə institutlarının legitimliyini və hesabatlılığını artırır [13, s. 76].

- Potensialın gücləndirilməsi və dəstək: mərkəzsizləşdirmə siyasətlərinə öz rol və öhdəliklərini səmərəli şəkildə yerinə yetirmək üçün yerli hakimiyyət orqanlarının potensialının gücləndirilməsi tədbirləri daxildir. Bu, yerli hökumət rəsmilərinə və işçilərə texniki yardım, təlim və dəstək göstərməyi əhatə edə bilər. Yerli səviyyədə potensialın yaradılması ilə mərkəzsizləşdirmə siyasətləri yerli hakimiyyət orqanları qanuni dövlət daxilində səmərəli idarə etmək və öz icmalarına xidmətlər təqdim etmək imkanlarını artırır.

Xülasə, mərkəzsizləşdirmə siyasəti hüquqi dövlətin təsisatları sistemi daxilində yerli özünüidarənin hüquqi bazası və muxtariyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Səlahiyyətlərin ötürülməsi, yerli idarəetmə islahatlarının təşviq edilməsi, fiskal mərkəzsizləşdirmənin asanlaşdırılması, regional muxtariyyətin tanınması, iştiraklı idarəetmənin təşviqi və potensialın yaradılmasına dəstək verməklə mərkəzsizləşdirmə siyasəti hüquqi dövlət daxilində yerli özünüidarəetmə institutlarının effektivliyini, cavabdehliyini və legitimliyini artırır.

4. Maliyyə muxtariyyəti:

Qanunvericilik bazası yerli hakimiyyət orqanlarına maliyyə muxtariyyəti verə bilər ki, bu da onlara gəlirləri artırmağa, maliyyəni idarə etməyə

və resursları müstəqil şəkildə bölüşdürməyə imkan verir. Maliyyə muxtariyyəti yerli hökumətlərə yerli xidmətləri və infrastruktur layihələrini maliyyələşdirməyə, yerli prioritetlər əsasında büdcə qərarları qəbul etməyə və yaranan ehtiyac və çağırışlara cavab verməyə imkan verir. Maliyyə muxtariyyətini təmin etməklə qanunvericilik bazası yerli hakimiyyət orqanlarına öz inkişafı və tərəqqisinə daha çox nəzarət etmək imkanı verir [4, s. 163].

Maliyyə muxtariyyəti hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarəetmənin hüquqi bazasının və muxtariyyətinin kritik aspektidir. Maliyyə muxtariyyətinin yerli hakimiyyət orqanlarının qanunvericilik bazasına və muxtariyyətinə verdiyi töhfələr aşağıdakılardır:

- Gəlirlərin yaradılması: maliyyə muxtariyyəti yerli hakimiyyət orqanlarına yerli vergilər, rüsumlar, lisenziyalar və cərimələr kimi müxtəlif vasitələrlə gəlir əldə etmək səlahiyyəti verir. Yerli hökumətlərə öz gəlirlərini artırmağa imkan verməklə maliyyə muxtariyyəti mərkəzi hökumətin transfertlərindən və qrantlarından asılılığı azaldır, yerli hakimiyyət orqanlarına öz maliyyə resursları və qərar qəbul etmə prosesləri üzərində daha çox nəzarət imkanı verir.

- Büdcə təşkilatları: Maliyyə muxtariyyəti yerli hakimiyyət orqanlarına maliyyə ili üçün xərcləri və gəlir proqnozlarını əks etdirən öz büdcələrini hazırlamağa və qəbul etməyə imkan verir. Yerli hökumətlər büdcə qərarlarının icmanın marağı və üstünlüklərini əks etdirməsini təmin edərək yerli prioritetlər və ehtiyaclar əsasında resursları ayırmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu büdcə orqanı yerli özünüidarəetmənin muxtariyyətini gücləndirir və hüquqi dövlət daxilində effektiv idarəçiliyi təşviq edir [7, s. 41-42].

- Xərclərin idarə edilməsi: maliyyə muxtariyyəti yerli hakimiyyət orqanlarına xərcləri idarə etmək və resursları səmərəli şəkildə bölüşdürmək səlahiyyətini verir. Yerli hökumətlərin yerli problemləri həll edən və icma rifahını təşviq edən əsas xidmətlər, infrastruktur layihələri və inkişaf təşəbbüsləri üzrə xərcləri prioritetləşdirmək çəvikliyi var. Xərcləri müstəqil idarə etməklə yerli hakimiyyət orqanları yaranan ehtiyaclarla operativ reaksiya verə və hüquqi dövlət daxilində sosial

və iqtisadi təsirləri maksimum dərəcədə artıracaq şəkildə resursları bölüşdürə bilər.

- Resursların bölgüsü: maliyyə muxtariyyəti yerli hakimiyyət orqanlarına daha yüksək səviyyəli hökumətlərin müdaxiləsi olmadan yerli prioritetlər və ehtiyaclar əsasında resurslar ayırmağa imkan verir. Yerli hökumətlər öz icmaları daxilindəki xüsusi çətinlikləri və imkanları həll etmək, məqsədyönlü investisiyaları və inkişaf təşəbbüslərini təşviq etmək üçün resurs bölgüsü qərarlarını uyğunlaşdırmağa bilər. Resursları müstəqil şəkildə bölüşdürmək bacarığı yerli özünüidarəetmənin muxtariyyətini artırır və hüquqi dövlət daxilində yerli inkişafı təşviq edir.

- Maliyyənin planlaşdırılması və idarə edilməsi: maliyyə muxtariyyəti yerli hakimiyyət orqanlarına uzunmüddətli maliyyə planlaşdırması və idarə edilməsi ilə məşğul olmağa, fiskal davamlılığı təmin etməyə imkan verir. Yerli hökumətlər yerli inkişaf məqsəd və vəzifələrinə uyğun maliyyə siyasətləri, strategiyalar və planlar hazırlayırlar. Yerli hakimiyyət orqanları maliyyə planlaşdırması və idarəetmə prosesləri üzərində nəzarəti həyata keçirməklə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşa, maliyyə risklərini azalda və hüquqi dövlət çərçivəsində davamlı inkişafa nail ola bilərlər.

- Hesabatlılıq və şəffaflıq: Maliyyə muxtariyyəti yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən dövlət vəsaitlərinin istifadəsində hesabatlılığı və şəffaflığı təşviq edir. Yerli hökumətlər ictimai resursların idarə edilməsi və idarə olunması üçün öz seçiciləri qarşısında cavabdehdir və maliyyə qərarlarının qəbulu və hesabatların verilməsində şəffaflığı təmin etməlidir. Hesabatlılığı və şəffaflığı təşviq etməklə maliyyə muxtariyyəti əhalinin yerli özünüidarəetmə institutlarına inamını artırır və hüquqi dövlət daxilində qanunun aliliyini gücləndirir [10, s. 165].

Xülasə, maliyyə muxtariyyəti hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarəetmənin hüquqi bazasının və muxtariyyətinin fundamental cəhətidir. Yerli hakimiyyət orqanlarına gəlir əldə etmək, büdcə hazırlamaq, xərcləri idarə etmək, resursları bölüşdürmək, maliyyə planlaması və idarəetməsi ilə məşğul olmaq, hesabatlılığı və şəffaflığı qorumaq səlahiyyəti verməklə maliyyə muxtariyyəti yerli özünüidarəetmə institutlarının

səmərəliliyini, cavabdehliyini və qanuniliyini artırır.

5. Hüquqi müdafiələr:

Qanunvericilik bazasına yerli özünüidarənin muxtariyyətini və bütövlüyünü qorumaq üçün hüquqi müdafiələr daxildir. Bu müdafiələrə yerli özünüidarətmə orqanlarına seçkilərlə bağlı müddəalar, yerli özünüidarətmə orqanlarının yuxarı orqanların müdaxiləsinə qarşı toxunulmazlığına zəmanət və müxtəlif hökumət səviyyələri arasında mübahisələrin həlli mexanizmləri daxil ola bilər. Hüquqi müdafiə yerli hakimiyyət orqanlarının qanuni dövlət daxilində müstəqil və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsini, qeyri-qanuni siyasi və ya hüquqi məhdudiyyətlərdən azad olmasını təmin edir [8, s. 224].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarənin muxtariyyətinin və bütövlüyünün təmin edilməsi üçün hüquqi müdafiə vacibdir. Hüquqi müdafiənin yerli hakimiyyət orqanlarının qanunvericilik bazasına və muxtariyyətinə verdiyi töhfələr aşağıdakılardır:

- Mərkəzi hökumətin müdaxiləsindən mühafizə: hüquqi müdafiələr yerli özünüidarətmə orqanlarını daha yüksək səviyyəli hökumətlərin özbaşına müdaxiləsindən qoruyur, yerli özünüidarənin öz yurisdiksiyasında müstəqil fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu müdafiələrə mərkəzi hökumət orqanlarının yerli işlərə müdaxilə etmək səlahiyyətinə məhdudiyyətlər qoyan konstitusiyaya müddəaları, qanunvericilik aktları və ya məhkəmə qərarları daxil ola bilər. Yerli muxtariyyəti qorumaqla hüquqi müdafiələr subsidiarlıq prinsipini müdafiə edir və hüquqi dövlət daxilində effektiv idarəçiliyi təşviq edir.

- Qeyri-qanuni hərəkətlərə qarşı toxunulmazlıq: hüquqi müdafiələr yerli hakimiyyət orqanlarına onların muxtariyyətlərini sarsıtmağa və ya qərar qəbul etmə proseslərinə müdaxilə etməyə çalışan iddia və ya hüquqi hərəkətlərdən immunitet verir. Bu müdafiələrə yerli hökumətlərə öz səlahiyyətləri daxilində vicdanla görülmən hərəkətlərə görə məsuliyyətdən immunitet verən müddəalar daxil ola bilər. Yerli hakimiyyət orqanlarını hüquqi problemlərdən qoruyaraq hüquqi müdafiə onların öz səlahiyyətlərini və funksiyalarını repressiya və ya məhkəmə çəkişmələrindən qorxma-

dan həyata keçirə bilməsini təmin edir.

- Hökumətin hərəkətlərinə məhkəmə nəzarəti: Hüquqi müdafiələrə hökumətin hərəkətlərinə məhkəmə nəzarəti mexanizmləri daxil ola bilər, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların qanuna uyğunluğunu və konstitusiyaya prinsiplərinə riayət olunmasını təmin edir. Məhkəmələr yerli özünüidarətmə orqanlarının hərəkətlərini qanunauyğunluq, prosessual ədalətlik, əsas hüquq və azadlıqlara riayət baxımından yoxlaya bilər. Məhkəmə nəzarətini təmin etməklə hüquqi müdafiə hesabatlılığı təşviq edir və hüquqi dövlət daxilində qanunun aliliyini qoruyur [12, s. 22].

- Əsas hüquqların müdafiəsi: qanuni müdafiələr yerli hakimiyyət orqanlarının yurisdiksiyası daxilində vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını qoruyur. Bu qorunmalara fərdi azadlıqlara, bərabərliyə və qanunun lazımi prosesini təmin edən konstitusiyaya müddəaları, qanunvericilik aktları və ya məhkəmə qərarları daxil ola bilər. Əsas hüquqları qorumaqla hüquqi müdafiə yerli özünüidarənin demokratik prinsiplərə və insan hüquqları standartlarına uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

- Yerli muxtariyyətin qorunub saxlanması: Hüquqi müdafiə yuxarı səviyyəli hökumətlərin yerli işlərə qarışmaq səlahiyyətinə məhdudiyyətlər müəyyən etməklə yerli hakimiyyət orqanlarının muxtariyyətini qoruyur. Bu müdafiələrə müəyyən məsələlər üzrə yerli hökumətlərin müstəsna yurisdiksiyasını tanıyan və ya müxtəlif hökumət səviyyələri arasında mübahisələrin həlli üçün prosedurlar müəyyən edən müddəalar daxil ola bilər. Yerli muxtariyyəti qorumaqla hüquqi müdafiələr yerli hakimiyyət orqanlarına effektiv şəkildə idarə etməyə və öz icmalarının ehtiyac və üstünlüklərinə cavab verməyə imkan verir.

- İcra mexanizmləri: hüquqi müdafiələr qanuna riayət olunmasını və hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyətin təmin edilməsi üçün icra mexanizmlərini əhatə edə bilər. Bu mexanizmlərə inzibati sanksiyalar, məhkəmə vasitələri və ya yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulmuş digər hüquqi tədbirlər daxil ola bilər. İcra mexanizmlərini təmin etməklə hüquqi müdafiə

yerli özünüidarəetmə institutlarının hüquqi dövlət daxilində bütövlüyünü və etibarını qoruyur [2, s.71].

Xülasə, hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarəetmənin muxtariyyətini, bütövlüyünü və hesabatlılığını qorumaq üçün hüquqi müdafiələr vacibdir. Yerli hakimiyyət orqanlarını mərkəzi hökumətin müdaxiləsindən qorumaq, qeyri-qanuni hərəkətlərdən immunitet vermək, məhkəmə nəzarətini təmin etmək, əsas hüquqları qorumaq, yerli muxtariyyəti qorumaq və icra mexanizmlərini yaratmaqla hüquqi müdafiə yerli özünüidarəetmə institutlarının effektivliyinə, qanunauyğunluğuna və davamlılığına kömək edir.

6. Məhkəmə:

Qanunvericilik bazası qanunlara riayət olunmasını və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarının hərəkətlərinə məhkəmə nəzarətini təmin edə bilər. Məhkəmə yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarlarının qanuniliyi, prosessual ədalətliyi və konstitusiyaya prinsiplərinə uyğunluğu baxımından yoxlaya bilər. Məhkəmə nəzarəti hüquqi dövlət daxilində yerli hakimiyyət orqanlarının həyata keçirilməsini, hesabatlılığın təmin edilməsini və qanunun aliliyinin təmin edilməsinə nəzarət kimi xidmət edir [2, s. 176].

Məhkəmə nəzarəti məhkəmələrə hökumətin hərəkətlərinin, o cümlədən hüquqi dövlətin təsisatları sistemi çərçivəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının həyata keçirdikləri hərəkətlərin konstitusiyaya uyğunluğunu və qanuniliyini yoxlamağa imkan verən fundamental hüquqi mexanizmdir. Məhkəmə nəzarətinin necə fəaliyyət göstərdiyi, onun qanunun aliliyinin təmin edilməsində və fərdi hüquqların qorunmasında əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

- Məhkəmə baxışının əhatə dairəsi: Məhkəmə nəzarəti qanunvericilik, inzibati qərarlar və icraedici hərəkətlər də daxil olmaqla hökumətin hərəkətlərinin konstitusiyaya uyğunluğunu, qanuniliyini və prosessual ədalətliyini yoxlamaq üçün məhkəmələrin səlahiyyətlərini əhatə edir. Məhkəmələr hökumətin hərəkətlərinin konstitusiyaya müddəalarına, qanunvericilik qanunlarına və müəyyən edilmiş hüquqi prinsiplərə uyğun olub-olmamasını qiymətləndirir. Yerli özünüidarə kontekstində

məhkəmə nəzarəti yerli qanunların, inzibati qərarların və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilən siyasətlərin qanuniliyinin yoxlanılmasını əhatə edə bilər.

- Konstitusiyaya nəzarəti: məhkəmələr hökumətin, o cümlədən yerli hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərinin konstitusiyaya müddəalarına və prinsiplərinə uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün konstitusiyaya nəzarəti ilə məşğul olur. Məhkəmələr yerli qərarların, siyasətlərin və ya hərəkətlərin əsas hüquqları pozulmasını, konstitusiyaya səlahiyyətlərini aşmamasını və ya bərabərlik, lazımi proses və ya hakimiyyət bölgüsü kimi konstitusiyaya prinsiplərinə zidd olmadığını təmin etmək üçün onların konstitusiyaya uyğunluğunu qiymətləndirir. Məhkəmələr tərəfindən konstitusiyaya nəzarəti, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsini yoxlayır və hüquqi dövlət daxilində konstitusiyaya normalarının aliliyini təmin edir [5, s. 111].

- Qanuniliyə nəzarət: məhkəmə nəzarəti, həmçinin hökumətin, o cümlədən yerli hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərinin qanunlara və prosessual tələblərə uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün onların qanuniliyinin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Məhkəmələr yerli qərarların, inzibati qərarların və ya siyasətlərin qanunla müəyyən edilmiş müddəalara, prosessual qaydalara və hüquqi standartlara uyğun olub-olmadığını yoxlayır. Qanuniliyin yoxlanılması yerli hakimiyyət orqanlarının qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərməsini və hökumətin yuxarı səviyyələri tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq normalarına hörmətlə yanaşmasını təmin edir.

- Fərdi hüquqların müdafiəsi: məhkəmə nəzarəti fərdi hüquq və azadlıqların dövlət orqanları, o cümlədən yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən pozulmasından qorunmasında mühüm rol oynayır. Məhkəmələr hökumətin hərəkətlərinin, o cümlədən yerli qanunlar və ya siyasətlərin, konstitusiyaya və ya qanunla müəyyən edilmiş qanunlarla təmin edilmiş şəxslərin hüquqlarına hörmət edib-etmədiyini qiymətləndirir. Məhkəmə nəzarəti fərdi azadlıqları qoruyur, qanun qarşısında bərabər müdafiəni təmin edir və dövlət orqanlarını hüquqi dövlət daxilində konstitusiyaya hüquqlarına riayət olunmasına görə məsuliyyət daşıyır.

- Yoxlamalar və balanslar: Məhkəmə nəzarəti, hökumət hakimiyyətinin həyata keçirilməsini yoxlamaq funksiyasını yerinə yetirir və hüquqi dövlət daxilində nəzarət və tarazlıq sistemini təşviq edir. Məhkəmələr hökumətin, o cümlədən yerli hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərinin hüquq normalarına və konstitusiya prinsiplərinə uyğunluğunu təmin etmək vəzifəsi daşıyan müstəqil arbitr kimi çıxış edir. Məhkəmə nəzarəti hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısını alır, tiranlığa qarşı qoruyur və hökumətin hərəkətlərini hüquqi nəzarətə və məhkəmə nəzarətinə tabe etdirməklə idarəetmədə hesabatlılığı təşviq edir.

- Qanunun aliliyinin təşviqi: Məhkəmə nəzarəti hüquqi normaları qorumaq, fərdi hüquqları qorumaq və hökumətin hesabatlılığını təmin etməklə qanunun aliliyinin təşviqinə töhfə verir. Məhkəmələr hüquqi mübahisələrin həlli, hüquqi prin-

siplərin şərhə və hüquqi dövlət daxilində hüquqi standartların tətbiqi üçün forum təşkil edir. Məhkəmə nəzarəti qanunun aliliyini gücləndirir, əhəlinin hüquq sisteminə etimadını artırır və hüquqi dövlət daxilində demokratik idarəetmənin əsaslarını gücləndirir [6, s. 223].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, məhkəmə nəzarəti qanunun aliliyini təmin edən, fərdi hüquqları qoruyan və hüquqi dövlət institutları sistemində hökumətin hesabatlılığını təşviq edən fundamental hüquqi mexanizmdir. Hökumətin, o cümlədən yerli özünüidarəetmə orqanlarının hərəkətlərinin konstitusiyaya uyğunluğunu, qanunauyğunluğunu və prosessual ədalətliyini qiymətləndirməklə məhkəmə nəzarəti hüquq normalarını müdafiə edir, fərdi azadlıqları qoruyur və hüquqi dövlət daxilində demokratik idarəetmə prinsiplərini möhkəmləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akkoç, Y. S. Belediyeler Üzerinde İdari Vesayet ve Denetleme - II. İdarecinin Sesi, cilt 19, sayı 112, Ankara 2005, s. 54
2. Demir, H., Karakütük, M. Yerel yönetimler ve hizmette yerellik: Subsidiarite ilkesi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2), 2003, s. 65-77.
3. Görmez, K., Bahçeci, H. I. Yerel Yönetimlerin Siyasal Temelleri. *Yerel Yönetimler*, Orion Kitabevi, Ankara 2018, s. 33
4. Jimenez, B. S. Municipal government form and budget outcomes: Political responsiveness, bureaucratic insulation, and the budgetary solvency of cities. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 30 (1), 2020, pp. 161-177. URL: <https://doi.org/10.1093/jopart/muz020>
5. Karpa, M. Limits of competence of subjects of public service: features of definition // *Public administration and local self-government*, 2, 2017, pp. 109-116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2017_2_
6. Kjellberg, F. Local Government Reorganization and the Development of the Welfare State. *Journal of Public Policy* 3, 1985, pp. 215-239.
7. Nesterenko, A.S. Public and private law as a basis of legal centralization and decentralization in financial law. *Scientific herald of the International Humanities University: Jurisprudence*, 19, 2016, pp. 40-42. URL: <http://www.vestnikpravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc19/12.pdf>
8. Önen, M. S., Eken, İ. Yerel yönetimler üzerinde uygulanan idari vesayet yetkisinin irdelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (56), 2016, s. 216-234.
9. Salvador, M., Sancho, D. The role of local government in the drive for sustainable development public policies. An analytical framework based on institutional capacities. *Sustainability*, 13 (11), 2021, pp. 59-78. URL: <https://doi.org/10.3390/su13115978>
10. Sharpe, L. J. Theories and Values of Local Government. *Political Studies*, 2: 1970, pp. 153-174.
11. Siket, J. Prevailing tendencies in local self-governance: Scope of local public affairs and territorial trends in Europe. *Bratislava Law Review* 1 (1), 2017, pp. 105-114.
12. Şahin, Ü. Halka en yakın hizmetlerin etkin sunulması kapsamında subsidiarity (yerellik) ilkesi ve Türk kamu yönetimi üzerine bir değerlendirme. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10 (3), 2018, s. 19-30.
13. Ulusoy, A., Akdemir, T. Mahalli İdareler, Seçkin, Ankara 2019, s. 76
14. Воронин, А.Г., Лапин, В.А., Широков, А.Н. Основы управления муниципальным хозяйством.

М., 1998, с. 33

15. Линде, А.Н. Делиберативная демократия как направление в современной теории демократии: анализ основных подходов / А.Н. Линде // Контуры глобальных трансформаций : политика, экономика, право. - 2015. - №. 1 (39). - С. 52-58.

16. Пешин, Н.Л. Муниципальное право: схемы и комментарии. М., 2002, С. 23

Наиля КАХРАМАНОВА

Диссертант кафедры «Конституционного права» БГУ

ПРАВОВАЯ БАЗА И АВТОНОМИЯ В СИСТЕМЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Целью данного исследования является представить анализ законодательной базы и вопроса автономии от форм адаптации местного самоуправления к легальным государственным институтам в целях повышения эффективности взаимодействия между различными уровнями государственного управления и обеспечения более эффективное администрирование, выявление передовых практик и рекомендаций.

Ключевые слова: Местное самоуправление, демократия, децентрализация, субсидиарность, муниципалитет, община.

Naila KAHRAMANOVA

Dissertation student of the Department of
"Constitutional Law" of BSU

LEGAL FRAMEWORK AND AUTONOMY IN THE LOCAL SELF-GOVERNMENT SYSTEM

SUMMARY

The purpose of this study is to present an analysis of the legal framework and the issue of autonomy from the forms of adaptation of local self-government to legal state institutions in order to increase the efficiency of interaction between different levels of state administration and to ensure more efficient administration, to identify advanced practices and recommendations.

Key words: Local self-government, democracy, decentralization, subsidiarity, municipality, community

UOT 342.5

DOI: <https://doi.org/10.62130/VAQD2535>

Sona QƏLƏNDƏRLİ
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YAŞIL ENERJİ LAYİHƏLƏRİ SƏRMAYƏLƏRİN CƏLB EDİLMƏSİNDƏ YENİ İSTİQAMƏTDİR

XÜLASƏ

Müəllif ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı problemlərin hələ bəşəriyyətin qədim dövrlərindən mövcud olduğunu qeyd edərək antropogen faktorların doğurduğu çətinlikləri xüsusi vurğulayır. Hazırda Azərbaycanda aparılan dövlət siyasəti ekologiyanın səmərəli şəkildə qorunmasına, insanların təmiz ekoloji mühitdə yaşamasına istiqamətlənmişdir. Məqalədə bildirilir ki, getdikcə aktuallaşan ətraf mühit problemlərini effektiv həll etmək üçün dünya ölkələri birgə fəaliyyət göstərməlidir. Eyni zamanda ölkəmizdə bu istiqamətdə atılan mühüm əhəmiyyətli addımlar təhlil edilir. Müəllif tərəfindən Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə əlaqədar ölkədə həyata keçirilən tədbirlər barədə qısa məlumat təqdim edilir. Məqalədə qeyd edilir ki, yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətində ən önəmli məsələlərdəndir. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan beynəlxalq ekoloji əməkdaşlıq sahəsində yüksək fəallıq nümayiş etdirir. Məqalədə bu il Azərbaycanda keçiriləcək COP 29-un əhəmiyyətinə toxunulur. Habelə qeyd edilir ki, hər il keçirilən bu tədbirdə iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması və fəsadlarının aradan qaldırılması istiqamətində birgə səylər göstərmək üçün çağırışlar edilir. Məqalədə yaşıl enerjidən istifadəyə getdikcə artan maraq çərçivəsində külək və günəş enerjisindən istifadə edilməsi üçün mövcud olan şərait və potensial imkanlar nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: ətraf mühitin qorunması, yaşıl enerji, külək və günəş enerjisi, İlham Əliyev, COP29, Heydər Əliyev siyasəti

Biz mədən yanacağından yaşıl enerjiyə keçid baxımından lider ölkələr sırasında olacağıq. Biz elektrik enerjisində olan tələbatımızı bərpaolunan enerji mənbələri ilə təmin etməyi və ehtiyacı olanlara qaz ixrac etməyi planlaşdırırıq.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

Giriş

Bəşəriyyətin mövcudluğunun ən qədim dövrlərindən etibarən bütün inkişaf mərhələlərində insanların təbii aləmlə qarşılıqlı əlaqələri, ətraf mühitlə qarşılıqlı təması qaçılmaz olmuş və əsrlər keçdikcə mütəmadi olaraq daha da güclənmişdir. İnsanın həyat fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsiri ilə bağlı problemlər hələ Qədim Romada mövcud olmuşdur. Roma imperiyası dövründə Apennin yarımadasında sıx palıd və

fıstıq meşələri kəsilərək məhv edilmiş, yamaclar da isə tikanlı kolluqlar çoxalmışdı. Afrikada məhsuldar vadilər o qədər intensiv şumlanmışdı ki, artıq məhsul belə vermirdi. Bugünkü insanın əcdadları havanın və suyun çirklənməsindən də əziyyət çəkirdilər. Buna səbəb isə faydalı qazıntıların hasilatı, şəhərlərin və əkinçiliyin inkişafı idi. Bu inkişaf XIV – XVI əsrlərdə məhz epidemiyalara gətirib çıxardı, insanlar kütləvi surətdə məhv oldular, suyun çirklənməsi müxtəlif xəstəliklərə səbəb oldu.

İnsanlar öz fəaliyyətlərinin nəticəsindən nə qədər ziyan görsələr də, ötən yüzilliklərdə təbiətin qorunması və ya bərpa edilməsi ilə bağlı hansısa tarixi məlumatlara nə Roma imperiyasında, nə də orta əsrlər Avropasında rast gəlmək olar. Ətraf mühitin qorunması ilə məşğul olan hərəkətlər yalnız XIX əsrdən etibarən yaranmağa başlamışdı. “Yaşıl” hərəkətlər iki istiqamətdə inkişaf edirdi. Belə ki, onların bir hissəsi sənaye çirklənməsi problemləri ilə məşğul idi. Onlar insan fəaliyyətinin nəticələri ilə mübarizə aparırdılar. Fəalları digər bir qrupu isə təbiətin olduğu kimi saxlanılmasına istiqamətlənmişdi. Onlar meşələrin qırılmasının qarşısını almağa, nadir heyvan növlərini məhv olmaqdan qorumağa səy göstərirdilər. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ilk ictimai təşkilatlardan biri Londonda 1898-ci ildə yaradılmışdı və “Kömür smoqu ilə mübarizə cəmiyyəti” adlanırdı. Amerikada 1892-ci ildə yaradılan “Syerra” klubunun fəaliyyəti sayəsində Yosemite milli parkı və “Böyük kanyon” parkı yaradıldı. Bununla da bu parkların ərazisində ağacların kəsilməsinin və faydalı qazıntıların çıxarılmasının qarşısı müəyyən dərəcədə alınmış oldu.

Qeyd etmək istərdik ki, müasir dövrdə “yaşıl” hərəkətlər ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Bu təkcə təşkilatları yaranmaların entuziazmı ilə deyil həm də ətraf mühitin qorunub-saxlanması məsələlərinin siyasi gündəliyə daxil olması ilə şərtlənmişdi.

Azərbaycan Respublikasında təbii mühitin mühafizə edilib saxlanması, təbii sərvətlərin istifadəsinin, faydalı qazıntıların hasilatının rəşional şəkildə həyata keçirilməsi, ekoloji vəziyyətin sabit vəziyyətdə saxlanması və keyfiyyətə getdikcə daha yuxarı səviyyəyə çatdırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyətlər həyata keçirilməkdədir. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən ətraf mühitin qorunması, ekoloji balansın təmin edilməsi, ekoloji təmizliyin saxlanması məsələlərinə yetərincə böyük diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsində (Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ) göstərilir: “I. Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. II. Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və

əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır. III. Həç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz. IV. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vətəşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir”. Əsas Qanun 78-ci maddədə təsbit edir ki, “Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur” [6]. Deməli, biz cəmiyyət olaraq hamılıqla ətraf mühiti, ekologiyayı qoruyub mühafizə etməli, onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmalıyıq.

Konstitusiyada təsbit edilmiş müddəalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən indiyə qədər müvafiq qanunlar qəbul edilmiş və mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində zəruri addımlar atılmışdır. Belə ki, 1997-ci ildə “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında”, 2000-ci ildə “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında”, 2001-ci ildə “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında”, 2002-ci ildə “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında”, 2014-cü ildə “Yaşılıqların mühafizəsi haqqında” və s. qanunlar qəbul edilmişdir.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev 18 fevral 2003-cü il tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında ekologiyaya dair milli proqramların təsdiq edilməsi haqqında” sərəncama əsasən “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram” və “Meşələrin bərpa edilməsinə və artırılmasına dair Milli Proqram”ı təsdiq etmişdir. Sərəncamda göstərilir ki, son illər ekologiyaya, təbiəti mühafizəyə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmiş, təbiətin qorunması və sağlamlaşdırılması sahəsində mühüm praktiki addımlar atılmışdır.

Bir sıra iri su hövzələri tikilmiş, torpaqları şoranlaşmadan təmizləmək üçün drenaj sistemləri qurulmuş, Bakı şəhərində və onun ətrafında çoxlu yaşılıqlar, Xəzərsahili qumluqlarda sahilbərkiçici və torpaqların eroziyasının qarşısının alınması məqsədilə meşə örtüyü zolaqları salınmış, flora və faunanın qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra təbiət qoruqları və yasaqlıqları yaradılmışdır. Lakin bütün bu tədbirlərə bax-

mayaraq, ekologiya sahəsində problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu səbəbdən də haqqında bəhs etdiyimiz iki Milli Proqram Prezidentin sərəncamında öz əksini tapmışdır. 2003-2010-cu illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram” və 2008-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən “Meşələrin bərpa edilməsinə və artırılmasına dair Milli Proqram” çox böyük müvəffəqiyyətlə icra edilmişdir.

Yeri gəlmişkən, xatırlatmaq istərdik ki, 2004-cü ilin 21 oktyabrında “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı imzalandı. Dövlət Proqramına əsasən “...yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe və iqlim şəraiti dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ekoloji cəhətdən təmiz bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsinə imkan verir. Bu, istilik elektrik stansiyalarında yandırılan böyük miqdarda yanacağa qənaətlə yanaşı, ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların miqdarını da xeyli azaldar. Ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə alternativ enerji mənbələrinin elektrik və istilik enerjisi istehsalına cəlb edilməsi elektroenergetikanın gələcək inkişaf istiqamətlərində mütərəqqi dəyişikliklər etməyə imkan yaradar” [7].

Azərbaycan həm coğrafi cəhətdən, həm də geostrateji baxımdan dünyanın ən əlverişli regionlarından birində yerləşir. Ölkəmizin ərazisi 11 iqlim qurşağından 9-nu əhatə edir. Təbii sərvətlərlə zəngin Vətənimizdə enerji mənbələri, neft və qaz ehtiyatları nəinki daxili ehtiyacları ödəyəcək qədərdir, həmçinin ixrac üçün də kifayət qədər böyük həcmdədir. Lakin eyni zamanda Azərbaycan bərpa olunan enerji ehtiyatlarına, yaşıl enerjiyə də malikdir. Bəs son vaxtlar həm də “yaşıl enerji” adlandırdığımız bərpa olunan, alternativ, qeyri-ənənəvi enerji nədir və özündə nəyi ehtiva edir?

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin təsnifatına əsasən alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin aşağıdakı növləri var: 1.Külək enerjisi; 2.Günəş enerjisi; 3.Bioenerji; 4.Geotermal enerji və 5.Hidro enerji (ocean və dənizlərdə qabarma daxil olmaqla). Hazırda bütün dünyada aktuallığı

günbəgün güclənən alternativ enerji problemi ətraf mühitin qorunub saxlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin alternativ, bərpa olunan, qeyri-ənənəvi, təbii və ya belə deyək, “yaşıl enerji”dən istifadə təkcə təbiəti çirklənmələrdən qorumaq məqsədilə deyil, həmçinin ölkələrin, ərazilərin, təsərrüfat sahələrinin karbohidrogen ehtiyatlarından, neftdən asılılığını azaltmaq hədəfi güdür. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, planetimizdə “regionların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, alternativ enerjiden istifadənin strukturunda bu və ya digər mənbə üstünlük təşkil edir. Məsələn, İspaniya, Danimarka və ABŞ-ın bəzi ştatlarında alternativ enerji istehsalında üstünlük geotermal mənbələrə verilir. Norveçdə, əsasən, kiçik gücə malik hidroenergetik qurğulardan istifadə edilir. Düzən ərazilərdə külək elektrostansiyalarından, cənub regionlarda günəş batareyalarından istifadə edilir. Zəngin meşə ehtiyatlarına malik ölkələrdə biokütlənin (yonqar, talaşa) yanma texnologiyasından geniş şəkildə istifadə edilir. Göründüyü kimi, qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə iki vacib şərtə əsaslanır: yanacaq mənbəyinin bərpa olunan olması, verilmiş ərazidə mövcudluğu” [8, s. 82].

Beləliklə, ölkəmizin ərazisində külək və günəş enerjisindən istifadə imkanları çox genişdir. Azərbaycanda iqlim şəraiti elədir ki, küləkli və günəşli günlərin sayı il ərzində üstünlük təşkil edir. Günəşli saatların miqdarı il ərzində Azərbaycanda 2400-3200 saatdır. Xüsusilə ölkənin Abşeron yarımadası, Xəzər dənizi sahili zolağı və şimal-qərb hissəsində olan adalar, Azərbaycanın qərbində Gəncə-Daşkəsən zonası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur-Culfa ərazisi bu baxımdan əlverişli ərazilərdir. 1999-cu ildə Yaponiyanın “Tomen” şirkəti Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Energetika və Enerji Layihə İnstitutu ilə birlikdə Abşeronda hündürlüyü 30 və 40 metr olan iki qüllə quraşdırıb, küləyin sürətinin orta illik qiyməti $v = 7,9-8,1$ m/san olması müəyyən edilib. Bu da bu cür təmiz, ekologiyaya heç bir ziyan vurmeyən və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olmayan enerji növlərindən istifadəni aktuallaşdırır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz 21 oktyabr 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında alternativ

və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”na əsasən ölkəmizdə bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi və bu mənbələrdən istifadə etməklə müxtəlif tələbatçıların enerji təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində addımlar atılmağa başlanılmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu sahədə insti-tusional potensialı artırmaq məqsədilə 2009-cu ildə “Azərbaycanda Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi” yaradılmışdır. Sonradan bu Agentlik ləğv edilmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 sentyabr tarixli, 1159 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik bərpa olunan enerji mənbələri və onlardan səmərəli istifadə sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində iştirak edən qurumdur. Dövlət Agentliyinin əsas hədəfləri 2030-cu ilədək Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin “Yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi və bu sahədə özəl sektorun iştirakının təmin edilməsindən ibarətdir [9].

Ekologiyanın qorunması istiqamətində ölkə rəhbərliyinin atdığı növbəti mühüm addım məhz 2024-cü il ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalanmışdır. Hələ 14 il əvvəl, 2010-cu il də Azərbaycanda “Ekologiya ili” elan edilmişdi. Bütün bunlar Azərbaycanda ekoloji problemlərin prioritet məsələ olaraq aktual olduğunu, ətraf mühitin qorunmasına dövlət səviyyəsində qayğı göstərildiyini təsdiqləyir. 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə bağlı Prezident Sərəncamında göstərilir ki, “İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesində ətraf mühitin qorunması prioritetdir. Həmin ərazilərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi innovativ yanaşmalar tətbiq edilir, ekosistem bərpa olunur.

Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin prioritetidir. Azərbaycan elektrik enerjisi istehsalının qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 2030-cu ilə qədər 30 faizə çatdırılmasını hədəfləyir” [10].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan beynəlxalq ekoloji əməkdaşlıq sahəsində yüksək fəallıq nümayiş etdirir. Belə ki, ölkəmiz ekologiya ilə bağlı qəbul edilmiş 20-yə yaxın konvensiyaya, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi, bioloji müxtəlifliyin qorunması, səhrələşmə ilə mübarizə, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə edilməsi, dənizlərin və çayların çirklənməsinin qarşısının alınması, təbii mühitin vəziyyəti barədə vaxtında informasiyanın alınması və s. istiqamətlər üzrə sənədlərə qoşulmuşdur. Belə konvensiyalardan biri də 1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində qəbul edilmiş “Bioloji müxtəliflik haqqında” BMT Konvensiyasıdır. 2000-ci il martın 14-də Milli Məclis bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş, cəmi 10 gün sonra isə bioloji müxtəlifliyin qorunmasının hüquqi bazasını yaratmaq məqsədilə “Xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektləri və əraziləri haqqında” Qanun qəbul etmişdir.

2006-cı il martın 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin müdafiəsi və davamlı istifadəsi üzrə Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı” təsdiq edildi. 10 il sonra “Bioloji müxtəlifliyin müdafiəsi və 2017-2020-ci illərdə istifadəsi üzrə Milli Strategiya” da qüvvəyə mindi. Uzunmüddətli perspektivdə təbiəti mühafizə sahəsində fəaliyyəti ehtiva edən bu proqram biosferin bərpa imkanları nəzərə alınmaqla ölkədə bioloji müxtəlifliyin reabilitasiyasına, davamlı və balanslı istifadəsinə, ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

2021-ci il fevralın 2-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edildi. Növbəti onillikdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına dair reallaşdırılmalı olan beş Milli Prioritetdən biri “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi”dir. Bu Milli Prioritete əsasən “Qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə

əhəmiyyətli yer verilməli, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpa təşviq edilməlidir. Bu, istilik effekti yaradan qaz emissiyasının beynəlxalq normalara uyğun səviyyədə saxlanması istiqamətində göstərilən səylərə mühüm töhfə olacaqdır.

Ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir” [11].

Bu dövr ərzində iki məqsəd: 1.yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və 2.yaşıl enerji məkanı reallaşdırılmalıdır. Yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit özündə nəyi ehtiva edir? Bu elə keyfiyyətli və təmiz mühitdir ki, həmin mühitdə resurslardan səmərəli istifadə edilir, gələcəkdə iqtisadi və demoqrafik artımın ətraf mühitə vura biləcəyi risklər azaldılır. Azərbaycan ərazisində yaşıllıqların payı artırılmalıdır. İqtisadi artım ekoloji mühitin keyfiyyətinə zərər verməməlidir. Respublikamızın yararsız torpaq sahələri dövrüyyəyə cəlb edilməli, mövcud resurslarımız bərpa edilməlidir. Əhalinin keyfiyyətli suya olan tələbatı su resurslarından daha səmərəli istifadə ilə təmin edilməlidir.

Hazırda dünya ölkələri ekologiyanı qətiyyənlə çirkləndirməyən təbii enerji mənbələrindən istifadə edilməsinə üstünlük verməkdədir. Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə getdikcə genişlənməkdədir. Bu məqsədlə “yaşıl” texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməli, yaşıl enerjinin payı artırılmalı, beləliklə, enerjinin iqlim dəyişikliyinə təsiri azaldılmalıdır. Ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi nəticəsində ətraf mühitə və atmosfərə atılan zəhərli qazların azaldılması havanın keyfiyyətinin müsbət istiqamətdə əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə təkan verəcək. Son vaxtlar paytaxt Bakının küçə və prospektlərində mühərriki benzin və elektriklə işləyən “hibrid” avtomobillərə və yalnız elektrik enerjisindən istifadə edən elektromobillərə getdikcə daha tez-tez rast gəlinir. Bu tendensiya bizi gələcəkdə bütün dünyada atmosferi çirklənmənin mənfi təzahürlərindən qoruyan yeni növ avtomobillərin istifadəsinin daha geniş vüsət alacağına ümidləndirir.

Hazırda ölkəmizdə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə istiqamətində fəaliyyətlər genişlənilir. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində tikinti-bərpa işləri və yenidənqurma prosesləri geniş vüsət almışdır, burada bir sıra yaşayış məskənləri artıq “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələri əsasında qurulur, dağılmış ekosistem yenidən bərpa edilir.

Ötən əsrin axırlarında – 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində baş tutan Yer Sammitində BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası imzalanmışdır. COP (Conference of Parties) bu Konvensiyanın icrasına nəzarət edən qurumdur. Ölkəmiz 18 iyul 2000-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “İqlim Dəyişmələri haqqında” Çərçivə Konvensiyasına dair 1997-ci il dekabrın 11-də Yaponiyanın Kioto şəhərində qəbul olunmuş Protokola qoşulmuşdur. Kioto Protokolu qlobal istiləşməyə səbəb olan istixana qazlarının atmosfərə tullantılarını məhdudlaşdırır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı Tərəflərin 21-ci Konfransında qəbul olunmuş Paris Sazişi 2016-cı ildə təsdiq edilmişdir.

Sənədin 2-ci maddəsində göstərilir ki, “Bu Saziş, Konvensiyanı və onun məqsədlərini daha səmərəli həyata keçirməklə, aşağıdakılar vasitəsilə davamlı inkişaf və yoxsulluğu aradan qaldırmaq üzrə səylər kontekstində iqlim dəyişmələri təhlükəsinə qlobal cavab tədbirlərini gücləndirmək məqsədi daşıyır: (a) həyata keçiriləcəyi təqdirdə iqlim dəyişmələrinin risk və təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacağını qəbul edərək qlobal ortalam temperatur artımının sənayeləşmə dövrünə qədərki səviyyədə 2°C-dən xeyli aşağı saxlanması və temperatur artımının 1.5°C-dək məhdudlaşdırılması üçün səy göstərilməsi; (b) ərzaq istehsalını təhlükəyə atmayacaq bir şəkildə iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərinə uyğunlaşma qabiliyyətinin artırılması, iqlim dəyişmələrinə qarşı dayanıqlılıq və istixana effektiv qaz tullantılarının azaldılması üzrə inkişafın gücləndirilməsi; və (c) maliyyə axınlarının istixana effektiv qaz tullantılarının azaldılmasına və iqlim dəyişmələrinə qarşı davamlı inkişafa yönəldilməsi” [12].

Bu il – 2024-cü ildə “Yaşıl dünya naminə

həmrəylik ili” çərçivəsində respublikamızın hər bir regionunda müxtəlif səviyyələrdə tədbirlər təşkil olunur, ciddi elmi-təhlili müzakirələr aparılır və müvafiq səmərəli təkliflər verilir. 2024-cü ilin ölkəmizdə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi “yaşıl” iqtisadiyyatın, “yaşıl” enerjinin, “yaşıl” texnologiyaların, bütövlükdə “yaşıl” dünyanın inkişafına istiqamətlənmişdir. Lakin qeyd edək ki, bu il yaşıl dünya naminə keçirilən dünya miqyaslı tədbirlərdən ən əhəmiyyətli BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP 29-dur. Bu mötəbər toplantının cari ildə Azərbaycanda keçirilməsi ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun ən yüksək göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, ölkəmiz beynəlxalq statuslu və ümumdünya əhəmiyyətli bir çox mötəbər tədbirlərin təşəbbüskarı olmuş, onlara ev sahibliyi etmiş və bu yüksək nüfuzlu toplantıların məhz yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin etmişdir. Bu il Azərbaycanda keçiriləcək BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP 29) da bu silsilədən çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər il təşkil edilən COP-un ilk iclası 1995-ci ildə Almaniya da keçirilmişdir. Həmin vaxt 160 dövlətin nümayəndələri istixana qazı emissiyalarının azaldılmasını müzakirə etmək məqsədilə Berlinə toplaşmışdılar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi haqqında Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) uyğun hər il keçirilən konfranslar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi Konfransları adlanır. Konvensiyanın üzvü olan 198 ölkə COP-un Tərəfləridir.

Böyük fərəh hissi ilə qeyd etməyi məqsədəuyğun sayırıq ki, 2024-cü ildə sessiyanın keçiriləcəyi iki həftə ərzində Bakı beynəlxalq aləmin bütünlüklə diqqət mərkəzində olacaq. Noyabrın 11-dən 24-dək gerçəkləşəcək tədbirə dünyanın 198 ölkəsindən nümayəndə heyətləri qatılacaqlar. BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29), Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu sessiyasının və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyasının təşkili və Bakıda keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə artıq Təşkilat Komitəsi yaradılmışdır.

Respublikamız ənənəvi olaraq neft və qaz hasil edən, karbohidrogen ehtiyatlarını Avropaya nəql edən ölkədir. Lakin dövlət səviyyəsində aparılan düşünülmüş və müdrik siyasət nəticəsində alternativ enerji mənbələrinə, bu mənbələrdən yararlanmaqla “təmiz enerji” – “yaşıl enerji” istehsalına da, habelə kifayət qədər prioritet diqqət yetirilir. Ölkəmiz 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarını 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaltmağı qarşıya məqsəd qoyub. Məlum olduğu kimi, 2008-ci ildən etibarən 21 sentyabr Sıfır Emissiya Günü kimi qeyd edilir. Adından da göründüyü kimi, həmin günün hədəfi atmosferə buraxılan karbon qazı emissiyasının qarşısını almaq və onu sıfıra endirməkdir. Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələri üzrə yüksək potensiala malik olan ölkələrdəndir. Ölkəmizin bərpa olunan enerji mənbələrinin texniki potensialı quruda 135, dənizdə 157 qiqavatdır. Bərpaolunan enerji mənbələrinin iqtisadi potensialı 27 qiqavat, o cümlədən külək enerjisi üzrə 3 min meqavat, günəş enerjisi üzrə 23 min meqavat, bioenerji potensialı 380 meqavatdır. Dağ çaylarının potensialı 520 meqavat həcmində qiymətləndirilir [13].

Bu yaxınlarda Bakıda Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 10-cu və Yaşıl Enerji Şurası çərçivəsində nazirlərin 2-ci iclası təşkil edilmişdi. 2023-cü il fevralın 3-də Bakıda Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 9-cu və Yaşıl Enerji Şurası çərçivəsində nazirlərin 1-ci iclası keçirilmişdi. Hələlik cəmi 4 ölkənin iştirak etdiyi Yaşıl Enerji Şurası çərçivəsində nazirlərin ilk iclasında çıxış edən cənab İlham Əliyevin sözlərinə görə Azərbaycan çox böyük həcmdə yaşıl enerji potensialına malikdir. Belə ki, dənizdə külək enerjisinin potensialı 157 qiqavat, quruda külək və günəş enerjisinin potensialı 27 qiqavatdır, İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olmuş ərazilərdə isə 10 qiqavata yaxındır. Ötən ilin oktyabr ayında Xəzər regionunda və MDB məkanında ən böyük Günəş Elektrik Stansiyası istismara verildi. Azərbaycan “Qara Dəniz Yaşıl Kabel” layihəsi ilə Avropaya yaşıl enerji ixrac edən əsas ölkələrdən biri olacaq.

Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 10-cu və Yaşıl Enerji Şurası çər-

çivəsində nazirlərin 2-ci iclasında iştirak edən ölkəmizin rəhbəri qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan, həmçinin yaşıl enerjiyə keçid prosesində iştirak edir. Bu il Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunmuşdur. Bizim bərpaolunan enerji layihələrimiz yüksək göstəricilər nümayiş etdirir”. Məşvərət Şurası çərçivəsində “Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in icrası məqsədilə nazirlərin 6-cı iclası və “Dənizdə külək enerjisindən istifadənin inkişafı” üzrə Azərbaycan-Avropa İttifaqı dəyirmi masası da təşkil olunmuşdur. Çox təqdirəlayiq haldır ki, tədbirlərdə yaşıl enerji sahəsində zəruri sənədlər imzalanmışdır. Dəyirmi masada dənizdə külək enerjisi ehtiyatlarının işlənilməsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuş və külək enerjisinin bütövlükdə Xəzər regionunun enerji keçidində həlledici rol oynayacağı vurğulanmışdır. Yaşıl enerjiden istifadəyə getdikcə artan maraq çərçivəsində quruda və dənizdə mövcud olan külək potensialından istifadənin 2030-cu ilə qədər üç dəfə artırılması gözlənilir.

Bu yaxınlarda ADA Universitetində “COP29 və Azərbaycan üçün Yaşıl Baxış” mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda alternativ enerji layihələri ilə bağlı məsələyə toxunan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Biz artıq investorlarımızla birlikdə yaşıl enerji layihələrinə investisiyalarımıza başlamışıq. Keçən ilin oktyabrında biz 240 meqavat gücündə ilk günəş elektrik stansiyasının açılışını etdik. Bu il isə əlavə dörd günəş və külək elektrik enerjisi stansiyasının təməli qoyulacaq və onların ümumi gücü 1300 meqavat olacaq. Bu isə bizim potensialımızı 1500 və hətta ondan da artıq edəcək. Lakin bu, sadəcə başlanğıcdır. Çünki bizim həm dənizdə, həm də quruda nəhəng külək və günəş elektrik enerjisi potensialımız var. Buraya su elektrik

stansiyalarını da əlavə etsək, sadəcə Qarabağda və Şərqi Zəngəzürda son 3 ildə su elektrik stansiyalarının gücü 170 meqavata yaxın olub və bu, yalnız başlanğıcdır, beləliklə, biz elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə etdiyimiz qazın əhəmiyyətli bir hissəsini bərpaolunan enerji mənbələri ilə əvəz edəcəyik. Bu, tamamilə realdır” [14].

Qeydlərimizi hazırda Azərbaycanın seçdiyi yolun alternativ olmayan yeganə düzgün yol, inkişaf və tərəqqi yolu olduğunu bəyan edən dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin sözləri ilə bitirmək istərdik. Hazırda Azərbaycan böyük müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Çağdaş Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir. Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın memarıdır. Həqiqətən də bunlar sadəcə deyilmiş sözlər deyildir. Bu, reallıqdır, bu, həqiqətdir. 1993-2003-cü illərdə siyasi sistemin möhkəmlənməsi, dövlətçilik ənənələrinin yaradılması, azərbaycançılıq məfkurəsinin bərqərar olunması nəticəsində bu gün Azərbaycan uğurla inkişaf edən ölkəyə çevrilmişdir. O illərdə aparılan həm siyasi islahatlar, dünya birliyinə inteqrasiya prosesləri, həmçinin ölkə daxildə aparılan iqtisadi və sosial islahatlar sürətli, intensiv tərəqqiyə möhkəm zəmin yaratmışdır. “Bu gün müasir Azərbaycan bu möhkəm təməl üzərində uğurla inkişaf edir. Azərbaycan bu gün Heydər Əliyev yolu ilə gedir. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanda yaşayır və özünü bütün istiqamətlərdə göstərir” [15].

Biz, sürətlə inkişaf edən müstəqil Azərbaycanın bütün vətəndaşları ölkəmizin rəhbərinin apardığı uğurlu daxili və xarici siyasəti tamamilə dəstəkləyirik, müdafiə edirik, bəyənirik. Azərbaycanın müstəqilliyinin, inkişafının, çiçəklənməsinin daimi, əbədi və dönməz olmasını təmin etmək üçün hamımız cənab Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşməli, hər birimiz ölkəmizin milli və dövləti mənafeyi naminə əlimizdən gələni əsirgəməməliyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı: Azərneşr, 1997, 612 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, 136 s.
3. Əliyev İlham. İqtibaslar və təhlil. Bakı: Azərbaycan, 2006, 328 s.
4. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı: Azərneşr, 2009, 416 s.
5. İlham Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində duran güclü siyasi liderdir / <https://www.yeniazer->

baycan.com/Siyaset_e20795_az.html

6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <https://meclis.gov.az/documents/konstitusiya-az.pdf>
7. “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı” <https://e-qanun.az/framework/5796>
8. Əliyev R.N. Alternativ enerji və ekologiya. Bakı: Təknur, 2015. 368 s.
9. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi <https://area.gov.az/az/page/haqqimizda>
10. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 26 dekabr 2023
11. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər/<https://president.az/az/articles/view/50474>
12. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı Tərəflərin 21-ci Konfransında qəbul olunmuş Paris Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/34278>
13. İlham Əliyevin “yaşıl dünya” missiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 24 fevral 2024
14. İlham Əliyev ADA Universitetində “COP29 və Azərbaycan üçün Yaşıl Baxış” mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda iştirak edib <https://president.az/az/articles/view/65580>
15. İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə təntənəli mərasimdə iştirak etmişdir / <https://president.az/az/articles/view/2140>
16. Yaşıl dünya naminə global təşəbbüsləri birləşdirən çağırışlar. Vergilər qəzeti, 19 yanvar 2024. <https://vergiler.az/news/article/27715.html>
17. Hüseynova İ. İlham Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı: Füyuzat, 2021, 224 s.
18. Hüseynova İ. Tarix.Zaman.Düşüncələr. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 512 s.
19. Hüseynova İ. Tarix.Zaman.Düşüncələr. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 552 s.
20. İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə təntənəli mərasimdə iştirak etmişdir / <https://president.az/az/articles/view/2140>

Сона ГАЛАНДАРЛИ

доктор философии в области права, доцент

ПРОЕКТЫ ЗЕЛеноЙ ЭНЕРГЕТИКИ – НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ СРЕДСТВ

РЕЗЮМЕ

Автор отмечает, что проблемы, связанные с охраной окружающей среды, существовали с древнейших времен человечества, и подчеркивает трудности, вызванные антропогенными факторами. Нынешняя государственная политика в Азербайджане направлена на эффективную защиту окружающей среды и людей, живущих в чистой экологической среде. В статье говорится, что страны мира должны сотрудничать для эффективного решения все более актуальных экологических проблем. При этом анализируются важные шаги, предпринятые в этом направлении в нашей стране. Автор представляет краткую информацию о мерах, реализуемых в стране в связи с объявлением 2024 года «Годом солидарности зеленого мира» по распоряжению президента Азербайджана. В статье отмечается, что создание зеленых видов энергии и транспортировка зеленой энергии на мировые рынки являются одними из важнейших вопросов энергетической политики Азербайджана. По мнению автора, Азербайджан проявляет высокую активность в сфере международного экологического сотрудничества. В статье затрагивается важность COP 29, которая пройдет в этом году в Азербайджане. Также отмечается, что на этом ежегодном мероприятии прозвучат призывы к совместным усилиям в направлении предотвращения изменений климата и ликвидации их последствий. В статье рассматриваются существующие условия и потенциальные возможности использования ветровой и солнечной энергии в условиях растущего инте-

реса к использованию зеленой энергетики.

Ключевые слова: защита окружающей среды, зеленая энергия, ветровая и солнечная энергия, Президент Ильхам Алиев, сор29, политика Гейдара Алиева

Sona GALANDARLI
PhD in Law, Associate Professor

GREEN ENERGY PROJECTS ARE NEW DIRECTIONS IN ATTRACTING FUNDS

SUMMARY

The author notes that problems related to environmental protection have existed since the ancient times of mankind, and emphasizes the difficulties caused by anthropogenic factors. The current state policy in Azerbaijan is aimed at the effective protection of the environment and people living in a clean ecological environment. The article states that the countries of the world should work together to effectively solve the increasingly pressing environmental problems. At the same time, important important steps taken in this direction in our country are analyzed. The author presents brief information about the measures implemented in the country in connection with the declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" by the order of the President of Azerbaijan. The article mentions that the creation of green energy types and the transportation of green energy to world markets are among the most important issues in Azerbaijan's energy policy. According to the author, Azerbaijan is highly active in the field of international environmental cooperation. The article touches on the importance of COP 29, which will be held in Azerbaijan this year. It is also noted that in this annual event, calls are made to make joint efforts in the direction of preventing climate changes and eliminating their consequences. The article examines the existing conditions and potential opportunities for using wind and solar energy within the growing interest in the use of green energy.

Key words: environmental protection, green energy, wind and solar energy, President Ilham Aliyev, COP29, Heydar Aliyev policy

UOT 343.2/7 (094)

DOI: <https://doi.org/10.62130/AHSZ7294>

Ziya QASIMLI

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının II kurs magist dinləyicisi,
polis mayoru

QANUNSUZ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN CİNAYƏT HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI, NƏTİCƏLƏRİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ MÖVCUD TENDENSİYALAR

XÜLASƏ

Məqalə qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin əsaslarını, xüsusiyyətlərini, onun inzibati məsuliyyətdən fərqi və müasir dövrdə sözügedən sahədəki cinayətlərin ümumi vəziyyətini tədqiq edir. Araşdırma zamanı qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəriyyədəki təsnifatına uyğun olaraq cinayət qanunvericiliyində təsbit olunmuş cinayət tərkibi, habelə sahibkarlığın qanunsuz həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin maraqlarının qorunması ilə bağlı yaranan münasibətlər nəzəri olaraq şərh edilmişdir. Həmçinin mövzuda qanunsuz sahibkarlıq cinayətinin tərkib ünsürləri əlaqəli qanunvericilik aktları və nəzəri yanaşmalarla təhlil edilərək, müasir dövrdə bu növ cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində atılan addımlar göstərilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, qanunsuz sahibkarlıq, iqtisadi münasibətlər, xüsusi icazə, inzibati xəta, cinayət məsuliyyəti

Giriş

Mülki dövriyyədə mövcud olan münasibətlər, onların tənzimlənməsi, mülki dövriyyə iştirakçılarının müstəqilliyi, öz hüquq və azadlıqlarının öz mənafələrinə uyğun həyata keçirilməsi hər bir halda sosial-iqtisadi məsələlərin səmərəli təşkilindən asılı olur. Dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər sferası hər bir dövlətin qanunvericilik sistemində uyğun olaraq tənzimlənir. Dövlətin başlıca vəzifələrindən biri də insanların firavan və yüksək rifah halında yaşamaq hüququnu, onların azadlıqlarını beynəlxalq və ümumbəşəri hüquq normalarına uyğun olaraq qəbul edilən yerli normativ hüquqi aktlar əsasında təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan dövləti hüquqi, demokratik, unitar, dünyəvi respublikadır. Dünyada mövcud olan digər dövlətlər kimi, Azərbaycan Respublikası da azad mülki dövriyyə şəraitində sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafına

xüsusi diqqət yetirir və bu istiqamətdə zəruri proqramlar və qanunvericilik layihələri qəbul edir. Həmçinin Konstitusiyanın 15-ci və 59-cu maddələrinə əsasən ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı xüsusi, bələdiyyə və dövlət mülkiyyət növlərinə dayanaraq xalqın rifahının və yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə xidmət edir [1]. Bundan əlavə, dövlət bazar münasibətləri çərçivəsində cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi münasibətlərin müxtəlif sferalarında fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır, azad sahibkarlığa rəvac verir, sahibkarlıq münasibətlərində monopolist yanaşmaların əvəzinə plüralist konsepsiyaların inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır. Hər bir kəs öz bacarığından, qabiliyyətindən, təcrübəsindən və müəyyən sahədə biliyindən istifadə edərək qanunla icazə verilən çərçivədə təkbaşına və ya başqaları ilə birgə sahibkarlıq fəaliyyəti həmçinin digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Dövlət hakimiyyəti azad iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının, yəni fiziki və hüquqi şəxslərin

rin, həmçinin aidiyyəti dövlət qurumlarının maraqlarının və insanların həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə əlaqədar tənzimləməni və nəzarəti həyata keçirir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının əsas qanununda, Konstitusiyada müəyyən edilmiş rəhbər prinsiplərdən yola çıxaraq dövlət cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlər çərçivəsində hansı fəaliyyətin qanuni, hansının isə qanunsuz olmasını müəyyən etməklə səlahiyyətli orqanları vasitəsilə hüquqi tənzimləməni təmin edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sosial-iqtisadi münasibətlər daxilində dövlətin əsas diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də sahibkarlıq fəaliyyətinin azad mülki dövriyyə şəraitində qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. 15.12.1992-ci il tarixli, 405 sayılı “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən “sahibkarlıq fəaliyyəti” subyektin azad surətdə icra etdiyi, əsas məqsədi malların satışından və (və ya) istehsalından, işlər görülməsindən (xidmətlər göstərilməsindən) və əmlak istifadəsindən mənfəət, fərdi sahibkarlara münasibətdə isə gəlir götürülməsi olan fəaliyyətdir. Müəyyən etmək olur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər məşğul ola bilərlər. Sözügedən qanunun digər maddələrinə nəzər salsaq, görə bilərik ki, sözügedən fəaliyyət təkbaşına və ya başqaları ilə birgə (kollektiv şəkildə) həyata keçirilə bilər. Qanunun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq istər hüquqi şəxs yaratmaqla, istərsə də hüquqi şəxs yaratmadan müvafiq sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün qeydiyyat vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Sahibkara münasibətdə əsas məsuliyyətlərdən biri də Azərbaycan Respublikasında mövcud aidiyyəti qanunvericilik normalarına riayət edilməmə, müvafiq tələblərin pozulması və lazımı qaydada icra etməmə əməlin xarakteristikasından asılı olaraq cinayət, mülki-hüquqi və inzibati məsuliyyəti daşıyır [3].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin qanunu pozmaqla yerinə yetirilməsi nəticəsində törədilmiş əməlin inzibati və ya cinayət məsuliyyəti yaratması məsələsi demək olar ki, törədilmiş əməlin nəticəsində vurulmuş ziyanın miqdarından asılı olaraq tənzimlənilir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası İnzibati Xə-

talar Məcəlləsinin 398-ci maddəsinə əsasən vergi uçotuna alınmadan, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri olduğu halda lisenziya almadan və yaxud lisenziyada nəzərdə tutulmuş müddəaların pozulması və ya mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardan xüsusi icazə olmadan istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa görə əməl nəticəsində vurulmuş ziyanın və ya əldə edilmiş gəlirin iki misindən dörd mislinədək miqdarda cərimə inzibati tənbeh tədbiri tətbiq edilir. Qeyd edilən maddənin dispozisiyası ilə Cinayət Məcəlləsinin “qanunsuz sahibkarlıq” adlanan 192-ci maddəsində təsbit edilən dispozisiyasını müqayisə etsək, sadəcə Cinayət Məcəlləsindəki maddənin daha ətraflı qeyd edildiyini, məsələn: “törədildən əməlin fiziki və ya hüquqi şəxslərə yaxud dövlətə ziyan vurmaları” görmək mümkündür. Lakin adiçəkilən maddələr arasındakı əsas fərq törədilmiş əmək nəticəsində vurulmuş ziyanın xeyli miqdardan çox və ya az olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 398-ci maddəsinin qeyd hissəsində göstərilir ki, “İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 398, 401.1, 401.2, və digər müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər ziyan vurmağa və ya gəlir əldə etməyə münasibətdə xeyli məbləğdə yəni əlli min manatdan artıq olmaqla törədildikdə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən, yəni Cinayət Məcəlləsinin 192-ci maddəsi daxil olmaqla, cinayət məsuliyyətinə səbəb olur” [4].

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz üzrə qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti və onun həyata keçirilməsi nəticəsində dövlətə, fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərə dəymiş ziyan miqdarından asılı olaraq, yəni əlli min manatdan çox etdikdə Cinayət Məcəlləsinin 192-ci maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur. Bununla belə, sözügedən maddəyə münasibətdə cinayət məsuliyyətinin yaranması təkcə dəymiş ziyanın məbləğindən deyil, cinayətin obyektiv cəhətinin digər elementlərindən də asılıdır. Ümumilikdə, sözügedən maddədə cinayətin obyektivi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətlər və həmin münasibətlər çərçivəsində və ya onların təsiri ilə əlaqədar dövlətin, ayrı-ayrı təşkilatların və fiziki şəxslərin qorunmalı olan səlahiyyətləri və mənafeələri.

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi münasibətlərin və mülki dövriyyənin canlanmasına, inkişafına rəvac verən başlıca faktorlardandır. Onun qorunması, təmini və tənzimlənməsi qanunvericilik və icra hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilən müvafiq normativ və normativ hüquqi aktlarla, eyni zamanda ictimai münasibətlərdə yaranan mübahisələr üzrə sonradan məhkəməyə edilən şikayətlər üzrə məhkəmə tərəfindən çıxarılan qərarlarla icra edilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti hər bir dövlətdə qanuna uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Xüsusilə, onun iqtisadiyyatdakı önəmini nəzərə alsaq, qanunvericilik normalarının pozulması ilə onun həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərə istər qısamüddətli, istərsə də uzunmüddətli perspektivdə ciddi zərər vura bilər. Bu baxımdan onun sanksiyalaşdırılaraq qorunması təqdirəlayiqdir.

Qanunsuz sahibkarlıq cinayəti maddi tərkibli cinayətdir. Əvvəlcə maddənin ağırlaşdırıcı hallarına nəzər salmadan onun dispoziyasına və sanksiyasına baxmaq. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 192.1.-ci maddəsinə əsasən ölkə qanunvericiliyi ilə təsbit edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmadan, lisenziya tələb olunduğu halda belə razılıq olmadan, həmçinin lisenziyalaşdırılma şərtlərinin pozulması ilə xüsusi icazə olmadan mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma fiziki və ya hüquqi şəxslərə yaxud dövlətə xeyli miqdarda ziyan vurduqda, habelə xeyli miqdarda gəlir əldə etməklə törədildikdə cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) iki misindən üç mislinədək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır [2].

Əgər onun obyektiv cəhətinə nəzər salsaq, görə bilərik ki, obyektiv cəhətin hər birinin ayrı-ayrılıqda müvafiq şəraitdə törədilməsi və nəticədə aidiyyəti subyektlərə xeyli miqdarda ziyanın vurulması ilə əməl başa çatmış hesab edilir. Sözügedən obyektiv cəhətin ünsürləri aşağıdakılardır:

1. dörd alternativ əməllə ifadə olunan qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti;

2. xeyli miqdarda fiziki və ya hüquqi şəxslərə, dövlətə ziyan vurma və ya gəlir əldə etmə;

3. ziyan və əməl arasında səbəbli əlaqənin olması.

Düşünürük ki, cinayət əməlinin tərkibini və mahiyyətini daha yaxşı anlamaq və analiz etmək üçün onun obyektiv cəhətinin ünsürü olan 4 alternativ əməlin araşdırılması zəruridir. Sözügedən əməllər aşağıdakılardır:

- dövlət qeydiyyatına, yəni vergi uçotuna alınmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq;

- lisenziya (xüsusi razılıq) tələb olunduğu halda belə razılıq olmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin lisenziyalaşdırma şərtlərinin pozulması ilə yerinə yetirilməsi;

- mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardan xüsusi icazə olmadan istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyətinin icra edilməsi.

Sözügedən maddənin mahiyyəti üzrə elmi redaktoru hüquq elmləri doktoru, professor F.Y.Səməndərov olan 2018-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası"na əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə "hər hansı şəxsin üçüncü şəxslərin, istehlakçıların, müştərilərin tələbatlarını, sifarişlərini ödəmək məqsədilə onlara əvvəlcədən şərtləşdirilmiş və ya qarşılıqlı razılığa əsaslanan müəyyən haqq almaqla xidmət göstərilməsi, işlər görülməsi və ya müəyyən əmlak satılmasından ibarət mütəmadi həyata keçirilən və mənfəət, fayda əldə etməyə yönələn hərəkətlər toplusu nəzərdə tutulur. Hər hansı fəaliyyətin sahibkarlıq fəaliyyəti olub-olmaması hər bir konkret halda məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməlidir. Bu zaman şəxsin hərəkətlərinin əvəzli olub-olmaması, onların mütəmadi dərəcəsi, əldə edilən mənfəətin miqdarı, belə hərəkətlərin vəhdət təşkil edib-etməməsi, törədilən əməlin sahibkarlıqla əlaqəli olması və s. amillər nəzərə alınmalıdır". Düşünürük ki, şəxsin maddi sıxıntısını aradan qaldırmaq üçün özünə məxsus daşınar və ya daşınmaz əşyaları satması və ya alması, dostuna məxsus nəqliyyat vasitəsini və ya başqa bir cihazı (avadanlığı) təmir etməsi, yaşlı qonşusu üçün bazara və ya marketə getməsi, və onun ehtiyacı olan əşyaların və ərzaqların alınması və buna oxşar təsadüfi və ya qeyri-mütəmadi əməllər sahibkarlıq fəaliyyəti hesab edilə bilməz [7, s.28-29].

Qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma əməlinin ilkin tərkib hissəsi qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi uçotuna alınmadan sözügedən fəaliyyətin həyata keçirilməsidir. Ümumiyyətlə, qanunvericiliyə uyğun olaraq, vergi nəzarətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisində vahid olan mühasibat, statistika, vergi və digər sənədlərdə hökmən göstərilməli olan vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN) hər bir vergi ödəyicisinə təqdim edilir. Xüsusi notariuslar fəaliyyət göstərdiyi yer üzrə rezident fiziki şəxslər yaşadıkları yer üzrə, hüquqi şəxslərə münasibətdə isə (dövlət qeydiyyatı haqqında sənədlərdə qeyd olunmuş hüquqi ünvan nəzərə alınmaqla) vergi uçotu Azərbaycan mənbəyindən gəlir əldə edən və bu gəlirdən ödəmə yerində vergi ödəməyən qeyri-rezidentlər həmin gəlirin alındığı yer üzrə vergi uçotuna alınır. Vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyekti (obyekti), nümayəndəliyi və ya digər filialı olarsa, həmin təsərrüfat subyekti (obyekti) olduğu yer üzrə uçota alınır və bu barədə vergi ödəyicisinə müvafiq arayış verilir. Bundan əlavə, fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatı müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq onlayn qaydada da həyata keçirilməkdədir. Bu xidmət növü isə hazırda hüquqi şəxslərə münasibətdə ancaq yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin yaradılması üçün keçərlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin elektron formada vergi uçotuna alınması məqsədilə Vergilər Nazirliyinin www.taxes.gov.az internet sahifəsinin “E-xidmətlər” bölməsinin müvafiq olaraq “Fiziki şəxslərin vergi uçotuna alınması” və “Kommersiya hüquqi şəxslərin onlayn qeydiyyatı” xidmətlərindən istifadə edilə bilər [8].

Nəticə etibarilə, fərd müəyyən məhsulların alışı və satışı, müəyyən xidmətlərin mütəmadi olaraq göstərilməsini, işlərin görülməsini və digər fəaliyyətləri (hansılar ki tərkibinin təhlili nəticəsində müəyyən etmək olur ki, sahibkarlıq fəaliyyətidir) vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsini almadan icra edərsə, bu faktın mövcudluğu qanunvericiliyin pozulması üçün əsasdır. Bununla belə, sözügedən əməl digər Cinayət Məcəlləsinin

192-ci maddəsinin digər ünsürləri ilə birləşdikdə, yəni sahibkarlıq fəaliyyətinin qəsdən və ya dolaylı qəsdlə dövlət qeydiyyatına alınmadan icrası nəticəsində aidiyyəti subyektlərə xeyli miqdarda ziyan dəyməklə törədilməsi cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün əsasdır. Qeyd edilən formada əməlin törədilməsi əsasən uzunmüddətli davam edən prosesin nəticəsində üzə çıxır. Məsələn: Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi tərəfindən 2019-cu ildə daxil olmuş məlumatlar əsasında aparılmış əməliyyat-istintaq tədbirləri nəticəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmadan müəyyən xidmət haqqı müqabilində müxtəlif şəxslərdən pul vəsaitlərinin qəbul olunması, sonradan həmin şəxslərin sifarişi ilə üçüncü şəxslərə təhvil verilməsi üzrə ölkədaxili və ölkəxarici xidmətlərin göstərilməsindən ibarət sahibkarlıq fəaliyyəti ilə qanunsuz olaraq məşğul olan cinayətkar qrupun əməlləri ifşa edilib. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, cinayətkar qrup 2018-2019-cu illərdə Türkiyə Respublikasından aldıkları sifarişlər üzrə Bakı şəhəri Binəqədi rayonunda yerləşən obyektə (ofis adı altında) pul vəsaitlərinin Azərbaycan Respublikasına çatdırılmasını, həmçinin əksinə ölkədən Türkiyə Respublikasına daşınmasını təşkil edərək gizli formada qeydiyyatdan keçmədən kommersiya fəaliyyətini həyata keçirmişdir. Təkcə sözügedən əməlin törədilməsi dövründə 88 milyon 744 min ABŞ dolları və 6 milyon 110 min avro təşkil edən qanunsuz dövriyyədən (həmin dövrün məzənnəsi ilə, ümumilikdə, 162 milyon 720 min manat) 15 minə yaxın qanunsuz transfer əməliyyatlarının icrası nəticəsində 1 milyon manatdan çox məbləğdə pul vəsaiti gəlir qismində əldə edilmişdir [9].

Təhlil edilən cinayət əməlinin törədilməsinin digər üsulu isə xüsusi razılıq almadan, yəni hərəkətsizlik etməklə əməlin törədilməsidir. İstər Azərbaycan Respublikasında, istərsə də digər dövlətlərdə qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada subyektlərə kommersiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq icazə verilən və ya xüsusi razılığın tələb olunduğu sahələr mövcuddur. Həmin sahələr dövlət üçün prioritet və həssas hesab edilir. Çünki həmin sahələrdəki fəaliyyət dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyi, ictimai mü-

nasibətlərin qorunması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı, onların sağlamlığının mühafizəsi və digər məsələlər baxımından önəmlidir.

“Lisenzialar və icazələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 15 mart tarixli, 176-VQ nömrəli Qanununa edilmiş 3 nömrəli əlavədə konkret olaraq lisenziya tələb edən sahibkarlıq fəaliyyət sahələri sadalanmışdır və onların ümumi cəmi 87-dir. Məsələn: atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və zərərli fiziki təsirlərə icazə, radioaktiv maddələrin hasilatı, istehsalı, emalı, nəqli və həmin maddələrdən istifadə ilə əlaqədar işlərə dair icazə, açıq məkanda reklamın yerləşdirilməsinə icazə, malın mənsə ölkəsini təsdiq edən sertifikat və s. Sözügedən Qanunun 1.0.8-ci maddəsinə əsasən lisenziya dedikdə aidiyyəti sahibkarlıq fəaliyyəti növünün həyata keçirilməsi üçün müraciətçiyə lisenziya verən orqan tərəfindən verilən rəsmi sənəd nəzərdə tutulur [5].

Fikrimizcə, lisenziya tələb olunan fəaliyyət növləri və icazələr üzrə qiymətləndirici meyarlara nəzər saldıqda onun tək cə sözügedən cinayət tərkibinin formalaşdırılmasına münasibətdə deyil, eyni zamanda ictimai münasibətlərin təhlükəsizliyinin qorunması baxımından əhəmiyyətli olduğunu görə bilərik. Belə ki, fəaliyyət növü dövlət təhlükəsizliyinə təsir edirsə (məsələn: təhlükə potensialı obyektlərin dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçirilməsi, dini təyinatlı ədəbiyyatın (kağız və elektron daşıyıcılarında), audio və videomaterialların, mal (məmulatların) və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının istehsalına, idxalına, ixracına və yayılmasına razılıq), məhdud təbii ehtiyatlardan istifadəni nəzərdə tutursa (məsələn: kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti), ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilərsə (yaşillığın götürülməsi vərəqi, yerin təkisi sahəsində faydalı qazıntıların çıxarılması, faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuları tikmək və istismar etmək məqsədilə “Dağ-mədən ayırması” statusunun verilməsi) və qeyri-məhdud sayda şəxslərin həyatı, sağlamlığı və əmlakı üçün təhlükə doğurarsa (ionlaşdırıcı şüa mənbələri hesab edilən qurğular, radioaktiv

maddələrin saxlanma məntəqələri və radioaktiv tullantılar anbarları üçün texnoloji avadanlığın, radiasiya təhlükəsizliyi vasitələrinin layihələşdirilməsi və hazırlanmasına dair icazə, radioaktiv maddələrin hasilatı, istehsalı, emalı, nəqli və həmin maddələrdən istifadə ilə əlaqədar işlərə dair icazə), aidiyyəti sahələr üzrə sahibkarlığın həyata keçirilməsi üçün lisenziya tələb edilir.

Cinayətin obyektiv cəhətinə daxil olan üçüncü əməlin ikinci tərkib hissəsi isə lisenziya verilməsinə baxmayaraq, sözügedən əməlin lisenziyalaşdırma şərtlərinin pozulması ilə törədilməsidir. Mahiyyət etibarilə lisenziyalaşdırma şərtlərinin pozulması dedikdə xüsusi icazə verilən zaman həmin icazə çərçivəsində müəyyən edilən tələblərdən kənara çıxma halları və ya ümumiyyətlə, şərtlərə əməl etməmə nəzərdə tutulur. Məsələn: fəaliyyət növü xüsusi icazədə göstərilmədikdə müvafiq fəaliyyətin icrası zamanı sanitariya-gigiyenik normalara, istehsal sahəsi üçün normativ standartlara riayət edilməmə, vergi qanunvericiliyinə uyğun olan digər şərtlərə (aksiz markasını yapışdırmama, kassa aparatından istifadə etməmə) əməl etməmə, xüsusi icazədə göstəriləndən artıq miqdarda və ya ölçüdə və ya həcmdə məhsul istehsal etmə, xidmətlər göstərmə və s. Bundan əlavə, lisenziya ləğv edildikdən sonra fəaliyyət davam etməsi yuxarıda qeyd edilən obyektiv cəhət ünsürünün mənasına uyğun deyil. Lisenziyanın ləğv edilməsi halları aşağıdakılardır:

- xüsusi icazənin sahibi tərəfindən müvafiq ərizə təqdim edildikdə;
- lisenziyanın müddəti bitdikdə;
- lisenziyanın (icazənin) sahibi olan hüquqi şəxs, xarici hüquqi şəxsin filialı, nümayəndəliyi ləğv edildikdə;
- xüsusi icazənin sahibi olan fiziki şəxsin fərdi sahibkar kimi fəaliyyətinə xitam verildikdə;
- məhkəmənin müvafiq qərarı olduqda;
- icazə üçün təqdim edilmiş sənədlərdə sonradan düzgün olmayan məlumatlar aşkar edildikdə;
- qanunla nəzərdə tutulan hallarda aidiyyəti orqana yazılı məlumat verilmədikdə və s [5].

Cinayət Məcəlləsinin 192-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin obyektiv cəhətini əhatə edən əməllərin axıncısı isə mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardan xüsusi icazə olma-

dan istifadə etməkdir. 23.12.2003-cü il tarixli, 565-IIQ sayılı Azərbaycan Respublikasının “Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında” Qanununa əsasən adıçəkilən əşyaların siyahısı göstərilir. Onlardan bir neçəsi aşağıdakı kimidir:

1. İonlaşdırıcı şüa mənbələri, o cümlədən radioaktiv maddələr, belə mənbələrin və maddələrin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq, təsərrüfat-məişət və tibbi əhəmiyyətli aparatlar istisna olmaqla, şüa verən aparatlar;

2. Kosmik-peyk rabitə vasitələri, xüsusi məxfi rabitə vasitələri və şifrləri, bu vasitələrin və şifrlərin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq;

3. Qiymətli daşların hasilatı, qızılın və digər qiymətli metalların, neftin, neft məhsullarının və təbii qazın hasilatı və emalı, neft və neft məhsulları tullantılarının emalı vasitələri;

4. Qanunla Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsi məhdudlaşdırılan narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsinə nəzarət edilən psixotrop maddələr, narkotik vasitə və psixotrop maddələrin istehsalında istifadə edilən və dövriyyəsinə nəzarət edilən avadanlıq;

5. Narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və ya zəhərli maddələr, həmin maddələri hazırlamaq və ya emal etmək üçün avadanlıq;

6. “Qida təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 13.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər və yem məhsulları istisna olmaqla, elmi tədqiqat, sınaq və sərgilərdə nümayiş məqsədləri üçün nəzərdə tutulan genetik modifikasiya olunmuş bitkilər, həmçinin müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materialları və s [6].

Cinayət əməlinin subyektiv tərkibinə nəzər salmaq vacibdir. Belə ki, sözügedən əməlin subyektiv cəhəti birbaşa və ya dolaylı qəsdlə müşahidə olunur. Təqsirkar qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduğunu anlayır, müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək bu halı uzunmüddət gizlətməyə və gizli formada fəaliyyət göstərməyə cəhd

edir, bunu bacardığı təqdirdə, dövlətə, cəmiyyətə və təşkilatlara xeyli miqdarda ziyan vurur və ya xud eyni miqdarda gəlir əldə edir, bunu arzu etməklə reallaşdırır və öz məqsədinə çatır.

Cinayətin subyektii isə 16 yaşına çatmış həyata keçirdiyi fəaliyyətlə əlaqədar dövlət qeydiyyatına alınmalı, lisenziya almalı və ya onun şərtlərinə riayət etməli olan şəxs nəzərdə tutulur. Həmçinin qanunverici tərəfindən stimullaşdırıcı norma da tətbiq edilmişdir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 192-ci maddəsinin qeyd hissəsinə əsasən 192.1-ci maddə də nəzərdə tutulmuş əməli ilk dəfə törətmiş şəxs cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödədikdə və ya əldə edilmiş gəliri bütövlükdə dövlət büdcəsinə köçürdükdə cinayət məsuliyyətindən azad olunur [7, s.30-31].

Cinayət əməlinin ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri isə külli miqdarda ziyan vurmada, külli miqdarda gəlir əldə etməklə törədilmədə və mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilmədə ehtiva olunur. Həmçinin təhlil edilən cinayətlə Cinayət Məcəlləsinin 213-cü maddəsi (vergi ödəməkdən yayınma) arasında bir sıra hallarda rəqabət müşahidə edilə bilər. Bu halda isə törədilən əməlin və ya əməllərin subyektiv cəhətinə nəzər yetirmək zəruridir. Əgər təqsirkarın vergidən yayınmaq məqsədilə qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin obyektiv cəhətinə daxil olan əməllərdən birinin və ya bir neçəsinin törədilməsi müəyyən edilərsə, əməl cinayətlərin məcmusu qaydasında Cinayət Məcəlləsinin 192-ci və 213-cü maddələri ilə tövsif edilməlidir. Bununla əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, təkcə 2015-ci ilin birinci rübü ərzində Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamentində vergi ödəməkdən yayınma və qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma faktları üzrə 346 cinayət işi başlanılmışdır. Həmin cinayət işlərindən 110-u vergi ödəməkdən yayınma və qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı səyyar vergi yoxlamalarının nəticələrinə dair materiallar üzrə, 225-i vergi borcunun ödənilməməsi, 11-i əmək müqaviləsi hüquqi qüvvəyə minmədən işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsinə cəlb edilmə, aksiz markası olmadan malların satışı və saxlanması ilə məşğul olma faktları üzrə operativ vergi nəzarəti tədbirlərinin nəticələrinə dair vergi orqanlarından daxil olmuş materiallar əsasında başlanıb [10].

Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin qanunsuz həyata keçirilməsi metodları olduqca təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, çağdaş elektro-texniki vasitələrdən, eləcə də sosial şəbəkələrdən və elektron mühasibatlıq sistemlərindən istifadə edilməklə qeyd edilən cinayətlərin törədilməsi və uzun müddət gizli qalması mümkündür. Bundan əlavə, regionlarda, xüsusilə ucqar ərazilərdə nəzarəti həyata keçirən səlahiyyətli subyektlərin pul vasitəsilə ələ alınması nəticəsində analoji cinayətlərin vaxtında üstünün açılması mümkün olmur. Halbuki, hazırda bu sahədə olan cinayətlərin

qarşısının alınması, elektron nəzarətin gücləndirilməsi və dövlət qulluqçularının maddi təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində silsilə tədbir və islahatlar həyata keçirilməkdədir. Həmçinin artıq sosial şəbəkə hesablarını idarə edən təchizatçı şirkətlərin səlahiyyətli nümayəndələri ilə danışıqlar aparılmaqla, sosial şəbəkə platformalarından istifadə edilməklə törədilən cinayətlərin və ya qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısının alınması və vaxtında məsuliyyətə cəlb edilməsi istiqamətində də müzakirələr aparılmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il. Hüquq yayın evi, Bakı, 2016. 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. 30 dekabr 1999-cu il. <https://e-qanun.az/framework/46947> ;
3. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 15 dekabr 1992-ci il. <https://e-qanun.az/framework/7920> ;
4. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. 29 dekabr 2015. <https://e-qanun.az/framework/46960> ;
5. "Lisenzialar və icazələr haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 15 mart 2016-cı il. https://e-qanun.az/framework/32626#_ednref44 ;
6. "Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 23 dekabr 2003-cü il. <https://e-qanun.az/framework/4791>
7. H.ü.f.d. prof. F.Y.Səməndərov. Azərbaycan Respublikası cinayət məəcəlləsinin kommentariyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018. s. 799.
8. https://taxes.gov.az/uploads/2017/PV_new/VODQ.pdf;
9. <https://baku.ws/incident/73460>;
10. <https://teleqraf.com/news/iqtisadiyyat/50276.html>.

Зия КАСИМЛИ

Магистрант второго курса Академии полиции,
майор полиции.

УГОЛОВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, ПОСЛЕДСТВИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основы, особенности незаконной предпринимательской деятельности и ее отличие от административной ответственности, а также общая ситуация с преступлениями в указанной сфере в современное время. В ходе исследования согласно классификации незаконной предпринимательской деятельности в теории установлен уголовный состав, установленный в уголовном законе, а также отношения, возникающие в связи с защитой интересов государства, физических и юридических лиц, связанных с незаконное осуществление предпринимательства получили теоретическую интерпретацию. Также анализируются составные элементы преступления незаконного предпринимательства с соответствующими законодательными актами и теоретическими подходами, а также показаны шаги,

предпринимаемые в направлении профилактики этого вида преступлений в современное время.

Ключевые слова: Конституция Азербайджанской Республики, преступность Азербайджанской Республики, предпринимательская деятельность, экономические отношения, специальный контроль, правовая охрана, уголовная ответственность.

Ziya QASIMLI

Second-year master's student of the Police Academy,
police major

CRIMINAL CHARACTERISTICS OF ILLEGAL BUSINESS ACTIVITY, CONSEQUENCES AND CURRENT TENDENCIES

SUMMARY

The article examines the basics, characteristics of illegal entrepreneurial activity and its difference from administrative liability, and the general situation of crimes in the mentioned field in modern times. During the research, according to the classification of illegal entrepreneurial activity in the theory, the criminal composition established in the criminal law, as well as the relations arising in connection with the protection of the interests of the state, individuals and legal entities related to the illegal implementation of entrepreneurship were theoretically interpreted. Also, the constituent elements of the crime of illegal entrepreneurship are analyzed with related legislative acts and theoretical approaches, and the steps taken in the direction of prevention of this type of crime in modern times are shown.

Key words: Constitution of the Republic of Azerbaijan, crime of the Republic of Azerbaijan, entrepreneurial activity, economic relations, special control, legal protection, criminal liability

UOT 343.14

DOI: <https://doi.org/10.62130/YJTG7075>**Musa MƏHƏRRƏMOV***Azərbaycan Respublikası DİN-in**Polis Akademiyasının**I kurs magistr dinləyicisi, polis kapitanı**e-mail: musa_308@mail.ru*

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ NƏTİCƏSİNDƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ MATERİALLARDAN CİNAYƏT PROSE- SİNDƏ SÜBUT KİMİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏR

XÜLASƏ

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallardan sübut kimi istifadə olunmasının hüquqi əsası Azərbaycan Respublikası CPM-nin 137-ci maddəsində və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 16-cı maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 137 və “ƏAF haqqında” Qanunun 16.1-ci maddəsinin dispozisiyalarında qeyd olunmuşdur ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun əldə olunduqda, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə və yoxlanıldıqda cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər.

Açar sözlər: Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri, sübutlar, cinayət prosesi, istintaq hərəkətləri, qərar

Giriş

Etiraf etməliyik ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların təqdim edilmə qaydaları, habelə onların yoxlanması qaydaları barədə heç bir göstəriş yoxdur. Bu isə təcrübədə bir sıra çətinliklər doğurur. Belə ki, bəzi hallarda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar ibtidai istintaqa raportla, bəzi hallarda isə məktubla təqdim edilir. Həmin raport və ya məktubda isə yalnız əməliyyat-axtarış tədbirinin nəticəsi əks olunur ki, bu hal da onların ibtidai istintaq tərəfindən cinayət prosesində sübut kimi istifadə olunmasını çətinləşdirir.

Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim edilməsinin tənzimlənməsi üçün, ilk növbədə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əl-

də edilmiş materiallara, yəni əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri kateqoriyasına anlayış verilməlidir.[6, s.198]

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyasının müəlliflərinin təklif etdiyi anlayışa əsasən əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri dedikdə hazırlanan və ya törədilən cinayətlərin qarşısının alınması, törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi, məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması, naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş qayda əldə etdiyi faktiki məlumatlar başa düşülür [3, s.393].

Nəzərə almaq lazımdır ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti gedişində yalnız faktiki məlumatlar deyil, əşyalar, sənədlər və ya digər informasiya daşıyıcıları da əldə oluna bilər. Buna görə də qeyd olunan anlayış əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin anlayışını tam olaraq əhatə etməyəcəkdir. Bununla bağlı digər mənbələrdə göstərilmişdir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinə təkcə faktiki məlumatları deyil, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əldə edilmiş maddi əşyalar, sənədlər, həmçinin texniki vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədar əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrini əks elətdirən maddi məlumat daşıyıcılarını aid etmək lazımdır [7, s54].

Ədəbiyyatlarda demək olar ki, əksər müəlliflər əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim olunmasının ən optimal üsulu kimi müvafiq qərarın qəbul edilməsini əsaslandırırırlar. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında prosessual qərarların tərtib olunmasına dair qanunda göstərilən ümumi qaydaları rəhbər tutaraq hesab etmək olar ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin təhqiqatçıya, müstəntiqə, prokurora və ya məhkəməyə təqdim edilməsi haqqında qərarda sənədin adı, onun çıxarıldığı yer və vaxt, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın rəhbərinin rütbəsi və vəzifəsi, hansı əməliyyat-axtarış tədbirinin və hansı məqsədlə keçirildiyini, həmin tədbir nəticəsində hansı materialların əldə edilməsi, əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi üçün məhkəmə qərarının olması, qərarın çıxarılmasının əsası haqqında məlumatlar öz əksini tapmalı, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunun 10-cu, 11-ci, 13-cü və 14-cü maddələrinə istinad olunmalıdır. Qərarda göstərilən sənədlərin siyahısı da əks olunmalıdır.

Yalnız bir halda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin raport formasında cinayət təqibi orqanlarına təqdim edilə bilməsi göstərilir. Belə ki, hazırlanan cinayətlər və ya törədilmiş, lakin cinayət təqibi orqanına məlum olmayan cinayətlər barədə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri cinayət işinin başlanması üçün səbəb kimi çıxış edə biləcək kifayət qədər məlumat əldə edərlərsə, onlar bu məlumatları raport formasında cinayət təqibi orqanlarına təqdim etməlidirlər [8, s.57, 9 s.33-34].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin təqdim edilmə qaydaları haqqında bu fikirləri tam hesab etmək çətindir. Belə ki, ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin əldə edilmə mənbələrini heç də hər zaman açıqlamaq mümkün olmur. Belə vəziyyətdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin təqdim edilməsi haqqında qərarda həmin halların necə əks olunması məsələsi açıqlanmamışdır. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra hallarda əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gizli qüvvə və və vasitələrindən istinaq üçün əhəmiyyət kəsb edə biləcək məlumatlar əldə edilir ki, həmin məlumatların yoxlanması üçün birbaşa olaraq cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim edilməsi zərurəti meydana gəlir. Bu halda isə həmin məlumatı raportla cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim etmək kifayət edir. Lakin hər bir halda hesab edirik ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim olunmasının ən əlverişli üsulu müvafiq qərarın qəbul olunmasıdır.

Təcrübə göstərir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri, bir qayda olaraq, ibtidai istintaq zamanı sübut etmədə istifadə edilməsi üçün təqdim olunur. Cinayətlərin açılması və onların istintaqının uğurla aparılması, işin həlli üçün zəruri olan sübutların toplanması əməliyyat məlumatlarının daha erkən mərhələdə əldə olunaraq istifadə edilməsini tələb edir. Bundan əlavə, təhqiqat və ibtidai istintaq mərhələsində göstərilən məlumatların əldə edilməsinin qanuniliyinin və onların mənbəyinin yoxlanılması üçün daha geniş imkanlar vardır. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin məhkəməyə təqdim etmə zərurəti yarandığı hallarda bu, ümumi qaydalar üzrə həyata keçirilməlidir. Bu zaman məhkəmə tərəfindən əməliyyat-axtarış məlumatları əsasında müəyyən edilmiş sübutların mötəbərliyi və mümkünlüyü yoxlanılmalıdır.

Sübut kimi istifadə edilməzdən əvvəl əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin yoxlanılması olmalıdır Azərbaycan Respublikası CPM-nin 137-ci maddəsinin, həm də 144-cü maddəsinin tələblərindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 137-ci maddəsinə əsasən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş ma-

teriallar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun yoxlanıldıqda cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər. Həmçinin Azərbaycan Respublikası CPM-nin 144-cü maddəsinə əsasən, cinayət təqibi üzrə toplanmış sübutlar tam, hərtərəfli və obyektiv yoxlanılmalıdır. Yoxlama zamanı cinayət təqibi üzrə toplanmış sübutlar təhlil olunur və bir-biri ilə müqayisə edilir, yeni sübutlar toplanır, əldə olunmuş sübutların mənbəyinin mötəbərliyi müəyyənləşdirilir.

Bir çox hallarda əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri istintaq hərəkətləri vasitəsi ilə yoxlanılır. Belə ki, cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim edilmiş əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsinin növündən asılı olaraq onun yoxlanmasının da prosessual vasitələri seçilmiş olur.

Bundan başqa, cinayət təqibi orqanları tərəfindən bir sıra digər xüsusiyyətlər də yoxlanılmalıdır. Belə ki, əməliyyat-axtarış materiallarının yoxlanılması ilk növbədə onların “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun əldə olunmasının qanuniliyinin dəqiq yoxlanmasını nəzərdə tutur. Əgər təqdim edilən məlumatların əsaslandığı əməliyyat-axtarış tədbirlərinin qanun pozuntusu ilə həyata keçirildiyi meydana çıxarsa, onlar sübutetmədə istifadə oluna bilməz.

Bundan başqa, əməliyyat-axtarış materialları yoxlanarkən onların insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulub-pozulmaması ilə əldə edilib-edilməməsi aydınlaşdırılmalıdır. Belə ki, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar “ƏAF” haqqında qanunda nəzərdə tutulmayan məqsədləri güdmək və ya vəzifələri yerinə yetirmək, hər hansı şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatının toxunulmazlığına, o, cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirinə, habelə onun şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymaq qadağandır.

Sübutetmədə istifadə olunan əməliyyat məlumatlarından danışarkən bəzi müəlliflər göstərir ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri sübutların toplanmasının müstəqil üsuludur, deməli, onların nəticələri müstəqil sübut mənbələri kimi çıxış edə bilər [10 s. 164-172].

Lakin qanunvericilik əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrindən cinayət işi üzrə sübut qismində birbaşa istifadə olunması imkanını istisna edir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrindən cinayət işləri üzrə sübutetmədə istifadə edilməsinin tənziimi əməliyyat-axtarış və cinayət-prosessual fəaliyyətin sərhədlərinin dəqiq müəyyən edilməsinə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin sübutlarla eyniləşdirilməsinin yolverilməzliyinə, cinayət prosesi iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafələrinə əməl edilməsinə, sübutların məzmun və forması, onlardan sübutetmədə istifadə olunması ilə əlaqədar qanunvericiliyin tələblərinə əsaslanmalıdır.

Sübutlar və əməliyyat məlumatları arasında fərq ondan ibarətdir ki, onlar müxtəlif növ fəaliyyət nəticəsində formalaşır. Bu fəaliyyətin hər biri əldə edilmiş məlumatların məzmunu və formasına, fəaliyyət prinsip və metodlarına, vətəndaşların hüquq və qanuni mənafələrinə əməl olunmasının təmini sistemə, əldə edilmiş məlumatların keyfiyyətinə dair hüquqi tələblərə cavab verməlidir. Nəticədə əldə edilmiş məlumatlar-əməliyyat məlumatları və cinayət-prosessual sübutlar müvafiq fəaliyyət növündə istifadə üçün təyin edilir.

İstənilən növ qeyri-prosessual məlumat mümkün əlamətinə malik olmur. Bu ilk növbədə onun heç bir konkret formaya malik olmayan əldə edilməsi üsulu ilə izah edilir ki, nəticədə əldə edilmiş məlumatlar prosessual yolla əldə edilmiş məlumatlardan fərqli olaraq həmişə az etibarlı olurlar. Məhz cinayət-prosessual sübutların əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrindən prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, prosessual forma insan hüquqlarının və həqiqətin əldə olunmasının təminatçısı kimi çıxış edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yoxlama prosesindən sonra əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələri sübut kimi istifadə olunması üçün həm də qiymətləndirilmiş olmalıdır. Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü və mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrini birbaşa olaraq sübut kimi qəbul etmək məqsədəmüvafiq olmadığından, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materialların birbaşa

olaraq Azərbaycan Respublikasının CPM-in sübutların yoxlanması və qiymətləndirilməsi barədə olan 144 və 145-ci maddələrinə əsasən yoxlanılması və qiymətləndirilməsini doğru hesab etmək olmaz. Ona görə ki, qeyd olunan maddələr məhz sübutların yoxlanması və qiymətləndirilməsi adlanır. Sübutların növləri isə konkret olaraq Azərbaycan Respublikası CPM-nin 124.2-ci maddəsində göstərilmişdir. Belə ki, cinayət prosesində aşağıdakılar sübut kimi qəbul oluna bilər:

-Şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxsin və şahidlərin ifadələri;

-Ekspertin rəyi;

-Maddi sübutlar;

-İstintaq və məhkəmə hərəkətinin protokolları;

-Digər sənədlər.

Buna görə də əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri onların növündən asılı olaraq, ilk növbədə, müvafiq istintaq hərəkətləri ilə yoxlanılmalıdır. Məsələn: əgər əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticəsi konkret sənəddən yaxud əşyadan ibarətdirsə, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın ilk işi sənədə yaxud əşyaya baxış keçirmək olması və müvafiq baxış protokolu tərtib olunmalıdır. Həmçinin zərurət yaranarsa, əşya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı ilə maddi sübut kimi tanınmalıdır. Yaxud sənəd və ya əşya xüsusi biliklərin tətbiqi ilə öyrənilməli olarsa, ekspertiza istintaq hərəkətinin də təyin edilməsi və həyata

keçirilməsi mümkündür. Təqdim edilmiş nəticələr informasiyanın maddi daşıyıcılarında əks olunduğu hallarda da cinayət prosesini həyata keçirən orqan ilk növbədə onlara baxış keçirməlidir. Qeyd olunan istintaq hərəkətləri ilə artıq əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri cinayət-prosessual qanunvericiliyin 124.2-ci maddəsində olan sübut siyahısına daxil ediləcəkdir və bundan sonra cinayət prosesual qanunvericiliyin 144 və 145-ci maddələrinə əsasən onların yoxlanması və qiymətləndirilməsi həyata keçirilə bilər.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, araşdırılan məsələnin tənziyi üçün Azərbaycan Respublikası CPM-nə “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti gedişində əldə edilmiş materialların cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim edilməsi və yoxlanılması qaydası” adlı 137-2-ci maddə əlavə edilməli və dispozisiyası aşağıdakı kimi verilməlidir:

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əldə edilmiş materiallar əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın rəhbərinin qərarı əsasında cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim olunur və həmin materialların növündən asılı olaraq cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən müvafiq istintaq hərəkətləri ilə yoxlanılır. Sübut kimi qəbul edildikdən sonra bu Məcəllənin 144 və 145-ci maddələrinin müddəalarına əsasən sübutların yoxlanması və qiymətləndirilməsi prosesi həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının 12.11.1995-ci il tarixli Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının 14.07.2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 01.09.2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası/ C.H.Mövsumov, B.C.Kərimov və Ə.H.Hüseynovun redaktəsi ilə Bakı, Digesta 2018
4. Zeynalov O.Ə. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əldə edilmiş materiallardan sübut kimi istifadə edilməsi problemləri. H.ü.f.d dissertasiyası Bakı 2017
5. Hüseynova K.E. “İbtidai istintaqda sübutların mümkünlüyü” H.e.n dissertasiyası Bakı 2005
6. Козусев.А.Ф. Мазейн В.Т О некоторых проблемах представления результатов оперативно-розыскной деятельности для использования в уголовном судопроизводстве// Следственная практика 2003
7. Халиков А.Н Представления результатов оперативно-розыскной деятельности органов предварительного расследования (по положению инструкции от 17.04.2007)
8. Горянов Ю.И Новый порядок представления результатов оперативно-розыскной деятельности // Уголовный процесс 2014.

9. Зуев С. Новая инструкция о порядке представления оперативно-розыскной деятельности// Законность 2014

10. Бедняков Д.И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений

Муса МАГЕРРАМОВ

Полицейская Академия МВД Азербайджанской Республики

Степень магистра

**ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ МАТЕРИАЛОВ,
ПОЛУЧЕННЫХ В РЕЗУЛЬТАТЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
В КАЧЕСТВЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ**

РЕЗЮМЕ

Проблемы, возникающие при использовании материалов, полученных в результате оперативно-розыскной деятельности. При осуществлении оперативно-розыскной деятельности материалы которые предоставляются органу осуществляющую Уголовно-процессуальную деятельность не предусматривается порядок и проверку надлежащих документов тем самым вызывая на практике проблемы. Для решения данной проблемы должны быть внесены новые дополнения в Уголовно-процессуальный кодекс АР.

Ключевые слова: Результаты оперативно-розыскной деятельности, доказательство, уголовный процесс, следственные действия, постановление

Musa MAHARRAMOV

Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan

Master's degree

**PROBLEMS ARISING WHEN USING MATERIALS OBTAINED AS A RESULT
OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY AS EVIDENCE
IN CRIMINAL PROCESSES**

SUMMARY

Problems arising during the use of materials obtained as a result of investigative activities as evidence in criminal proceedings. Summarizing, because the procedure for submitting and checking the materials obtained as a result of operational-search activities to the body conducting criminal proceedings is not reflected in the law, problems arise in practice. For the regulation of the issue, the adoption of a new norm called "Procedure for submission and verification of the materials obtained during the operation-search activity to the body carrying out the criminal process" was considered appropriate for the purpose.

Key words: Results of operational search activity, evidence, criminal process, investigative actions, decision

UOT 343.2/7

DOI: <https://doi.org/10.62130/GJUR8842>**Ələkbər ƏSGƏROV**

Azərbaycan Respublikası DİN-in

Polis Akademiyasının

II kurs magistr dinləyicisi, polis mayoru

e-mail: asgerov.88@inbox.ru

İBTİDAI İSTİNTAQI HƏYATA KEÇİRƏN ŞƏXSİN HƏYATINA QƏSD ETMƏ, HƏDƏLƏMƏ VƏ YA ZOR TƏTBİQ ETMƏ CİNAYƏTLƏRİNİN TƏRKİBİNİN OBYEKTİV VƏ SUBYEKTİV ƏLAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində cinayət tərkibi institutu hər hansı bir cinayət əməlinin hüquqi təhlili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cinayət tərkibi ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi səciyyələndirən və cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş əlamətlərin məcmusu hesab olunur. Əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan normanın tərkib əlamətlərini və xüsusiyyətlərini bilmədən onun tövsifini aparmaq mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən «Yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyətini yaradır».

Açar sözlər: ibtidai istintaq, hakim, prokuror, müstəntiq, obyektiv əlamət, subyektiv əlamət

Giriş

Cinayət anlayışı cinayət əməlini səciyyələndirən əlamətləri, o cümlədən, onun ictimai təhlükəliliyini, hüquqaziddliliyini, təqsirli olaraq törədilməsini və mahiyyətinə görə cəzalandırılmalı olmasını özündə birləşdirirsə, cinayət tərkibi anlayışı cinayətin sistem elementlərini, onun obyektini, obyektiv cəhətini, subyektini və subyektiv cəhətini səciyyələndirir. Əgər cinayət anlayışı öz maddi əlamətlərinə görə kriminal əməlin mahiyyətini təşkil edən ictimai təhlükəliliyi, cinayətin qadağan olunması və cəzalandırılmalı olması kimi elementləri əhatə edərək onun normativ əlamətlərini və hüquqi əhəmiyyətini ifadə edərsə, cinayət tərkibi isə əməlin hüquqi strukturu, o cümlədən konkret tərkibdə əməlin ictimai təhlükəlilik, hüquqaziddlilik və təqsirlilik kimi əlamətlərini əhatə edir. Bu isə Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin normalarının dispozisiyalarında törədilən əməllərin əlamətlərini, onların nəticələrini, təqsirin formalarını, cinayətin motivini və məqsədini konkret olaraq ifadə edir [10, 9].

Cinayət tərkibinin əlamətləri dedikdə qanunla cinayət hesab edilən əmələ xas olan, cinayətin ictimai təhlükəliliyini müəyyən edən və bu növ cinayəti digərindən fərqləndirməyə imkan verən, fərdi xüsusiyyətləri səciyyələndirən elementlərin məcmusu başa düşülür [10, 19]. Cinayət tərkibini təşkil edən əlamətlər bir-birindən müxtəlif əsaslara görə fərqləndirilir. Bu da onları növlərini ayırd etməyə imkan verir. Əks etdirdikləri ictimai təhlükəli əməlin mahiyyətindən asılı olaraq cinayət tərkibinin əlamətləri – obyektiv əlamətlər və subyektiv əlamətlər kimi iki növə ayrılır. Mahiyyət etibarilə cinayət tərkibinin obyektiv və subyektiv

əlamətləri cinayət tərkibinin elementlərini səciyyələndirir. Bu elementlər cinayəti hər hansı bir tərəfdən səciyyələndirən həmcins əlamətlər qrupunu əhatə edir. Buna görə də tədqiqatçılar cinayət tərkibində dörd elementi fərqləndirmək bölgüsünü qəbul edirlər. Belə ki, cinayət tərkibinin obyektiv əlamətləri cinayətin obyektini və obyektiv cəhətini, subyektiv əlamətləri isə cinayətin subyektini və subyektiv cəhətini özündə birləşdirir [10, 21].

Cinayətin tərkibinin obyektiv əlamətləri.

Cinayətin obyektinə cəza təhdidi altında kriminal qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlərdir. Əməlin tövsifi üçün cinayətin xarakterinin və təhlükəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Cinayət hüquq elmi cinayətin obyektinin üç növünü: ümumi obyekt, xüsusi obyekt, bilavasitə obyekt və eləcə də cinayətin predmetini fərqləndirir. Cinayət əməli nəticəsində cinayətin obyektini, cinayət qanunvericiliyi ilə qorunan ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlər ziyan çəkir [8, 127]. Sadalanan obyektlər içərisində bilavasitə obyektini xarakterizə edən əlamət cinayət tərkibinə həmişə daxil edilir və tərkib elementi kimi əsas götürülür. Buna görə də məsuliyyətin həllində hökmən əməldən ziyan çəkən obyekt diqqətlə aydınlaşdırılır [7, 118]. İ.Ağayev cinayətin obyektinin cinayət əməlinin qəsd etdiyi və nəticədə zərər vurduğu və ya belə zərərin vurulmasına real təhlükənin yaranacağı, cinayət hüququ ilə qorunan sosial əhəmiyyətli dəyərlər, maraqlar və sərvətlər olduğunu qeyd edir [10, 22]. İ.Y.Kazaçenko göstərir ki, cinayət qanunu ilə qorunan ayrı-ayrı maddi və qeydi-maddi dəyərlər, cinayət təsirinə məruz qalan və nəticədə ziyan çəkən yaxud ziyan çəkmək təhlükəsi altında qalan nə varsa, hamısı cinayətin obyektinə hesab edilir [11, 137].

Cinayətin obyektinin düzgün müəyyən edilməsi baş vermiş ictimai təhlükəli əməlin sosial-siyasi və hüquqi mahiyyətinin müəyyən edilməsində, əməlin dəqiq tövsif edilməsində, ictimai təhlükəli cinayətlərin aşkar edilməsində və cinayətin bir növünün onun başqa növündən fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır. Cinayətin obyektinə əməlin kriminallaşdırılması və ya dekriminalaşdırılmasının həllində mühüm rol oynayır.

Cinayətin obyektinə əməlin tövsifi üçün, onun qrup mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün, cinayət qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi üçün, kriminal əməlin digər hüquq normalarından fərqləndirilməsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, hədələmə və ya zor tətbiq etmə cinayət əməlləri müərkəb cinayət tərkibi olması ilə səciyyələnir. Belə ki, burada ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın həyata keçirilməsini və qərarların icrasını təmin edən ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlər ilə yanaşı, eyni zamanda bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin və ya onun yaxın qohumlarının həyatına, sağlamlığına, qəsd edilir. İki obyektə qəsd etdiyinə görə CM-in 287 və 288-ci maddələri müərkəb cinayət tərkibi sayılır. Burada əsas obyekt ədalət mühakiməsini və ibtidai istintaqı həyata keçirən orqanın normal fəaliyyəti, əlavə obyekt isə hakimin, prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun, eləcə də onların yaxın qohumlarının həyat və sağlamlığı hesab olunur.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində cinayət obyektinin təsnifatına dair fikirlər müxtəlifdir. Professor F.Y.Səməndərova görə cinayətin obyektinin iki əsasa görə təsnifatı aparılır. Cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərin ümumilik dərəcəsinə görə və cinayətlərin tövsifi üçün obyektinə kəsb etdiyi əhəmiyyətə görə təsnifatın aparılması uğurlu hesab edilir. Bunlardan birinci təsnifat şaquli istiqamət, ikinci təsnifat isə üfüqi istiqamət kimi xarakterizə edilir. Şaquli istiqamətdə aparılan təsnifata görə ümumi obyekt, cins obyekt, növ obyekt və bilavasitə obyekt fərqləndirilir. Ümumi obyekt cinayət hüquq normaları ilə cinayətkar qəsdlərdən qorunan bütün sosial əhəmiyyətli dəyərlərin, maraqların və sərvətlərin məcmusunu əhatə edir. Bu da cinayətin maddi tərifinin verilməsinə imkan yaradır. Cinayətin obyektlərinə görə təsnifatında ikinci yerdə cinayətin cins obyektinə olmaqla öz sosial-siyasi və iqtisadi mahiyyətinə görə bircinsli ictimai münasibətlər olub, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli cinayət hüquq normalarının kompleksi ilə qorunmalı olan sosial əhəmiyyətli dəyərlər, maraqlar və sərvətlər qrupunu əhatə edir [7, 152-153].

CM-in Xüsusi hissəsinin bölmələri və CM-in 2.1-ci maddəsində cins obyektinə daxil olan ictimai münasibətlərin dairəsi konkretləşdirilir. Cinayətin növ obyektini cins obyekt daxilində ictimai münasibətlərin elə məcmusu hesab olunur ki, burada bu tip münasibətlərlə sıx bağlı olan sosial əhəmiyyətli dəyərlər, maraqlar və sərvətlər qrupu müdafiə altına alınır. Azərbaycan Respublikası CM-in ayrı-ayrı fəsiləri bu təsnifata müvafiq olaraq formalaşdırılmışdır. Cinayət əməlinin qəsd etdiyi və cinayət hüquq norması ilə müdafiə altına alınan və növ obyektinin hissəsi olan konkret ictimai münasibətlər, dəyərlər, maraqlar və sərvətlər cinayətin bilavasitə obyektini təşkil edir. Bu təsnifat baxımından təhlil edildikdə ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə cinayətlərinin əsas obyektini ədalət mühakiməsini və ya ibtidai araşdırmanı həyata keçirən orqanın normal fəaliyyəti, əlavə obyektini isə ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin və ya onların yaxın qohumlarının həyatı və sağlamlığı hesab olunur.

CM-in 287 və 288-ci maddələrinin «Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər»ə həsr edilmiş on birinci bölmənin «ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər»ə görə məsuliyyət nəzərdə tutan otuz ikinci fəslində müstəqil tərkib kimi verildiyindən ədalət mühakiməsinin və ibtidai istintaqın normal fəaliyyəti və bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin həyatı və sağlamlığı cinayətlərin bilavasitə obyektini təşkil edir.

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, həmçinin ədalət mühakiməsinin və ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hədələmə və ya zor tətbiq etmə cinayətindən bilavasitə iki növ ictimai münasibət (ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın normal fəaliyyəti və bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin və ya onların yaxın qohumlarının həyatı, həmçinin sağlamlığı) ziyan çəkdiyindən, o, vahid mürəkkəb cinayətlərin bir növü olan iki obyektli cinayət sayılır. Əlavə obyektin zəruri və fakültativ növləri fərqləndirilir. Hesab edirik ki, CM-in 287-ci maddəsində ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatı, CM-in 288-ci maddəsində isə həm-

çinin sağlamlığı və əmlakı əlavə obyekt olsa da, fakültativ əlavə obyekt deyil, zəruri əlavə obyektidir. Çünki o qeyd olunan maddənin zəruri əlaməti qismində nəzərdə tutulduğundan həmin cinayətin bilavasitə obyektini kimi onun tövsifində iştirak edir.

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, onları hədələmə və ya zor tətbiq etmə əməllərinin bilavasitə obyektini qismində eyni vaxtda həm ədalət mühakiməsinin mənafeleəri, həm də şəxsiyyətin mənafeleəri – həyat və sağlamlığı çıxış edir. Bu cinayət tərkibində insan həyatı tədqiq edilən əməlin əlavə obyektini hesab olunur. Bu cinayət tərkibi obyektiv cəhətinin konstruksiyasına görə kəşik tərkibli hesab olunur. Cinayət ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin və ya onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd olunduğu və ya öldürməklə, sağlamlıqlarına zərər vurmaqla, əmlakını məhv etməklə və ya zədələməklə hədələmənin onları çatdırıldığı andan başa çatmış hesab edilir. Eyni zamanda ölüm faktının mövcudluğu CM-in 120.2.3-cü maddəsi ilə əlavə tövsif tələb etmir, çünki bu cinayət ağırlaşdırıcı hallarda adam öldürmənin xüsusi tərkibi hesab edilir. Hədələmə, adam öldürməyə cəhd və həyatdan məhrum etmənin özü zərərçəkmişlərin qanuni fəaliyyəti ilə bağlı olaraq törədilmiş olmalıdır. Adam öldürməyə səbəb bu şəxslərin qanunsuz fəaliyyəti olmuşdursa, əməl həyat əleyhinə edilən cinayət kimi tövsif edilməlidir. Həmçinin hədələmə işin və ya müvafiq materialın məhkəmədə baxılması ilə əlaqədar olmalıdır. Hədələmə şəxsi motivlə bağlı olub işin və ya müvafiq materialın məhkəmədə baxılması ilə əlaqədar olmadıqda əməl CM-in 134-cü maddəsinə tövsif ediləcəkdir [6, 832-835].

Azərbaycan Respublikası CM-in 287-ci maddəsində ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxslərin siyahısında - hakim, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı, müdafiəçi, ekspert, icra məmuru, onların yaxın qohumları nəzərdə tutulduğu halda, «Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunun 4-cü maddəsində göstərilmişdir: «Dövlət tərəfindən müdafiə olunan şəxslər aşağıdakılardır: 1. bütün

məhkəmə hakimləri; 2. prokurorlar; 3. müstəntiqlər; 4. təhqiqat aparan şəxslər; 5. əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər; 6. ictimai qaydanın mühafizəsini və milli təhlükəsizliyi təmin edən, gömrük işini həyata keçirən, habelə cinayət işləri üzrə məhkəmə hökmlərini, qərarlarını və qəraradlarını, istintaq orqanlarının və prokurorların qərarlarını icra edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının əməkdaşları və 7. onların yaxın qohumları» [4]. Göründüyü kimi, bu siyahı ilə Azərbaycan Respublikası CM-in 287-ci maddəsində göstərilən ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxslərin siyahısında müəyyən fərqli cəhətlər olsa da, lakin bu sonuncu siyahıda göstərilən şəxslərin: hakimlərin, prokurorların, müstəntiqlərin, təhqiqatçıların, müdafiəçilərin, ekspertlərin, icra məmurlarının və onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etmə şərh edilən maddənin tərkibini yarada bilər. Həmin şəxslərin vəzifələri, funksiyaları və statusu müvafiq qanunvericiliklə tənzim edilir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 7.0.13-cü maddəsində hakim dedikdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada həmin vəzifəyə təyin edilmiş şəxslər: məhkəmənin sədri, onun müavini, kollegiya sədri və ya birinci, apellyasiya, yaxud kassasiya instansiyası məhkəməsinin hakimi və ya sədri başa düşülür [3, 41].

Prokuror dedikdə öz səlahiyyətləri daxilində Cinayət-Prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya məhkəmədə dövlət ittihamçısı qismində ictimai yaxud ictimai-xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxs nəzərdə tutulur [3, 42].

Müstəntiq dedikdə öz səlahiyyətləri daxilində Cinayət-Prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparan şəxs başa düşülür [3, 42].

Təhqiqatçı - öz səlahiyyətləri daxilində Cinayət-Prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət təqibi üzrə təhqiqat aparan şəxsdir [3, 42].

Müdafiəçi dedikdə Cinayət-Prosessual Məcəllənin 92-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquqi

yardım göstərmək üçün işdə iştirak edən (və ya etmiş) və öz prosessual vəzifələrini həyata keçirən şəxs nəzərdə tutulur [3, 124].

Hakimin, prokurorun, müstəntiqin və təhqiqatçının hüquqi vəziyyəti, prosessual səlahiyyətləri, vəzifə və funksiyaları Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası İnzibati-Prosessual Məcəlləsi, «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» 28 dekabr 1999-cu il tarixli, «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli, «Prokurorluq haqqında» 7 dekabr 1999-cu il tarixli, «Konstitusiyaya məhkəməsi haqqında» 23 dekabr 2003-cü il tarixli, «Polis haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli, «Milli təhlükəsizlik haqqında» 6 avqust 2004-cü il tarixli Qanunlarla və digər normativ-hüquqi aktlarla, habelə sonradan onlara edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə müəyyən edilmişdir. Qeyd edilməsi zəruridir ki, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əsaslarda və hallarda sadalanan şəxslərin funksiyalarını, vəzifələrini və səlahiyyətlərini xüsusi statusla həyata keçirən şəxslərin də ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirməsi ilə əlaqədar olaraq həyatlarına eyni motivlərlə qəsd edilməsi, hədələnməsi və ya zor tətbiq edilməsi də, CM-in 287-ci və ya 288-ci maddəsində nəzərdə tutulan tərkibi yarada bilər. Bundan başqa, ibtidai istintaq və təhqiqat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə məşğul olan digər qurumların - Vergilər Nazirliyinin, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin, Sərhəd Xidmətinin və Gömrük Komitəsinin müstəntiq və təhqiqatçıların ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan qanuni fəaliyyətlərinə mane olma və belə fəaliyyətlə əlaqədar olaraq qisas almaq məqsədilə onların həyatına qəsd etmə, hədələmə və ya zor tətbiq etmə də Azərbaycan Respublikası CM-in 287-ci və ya 288-ci maddəsində nəzərdə tutulan tərkibi yaradacaqdır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 97.1-ci maddəsinə uyğun olaraq ekspert elm, texnika, incəsənət və digər peşə sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə etməklə rəy verməyə qadir olan, cinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, öz razılığı əsasında materialların tədqiqinin aparılması üçün cina-

yət prosesini həyata keçirən orqan və ya onun tələbi ilə ekspert müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən təyin edilmiş şəxslər hesab olunurlar [3, 141]. Azərbaycan Respublikasının «Dövlət məhkəmə ekspertizası haqqında» 18 noyabr 1999-cu il Qanunu, Cinayət-Prosessual, Mülki-Prosessual və İnzibati-Prosessual Məcəllələr də ekspert fəaliyyəti ilə əlaqədar olan ictimai münasibətləri tənzim edir, onların hüquqlarını, vəzifələrini və məsuliyyətini müəyyən edir [5].

Cinayət prosesində iştirak etmək hüququna malik olan digər şəxslərə icra məmurları aid edilir. Ali hüquq təhsili olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları icra məmurları ola bilərlər. Azərbaycan Respublikasının 16 iyul 2010-cu il tarixli Qanununa əsasən icra məmurları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Apellyasiya məhkəmələrinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin, ağır cinayətlər məhkəmələrinin, inzibati-iqtisadi məhkəmələrin, hərbi məhkəmələrin, rayon (şəhər) məhkəmələrinin müəyyən olunmuş fəaliyyət qaydasını təmin edir, habelə məhkəmələrin mülki, iqtisadi mübahisələrə dair və inzibati xətlər haqqında işlər üzrə qərarlarının, cinayət işləri üzrə azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların və qanunvericiliklə icrası icra məmurlarına həvalə edilmiş digər orqanların aktlarının icrasını həyata keçirirlər.

Məlumdur ki, yuxarıda adları çəkilən və öz səlahiyyətlərinə görə statusu qanunla dəqiq müəyyən edilən vəzifəli şəxslər ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi üzrə spesifik fəaliyyət həyata keçirirlər. Təhlil edilən cinayət əməli yalnız hakimlərin və prosesual fəaliyyətin digər iştirakçılarının deyil, həm də onların yaxın qohumlarının həyatını təhlükə qarşısında qoyur, bir sıra hallarda hətta onlar həyatdan məhrum edirlər.

«Məhkəmələr və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə görə yaxın qohumlar valideynlər, uşaqlar, övladlığa götürülənlər, doğma qardaş və bacılar, nənələr, nəvələr, habelə ər-arvad başa düşülür [4].

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 7.0.32-ci maddəsinə uyğun olaraq yaxın qohumlar dedikdə bacılar, nənələr, valideynlər, övladlığa götürülənlər, doğma və ögey qardaşlar və bacılar, ər-arvad, uşaqlar övladlığa götürənlər, nəvələr başa düşülülər [3, 43].

Cinayətin obyektiv cəhəti müəyyən zamanda və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən, mövcud ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli qəsdin zahiri cəhəti, ifadə forması olmaqla, müəyyən obyektə qəsd edən hərəkət və ya hərəkətsizliyi, ictimai təhlükəli nəticəni, hərəkətlə nəticə arasında səbəbli əlaqəni, əməlin törədildiyi üsulu, əməlin törədildiyi zaman və məkani, əməlin törədildiyi şəraiti, əməlin törədilməsində istifadə edilən alət və vasitələr kimi elementləri əhatə edir [7, 148-149].

Cinayətin obyektiv cəhətinin məzmunu cinayət qanununun dispozisiyasında təsvir edilir və ayrı-ayrı cinayətlər bir-birlərindən daha çox obyektiv cəhətlərinə görə fərqlənir. Cinayətin obyektiv cəhəti cinayətin obyektini kimi qəbul edilən və qanunla qorunan maraqlara, sərvətlərə, dəyərlərə qarşı edilən konkret ictimai təhlükəli qəsdə səciyyəyləndirən, faktiki əlamət və halların məcmusunu əhatə edir. Başqa sözlə, cinayətin obyektiv cəhəti ictimai təhlükəli əməllə (hərəkət və ya hərəkətsizliklə) səciyyəylənən müəyyən bir üsulla, konkret vasitələrdən və alətlərdən istifadə etməklə, konkret məkanda, zamanda və şəraitdə törədilmiş ictimai təhlükəli əməllə səbəbli əlaqədə olan ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsinə gətirib çıxarmış cinayətin zahiri tərəfi, təzahür formasıdır. Cinayətin obyektiv cəhətinin zəruri əlaməti olan səbəbli əlaqə subyektin cinayət əməli və bu əməldən doğan ictimai təhlükəli nəticələr arasında elə bir qanunauyğun əlaqədir ki, bu əlaqədə əməl göstərilən nəticədən əvvəl gəlir və nəticənin baş verməsi üçün zəruri şərt kimi çıxış edir, onun baş verməsinin real imkanını və zəminini müəyyən edir [10, 91-92].

Təhlil edilən CM-in 287 və 288-ci maddələrinin dispozisiyasında göstəriləndiyi kimi, cinayətin obyektiv cəhəti məhkəmə baxışının predmeti olan işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması və ya ibtidai istintaqın aparılması yaxud hökmün və ya digər məhkəmə qərarlarının

icrası ilə əlaqədar olaraq qanuni fəaliyyətlərinə mane olmaq və ya belə fəaliyyətdən qisas almaq məqsədilə ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxs, habelə onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etmədə, hədələmə və ya zor tətbiq etmədə ifadə olunur. Göründüyü kimi, belə əməllərin ifadə forması və həyata keçirilməsi mürəkkəb elementlərin məcmusu qismində çıxış edir. Cinayətin obyektiv əlamətləri ictimai təhlükəli qəsdin cinayət qanunu ilə mühafizə olunan ictimai münasibətlərlə münasibətinin zahiri cəhətini əhatə edən əlamətlərdir. Obyektiv əlamətlər ictimai təhlükəli qəsdin zahiri aktında ifadə olunur. Belə davranış aktı obyektiv aləmdə həyata keçirilir və cinayət qanunu ilə mühafizə olunan obyektə zərər vurulmasında və ya belə zərərin vurulması hədəsinin real yaranmasında ifadə edilir.

Cinayətin zahiri cəhətinin elementləri cinayətin obyektiv cəhətini xarakterizə edən tərkib əlamətləri şəklində ifadə olunur. Cinayət hüququ nəzəriyyəsində cinayətin obyektiv cəhətinin elementləri məcburi və fakültativ elementlərə bölünür. Cinayətin obyektiv cəhətinin məcburi elementlərini bəzən zəruri əlamətlər də adlandırılır. İctimai təhlükəli hərəkət və ya hərəkətsizlik cinayət qanununda nəzərdə tutulan bütün tərkiblərə daxil edildiyindən, belə əlamətlər cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin zəruri əlamətləri hesab olunur. Cinayətin obyektiv cəhətinin digər elementləri bütün cinayət tərkiblərinə deyil, ayrı-ayrı tərkiblərə daxil edildiyindən onlar cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin fakültativ əlamətləri hesab olunurlar. Bir sıra müəlliflər nəticəni və səbəbli əlaqəni də tərkiblərə daxil olan məcburi əlamətlər kimi qiymətləndirirlər. İrəli sürülən mülahizələrə görə həyatda törədilən bütün cinayətlər qanunla mühafizə olunan ictimai münasibətlərə zərər vurur. Formal və ya maddi quruluşa malik olub-olmamalarından asılı olmayaraq tərkiblərdə nəzərdə tutulan kriminal əməl törədilərkən qəsd edilən obyektə zərərli dəyişikliklərin baş verməsi məcburidir.

Bu problemlə əlaqədar olaraq prof. F.Y.Səməndərov yazır ki, əgər məsələyə qeyd olunan mövqedən yanaşırsa, cinayətin edilmə üsulu, cinayətin törədildiyi zaman, məkan və s. element-

lər qanunda nəzərdə tutulmayan hallarda da belə, cinayət tərkiblərində ehtiva olunan zəruri əlamətlər sırasına daxil edilməlidir. Çünki qeyd edilən elementlər hər bir cinayətin edilməsində bu və ya digər dərəcədə «iştirak» edir. Lakin cinayət tərkiblərinin obyektiv cəhətlərinin «zəruri» və «fakültativ» əlamətlər üzrə bölgüsü obyektiv cəhətin ünsürlərindən hansının bütün tərkiblərə daxil edilib-edilməməsi meyarına görə həll edilir. Məsələnin həllinə qeyd edilən meyar mövqeyindən yanaşdıqda, «nəticə» və «səbəbli əlaqə» bütün cinayət tərkiblərində nəzərdə tutulmadığından onlar cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin fakültativ əlamətləri sırasına daxil edilməlidir. Beləliklə, formal quruluşa malik olan tərkiblərdən kənar qalan fakültativ əlamətlərə əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqəni, ictimai təhlükəli nəticəni, habelə zamanı, məkanı, cinayətin edilmə üsulunu, cinayətin edilmə şəraitini xarakterizə edən əlamətlər daxildir. Bu əlamətlər cinayət tərkiblərinə daxil edilməyən hallarda şərti olaraq fakültativ əlamətə çevrilirlər [8, 151].

Maddi cinayət tərkiblərində hərəkətlə və ya hərəkətsizliklə yanaşı, ictimai təhlükəli nəticə də tərkiblərə daxil edildiyindən burada nəticə, habelə hərəkətlə (hərəkətsizliklə) nəticə arasında səbəbli əlaqə də tərkiblərin zəruri elementi kimi çıxış edir. Qanunvericilik bəzən müəyyən növ əməlin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən fakültativ əlamətləri dispozisiyaya daxil etməklə onu konkretləşdirir. Belə hallarda hərəkət və ya hərəkətsizliklə yanaşı, dispozisiyada göstərilən digər əlamətlər də məlum tərkib üçün zəruri əlamətə çevrilir. Deməli, hər bir cinayət əməlinin hüquqi təbiətinin və əhəmiyyətinin düzgün dərk edilməsi mühüm nəzəri və praktiki məna kəsb etməklə yanaşı, cinayətləri törədən şəxslərin ədalətli cəzalandırılmasının zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Beləliklə, ədəbiyyatlarda haqlı olaraq qeyd olunmuşdur ki, cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinə ictimai təhlükəli əməli, onun nəticəsini, ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, habelə zamanı, məkanı və cinayətin edilmə üsulunu, cinayətin törədildiyi şəraiti xarakterizə edən əlamətlər daxildir. Cinayət məsuliyyətinin həll edilməsində hər bir halda cinayət tərkibi

əlamətlərinin nəzərdə tutduğu cinayətin bütün elementləri, eləcə də cinayətin obyektiv cəhəti araşdırılır və müəyyən edilir. Obyektiv cəhət cinayətin müşahidə edilən tərəfidir. Təsadüfi deyildir ki, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin dispozişiyalarında digər elementlərdən fərqli olaraq həmişə cinayətin obyektiv cəhəti göstərilir və cinayətin obyektiv cəhətini səciyyələndirən əlamətlər spesifik əlamətlər hesab olunur. Cinayətin obyektiv cəhətinin ətraflı təhlil edilməsi ictimai təhlükəli əməlin digər elementlərini - cinayətin obyektini və subyektini düzgün müəyyən etməyə kömək edir. Cinayətkar qəsdin törədilməsi üsulu nəinki qəsdin yönəldiyi qanunla mühafizə olunan obyekt haqqında, eləcə də təqsirin qəsd və ya ehtiyatsızlıq forması haqqında düzgün mühakimə yürütməyə və müvafiq nəticələr əldə etməyə imkan verir [8, 167]. Eyni obyektə qəsd edən və təqsirin bir forması ilə törədilən müxtəlif cinayətlər yalnız obyektiv cəhətin köməyi ilə fərqləndirilir. Cinayətin obyektiv cəhəti çərçivəsində xüsusən baş vermiş təhlükəli nəticəyə görə oxşar cinayətlər daha çox fərqləndirilir [8, 154]. Cinayətin obyektiv cəhətinin sair elementləri içərisində diqqətə cəlb edən zəruri elementlərdən biri ictimai təhlükəli əməlin törədilməsi üsuludur. İctimai təhlükəli əməl məhz konkret üsul vasitəsilə törədildiyi zaman müəyyən təzahür forması alır.

Cinayətin obyektiv cəhətinin sair elementlərindən biri də cinayətin törədildiyi şəraitdir. İctimai təhlükəli əməlin baş verdiyi şərait cinayətin törədildiyi sosial mühiti, gerçək aləmi nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətin törədildiyi şərait cinayətin ağırlığına və eyni zamanda da cinayət məsuliyyətinin dərəcəsinə təsir göstərən amillərdən biridir. Cinayətin obyektiv cəhətinin elementləri içərisində ictimai təhlükəli əməlin törədildiyi yer özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Cinayətin törədildiyi yer cinayətin baş verdiyi konkret məkandır. Belə coğrafi məkanın cinayətin sosial təhlükəliliyi ilə birbaşa bağlılığı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərin məhz hansı yerdə - məhkəmənin aparıldığı binada, yaxud istintaq təcridxanasında və ya müvafiq istintaq hərəkətlərinin aparıldığı müəyyən yerdə, ərazidə, binada törədilməsinin düzgün müəyyən edilməsinin həm

məsuliyyətin differensiasiyası, həm də əməlin cinayət-hüquqi tövsifi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Cinayətin obyektiv cəhəti çoxplanlı əhəmiyyətə malikdir. O hər şeydən əvvəl, cinayət tərkibinin zəruri elementidir. Cinayətin obyektiv cəhətinin yoxluğu cinayət tərkibinin olmaması deməkdir.

Cinayətin obyektiv cəhəti ictimai təhlükəli əməlin cinayət-hüquqi tövsifinin əsasına xidmət edir. Bütün şərh edilənlər cinayətin obyektiv əlamətlərinin Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində mühüm yer tutduğunu təsdiq edir. Xüsusi hissənin normalarında dispozişiyaların ətraflı, dürüst təsviri qanunvericinin mövqeyinin daha aydın, ziddiyyətsiz dərk olunmasına və qanunun eyni cür tətbiqinə kömək edir. Obyektiv əlamətlərin tam, ətraflı, hərtərəfli və mükəmməl tədqiqi ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, hədələmə və ya zor tətbiq etmə cinayətlərinin tövsifi, belə cinayətləri doğuran səbəb və şəraitin öyrənilməsi və qarşısının alınması üçün səmərəli mübarizə tədbirlərinin hazırlanıb həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Cinayətin tərkibinin subyektiv əlamətləri. Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməllərinin cinayət-hüquqi təhlilini aparmaq üçün cinayət tərkibinin subyektiv əlamətlərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Cinayətin subyektiv cəhətinin və cinayətin subyektinin xarakterizə edilməsinə aid olan, qanunda göstərilən yaş həddi, anlaqlılıq, qəsd və ehtiyatsızlıq formasında ifadə edilən təqsir kimi əlamətlər cinayət törətmiş şəxsin subyektiv xüsusiyyətlərinin məcmusunu əks etdirir və buna görə də cinayət tərkibinin subyektiv əlamətləri adlandırılır [10, 23]. Cinayətin subyektiv qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış fiziki və anlaqlı şəxs ola bilər. Cinayətin subyektiv cəhəti isə cinayətin obyektiv əlamətlərinin subyektin şüurunda inikasına və bunlara aid olan psixi münasibətlərə deyilir. Başqa sözlə, cinayətin subyektiv cəhəti obyektiv cəhətin subyektin psixikasına köçən özünəməxsus «model»idir. Müxtəlif cinayətlərin subyektiv cəhəti eyni olmayan «predmet məzmun»a və müxtəlif formalara malik ola bilər. Cinayətin subyektiv cəhəti ictimai təh-

lökəli əmələ qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibəti ifadə edir. Subyektiv cəhətə həm də motiv və məqsəd kimi ünsürlər daxildir. Buna görə də subyektiv cəhətin ünsürlərindən qəsd və ehtiyatsızlığı xarakterizə edən əlamətlər bütün cinayət tərkiblərinə daxil edilir. Bu səbəbdən də cinayət məsuliyyətinin həllində təqsir, onun bu və ya başqa forması labüd olaraq aydınlaşdırılır [7, 118].

Cinayətin subyektiv cəhəti cinayət hüquq nəzəriyyəsində ən çox diskussiya doğuran mürəkkəb, əhəmiyyətli məsələlərdən olduğundan, hər hansı bir cinayətin hüquqi təhlili zamanı ona müəyyən səviyyədə diqqət yetirilməsi vacibdir. Müəkkəb bir proses olan hüquqazidd davranışın ən təhlükəli növlərindən olan cinayət əməli hər şeydən öncə idrak prosesində formalaşır, ictimai təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət və ya tələbat yaranır, cinayətin motivi, məqsədi və emosiya formalaşır, törədiləcək əməlin obrazı insan şüurunda inikas edir, ona mənfi və ya müsbət psixoloji münasibət ifadə olunur. Cinayətin motiv və məqsədi təqsirin mahiyyətini xarakterizə etməklə yanaşı, psixi fəaliyyətdən vaxt etibarilə əvvəl başlayır, psixi fəaliyyətə qovuşur, onu müşayət edir və törədilən əməldə maddiləşir. Buna görə də şüurda əqli, iradi və emosional ünsürləri özündə predmet məzmunu kimi ehtiva edən təqsirin müəyyən edilməsi üçün motiv və məqsədin aydınlaşdırılmasının qəsdən törədilən cinayətlərdə müstəsna yeri və rolu vardır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayətin subyektiv cəhəti birbaşa qəsdə və xüsusi məqsədlə törədilən əməllər kateqoriyasına aiddir. Belə ki, təqsirli şəxs işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması və ya ibtidai istintaqın aparılması yaxud hökmün və ya digər məhkəmə qərarlarının icrası ilə əlaqədar olaraq hakim, habelə prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun, eləcə də onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etməyi və ya eyni məqsədlə qeyd olunan şəxsləri öldürməklə, onların sağlamlığına zərər vurmaqla, əmlakını məhv etməklə və ya əmlakını zədələməklə hədələməyi düşünülmüş surətdə planlaşdırır və onu icra edib sona çatdırır. Bu za-

man şəxs dispozişiyada göstərildiyi kimi göstərilən şəxslərin qanuni fəaliyyətinə mane olma və ya belə fəaliyyətdən qisas almaq məqsədilə onları hədələyir, həyatına qəsd edir, öldürür və ya öldürməyə cəhd edir. Göründüyü kimi, təqsirli şəxslə zərərçəkmiş şəxs arasında münasibətlərin kökündə təsadüfi deyil, bir növ qanuna uyğun, ardıcıl, sistemli münasibətlər təşəkkül tapır. Tərəflər arasında mövcud münasibətlərin inkişafı elə bir səviyyəyə gəlib çıxır ki, təqsirli şəxs məhz CM-in 287 və ya 288-ci maddələrinin dispozişiyasında göstərilən vəzifəli şəxsləri, qanuni fəaliyyətə mane olma və ya belə fəaliyyətdən qisas almaq məqsədilə düşünülmüş şəkildə, qəsdən belə bir cinayəti həyata keçirir və ya həyata keçirməyə cəhd göstərir.

Bu cinayətlərin subyektiv 16 yaşı tamam olmuş, anlaqlı, fiziki şəxsdir. Buna görə də belə cinayətlərdə subyektiv cəhət sosial təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət yaranan dərk edilməli tələbatı, əməlin obyektiv əlamətlərinin şüurda inikasını xarakterizə edir və mahiyyət etibarilə bu münasibəti səciyyələndirir. Belə olan halda cinayətin subyektiv cəhəti - təqsir (qəsd və ehtiyatsızlıq), motiv və məqsəd, emosiya - baş verən cinayətlərin elementləri kimi, habelə müəyyən kateqoriyadan olan cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən tərkib əlamətləri qismində fərqləndirilir. Cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən tərkib əlamətləri qanunda göstərilir, təqsiri (qəsd və ya ehtiyatsızlığı), cinayətin motivini və məqsədini nəzərdə tutur, sosial təhlükəli əməldə bunların mövcud olub-olmamasını araşdırıb müəyyən etməyi, törədilən konkret əməldə şəxsin təqsirinin olub-olmamasını aydınlaşdırmağı tələb edir və qəsd edilən obyektlərə: dəyərlərə, sərvətlərə, maraqlara münasibəti ifadə edir, vurulan zərəri səciyyələndirir. Buna görə də professor F.Y.Səməndərov haqlı olaraq yazır ki, təqsir, motiv və məqsəd, habelə bunları müşayiət edən emosional vəziyyət cinayətin subyektiv cəhətini yaranan elementlər, müstəqil psixoloji hadisələr kimi nəzərə alınmalıdır [9, 22].

Cinayətin motivi ictimai təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət yaranan və konkret əməldə maddiləşən dərk olunmuş tələbatdırsa, məqsəd motivdən fərqli olaraq şəxsin törədiləcək cinayətin xa-

rici aləmdə yaradacağı arzuolunan dəyişiklik bərsində şəxsi təsəvvürlər sistemidir. Buna görə də məqsəd də tələbatla, maraqla sıx əlaqədədir [7, 224-225].

Motiv və məqsədi səciyyələndirən əlamətlər ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən tərkiblərə daxil edilmir. Qəsdən törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların əksəriyyətində motiv və məqsəd tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulur [10, 23]. Bu da təsadüfi deyildir. Bir tərəfdən qanunverici müəyyən kateqoriyadan olan cinayətlərin və cinayətləri törədənlərin şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyini motiv və məqsədi aydınlaşdırmadan da qiymətləndirməyi mümkün hesab edir. Digər tərəfdən isə motiv və məqsədin aydınlaşdırılması bəzən müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Məsələn: hüquq ədəbiyyatında göstəriləyi kimi, təqsirli şəxs bəzən törətdiyi cinayətin faktiki hallarını, onun sosial təhlükəliliyini dərk etsə də, cinayətin motivini dərk etmir, əməli törədərkən hansı hisslərin təsiri altında olduğunu özü üçün aydınlaşdırma bilmir. İstintaq təcrübəsində də belə kriminal əməllərin motivini aydınlaşdırmaq xeyli çətin olur, yaxud bəzən ümumiyyətlə mümkün olmur. Təqsir haqqında isə bunları demək olmaz. Törədilən sosial təhlükəli əməldə şəxsin təqsirinin olub-olmaması hər bir halda ciddi araşdırmalar yolu ilə, mübahisəsiz sübutlarla müəyyən edilməlidir. Beləliklə, cinayətin motiv və məqsədi subyektiv cəhətin müstəqil elementi kimi yaranma momentinə, məzmununa görə, həmçinin psixoloji hərəkət mexanizminə və funksiyasına görə təqsirdən fərqlənir. Buna görə də təqsir cinayətin subyektiv cəhətində əsas məsələlərdən biridir [8, 210].

Məlumdur ki, cinayətin subyektiv cəhəti şəxsin öz əməlinə olan psixi münasibətini ifadə edir. Hər hansı bir cinayətin zəruri əlamətlərindən biri onun subyektiv cəhətinə aid olan təqsirdir. Təqsir subyektiv cəhətin məzmununun əsası, bir növ onun oxudur. Şəxsin hərəkətlərində cinayət tərkibinin olması haqqında ancaq bu hərəkətləri təqsirli şəkildə törətdiyi müəyyən edildiyi hallarda danışmaq olar. Təqsirin olmadığı halda hətta əgər belə hərəkətlərin nəticəsində sosial zərərli dəyişikliklər baş vermiş olsa belə, şəxs cinayət məsu-

liyyətinə cəlb oluna bilməz. Təqsirin olmaması cinayətin subyektiv cəhətinin və ümumiyyətlə, cinayət tərkibinin özünün olmamasını göstərir. Təqsir cinayət hüququnda şəxsin özünün törətdiyi və cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əmələ, onun nəticələrinə və cəmiyyətin maraqlarına qarşı mənfi psixi münasibətini nəzərdə tutur [10, 216].

Təqsir Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 62-ci maddəsinin 1-ci hissəsində təsbit olunmuş təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin əsasını təşkil edir. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz şəxs sayılır. Bu o deməkdir ki, hətta cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş şəxsin təqsiri sübut edilməyincə onun hərəkətlərində cinayət tərkibini olduğunu tam əminliklə demək olmaz və sosial təhlükəli əməli törətməmiş şəxs yalnız təqsirli olduğu halda cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Təqsirin məzmunu, forması və mahiyyəti bir-birindən fərqli anlayışlardır. Məzmun kateqoriyası hadisə və proseslərin bütün əsas elementlərini və əlamətlərini əhatə edir. Təqsir sosial təhlükəli əmələ qəsd və ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibəti ifadə etdiyi üçün onun məzmununu psixi elementlərin məcmusu təşkil edir. Buna görə də belə elementlərə şüur, iradə və emosiya kimi elementlər daxil olur [8, 212-213].

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə cinayətlərinin CM-in 287-ci maddəsinin, onların sağlamlıqlarına zərər vurulmaqla, əmlakını məhv etməklə və ya əmlakını zədələməklə hədələmə cinayətlərinin isə CM-in 288-ci maddəsinin dispoziyasında sadalanan şəxslərə qarşı onların qanuni fəaliyyətinə son qoymaq və ya qisas almaq məqsədilə törədilib-törədilməməsinə xüsusi aydınlıq gətirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Əgər şəxs bu motivlə deyil, digər hər hansı başqa bir motivlə qətlə yetirilirsə, eləcə də belə şəxslərin fəaliyyəti qanunaziddirsə, qeyri-qanunidirsə, hətta onlar tədqiq edilən maddənin dispoziyasında göstərilən fəaliyyətlə məşğul olsalar belə, bu zaman CM-in 287 və ya 288-ci maddələrinin tərkibi bir-

mənali olaraq yaranmayacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin subyektiv cəhətini birbaşa qəsd və təqsirli şəxsin xüsusi məqsədi təşkil edir. Təqsirli şəxs hakim, prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun və ya onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etdiyini, habelə onların sağlamlıqlarına zərər vurmaqla, əmlakını məhv etməklə və ya əmlakını zədələməklə hədələdiyini dərk edir və şərh olunan maddənin dispoziyasında ehtiva edilən xüsusi məqsədə nail olmaq üçün bunu törətməyi arzu edir.

Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətin motivi və məqsədi dispoziyada göstərilən subyektlərin qanuni fəaliyyətinin təsiri altında formalaşır. Həmin subyektlərin qanuni fəaliyyəti isə məhkəmədə baxılan cinayət işi və ya həmin işin materialları ibtidai istintaqın aparılması yaxud da məhkəmə hökmünün, qərarının və ya digər məhkəmə aktının icrası ilə bağlı olur. Təhlil edilən cinayətin subyektə ya yuxarıda göstərilən qanuni fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə, məsələn: hökmün çıxarılmasına və ya müəyyən istintaq hərəkətinin aparılmasına və s. mane olmağa cəhd göstərir, ya da belə fəaliyyətə görə qisas, intiqam almaq məqsədi ilə bu cinayəti törədir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətin subyektəti 16 yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxs ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər Cinayət Məcəlləsinin 287-ci maddəsinin dispoziyasında adları çəkilən şəxslərin həyatına qəsd etmə 14 yaşdan 16 yaşadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilərsə, belə hallarda cinayət məsuliyyəti zərərçəkmiş şəxsin xidməti vəzifəsini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar olaraq onun özünü və ya yaxın qohumlarını öldürməyə görə məsuliyyət müəyyən edən CM-in 120.2.3-cü maddəsi ilə yaranacaqdır. Çünki Azərbaycan Respublikası CM-in 120-ci maddəsi üzrə cinayətin subyektəti 14 yaşına çatmış hər han-

sı anlaqlı şəxs ola bildiyi halda, 287-ci maddənin subyektəti kimi 16 yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxsin olması nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayətin subyektiv cəhətinin əhəmiyyəti kifayət qədər çoxplanlıdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla müəyyən edilir ki, subyektiv cəhət cinayət məsuliyyətinin tərkib hissəsidir. İctimai təhlükəli nəticələrin meydana çıxmasını şəxsin qabaqcadan görməsi mümkün olmadığı və işdə olan hallara görə şəxsin onları görməyə borclu olmadığı zaman cinayət haqqında söhbət gedə bilməz. Hər bir cinayətqar qəsdin subyektiv cəhəti cinayət məsuliyyətinin əsasının tərkib hissəsi olmaq etibarilə cinayətqar davranışı, hərəkət və ya hərəkətsizliyi qeyri-cinayətqar davranışdan, yaxud hərəkət və ya hərəkətsizlikdən fərqləndirməyə imkan verir. Cinayətin subyektiv cəhəti öz obyektiv əlamətləri sayəsində bir-birinə oxşar olan kriminal əməlləri fərqləndirməyə imkan yaradır. Obyektiv cəhətinə görə əlamətləri eyni olan cinayətlərin əksəriyyətini məhz təqsirin qəsd forması əsasında çətinlik çəkmədən fərqləndirmək mümkün olur.

Cinayətin subyektiv cəhətinin düzgün müəyyən edilməsinin əməlin tövsifi, cinayət cəzasının təyin edilməsi, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə, cəzaçəkmə müəsisələrinin növünün müəyyən edilməsi, həmçinin cinayət hüququnun qanunçuluq, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət, humanizm prinsiplərinin tələblərinə əməl olunması baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. İstənilən cinayət tərkibinin ayrılmaz hissəsi olan subyektiv cəhət özündə təqsiri, cinayətin motivini və məqsədini, eləcə də cinayəti törətməkdə təqsiri olan şəxsin emosional vəziyyətini ehtiva edir. Deməli, cinayətin subyektiv cəhətini təqsirin konkret forması, motiv, məqsəd və emosiyalarla xarakterizə olunan, cinayət törədilərkən şəxsin şüür və iradəsində baş verən daxili psixi proseslər haqqında təsəvvürlər yaradan cinayət tərkibinin elementi qismində ifadə etmək olar. Məhz bütün bu yanaşmalar baxımından irəli sürülən müddəalar CM-in 287 və 288-ci maddələrinin düzgün tövsifi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi; «Hüquq Yayın Evi», 2022.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi; «Hüquq Yayın Evi», 2022.
4. «Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanun.
5. «Dövlət məhkəmə ekspertizası haqqında» 18 noyabr 1999-cu il Qanun.
6. Səməndərov F.Y. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası, «Digesta» nəşriyyatı 2008, 991 s;
7. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Dərslük. Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2009. 700 s.
8. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ü mumi hissə: Dərslük, Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2007. 736 s.
9. Səməndərov F.Y. Cinayətin subyektiv cəhəti. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989. 104 s.
10. İ.B. Ağayev. Cinayət tərkibi. Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 2005. 494 s.
11. Казаценко И.И., З.А.Незнамова. Уголовное право. М.: НОРМА, 2004. 512 с.

Алекпер АСКЕРОВСтудент 2 курса магистратуры Академии полиции
МВД Азербайджанской Республики.**ОБЪЕКТИВНЫЕ И СУБЪЕКТИВНЫЕ ПРИЗНАКИ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЙ,
ЗАКЛЮЧАЮЩИХСЯ В УБИЙСТВЕ, УГРОЗЕ ИЛИ ПРИНУЖДЕНИИ ЛИЦА,
ОСУЩЕСТВЛЯВШЕГО ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СЛЕДСТВИЕ****РЕЗЮМЕ**

Составом уголовного преступления считается совокупность признаков, характеризующих общественно опасное деяние как преступление и предусмотренных уголовным законом. Невозможно дать характеристику нормы, предусматривающей ответственность за деяние, не зная ее составных признаков и особенностей.

Если понятие преступления включает в себя признаки преступного деяния, в том числе его общественную опасность, противоправность, виновность, а также то, что оно должно быть наказано по существу, то понятие состава преступления характеризует системные элементы преступления, его объект, объективный аспект, предметный и субъективный аспект.

Под признаками преступного состава понимают совокупность характерных для деяния признаков, которые по закону считаются преступлением, которые определяют общественную опасность преступления и характеризуют отдельные признаки, позволяющие отличить этот вид преступления от другого.

В зависимости от характера общественно опасного деяния, которое они представляют, признаки преступления делятся на два типа - объективные признаки и субъективные признаки. По существу объективные и субъективные признаки преступного состава характеризуют элементы преступного состава. К объективным признакам преступления относятся объект и объективная сторона преступления, а к субъективным признакам - предмет и субъективная сторона преступления.

Ключевые слова: предварительное расследование, судья, прокурор, следователь, объективный признак, субъективный признак

Alekper ASKEROV
master's student at the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs of
the Republic of Azerbaijan.

**OBJECTIVE AND SUBJECTIVE SIGNS OF THE COMPOSITION
OF THE CRIMES OF ASSASSINATION, THREAT OR COERCION OF THE
PERSON WHO CARRIED OUT THE PRELIMINARY INVESTIGATION**

SUMMARY

Criminal composition is considered to be a set of features that characterize a socially dangerous act as a crime and are provided for in the criminal law. It is impossible to make a description of the norm that provides responsibility for the act without knowing its constituent features and characteristics.

If the concept of crime includes the characteristics of a criminal act, including its social danger, illegality, culpability, and the fact that it should be punished according to its essence, the concept of criminal composition characterizes the system elements of the crime, its object, objective aspect, subject and subjective aspect.

The signs of criminal composition mean the set of elements characteristic of an act considered a crime by law, which determine the social danger of the crime and characterize the individual characteristics that allow to distinguish this type of crime from another.

Depending on the nature of the socially dangerous act they represent, the signs of the crime are divided into two types - objective signs and subjective signs. In essence, the objective and subjective signs of the criminal composition characterize the elements of the criminal composition. The objective signs of the crime include the object and the objective aspect of the crime, and the subjective signs include the subject and the subjective aspect of the crime.

Keywords: preliminary investigation, judge, prosecutor, investigator, objective sign, subjective sign

UOT: 343.98

DOI: <https://doi.org/10.62130/WXFT9189>**Xəyalə KƏLƏŞOVA**

*Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Xüsusi Şərtlərlə
Təyinat üzrə Mərkəzi Filialının Müraciətlərə
baxılması departamentinin mütəxəssisi
e-mail: xayala_kalashova@yahoo.com*

İQTİSADİ CİNAYƏTKARLIĞA QARŞI MÜBARİZƏNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ KİBERCİNAYƏTKARLIĞA QARŞI MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ TƏMİNATI MEXANİZMİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə cəmiyyətin kompüterləşməsinin ən ciddi mənfəətli nəticəsi məhz kibercinayətlər probleminin həllinin nəzəri əsaslarına toxunulmuşdur. Kompüter sistemlərinin geniş yayılması, onların kommunikasiya sistemləri vasitəsilə əlaqələndirilməsi, bu sistemlərə elektron müdaxilə imkanını artırır. Bu cür cinayətlərin ənənəvi tipli cinayətlərdən tutmuş yüksək riyazi və texniki hazırlıq tələb edən cinayətlərə qədər çox geniş əhatə dairəsi mövcuddur. Fərdi kompüterlərin sayının sürətli artımı və inkişaf etmiş kommunikasiya sisteminin mövcudluğu hətta həvəskar cinayətkarların belə kompüter sistemlərinə daxil olmasına imkan yaradır. Başqa sözlə, kibercinayətkarlıq dedikdə kibermühitdə törədilən cinayətkarlıq başa düşülməlidir.

***Açar sözlər:** informasiya təhlükəsizliyi, kompüter virusları, kiberterrorçuluq, kompüter cinayətləri, hüquq mühafizə orqanları, məxfiliyin pozulması təhlükələri, milli təhlükəsizlik, informasiyanın gizliliyinin təmin edilməsi, təhdid, beynəlxalq vəziyyət, beynəlxalq sənədlər.*

Cəmiyyətin kompüterləşməsinin ən ciddi mənfəətli nəticəsi məhz kibercinayətlər hesab olunur. Kompüter sistemlərinin geniş yayılması, onların kommunikasiya sistemləri vasitəsilə əlaqələndirilməsi, bu sistemlərə elektron müdaxilə imkanını artırır. Bu cür cinayətlərin ənənəvi tipli cinayətlərdən tutmuş yüksək riyazi və texniki hazırlıq tələb edən cinayətlərə qədər çox geniş əhatə dairəsi mövcuddur. Fərdi kompüterlərin sayının sürətli artımı və inkişaf etmiş kommunikasiya sisteminin mövcudluğu hətta həvəskar cinayətkarların belə kompüter sistemlərinə daxil olmasına imkan yaradır. Əksər ölkələrdə mövcud olan cinayət qanunvericilikləri bu tip cinayətlərin təsnifləşdirilməsi baxımından kifayət qədər elastik olsalar da, sosial və texniki dəyişikliklər bu hüquq sistemi çərçivəsindən kə-

narda qalan yeni-yeni problemlər yaradır. Çünki dünya təcrübəsində mövcud olan bəzi kompüter cinayətlərinə cinayət qanunvericiliyi təsir göstərə bilmir. Belə ki, hüquqi baxımdan bu əməllər cinayət hesab edilə bilməz. Burada EHM-in bəzi əməliyyatlarının kriminallaşması problemi nəzərdə tutulur [3, s.17].

“Kibercinayətkarlıq” termini hazırkı dövrdə “kompüter cinayətkarlığı” termini ilə yanaşı işlədilərək bəzi hallarda hətta sinonim anlayışlar kimi qəbul edilir. Rusdilli ədəbiyyatda da “kompüter cinayətkarlığı” termininə üstünlük verilir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 1999-cu il 30 dekabr tarixli ilk redaktəsində də belə cinayət halları ilə əlaqədar yeganə bölmə də “Kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər” adlanırdı. Həqiqətən də, bu ter-

minlər bir-birinə çox yaxındır. Lakin onları sinonim ifadələr kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Belə ki, “kibercinayətkarlıq” anlayışı (ingilis dilli variantda-cybercrime) “kompüter cinayətkarlığı” (computer crime) anlayışından daha geniş olmaqla informasiya mühitində törədilən cinayətlərin təbiətini daha aydın əks etdirir. Yüksək texnologiyalar sferasında cinayətkarlıq haqqında xarici müəlliflərin işlərində də “cybercrime” - kibercinayətkarlıq termininə üstünlük verilir. Bu “kibercinayətkarlıq” termininin kompüter cinayətkarlığı və eləcə də informasiya texnologiyaları sahəsində cinayətkarlıq anlayışlarından daha geniş bir anlama sahib olması ilə izah olunur. Belə ki, amerikan tədqiqatçıları Syuzan Brenner və Mark Qudmanın fikrincə, kibercinayətkarlıq termini daha üstündür, çünki bu termin özündə kompüter vasitəsilə törədilən ənənəvi cinayətlərlə (oğurluq, dələduzluq, fırıldaqçılıq) yanaşı, cinayət obyektində kompüter sistemləri və məlumatlarının çıxışı etdiyi cinayətləri də birləşdirir. Beynəlxalq qanunvericilikdə də kibercinayətkarlıq termini istifadə olunur. Belə ki, 2001-ci ilin noyabr ayında Avropa Şurası tərəfindən qəbul olunmuş konvensiyanın adı da məhz “Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya”dır [4, s.6].

Beləliklə, kibercinayətkarlıq dedikdə, kibermühitdə törədilən cinayətkarlıq başa düşülməlidir. Kibermühit termini isə ilk dəfə 1984-cü ildə Uilyam Qibson tərəfindən istifadə olunmuşdur. Daha sonra YUNESKO 2000-ci ildən etibarən kibermühitin hüquqi aspektləri haqqında xüsusi nəşrlər çap etməyə başladı. Avropa Şurasının “Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiyası”nda kompüter cinayətlərinin 4 növü müəyyən olunmuşdur:

- qanunsuz daxil olma giriş - maddə 2;
- qanunsuz ələ keçirmə - maddə 3;
- məlumatlara müdaxilə - maddə 4;
- sistemə müdaxilə - maddə 5

Kibercinayətlərin məhz bu 4 növü “kompüter cinayətləri” hesab olunur. Digərləri ya kompüterlə əlaqəli olan (computer-related), ya da kompüter vasitəsilə törədilən (computer-facilitated) cinayətlərdir. Bu cinayətlərə isə aşağıdakılar daxildir:

- kompüterlərin silah qismində çıxış etdiyi cinayətlər (elektron oğurluqlar, dələduzluq və s.);
- törədilməsində kompüterin alət rolu oynadığı əməllər (saytlarda milli, dini, irqi münaqişəni qızışdıracaq informasiyanın yerləşdirilməsi və s.).

Kibercinayətkarlığın bu iki növü müzakirə obyektini kimi çıxış edir. Bəzi xarici tədqiqatçılar hesab edir ki, bu cinayətlər müasir texnikalar vasitəsilə törədilən qanuna zidd əməllərdən başqa bir şey olmamaqla artıq mövcud olan milli cinayət qanunvericiliklərində öz əksini taparaq heç də yeni növ cinayətlər deyil. Digərləri isə hesab edir ki, kibercinayətlər cinayətlərin keyfiyyətə yeni kateqoriyası olmaqla beynəlxalq səviyyədə qarşısının alınması məqsədilə yeni normaların, tədqiqat metodlarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Kibercinayətləri törədən şəxsləri də 3 böyük qrupa ayırmaq olar ki, bunlar aşağıdakılardır: [7, s.88].

- zərərçəkmiş təşkilatlarla heç bir əmək münasibətində olmamasına baxmayaraq, müəyyən əlaqələri mövcud olan şəxslər;
- təşkilatda məsuliyyətli vəzifə daşıyan təşkilat işçiləri;
- öz vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edən EHM-lərlə iş üzrə təşkilat işçiləri.

İqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizənin mühüm həlqələrindən biri qanunvericilikdə iqtisadi cinayət hesab oluna biləcək cinayət formalarının hüquqi təsbiti məsələsidir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində iqtisadi cinayətkarlıq formaları “iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” kimi nəzərdən keçirilir. İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə belə bir ümumi anlayış vermək olar: “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayət dedikdə iqtisadi sahədə qəsdən törədilən, öz qulluq mövqeyindən və ya hər kəsin öz bacarığından və əmlakından sahibkarlıq fəaliyyətindən və ya başqa iqtisadi fəaliyyətdən azad istifadə etmək hüququndan sui-istifadənin bu və ya başqa formasında (qeydiyyatdan keçmədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma, yalançı sahibkarlıq, qanunsuz əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakdan, bazardakı inhisarçı mövqeyindən, məcburetmdən, özgənin əmtəə nişanından, yalan və ya qanunsuz yolla əldə

edilmiş məlumatdan istifadə etmə və s.) yaxud da qanundan, ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə məşğul olmadan və ya bağlanmış əqdlərdən irəli gələn müxtəlif öhdəliklərin icrasından yayınmada ifadə olunan, şəxsiyyətə, cəmiyyətə və ya dövlətə ziyan vuran və ya ziyan vurmaq təhlükəsi yaradan əməllər başa düşülür". Bu cinayətkarlıq formalarının qanunvericilikdə hüquqi təsbiti aşağıdakı təkmilləşmə yolunu keçmişdir [5].

Azərbaycanda kompüter texnikası vasitələrinin və informasiya emalı texnologiyalarının istifadəsi ilə əlaqəli olan, eləcə də yerli hüquq elminə və praktikasına məlum olmayan yeni növ cinayət əməllərinin - kompüter cinayətlərinin meydana gəlməsi faktı xüsusi həyəcan doğurur. Bu isə öz növbəsində ölkə qanunvericiliyində baş verən bu hala adekvat hüquqi təsir mexanizminin işlənilməsi üçün zəruri edir. Bu istiqamətdə əks olunmuş cinayət əməlləri mahiyyət etibarlı ilə heç də cinayətin törədilməsi üçün vasitə kimi elektron hesablama texnikasının istifadəsini nəzərdə tutmur.

Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslinə informasiyanın və EHM-in istifadəsi vasitəsilə informasiyanın işlənməsi sisteminin təhlükəsizliyinə qəsd edən ictimai təhlükəli əməllər daxil edilmişdir. Informasiyanın qanunsuz istifadəsinin nəticələri çox müxtəlif ola bilər. Belə ki, informasiyadan qanunsuz istifadə intellektual mülkiyyətin toxunulmazlığının pozulması ilə yanaşı, vətəndaşların şəxsi həyatları barədə məlumatlarının yayılmasına, birbaşa itkilər və əldə olunmamış mənfəət şəklində mülkiyyətə zərər vurulmasına, müəssisələrin nüfuzunun itirilməsi və müəssisələrin normal fəaliyyətinin pozulmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də bu növ cinayətlərin Cinayət Məcəlləsinin "İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər" adlı X bölməsində yerləşdirilməsi tamamilə doğrudur [6].

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində kompüter informasiya sferasındakı cinayətlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Kompüter informasiyasına qanunsuz olaraq daxil olma (maddə 271);

2. Elektron hesablayıcı maşınlar üçün ziyanverici proqramlar yaratma, onlardan istifadə etmə və ya onları yayma (maddə 272);

3. Elektron hesablayıcı maşınların (EHM), EHM sisteminin və ya onların şəbəkələrinin istismarı qaydalarını pozma (maddə 273).

Bu cinayət tərkiblərinin konstruksiyasının xüsusiyyəti onların maddi tip üzrə formalaşdırılmasıdır. Yəni bu tərkiblərdə EHM istifadəçilərinə zərər vurulması şəklində ictimai təhlükəli hücumlar nəzərdə tutulmuşdur. EHM istifadəçilərinə zərərin vurulması isə EHM-lərin və ya EHM şəbəkəsinin normal fəaliyyətinin pozulmasından ibarətdir. Kompüter texnikasının fiziki olaraq zədələnməsi və ya məhv edilməsi, qanunsuz ələ keçirilməsi isə maddi dəyərə malik predmetlər kimi AR CM-nin 23-cü "Mülkiyyət əleyhinə cinayətlər" fəslində nəzərdən keçirilir. Bütövlükdə AR CM-nin 30-cu fəslinin əsas məqsədi informasiyanın qorunmasından və məhz buna əsasən də bu informasiya ehtiyatlarının maddi daşıyıcıları olan aparat texniki vasitələrinin də təhlükəsizliyinin təmin olunmasından ibarətdir. Kompüter cinayətlərinin obyektiv tərəfi hərəkətlə yanaşı hərəkətsizliklə də xarakterizə olunur. Hərəkət (hərəkətsizlik) kompüter informasiyasının istifadəsi ilə bağlı hüquq və maraqların pozulması ilə əlaqəlidir. Daha öncə də qeyd olunduğu kimi kompüter cinayətləri maddi tərkibə malikdir. Belə ki, bu hərəkət (hərəkətsizlik) şəxsiyyətin, cəmiyyət və ya dövlətin hüquq və maraqlarına əhəmiyyətli zərər vurmaldır. Lakin AR CM-nin 272-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət əməlləri, yəni elektron hesablayıcı maşınlar üçün ziyanverici proqramlar yaratma, onlardan istifadə etmə və ya onları yayma istina olaraq formal tərkibə malik cinayət əməlləridir. Cinayətin nəticələri isə Cinayət Məcəlləsində kompüter cinayətlərinin növlərinə uyğun olaraq konkretləşdirilmişdir. Belə ki, cinayət əməlləri və onların nəticələri arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcudluğu məcburidir. Kompüter cinayətlərinin subyektiv tərəfi təqsirin qəsd formasında ifadə olunmasıdır. AR CM-nin 24-cü maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd olunur ki, ehtiyatsızlıqdan törədilmiş əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) yalnız bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət sayılır. Ehtiyatsızlıqdan törədilmə halı kompüter cinayətlərinin bəzi növlərinə aid edil-

məklə AR CM-nin Xüsusi hissəsinin 272.2 və 273.2-ci maddələrində öz əksini tapmışdır. Kompüter cinayətinin subyektü ümumidir və 16 yaşına çatmış istənilən fiziki şəxs ola bilər. Lakin CM-nin 271.2.2 və 273.1 maddələrində xüsusi subyektin əlamətləri də göstərilmişdir ki, bu da elektron hesablayıcı maşınlar, elektron hesablayıcı maşınlar sistemə və ya onların şəbəkələrinə daxil olmaq hüququ olan şəxsdir.

Kompüter informasiyası sferasında cinayətlər (kompüter cinayətləri) – bu cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan məlumatların işlənməsinin avtomatlaşdırılmış sistemlərinə münasibətdə özgələrin hüquq və maraqlarının pozulması, eləcə də fiziki, hüquqi şəxslərin, cəmiyyət və dövlətin qanunla qorunan hüquq və maraqlarına zərər vurmaq məqsədilə törədilmiş təqsirdir.

1. Kompüter informasiyasına qanunsuz olaraq daxil olma (maddə 271 CM): Cinayətin bilavasitə obyektü qismində kompüter sistemi sahibinin bu sistemdə saxlanılan informasiyanın toxunulmazlığına olan hüququdur. Bu cinayət əməlinin obyektiv cəhəti isə qanunla qorunan kompüter informasiyasına, yəni maşın daşıyıcılarda, elektron hesablayıcı maşınlarda, elektron hesablayıcı maşınlar sistemində və ya onların şəbəkələrində saxlanılan informasiyaya bu informasiyanın məhvinə gətirib çıxaran qanunsuz daxil olmasıdır. Bu halda informasiya dedikdə informasiya sistemlərində saxlanılan şəxslər, əşyalar, faktlar, hadisələr və proseslər haqqında məlumatlar başa düşülür. Bu informasiyanın iki əsas əlaməti var:

- o, qanunsuz daxil olmanı həyata keçirən şəxs üçün yad olmalıdır;

- bu, informasiya sürətinin sərbəst çıxarılmasından mühafizə olunmuş olmalıdır. Qanunla qorunan kompüter informasiyasına “daxil olma”- şəxs tərəfindən informasiyanın əldə olunması, onun daxil edilməsi və ya informasiyanın işlənməsi prosesinə təsir etmə imkanının əldə olunması və ya istifadə edilməsidir. Bu daxil olma o halda “qanunsuz” hesab edilir ki, şəxs bu əməli kompüter sistemi və ya şəbəkəsi sahibinin icazəsi və ya digər qanuni səlahiyyəti olmadan törədir. Bu cinayət əməlinin obyektiv cəhətinin məcburi əlaməti sahibkar və ya informasiyanın

qoruyucusuna informasiyanın məhv edilməsi, təcrid olunması, modifikasiya olunması, onun sürətinin çıxarılması, yaxud EHM-in işinin, sisteminin və ya onların şəbəkəsinin fəaliyyətinin pozulması şəklində zərərin vurulmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, öz-özlüyündə kompüterin əməli yaddaşında və ya maşın daşıyıcılarda (disket, disk və s.) saxlanılan informasiyaya baxılması halı cinayət tərkibi yaratmır. İnformasiyanın məhv edilməsi dedikdə informasiyanın, sadəcə silinməsi deyil, onların yenidən bərpasının qeyri-mümkünlüyünə səbəb olacaq silinməsi başa düşülür. İnformasiyanın modifikasiya olunması - informasiya sahibinin icazəsi olmadan onun əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirilməsi və bu informasiyanın qanuni istifadəsini çətinləşdirən əməldir. İnformasiyanın təcrid olunması - bu informasiyanın tamlığının qorunub saxlanıldığı halda, ona sərbəst daxil olmaya maneələr yaradılması və onun məhdudlaşdırılmasıdır [12, s.98].

EHM-in işinin, sisteminin və ya onların şəbəkəsinin fəaliyyətinin pozulması isə kompüter sisteminin öz funksiyalarını tamamilə və lazımı şəkildə yerinə yetirməməsi, eləcə də sistemin məhsuldarlığının nəzərə cərpacaq dərəcədə azalması halında baş verir. Bu halda fəaliyyətlə nəticələr arasında mütləq şəkildə səbəb-nəticə əlaqəsi qurulmalıdır. Cinayət əməlinin subyektiv cəhəti təqsirin qəsd forması ilə xarakterizə olunur. Şəxs qanunla qorunan kompüter informasiyasına qanunsuz (sanksiyalaşdırılmamış) giriş həyata keçirdiyini dərk edir, törədəcəyi fəaliyyət nəticəsində qanunda qeyd olunmuş zərərli nəticələrin baş verə biləcəyini və ya baş verəcəyini qabaqcadan görə bilir və bunu arzu edir (birbaşa qəsd) və ya buna şüurlu surətdə yol verir (dolaylı qəsd) [11, s.62].

Bu cinayət əməlinin məqsəd və motivləri müxtəlif ola bilər: qərəzli motiv, hər hansı informasiyanın əldə etmək və ya zərər vurmaq istəyi. Motiv və məqsəd cinayət tərkibinin məcburi əlaməti deyildir və onun təsnifləşdirilməsinə təsir etmir. Subyekt qismində 16 yaşına çatmış anlaşı fiziki şəxs çıxış edir.

Təsnifat əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. bu cinayət əməlinin qabaqcadan əlbir olan

bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi;

2. vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə yaxud elektron hesablayıcı maşınlara, elektron-hesablayıcı maşınlar sisteminə və ya onların şəbəkələrinə daxil olmaq hüququ olan şəxs tərəfindən törədilməsi;

3. bu cinayət əməlinin külli miqdarda ziyan vurmaqla törədilməsi. İlk əlamətin təsviri AR CM-nin 34-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddənin 2-ci hissəsində deyilir: “Qabaqcadan razılaşmaqla iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakı ilə törədilən cinayət qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur.” İkinci təsnifat əlamətini isə belə şərh etmək olar. Burada vəzifəli şəxslər qismində proqramçılar, EHM-nin operatorları, avadanlıqların sazlayıcıları, ixtisaslaşmış iş yerlərinin mütəxəssis istifadəçiləri və s.

Elektron-hesablayıcı maşınlara, elektron-hesablayıcı maşınlar sisteminə və ya onların şəbəkələrinə daxil olmaq hüququ olan şəxs dedikdə isə sistem sahibinin icazəsinə və ya xidməti səlahiyyəti əsasında kompüter sistemində informasiya almağa, onu daxil etməyə və ya onda əməliyyatları həyata keçirməyə, həmçinin kompüter avadanlığının texniki xidmətini həyata keçirən və başqa qanuni əsaslarda kompüter sistemine girişə malik olan şəxs başa düşülür. Kompüter sistemine girişi olan şəxs bu cinayəti yalnız girişə malik olmadığı informasiyaya daxil olduğu halda törətmiş hesab olunur. Üçüncü əlamət olan külli miqdarda ziyan dedikdə CM-nin 190-cı maddəsinin qeydinə əsasən ziyan şərti maliyyə vahidinin 7000 misindən artıq məbləğə bərabər olmalıdır [10, s.24].

Proqramın yaradılması və dəyişdirilməsi dedikdə EHM dilində yazılmış maşın alqoritminin hazırlanması və dəyişdirilməsi başa düşülür. Proqramın istifadəsi və onu yayma isə proqramın tətbiq edilməsi və onun tətbiq sferasının genişləndirilməsidir. Bütün bu əməllərin nəticəsi daha öncəki maddələrlə analojidir, fərq yalnız ondan ibarətdir ki, əməlin cinayət hesab olunması üçün proqramın işə salınması zəruri deyil. Cinayət əməli ziyanverici - virus proqramın yaradılması və ya onun istifadəsi və yayılması ilə başa çatmış hesab olunur [8, s.52].

Obyektiv cəhətin cinayət əməlinin törədilməsinin üsul və vasitələrini xarakterizə edən iki məcburi əlaməti var. Bunlar:

1. Cinayət əməlinin nəticələri sanksiyalaşdırılmamış (qanunsuz) olmalıdır;

2. Zərərverici proqramın özünün və ya proqramda belə dəyişikliyin mövcudluğu. 272-ci maddənin 2-ci hissəsində isə eyni əməllərin ehtiyatsızlıqdan ağır nəticələrə səbəb olması halı qeyd olunmuşdur. Cinayətin ehtiyatsızlıqdan törədilməsi CMnin 26-cı maddəsində aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır:

Cinayətkarcasına özünəgüvənmə və ya cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilmiş əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayət sayılır. (maddə 26.1. CM). Bunu CM-nin 272-ci maddəsinə aid etdikdə ehtiyatsızlıqdan törədilmiş eyni əməlləri belə şərh etmək olar. Cinayət törətmiş şəxs zərərverici proqram yaratdığını, istifadə etdiyini, eləcə də belə proqramı və ya proqram daşıyıcısını yaydığını dərk etmiş, bu əməlin ağır nəticələrə səbəb olma ehtimalını öncədən görə bilmiş, lakin kifayət qədər əsas olmadan onun qarşısını alacağını güman etmişdirsə və ya bu əməlin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görməmişdirsə cinayət törətmiş hesab olunur və CM-nin 272.2 maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. “Ağır nəticələr” anlayışı hər bir konkret cinayət işinin xüsusiyyətindən irəli gələrək qiymətləndirilir. Beləliklə, bu halda ağır nəticələr dedikdə bir və ya bir neçə şəxsin ölməsi, insan sağlamlığına ağır zərər vurma, fəlakət, işin ciddi nizamsızlığı, böyük maliyyə itkisi və s. bu kimi hallar başa düşülməlidir.

Cinayət əməlinin subyektiv cəhəti birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur. Belə ki, şəxs zərərverici virus proqramını yaratdığını və ya adi proqramı zərərli şəkllə salmaq üçün modifikasiya etdiyini dərk edir, bu proqramın digər EHM istifadəçiləri tərəfindən istifadəsi nəticəsində zərərli nəticələrə səbəb olacağını və ya səbəb olma ehtimalını öncədən görə bilir və bunu arzu edir. Motiv və məqsəd bu cinayət tərkibinin əlamətləri qismində çıxış etmir və onun təsnifləşdirilmə-

sinə təsir göstərmir. Cinayət subyekti - 16 yaşına çatmış anlaqlı şəxs hesab olunur. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ictimaiyyət üçün zərərli əməllər törətmiş, lakin cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə yaşına çatmamış şəxslərə inzibati yolla tərbiyəvi xarakterli məcburi ölçülərin tətbiqini də nəzərdən keçirir [9, s.76].

Cinayətin subyektiv cəhəti birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur. Günahkar şəxs istifadə qaydalarını pozduğunu dərk edir, məhv olma, təcrid etmə və ya modifikasiya olunma halının baş vermə mümkünlüyünü və ya qaçılmazlığını öncədən görür, bunu arzu edir və bilərəkdən bunun baş verməsinə şərait yaradır. 273-cü maddənin 2-ci hissəsində eyni əməllərin ehtiyatsızlıqdan ağır nəticələrə səbəb olma halı müəyyən edilmişdir ki, belə əməllərin nəticələri daha öncə 272-ci maddənin 2-ci hissəsinin şərhində qeyd olunmuşdur.

Qeyd edək ki, MDB-ə üzv dövlətlərin Nümunəvi Məcəlləsi və onun kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər barəsində fəslə, fikrimizcə, kompüter cinayətlərinə münasibətdə AR CM-dən daha ətraflı sənəddir. Bu məcəllənin "informasiya təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər" adlı XII fəslinə aşağıdakı 7 maddə daxildir.

- "Kompüter informasiyasına sanksiyalaşdırılmamış giriş";
- "Kompüter informasiyasının modifikasiya olunması";
- "Kompüter sabotajı";
- "Kompüter informasiyasının qanunsuz ələ keçirilməsi";
- "Kompüter sistemi və şəbəkəsinə qanunsuz girişi həyata keçirməyə imkan verən vasitələrin hazırlanması";
- "Zərərverici proqramların hazırlanması, istifadəsi və yayılması";
- "Kompüter sistemi və şəbəkələrinin istifadəsi qaydalarının pozulması".

AR CM-nin kibercinayətkarlığa həsr olunmuş normalarının təkmilləşdirilməsində sonralar bu maddələrdən istifadə etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında da bu istiqamətdə artıq ilk addımlar atılmışdır. Məlum olduğu kimi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi hələ 2005-ci ildə Azərbaycan Respub-

likasının bu sahədə yeganə beynəlxalq mexanizm olan "Kibercinayətkarlıq haqqında" Konvensiyaya qoşulması təşəbbüskarı kimi çıxış etmişdi. 2008-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmiz bu konvensiyaya qoşulması haqqında Avropa Şurasında, Strasburqda sənəd imzalayıb. 2009-cu ilin sentyabrın 30-da isə bu sənəd parlament tərəfindən qəbul olunmuşdur. 2010-cu il iyulun 1-də nəzərdə tutulan müvafiq prosedurlar həyata keçirildikdən sonra ölkəmiz adıçəkilən konvensiyaya qoşulmuşdur. Bu, kibertəhlükəsizliyin təmin olunması və onun ayrılmaz hissəsi olan kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində istifadə olunan beynəlxalq mexanizmlərdən biridir. Sözügedən Konvensiyanın 35-ci maddəsinə görə hər bir ölkə həftənin 7 günü və 24 saati ərzində fəaliyyət göstərən, əlaqələndirici bir qurumu müəyyənləşdirir. Konvensiyada bununla əlaqədar Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi əlaqələndirici qurum kimi müəyyənləşdirilib. Onlar 24/7 sistemində əlaqələndirici qurumlarla birgə işləyərək real zaman ərzində müxtəlif ölkələrlə bu sahədə qanuna zidd əməllər baş verdikdə onunla mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görməsi ilə bağlı mexanizm müəyyənləşdirib bilərlər. Ondan əlavə, sözsüz ki, bu Konvensiyaya görə hər bir ölkənin milli qanunvericiliyində də müvafiq dəyişikliklərin edilməsi də tələb olunur. Beləliklə, 29 iyun 2012-ci il tarixində Məsələn: "Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" qanun qəbul olunmuşdur. Bu qanuna görə kibercinayətkarlıqla bağlı bölməyə də yeni müddəalar əlavə olunub. Əlavələrdə beynəlxalq təcrübə, eləcə də "Kibercinayətkarlıq haqqında" Konvensiyanın tələbləri əks olunub. CM-in yeni redaksiyasında AR CM-nin "Kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər" adlı 30-cu fəslinin adı dəyişdirilərək "Kibercinayətlər" adlandırılmaqla bu fəsilə daxil maddələrdə də dəyişikliklər edilməsi qərara alınmışdır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında 29 iyun 2012-ci il tarixli qanuna görə "Kibercinayətlər" adlı 30-cu fəslə aşağıdakı maddələrdən ibarət olacaqdır:

- Kompüter sisteminə qanunsuz daxil olma (Maddə 271);

- Kompüter məlumatlarını qanunsuz ələ keçirmə (Maddə 272);

- Kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə (Maddə 273);

- Kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi (Maddə 273-1);

- Kompüter məlumatlarının saxtalaşdırılması (Maddə 273-2).

Qanuna əsasən kompüter sisteminə qanunsuz daxil olma, məlumatları qanunsuz ələ keçirmə, həmin məlumatları saxtalaşdırmaya, kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi, kompüter məlumatlarının saxtalaşdırılmasına görə cəzalar sərtləşdirilib. Belə ki, yuxarıda göstərilən qanun pozuntularına yol vermiş şəxs iki ilədən üç iləyə qədər müddətə məhrum edilməklə 1000 manatdan 2000 manatadək cərimə və ya 2 ilədən 4 ilədək azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə cəzalandırılacaq. Bu cinayət vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilərsə, 3 ilədən müddətdə vəzifə tutma hüququndan məhrum

edilməklə 2000 manatdan 3000 manatadək cərimə və ya 2 ildən 4 ilədək azadlıqdan məhrumetmə cəzası tətbiq olunacaq. Əgər əməllər ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektinin kompüter sisteminə və ya onun hər hansı bir hissəsinə törədilərsə, 3 ilədən 6 ilədək müddətə məhrum edilməklə 4 ildən 6 ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılacaq. Bundan başqa qanunda Məcəllənin 271-273-2-ci maddələrində istifadə olunan “kompüter sistemi”, “kompüter məlumatları” kimi anlayışların izahı verilmişdir. Belə ki, 271-ci maddənin qeydinə əsasən “kompüter sistemi” dedikdə müvafiq proqramlara uyğun olaraq verilənlərin avtomatlaşdırılmış işlənməsini həyata keçirən hər hansı qurğu və ya bir-birinə qoşulmuş və ya əlaqələndirilmiş qurğular qrupu başa düşülür. “Kompüter məlumatları” dedikdə isə kompüter sistemində işlənməsi, emal edilməsi üçün yararlı olan istənilən informasiya (faktlar, məlumatlar, proqramlar və anlayışlar) başa düşülür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi 30.12.1999
3. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu 03.04.1998;
4. “Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu 29.06.2012
5. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin Nümunəvi Cinayət Məcəlləsi.
6. BMT-nin cinayətkarlığın qarşısının alınması və qanunu pozanlarla davranış üzrə X Konqresi. <http://www.un.org/russian/topics/crime/docs10.htm>
7. Авчаров И.В. Борьба с киберпреступностью / Информатизация и информационная безопасность правоохранительных органов. XI межд. конф.
8. Антонос Г. А. Международные изменения права киберпространства. / Право и информатизация общества: сб. науч. Тр.
9. Быков В. Совершенствование уголовной ответственности за преступления, сопряженные с компьютерными технологиями / В. Быков, А. Нехорошев, В. Черкасов.
10. Вехов, В. Б. Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия / В.Б. Вехов; Под ред. акад. Б.П. Смагоринского - М.:
11. Волеводз А.Г. Российское законодательство об уголовной ответственности за преступления в сфере компьютерной информации / А.Г. Волеводз // Российский судья.
12. Дрёмин, В. Н. Глобализация информационных систем как фактор глобализации преступности / В.Н. Дрёмин // Информационные технологии та безпека.

Хаяла КАЛАШОВА

Специалист отдела рассмотрения заявлений
Центрального отделения Государственного фонда
социальной защиты населения о назначении
на работу с особыми условиями

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БОРЬБЫ С ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ И ПРАВОВЫЙ МЕХАНИЗМ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ

РЕЗЮМЕ

В данной статье затронут наиболее серьезный негативный результат компьютеризации общества на теоретической основе решения проблемы киберпреступности. Широкое распространение компьютерных систем, их соединение через системы связи увеличивает возможность электронного вмешательства в эти системы. Спектр таких преступлений очень широк: от преступлений традиционного типа до преступлений, требующих высокой математической и технической подготовки. Быстрый рост количества персональных компьютеров и наличие современных систем связи позволяют даже преступникам-любителям получить доступ к компьютерным системам. Другими словами, под киберпреступностью следует понимать преступление, совершаемое в киберпространстве.

Ключевые слова: информационная безопасность, компьютерные вирусы, кибертерроризм, компьютерные преступления, правоохранительные органы, угрозы нарушения конфиденциальности, национальная безопасность, обеспечение конфиденциальности информации, угроза, международное положение, международные документы.

Khayala KALASHOVA

Applications department specialist
Central branch of the State Fund
social protection of the population on the appointment
to work with special conditions

THE CURRENT STATE OF THE FIGHT AGAINST ECONOMIC CRIME AND THE LEGAL ENFORCEMENT MECHANISM OF THE FIGHT AGAINST CYBERCRIME

SUMMARY

In this article, the most serious negative result of the computerization of the society was touched on the theoretical basis of solving the problem of cybercrimes. The wide distribution of computer systems, their connection through communication systems, increases the possibility of electronic interference in these systems. There is a very wide scope of such crimes, from crimes of traditional type to crimes requiring high mathematical and technical training. The rapid increase in the number of personal computers and the availability of advanced communication systems allow even amateur criminals to access computer systems. In other words, cybercrime should be understood as crime committed in cyberspace.

Keywords: information security, computer viruses, cyber terrorism, computer crimes, law enforcement agencies, privacy breach threats, national security, ensuring confidentiality of information, threat, international situation, international documents.

UOT 8.80.82

DOI: <https://doi.org/10.62130/HYGP7055>**Nəzrin XƏLİLOVA**

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası,
Elmi-tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat
şöbəsinin kiçik inspektoru,
polis kiçik serjantı,
e-mail: nezrin.xelilova.2000@gmail.com,

8 RƏQƏMİNİN TÜRK MİFOLOJİ TƏSƏVVÜRÜNDƏ SEMANTİKASI

XÜLASƏ

Rəqəmlərə, eləcə də səkkiz rəqəminə dünya ədəbiyyatında, o cümlədən onun əsas tərkib hissələrindən biri olan türk xalqlarının mifologiyasında və şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus janrlarda rast gəlinir. Folklor nümunələrində işlək olan səkkiz sayı öz sakral semantikasi ilə diqqəti cəlb edir. Qədim inancların, mifik təfəkkürün, əski “dünya modeli” kosmoqoniyasının, fantastik ideyaların təzahür etdiyi fiqurlardan biri olan səkkiz sayı bir sıra miflərdə, dastanlarda, nağıllarda, rəvayətlərdə istər konkret rəqəm şəklində, istər sayı tamamlayan ünsürlər formasında iştirak edir.

Açar sözlər: mifopoetik təfəkkür, sakral semantika, kult, əski “dünya modeli” kosmoqoniyası, yaradılış motivi və s.

Giriş

Şifahi xalq yaradıcılığı çoxşaxəli olub xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olan bütün forma elementlərə nüfuz edir. Belə elementlərdən biri də rəqəmlərdir. Folklor nümunələrində işlək olan saylar hər biri öz sakral semantikasi ilə diqqəti cəlb edir. Belə saylardan biri də səkkizdir.

Rəqəmlərin hər birinin xüsusi olaraq ehtiva etdiyi mənalar vardır. Səkkiz rəqəmi də mistik mənasını çıxış etdiyi vəzifə üzrə ifadə edir. Qədim inancların, mifik təfəkkürün, əski “dünya modeli” kosmoqoniyasının, fantastik ideyaların təzahür etdiyi fiqurlardan biri olan səkkiz sayı bir sıra miflərdə, dastanlarda, nağıllarda, rəvayətlərdə istər konkret rəqəm şəklində, istər sayı tamamlayan ünsürlər formasında iştirak edir.

Pratürk dövrü dedikdə türk dillərindən hansısa birindən, hətta ayrıca hələ oğuzca, karluqca, qıpçaqca adı ilə bir-birindən ayrılmış olan türkcələrdən yox, ulu və ya əcdad türkcə adı verilən ən qədim zamanın orta q türkçəsindən – köktürkcədən

söhbət gedir. Türk mifologiyası dinamik sistem kimi məhz həmin çağın düşüncə sistemini əks etdirir. Buna görə də türk xalqlarının mifoloji dünyaya modelinin, arxaik düşüncə sisteminin bərpası zamanı işlədəcək yeganə düzgün məfhum “türk mifologiyasıdır”dır.

Türk tanrıçılıq sistemində Göy-Tanrının simvollarından biri ağacdır. Yaradılış aktının başlıca motivlərindən biri kimi mediativ təbiətli övliya ağaclar zaman keçdikcə Tanrının gözlə görünən rəmzinə çevrilmiş və təbiətlə insan ruhu arasındakı bağlılığı doğrulma və dəyişmə mifologemi əsasında əks etdirmişdir.

“Əksər əsatiri sistemlərdəki dünya modellərinin mühüm ünsürü Dünya ağacıdır. Məhsuldarlıq, həyat, səma, nəsil, şaman, axirət ağacı, uca ağac variantlarında rast gəlinən Dünya ağacı (“Bay terek”, “Temir kavak”) əsatiri məkanın, kainatın üçlü bölgüsündən ibarət olan “şaquli” kosmik modelin və dörd, beş, səkkiz, doqquz hissəli “üfqü” məkani modellərin əsasında durur” [6, s 4-5].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da biz ağac kultunun müqəddəsliyinə, ululuğuna şahid oluruq. Dastanda Basatın Təpəgözə verdiyi cavabda bu simvol Qaba ağac adı ilə əks etdirilir.

...Atam adın sorar olsan, Qaba ağac,
Anam adın der isən, Kağan Arslan...

Ağac yaradılış motivi olaraq ona verilən adlarla mifik vəzifəsini yerinə yetirir. Həyat ağacı türk, altay, yakut, çuvaş, monqol və macarların mifoloji təsəvvüründə, xalq inanc sistemində, şamanizmdə Uluqayın, Ulıkadımın, Olokaygının kimi də adlandırılır. Qayın ağacı əski türklər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətlərə sahib olmuşdur. Gündəlik məişətdə olan ehtiyacların qarşılınması məqsədilə istifadə olunmuş qayın ağacı onlar üçün müqəddəs ağac mifologiyasına çevrilmişdir. Məsələn: qədim türklər ən böyük və möhkəm oxlarını məhz qayın ağacından istifadə edərək yaratmış, eyni zamanda toz adlandırılan yayın qılıflarını da elə bu ağacın qabığından istifadə etməklə hazırlayıb-düzəldirdilər.

Mifik düşüncə sistemində Uluqayın dünya ilə eyni vaxtda Kayra xan tərəfindən yaradılmışdır. Ağacın sahibi Umay Anadır və yerə enən zaman elə bu ağacdən vasitə kimi istifadə edir. Kübey xanım Uluqayının içində yaşayır. Köklərindən də həyat suyu digər ifadə forması olaraq dirilik suyu axır. Ağacın tərəsində Tanrı Ülgen dayanır. Ay və Günəş hərəsi ağacın bir tərəfində mövqeyə sahibdir. Bəzən Dəmirdağın üzərində yerləşdiyi də qeyd edilir. Uluqayından səkkiz kölgəli, doqquz köklü ağac kimi bəhs edilir.

Kaç tatarları da bu ağaca ehtiramla yanaşmış, onun müqəddəsliyindən danışmışlar.

Altun yarpaqlı müqəddəs qayın,
Səkkiz kölgəli müqəddəs qayın,

Doqquz köklü, altun yarpaqlı bay qayın [2, s 106].

“Səkkiz kölgəli” ifadəsi hələ tam olaraq dəqiq şəkildə mənalandırılı bilməyib. Ancaq burada yakut türklərinin təsəvvürlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Belə ki, yakutlar dünyanı səkkizbucaqlı olaraq təsəvvür edirdilər. Əslində dünyanın səkkizbucaqlı olması fikrini türk və altay mifoloji ənənəsində Torpaq tanrısı adı ilə müəyyən edilən Torpaq Ana mifologiyası ilə əlaqələndirmək olar. Torpaq Ana eyni mənada Yer Ana ismini də daşı-

yır. Qut və güc sahibi olan, bəsləyən, həyat verən Torpaq Ananın evi səkkizküncüdür. Yer Ana kainatın, dünyanın ruhu hesab edilir.

Yenə də yakutların xalq yaradıcılığına müraciət etmək lazım gəlir. “Yakut türklərinin milli dastanı sayılan “Ər Soqotoh” bir neçə dəfə ayrı-ayrı tədqiqatçı, səyyahlar tərəfindən toplanıb nəşr olunmuşdur. Ancaq bu dastanın toplanan nəşrlərində mətnlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər nəzərə çarpır. Öncəliklə, qeyd etmək lazımdır ki, dastanın əsas qəhrəmanı olan Ər Soqotoh həm göylər üzərində yaşayan, həm də özü ilk yaradılan insan idi. Bu qəhrəmanın bacısı səkkiz bucaqlı ağac hesab olunur. Bacısı, yəni səkkizbucaqlı ağac öz qardaşına məğlubedilməz güc, qüvvət vermək üçün ona süd verir” [2, s 111].

“Ər Soqotoh” dastanının tanınmış tədqiqatçısı İ.A.Xudiyakov bu yaradıcılıq məhsulunu toplayarkən yakut ədəbiyyatının mifologiyaya aid nümunələrini də dövrü və şəraitinə uyğun olaraq ən mükəmməl şəkildə yığmış və rus dilinə tərcümə etmişdir. Türk dünyasının məşhur tədqiqatçı alimi Bahəddin Ögəlin “Türk mifologiyası” əsərinin birinci cildinə müraciət edərək fikrimizi konkretləşdirmək istərdik. Ustad müəllifin də bildirdiyi kimi burada əsas məqsəd “həyat ağacının yakutların öz etiqadına necə uyğunlaşdırıldığını göstərməkdir. Ancaq aşağıda veriləcək nümunədə qeyd olunduğu kimi burada da yakutların dünyanın səkkizbucaqlı olması ilə bağlı düşüncələrinə rast gəlirik. Dünyanın ortasında Qütb ulduzuna qədər uzanan bir ağacın olması vurğulanır ki, buna da “dəmir qazıq” deyirdilər” [2, s 114].

Yakuta görə, dünya səkkiz guşəli imiş,

Yerin ortası isə sarı göbəkli imiş.

Dünyanın göbəyində bir də ağac var imiş,

Bu ağac böyük imiş, göylərə çıxar imiş [2, s 114].

Bahəddin Ögəl türk mifologiyasını əhatə edən kitab seriyasının ikinci cildində dünyanın səkkiz yanı olması bağlı “Səkkiz yangak” ifadəsini işlədir ki, bu anlayışın da Buddizm yolu ilə formalaşma biləcəyi ehtimalını irəli sürür [36, s 250]. Dünyanın göbəyi ilə bağlı fikirlərindən belə bəhs edir. “Yakut Türklərinə görə, “dünya sekiz köşəli bir Yer-Ana idi. Dünyanın göbəği, Yer-Ana'nın Sarı göbəği idi” [36, s 252]. Bu fikirlə Yaşar Çoruhlunun da əsərində qarşılaşırıq.

Yakut türklərinin inanclarından danışarkən onların önəmli hesab etdikləri qara şam ağaclarından da söhbət açmaq lazımdır. Belə ki, qara şamlar qayın ağacları kimi əhəmiyyətli idi. Yakut şamanlarının hər birinin özünəməxsus bir ağacı var idi. Bu ağaca “turuu” deyilirdi. “Yakut mifologiyasına görə, tanrı göydə ilk şaman yaratdığı zaman onun evinin qabağında 8 budaqlı bir ağac dikəlmişdir. Göydəki şaman əbədi yaşadığı üçün onun ağacı solmadan və çürümədən əbədi durmuş. Buna görə də bu müqəddəs göy ağacına yıxılmayan, çökməyən ağac mənasında “tuspət-turuu” demişdilər. Öləri şamanların yerdəki ağacları isə yalnızca “turuu” idi. Göydəki bu əbədi ağac vaxt keçdikcə böyümüş və hər tərəfə qol-budaq salmış, tanrının uşaqlarının hamısı bu ağacın budaqlarında gizlənib ağacın himayəsinə girmişdilər” [2, s 108].

Ağac kultundan söhbət açarkən Göy ağaclarını da qeyd etmək olar. Göy ağaclarının yeri əsasən bir dağ üzərində müəyyənləşirdi. Bir yanında ay, digər yanında günəş yer salırdı. Bəzi türklərə görə bu ağaclar “yeddi budaqlı”, bəzilərinə görə “doqquz köklü” idi. Bir digər qisim isə bu ağacların “qızıl yarpaqlı, səkkiz kölgəli” olduğunu düşünürdülər. Monqol xalqlarının dünya ağacı ilə bağlı fikirlərinə Buddizm və Lamaizm əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Monqolların müəyyən zaman kəsiyində Buddizmə meyil etməsi, yeni bir dinə keçid etməsi onların inanc sistemində də köklü dəyişikliklər yaratmışdır ki, bu səkkiz rəqəmi ilə bağlı təsəvvür və inanclarında da özünü büruzə verir.

Müəllif “Türk mitolojisi” kitabının ikinci cildində göyün qatları haqqında məlumat verərkən şamanların da xaqanlar kimi göyə qalxmalarından XIX əsrin 40-cı illərində Altay bölgəsinə gələn missionerlərin məhz bu tədbirlər haqqında ələ keçirdikləri əlyazmalara əsasən bəhs edir. Bu deyilənlərə əsasən bildirilir ki, şamanlar göyün yedinci qatında aya, səkkizinci qatında isə günəşə ehtiramını göstərirlər.

Biz bir qədər əvvəl Torpaq Ana-Yer Ana mifologiyasından bəhs etmişdik. İndi isə Ulu Ana kultu haqqında təsəvvür formalaşdırmaq yerinə düşər. Mifoloji rəmzi etibarilə zəngin obraz olan Ulu Ana arxaik strukturlu obraz olub bir neçə də-

fə transformasiyaya məruz qalmış və Ulu Ana kompleksi yaranmışdır. “Ulu Ana bir çox mifoloji sistemlərdə mənə potensialı geniş olan, lakin bütün dəyişmələrə baxmayaraq, qorunan invariant strukturdur. Ulu Ana invariant model kimi mifologiyalarda daha çox yerlə, xtonik təbiətli varlıq kimi qadın başlanğıcı ilə eyniləşdirilir” [15]. Ulu Ana kompleksinin atributunu daşıyan mifik obrazlardan biri də Umay anadır. Güney Xakasiyada əldə edilən bir mətnə deyilir ki, insanlar Ülgen ata ilə Umay anadan dünyaya gəlmişlər.

İlk insanın yaradılışı haqqında olan kosmoqonik miflər, eyni zamanda türk mifologiyasında yer alan dağda, dağın ətəyindəki mağarada, ağacda doğum-yaradılış motivləri kosmoloji inanclarla birləşir. Dağ, ağac necə dünyanın mərkəzi hesab olunursa, dolayısı ilə insan da bu kosmoqonik quruluşun struktur təməlidir.

Verbitskinin topladığı Altay yaradılış mifində Tanrı Ülgenin yeri, göyü və insanı yaratmasından danışılır. “...Ülgen yeddi insanı, yeddi ağacı yaratdıqdan sonra Altın Dağın olduğu şərq tərəfə yönəlir, bir kişi və bir ağac daha yaradır. Ülgen səkkizinci adamın ruhuna və ağına çox üfürərək ona deyir: Mən yaxşı və pisi yaradıram, sən də hər kəsi idarə et, kiminə acliqdan, kiminə toxluqdan ölüm ver, kiminə də bolluq ver! Sən bil...Səkkiz adamı yaratdıqdan sonra yeddi il onları nəzarətsiz qoydu. Bu qədər vaxtdan sonra gördü ki, səkkiz adam olduğu kimi dayanır. Səkkiz ağac isə yeddi qol halında böyüyüb...Ülgen bir köpəklə səkkizinci adama məktub göndərir. Bu məktubda səkkizinci adama Maytere adının verildiyi yazılmışdı” [32].

Tanrı Ülgen ilkin mifik təsəvvürlərdə yaxşılıq tanrısı olaraq bilinir və moğollarda Ulğan Han kimi tanınır. Göyün 16-cı qatında yaşayan Ülgen Kayra xanın oğludur. Verilən örnəkdə yaradılış aktında səkkiz rəqəminin idarəedici özəlliyi, hakim-rəhbər funksional strukturu rəqəmin daxili keyfiyyət simvolikasından irəli gələrək bilavasitə səkkizinci insanda vəzifəsini yerinə yetirmiş olur.

Verbitskinin topladığı məlumatlarda yakutların yeri ana kimi mənimsəmələri, ona Yer Anası deyərək müraciət etmələri bilgilərinə rast gəlirik. Biz yakut əfsanələrində “Səkkizküncü Yer-Ana-

nın sarı göbəyi” ifadəsini görürük [36, s 262]. Yakut mifologiyasında Göy Ana adlı bir obrazdan da söhbət açılır ki, onun əsas funksiyası insanlara və heyvanlara süd verməkdir. Yakutların tanrılar qrupuna səkkiz xeyirxah qadın ruh, cadılar, yeni ailə quranları qoruyan tanrıçalar, köməkçi ana tanrılar aiddir.

Mövzu ilə əlaqəli B.Ögəlin adını çəkdiyimiz kitabın ikinci cildinə müraciət edərək fikrimizi davam etdiririk. Müəllif burada apardığı genişhəcmli araşdırmalarda həm də Dəmir dağ motivinə toxunur. Öncəliklə, dağın təbiət kultu olaraq arxaik səciyyə daşdığını vurğulamaq lazımdır. Mifopoetik quruluşda dağ dünyanın modelidir. Sakral güc mənbəyi kimi dağ ulu başlanğıcın, ana yurdun simvolu kimi qavranılır. Müəllif Dəmir dağı “İsgəndərin böyük qapısına” bənzədir. Şimali Altaylardan toplanmış nağıla istinad edərək yazır ki, Oyrat xanı Dəmir dağ və dənizdən də kənar olan bir ölkəni almaq istəyir və öz qoşununu göndərir. Dağlar keçilməz olsa da, Tanrı yardımını ilə əsgərlər keçirlər. Ancaq Dəmir dağın ötəsindəki xalq çox sülhpərvər imiş, hətta boyları 8 ox uzunluğunda imiş. Buradakı bir insanın kürkündən 8 insana kürk hazırlamaq olarmış. Bunları biləndən sonra xan müharibə etmək qərarından dönmüş.

Hind mifologiyasındakı fikrə görə dünya dörd dairədən ibarət olub, bu dairələrin də ortasında Meru dağı yerləşirdi. Bu dağ hər şeyin mərkəzi idi. İkinci halqada isə 8 dağ silsiləsi başlayırdı. Bu dağların da yeddisi qızıldan, ən sondakı isə dəmirdən düzəldilmişdi.

Müqəddəs kultun məhz dəmirlə əlaqələndirilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Biz bundan əvvəl hind mifologiyasından nümunə gətirsək də, dəmirin və dəmirçilik sənətinin türk xalqları üçün əhəmiyyəti böyük idi. Göytürk dövlətinin baniləri olan Bumin və İstəmi xaqanın mənsub olduğu qəbilələrin məşğul olduqları sənət dəmirçilik idi. Lakin dəmirçilik ilə bağlı keçirilən məclis və tədbirlər haqqında bir o qədər əldə məlumat yoxdur. Yakut türklərində dəmirçilik həm din, həm sənət kimi önəmli yer tuturdu. “Yakutlara görə, Qıtay Baksı Toyon yer altında yaşayan səkkiz yeraltı tanrının soyundan idi. İnsanlara pislik gətirən bu ruh dəmirçilərin qoruyucusu idi. Dəmirçilər onun

şərəfinə qırmızı bir inək kəsirdilər” [36, s 263].

B. Ögəl öz kitabında yeraltı dünyasına da toxunur. “...Yeraltı dünyasının 8 soyu törəmiş və qol-budaq salmışlar. Ancaq aralarında sülh, əmin-amanlıq yarada bilməmişlər... Bunlara “Yeraltının 8 yola getməyən soyu” demişlər. Əshabi-Kəhf kimi “yatan 8 sərsəm soy” da deyənlər vardır. Yakut türklərində geniş bir “Yeraltı panteonu” vardı” [36, s 263].

Müəllifin türklərin göy və yer təsəvvürlərindən bəhs etdiyi bölmədə “Üzə on kat kök, asra sekiz kat yer” ifadəsi işlənir. Müsəlman türklərin fələk qavramı haqqında məlumat verərkən bildirir ki, səkkizinci qat ulduzlar ilə bürclərin olduğu və fırlandığı qatdır. İstinad etdiyimiz bu dəyərli kitabda pratürk ənənəsində günəşin səkkizinci qatda, Tanrının da doqquzuncu qatda olması ilə bağlı fikirlər vardır. Səma cisimləri haqqında geniş bilgiler verilən qaynaqda Zühal, yəni Saturnla bağlı deyilir ki, türklər bu ulduza yaxşı bələddirlər. “Qutadqu bilikdən” sitat gətirirlər. “En üstün Zühal (Sekentir), en öndə yürür/ İki yıl, sekiz ay, evdə kalır” [36, s 147].

Rəqəmlərin insanların həyatındakı rolunu göz önünə gətirdikdə xalqların dini-mifik düşüncəsində rəqəmləri müqəddəsləşdirdiklərinin şahidi olarıq. Mifologiyanın ən dəyərli, ən önəmli ünsürləri simvollardır. Bu simvollara rəqəmlər, rənglər, heyvanlar daxil edilir. Hər xalqın müqəddəs hesab etdiyi, inanc sistemində yer tutan rəqəmlər var. Bu rəqəmlər xalqların dünyanı dərk etmə formalarının başqa fonda təzahür şəklidir. Türk xalqlarında 9 rəqəmi qutlu, müqəddəs hesab edilir. Monqollarda isə 8 rəqəmi müqəddəsdir. Monqolların səkkiz boyu vardır. Əsasən 8, 18, 80, 88, 800 şəklində olan sıralama onlar üçün əsasdır. Tanrını və ya digər adı ilə desək Göyü səkkiz dəfə salamlayırlar. Onların yeraltı tanrılarının sayı da səkkizdir. Monqollarda ağac səkkiz kölgəlidir.

Türk və monqol mifologiyasında Bulca xandan söz açılır. Bulca xan, Abulca xan, Olca xan isimləri ilə tanınan bu xaqan türk və monqolların ilk və orta atası hesab olunur. Atası Türk xan, oğulları Tatar və Monqol xandır. Tatar xandan səkkiz soy davam edir. Şərq monqolları öz qəbilə quruluşunun düzənində də səkkiz sayına əhəmiyyətli dərəcədə yer verirlər. Şərq monqollarından

olan kitanların da səkkiz boyu olduğu haqqında informasiya verilir. “Göy türk hərfləri ilə yazılmış uyğur kitabələrindəki səkkiz oğuz təbirini də unutmamalıyıq. Səkkiz oğuzlar şərqdəki monqol qəbilələri ola bilərlər. Burada Oğuz sözü yalnızca oğuz qövmlərini göstərən etnik bir ad deyildir. Oquş, Oqus boy mənasında işlənmiş, ümumi bir deyimdir. Tatardan törəyən xanların soy kötüyü isə belədir: 1.Tatar, 2.Buka, 3.Alınca və ya Əlin-cə xan, 4.Atlı (Adlı) xan, 5.Atsiz xan, 6.Ordu xan, 7.Baidu (Baydu) xan, 8.Sevinc xan” [2, s 164].

Bu məqamda bir qədər Kitanlar, onların törəyiş əfsanəsinə diqqət yetirək. Motiv olaraq uyğur mədəni irsinə aid olsa da, mahiyyətə türk mifologiyasını əks etdirir. “Belə rəvayət olunur ki, kitanların əcdadı olan bir kişi ağ bir ata minmiş və Ma-yu dağının şərqindən Tu çayı boyunca enmişdir. Digər tərəfdən bir qadın da boz bir öküzün çəkdiyi bir araba ilə Şinq-ti Sonq-lin bölgəsindən Xuan çayı boyu ilə aşağıya doğru enirmiş. Bu ilk ana və ata Mu-yeh dağında qarşılaşmışdır. Çünki bu iki çay bu dağda birləşirmiş. İki çayın qovşağında qarşılaşan bu qadınla kişidən 8 oğlan doğulmuşdur. Zamanla zənginləşib rifaha qovuşan bu uşaqların nəsilləri çoxalmış və bunlardan 8 qəbilə əmələ gəlmişdir. Buna görə 8 qəbilə bəhara çıxmazdan qabaq yazda və payızda tanrıya ağ bir atla, boz bir inək qurban edirmişlər. Bu yolla da öz əcdadlarını unutmadıqlarını göstərmək istəyirlərmiş”

“Mu-yeh dağında kitanların ən qədim əcdadları üçün bir məbəd tikilmişdi. Böyük ata Çi-şou xaqan üçün cənub məbədində, xatun üçün isə şimal məbədində qurban mərasimi keçirilirdi. Bu hər iki əcdadın və 8 oğlunun lap özlərinə oxşayan, boya ilə çəkilmiş portretləri var idi” [2, s 546].

Kitanlar səkkiz qəbilədən meydana gəlmişlər. Əfsanədə məhz 8 qəbilənin meydana gəlməsini izah etmişlər. Xitay dövlətinin bünövrəsi Çin ərazisində kitanlar tərəfindən qoyulmuşdur. Kitanlar Çin mədəniyyətini özləşdirərək Çin sülaləsi kimi görünmək istəmişlər. Fəqət kitanlar özləri monqol sülalələrindən biri idilər.

Xıtaylara aid verilən doğum əfsanəsində də 8 rəqəminə rast gəlirik. Burada da kitanların tanrı-

ya ehtiram duruşunun 8 dəfə nümayiş etdirilməsindən danışılır. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, onlar üçün səkkiz rəqəminin əhəmiyyəti 8 qəbilə olmaları ilə bağlıdır. “...İmperatriça doğum ağrılarını hiss edən kimi tez çölə çıxır və Günəşi 8 dəfə salamlayırdı. Bundan sonra 48 çadıyla əhatə edilmiş öz çadırına girir və doğumu gözləyirdi” [2, s 557].

Əski türklərin arxaik təfəkkür və təxəyyülündə, kainata olan baxışlarında, düşüncə sisteminə dəki dünya modelində, inancları ilə sabitləşən adət-ənənələrində, həyata keçirdikləri qədim ritual və ayinlərində 8 rəqəminin rolu və funksiyasından bəhs edərkən həm Şərq, həm Qərb mədəniyyəti və dillərinə dərinləndən bələd olan, arxeologiya və sənət tarixi sahəsində Türkiyənin önəmli alim, şəxsiyyəti olan Emel Esinin fikirlərinə müraciət etmək yerinə düşər. Müəllifin “Türk kozmolojisine giriş” adlı kitabında türklər, onların kainatı mifopoetik strukturda dərkə haqqında kifayət qədər geniş məlumat verilir.

Biz yuxarıda türklərin dünya quruluşu, yer, göy haqqında olan əzəli fikirlərindən yazmışdıq. İndi də Emel Esinin qədim türklərin göy və yer-su haqqında olan iki prinsipli müstəsna konsepsiyasına baxaq. Dəyərli alim bu dixotomiyadan yazarkən IX əsrə aid Çin dilindən tərcümə edilmiş mətnə əsaslanır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, istifadə olunmuş mətn Buddizmə aid olsa da, verilmiş hissələr, yəni haqqında yazacağımız, sitat olaraq gətirəcəyimiz fikirlər budda kosmoqoniyası ilə eynilik təşkil etmir.

“Bu kainatda, üstdəki göy parlaqdır, altda yağız yer qaranlıqdır. Günəş tanrısı parlaqdır, ay tanrısı qaranlıqdır. Atəş parlaqdır, su qaranlıqdır. Ər parlaqdır, dişi qaranlıqdır. Bu yerli-göylü, dişili-erkəkli qovuşarsa, bütün canlı və cansız, iki cür varlıq doğular, meydana çıxar... Günəş və ay qarışb yol almaqdadır. Bundan ötrü yazlı-qışlı dörd fəsil olur. Dörd fəsil içində yenə iki-iki zamana ayrılıb səkkiz “yeni gün” doğular” [27, s 23].

Verilmiş hissəcikdə kosmoloji nizam ikilik üzərində qurulmuşdur. Adəm ondan yaranan varlıqda nəfəs, maddə, şəkil mövcud idi. Bunların birlikdə vəhdəti, qarşılıqlı fəaliyyəti aydınlıq və qaranlıq yaradır. Aydınlıq və qaranlıq mövcuda-

tının ata və anaya bənzəyən nəfəsləri səkkiz tərəfdən əsən küləklə birləşir və su, od, ağac, mədən, torpaq olan 5 ünsür yaranır. Bu 5 ünsürlə bağlı olan planetlər, ulduzlar, rənglər, göy cisimləri haqqında da məlumat verilir.

Proto-türk hesab edilən Çular köçəri həyat tərzini sürdüklərindən bu onların dünyaya, kainat haqqında olan düşüncələrinə də təsir etmişdir. Ümumiyyətlə, Çuların inanc sistemi kainatçılığa əsaslanırdı. Göy və yer dualist prinsipi onların inancında mühüm yerə sahib idi. Onlar kainatı silindr gövdəli və qübbəli bir otağa, başqa şəkildə desək, üzərində otaq və ya çətir olan iki təkərli bir maşına bənzədirdilər. Çular müxtəlif ayınlar həyata keçirirdilər. Yerinə yetirilən ayınlar kosmoloji nizamın təlimatlarına müvafiq olaraq təyin olunurdu. Rituallar hansı tanrıya və ya ruha ithaf edilirsə, həmin tanrı və ya ruhun özünəməxsus simvolları və istiqamətləri üzrə baş tuturdu. Ayınlar ilin səkkiz ayrı dövründə yerinə yetirilirdi. Təqvim üzrə bölgü qış aylarından başlayaraq qış gündönümü, erkən yaz, yaz bərabərliyi, yayın əvvəli, yay gündönümü, payızın əvvəli, payız bərabərliyi və erkən qış olaraq müəyyən edilmişdi.

Kök türklərin ritualları haqqında məlumatlar Çin mənbələrindən əxz edilmişdir. Belə ki, həm Qərb, həm Şərq türklərini əlaqələndirən belə bir məlumat da verilir ki, onlar müqəddəs hesab etdikləri ruhlara qurbanlarını hər beşinci və ya **səkkizinci** ayda verirlər. Ayınlarda daha çox at, qoyun, qoç, maral kimi heyvanlar qutlu ruhlara qurban kimi verilir. Müqəddəs sayılan, rituallar həyata keçirilən ruhlər isə həm yer, həm yer-su ruhləri, həm də qut verildiyini düşünülmən insanlar və ünsürlər kimi müəyyən olunur.

Kainat və göylə bağlı uyğur türklərinin də öz təsəvvürləri olmuşdur. Ancaq zaman ərzində uyğur düşüncələrində çinlilərin baxışları, buddist və manixəist təsirlər müəyyən qədər öz əksini tapmışdır. Əldə edilmiş bir uyğur mətnində belə təsvir edilir: kainat otaq şəklindədir, bu otağın ortasında ağaca bənzəyən bir sütun ucalır ki, bu sütun səkkizbucaqlı olub dörd əsas və dörd ara yön qavramını bildirən yeddi cövhərliyədir. Suların üzərindəki göy üzünün dayağı həmin sütundur.

Emel Esin başqa müəllifin fikrinə istinad edərək belə bir məlumat da qeyd edir ki, Buddaya

ibadət edən uyğurlarda il türk ənənəsinə bağlı olaraq yaz aylarında başlayır. Əslində bu da Buddanın dördüncü Çin ayının **səkkizinci** günündə doğulması ilə əlaqəlidir [27, s 106].

Biz başqa bir müəllifin - Yaşar Çoruhlunun fikirlərinə toxunmaq istərdik. Müəllifin “Türk mitolojisinin anahatları” adlı əsərinə istinad etməklə mifik təsəvvürdə yer alan 8 rəqəminin iştirak etdiyi nüansları nəzərdən keçirək.

Y.Çoruhlun yeraltı dünyasının qaranlıq ruhlarından danışarkən Erlik xan haqqında əhatəli bir məlumat verir. Erlik xanın oğlanları və qızlarının olmasını yazır. Onun qızlarının böyük bir öhdəliyi olmasa da, Tanrı Ülgenə qurban veriləcək şamanları yolundan çıxarmaq, etməli olduğu işi unutmasını təmin etmək kimi məqsədləri vardır. Əgər şamanlar qızların fitnəsinə inanarsa, öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırırlarsa, verilən qurbanın tanrı tərəfindən qəbul edilməsi də şübhə altına düşər. Haqqında danışılan qızlardan birinin adı **səkkizgözlü** Kıştey Ana, digərinin adı isə Erke Soltundur.

Biz folklordan Təpəgöz və Polifem obrazlarını tanıyıyıq. Xüsusən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da iştirak edən Təpəgöz obrazı ilə Homerin “Odiseya” əsərində iştirak edən Polifem obrazı müxtəlif tədqiqatlarda müqayisəyə cəlb olunub. Nəticədə türk folklorundakı Təpəgöz obrazının ellin ədəbiyyatındakı Polifem obrazından daha qədim olması, yunan mifoloji düşüncəsinə də türk mifik təsəvvüründən keçməsinə sübut edən arqumentlər irəli sürülmüşdür. Nəzərə alsaq ki, Təpəgöz, Yalqızgöz mənfi surəti canlandırır. Səkkizgözlü Kıştey Ana türk mifopoetik təfəkkürünün sonrakı inkişaf mərhələlərində Təpəgöz obrazının yaranması üçün möhkəm zəmin funksiyasını-arxetip rolunu yerinə yetirə bilər. Yəni səkkizgözlülük sonrakı təkgözlülüyn arxaik struktur forması kimi düşünülə bilər.

Türklər heyvanlara xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu onların həyat tərzini ilə əsləşirdi. Buradan çıxış edərək demək lazımdır ki, türk cəmiyyəti üçün heyvanlardan törəmə ilə bağlı dastanlar səciyyəvidir. Belə heyvanlardan biri də atdır. At türklərin müqəddəs hesab etdiyi kultlardan biridir. Bu barədə Buryat dastanlarının süjetindən

məlumat ala bilərik. Belə deyilir ki, “bir şamanın ruhuyla evlənən və şamanın atlarından birinin bir madyanla cütləşməsi nəticəsində doğulan səkkizyaqlı bir ata minən qadının qam olması və onun Buryatların qoruyucu ruhu sayılması kimi nüanslar atın törəyiş rəmziliyi ilə bağlıdır” [23, s 110].

Yaşar Çoruhlu türk mifologiyasındakı rənglər və rəqəmlər haqqında da məlumat verir. Əcnəbi bir müəllifin fikrini qeyd edərək yazır ki, Peçeneqləri 8 qəbilə adı ilə əlaqələndirirlər. Bu da at kultu ilə bağlantılıdır. Burada atların rəngləri ilə vurğulanması əhəmiyyətlidir.

1) Yaуди Erdim: Parlaq Ərdəm. Parlaq atları olan Ərdəm qəbiləsi;

2) Kürəkçi Çur: Mavi Çur. Mavi atları olan Çur qəbiləsi;

3) Kabukşın Yula: Ağac qabığı rəngində atları olan Yulanın qəbiləsi;

4) Suru Kül-bey: Boz atları olan Kül-beyin qəbiləsi;

5) Kara bey: Kara atları olan Bayın qəbiləsi;

6) Boru Tolmaç: Tünd rəngli atları olan Dilmaçın qəbiləsi;

7) Yazı Kapan: Qaban qəbiləsi;

8) Bula Çoban: Alaca atları olan Çobanın qəbiləsi [23, s 182].

Səkkiz sözünün etimologiyasına diqqət yetirək. Türk mənşəli söz olan səkkizə Orxon-Yeni-sey abidələrində rast gəlinir. Türkdilli məxəzlərdə buna aid nümunə verilir: “Kagan uçdukdə özüm səkiz yaşda kaltım”. Səkkiz sözünün bugünkü halına düşməsi prosesini yazılı şəkildə göstərək: sək ~ rə = soyirtmək, səkri ~ səgrə = səyirt-

mək, səkriş = səyrişmək, qoşuşmaq (burada yarışmaq), səgriş ~ di ~ ür, səkrit = sıçratmaq, atlatmaq. Yəni arxaik etimoloji mənası bir ya iki ayaq üstündə sıçrayaraq yerimək deməkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, səkkiz həm söz olaraq, həm forma olaraq gedib sona çatmaq və yenidən geri dönmək sözü olan səkmək kəlməsindən öz kökünü almışdır. Həmin bu şəkildə 8 rəqəminə də işarə edilmişdir [39].

Bu məqalədə göstərdiyimiz nümunələr, haqqında məlumat verdiyimiz məsələlər bir daha göstərir ki, türk xalqlarının magik mifopoetik təfəkküründə 3, 7, 9, 12, 40 rəqəmləri kimi 8 rəqəmi də işlək olmuşdur. Səkkiz rəqəmi semantik mənə yükünə görə özünün funksional obrazının sakral element-modeli olaraq çıxış edir.

Səkkiz rəqəmi də mistik şifrə kimi türk xalqlarının mifoloji düşüncəsində, dastanlarında, nağıllarında, rəvayətlərində əski dövrlərdən anonim sənətkarlar tərəfindən incə-incə naxış kimi işlənmişdir. Beləliklə, səkkiz sayı semantik mənə baxımından təkmilləşərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Miflərə aid nümunələrdə səkkiz rəqəmi fərdilik xüsusiyyətinə malikdir.

Bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, indiyə qədər bir sıra rəqəmlərin sakral mənə yükü ilə əlaqəli geniş tədqiqat işləri aparılsa da, səkkiz rəqəmi ilə bağlı təfsilatlı məlumatlara çox az sayda mənbədə rast gəlmək olur. Bundan irəli gələrək səkkiz rəqəminin funksional struktur tərəfi ilə bağlı daha da əhatəli tədqiqat işləri aparılmalı, türk xalqlarının digər folklor örnəkləri üzərində araşdırmalar həyata keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1) Ağyürek, C. (2016). Çeşitli dinlərdə sayı-harf ilişkileri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi), İstanbul.
- 2) Bahəddin Ö. Türk mifologiyası. I cild. Bakı: “MBM”, 2006, 626 s.
- 3) Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin anahatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000, 239 s.
- 4) Ercilasun B.A. Oğuznameler gözümü açtı. “Türk Dili”, 2020, 7 s.
- 5) Esin E. Türk kozmolojisine giriş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1979, 189 s.
- 6) Əliyev R. Riyazi mifologiya. Bakı, Nurlan, 2008, 201 s.
- 7) Hacı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 182 s.
- 8) <https://muharremkayamsgsu.tr.gg/T.ue.rk-Mitolojisinde-Anne.htm>
- 9) İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva. Qədim dünya mədəniyyəti. Bakı: Mars-print, 2009, 427 s.
- 10) İnan A. Tarihte ve bu gün şamanizm. Türkiye: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, 242 s.
- 11) Karakurt D. Türk mitoloji ansiklopedisi. Türkiye, e-kitap, 2012, 907 s.

- 12) Kaya M. Türk mitolojisinde Anne. Türkiye: Bağlam Yayınevi, 2007.
- 13) Koroğlu X. Təpəgöz və Polifem. "Советская Тюркология" jurnalı, № 4, 1989.
- 14) Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. Bakı: ADPU, 2010, 405 s.
- 15) Qafarlı R. Mifologiya 6 cildə. I cild, Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 454 s.
- 16) Qafarlı R. Mifologiya 6 cildə. II cild, Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.
- 17) Mifologiya fənnindən mühazirələr
- 18) Ögel B. Türk kültür tarihine giriş. VI, Ankara, 2000, 504 s.
- 19) Ögel B. Türk mitolojisi. II cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 314 s.
- 20) Özfiliz T. Türk mitolojisinde hayat ağacı sembolizmi (tez). Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antalya, 2017, 20 s.
- 21) Sadıq İ. Oğuz eposunda Təpəgöz obrazı. "Xalq səbhəsi" qəzeti, 2012, 14 s.

Назрин ХАЛИЛОВА,

оператор отдела «Уголовный процесс»
Академии полиции МВД
Азербайджанской Республики

СЕМАНТИКА ЧИСЛА 8 В ТУРЕЦКОМ МИФОЛОГИЧЕСКОМ ВООБРАЖЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Числа, как и число восемь, можно встретить в мировой литературе, в том числе в мифологии тюркских народов, являющейся одной из ее основных составляющих, и жанрах, принадлежащих устной народной литературе. Число восемь, используемое в фольклорных примерах, привлекает внимание своей сакральной семантикой. Число восемь, являющееся одной из фигур древних верований, мифического мышления, старой космогонии «мировой модели» и фантастических представлений, принимает участие в ряде мифов, эпосов, сказаний и повествований либо в форме специфического числа или в виде элементов, завершающих число.

Ключевые слова: мифопоэтическое мышление, сакральная семантика, культ, космогония старой «модели мира», мотив творения и др.

Nazrin KHALILOVA,

operator of the "Criminal Process" department,
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan

THE SEMANTIC OF THE NUMBER 8 IN THE TURKISH MYTHOLOGICAL IMAGINATION

SUMMARY

Numbers, like the number eight, can be found in world literature, including in the mythology of the Turkic peoples, which is one of its main components, and genres belonging to oral folk literature. The number eight, used in folklore examples, attracts attention with its sacred semantics. The number eight, which is one of the figures of ancient beliefs, mythical thinking, the old cosmogony of the "world model" and fantastic ideas, takes part in a number of myths, epics, tales and narratives, either in the form of a specific number or in the form of elements that complete the number.

Key words: mythopoetic thinking, sacred semantics, cult, cosmogony of the old "model of the world", motive of creation, etc.

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər

Məqalənin mətni Microsoft Office Word proqramında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm., soldan və sağdan 20 mm. boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlərinin göstərilsin;
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ünvanı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi göstərilsin;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində - 5-7 söz);
- xülasə (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində - 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılsın və nömrələnsin;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərsin. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətirləti istinadlar verilməsin;
- məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər;
- Redaksiyaya daxil olan məqalələrdə plagiatın mövcudluğunun nəticəsini təqdim edilsin;
- Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilsin;
- Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin məzmununa uyğun olaraq müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticənin, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsinin və s. aydın şəkildə verilsin;
- Məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumatın, mənbələrin elmi məqalələr üçün biblioqrafik təsvirə uyğun verilsin;
- Ədəbiyyat siyahısında əsasən son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı elmi mənbələrə, istinadlara üstünlüyün verilsin;
- Azərbaycan dilində olan məqalələrin xülasəsinin rus və ingilis dillərində, rus dilində olan məqalələrin xülasəsinin Azərbaycan və ingilis dillərində verilsin;
- Xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözlərinin verilsin;
- Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam adının göstərilsin;
- Məqalələrin müvafiq dillərdə olan eyniməzmunlu xülasələrinin məqalələrin məzmununa uyğunluğunun olsun;
- Məqalələrin elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunsun.

Məqalənin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 567-17-05

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

e-mail address for sending the articles: xeberler.elmi@mail.ru

Contact number: +99450 567-17-05

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: